

3
532
178

Д.А.НОЗИЛОВ

Марказий Осиё меъморчилигида интерьер

83
303/1
4-84

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУСТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ДА.НОЗИЛОВ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ МЕЪМОРЧИЛИГИДА ИНТЕРЬЕР

К. Behzod nomidagi
Milliy Rassomlik
va Dizayn Instituti
KUTUBXONA

К. Behzod nomidagi
Milliy Rassomlik
va Dizayn Instituti
KUTUBXONA
No. 18791

61

ТОШКЕНТ
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
«Фан» нашриёти
2005

Мазкур монографияда маданий, диний обидалар ва турар жой хоналари интерьер-ички кўриниши ҳақида фикр юритилади. Интерьер вазифасини белгиловчи қисмлари, жиҳозлари, уларнинг хона кўринишига таъсири ҳамда маҳобатли санъат асарлари мавзуси, композицияси ва бадиий безакларнинг рамзий ифодасини ёритишга ҳаракат қилинган. Шунингдек, хона билан табиатни боғловчи элементлар, интерьер ечими ва вазифалари, хона билан боғлиқ рамзий одатлар ҳақида фикр юритилади.

Монография архитектор, санъатшунос, тарихшунос, дизайн мутахассисларга ва шу соҳаларда таълим олаётган талабаларга ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мураббий, архитектура фанлари доктори,
профессор А. С. Ҳролов

Тақризчилар: ХШДАА академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган архитектор, архитектура
фанлари доктори, профессор Х. К. Турсунов
архитектура фанлари номзоди, доцент Х. Ш. Пўлатов

© Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти,
Нозилов Додо Авазович, Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат
техника университети, 2005 й.

ISBN 5-648-03129-7

Тушларимга киради отам,
 Қовоқ уюқ , хаёлга ботган...
 Меҳр ҳаёт аравам тортар,
 Ярим йўлда қолмай онажон,
 Дуонгизни олай, онажон* ,

Мазкур китобни волидаи мухтарамам мулла
 Муқим қизи Бадалойнинг пок руҳларига бағиш-
 лайман.

ДЕБОЧА

Сайр айла бу “Баҳористон”да,
 Кўринар унда шан гулистонлар.
 Латофатдан ҳар гулистонда,
 Гуллар яшнаб анқир райҳонлар.

Абдурахмон Жомий

Гўзаллик инсон меҳри муҳаббати, ақли заковати, қадоқ қўли билан яратилади. Одатда, ўспиринда ҳаётга, борлиққа муҳаббат уйғонганда у теварак-атрофига эътибор бера бошлайди. Манзарадаги, табиатдаги ва инсон қўли билан яратилган нарсалардаги гўзалликларни сеза бошлайди, инсондаги яхши фазилатларни ўзида мужассам қилишга интилади. Секин-аста ўзида ҳам гўзаллик яратиш иштиёқи пайдо бўлади. У муҳаббатини ижод маҳсулида куйлагиси келади.

Бир сўз билан айтганда инсонга, табиатга, борлиққа бўлган муҳаббат кишини гўзал ҳаёт кечиришга ундайди. У нафақат ўзига оройиш беради, балки ўз масканига, яъни яшайдиган, меҳнат қиладиган, сиғинадиган жойида шинам, қулай муҳит яратишга ҳаракат қилади. Инсондаги бу гўзал фазилат наслдан-наслга ўтиб келаверади. Абу Наср Форобий ёзади: «Ўтмишдагилар ўзларида бўлган завқ – нашъа, лаззатни ўзларидан кейин келадиган авлод орқали наслдан-наслга қолдириб келадилар.

Шу тартибда вақт ва замон ўтиши билан кишиларда завқ устига завқ, нашъа устига нашъа қўшилиб, улардаги лаззатланиш объекти орта

боради” (Форобий, 1993, 190-6). Дарҳақиқат, киши, аждоди яратган гўзалликдан баҳра олади ва ўзи ҳам шундай гўзаллик яратишга интилади.

Ҳаммамизга аён, йиллар ўз фасллари билан асрларга уланиб кетаверади. Янги-янги авлодлар келади. Лекин, маскан ўзининг асосий тузилишини йўқотмайди. Яъни, иморат, тўрт деворлигича қолиб, фақат бироз такомиллашади. Маскан, турига қараб, (турар жой, корхона, қабулхона, ибодатхона) катта-кичиклиги билан ажралади. Уларга конструктив ўзгаришлар киритилади, хизмат жиҳатидан зарур қисмлар қўшилади.

Авлодларнинг дунёқарashi, диний эътиқоди ўзгариши мумкин. Бироқ, ҳар бир авлод ўз эзгу туйғуларини, муҳаббатга, ватанига содиқлигини, олижаноб фазилатларини сақлаб қолади ва уни маскан, бадий буюм безагида ифодалашга ҳаракат қилади. Ундаги нақшу нигорларни мазмун билан бойитади.

Қадимий архитектура тарихига бағишланган китобларни варақлар эканмиз, турар жой, сарой, диний хоналар реконструкциясига кўзимиз тушади. Уларнинг композицион ўзига хослигидан, гўзаллигидан баҳридилемиз очилади. Бир

* Шоир Мумин Авазнинг “Онажон” шеърисдан парча.

дақиқа бўлса ҳам ўшандай муҳитда бўлгимиз келади. Ана шундай интерьер чизма (график) реконструкциялари Г.А. Пугаченкова, В.А. Нильсен, В.Л. Воронина ва бошқа йирик олимлар ижодида кўрамиз. Мазкур реконструкциялардан таъсирланиб, шу мавзуда китоб ёзиш иштиёқи пайдо бўлади. Дарҳақиқат, китобхонларимизга ханузгача Марказий Осиё, Ўзбекистоннинг қадимий ва замонавий меъморчилиги интерьерига бағишланган алоҳида китоб тақдим этилгани йўқ. Москвалик олима И.Ф. Бородинанинг номзодлик диссертацияси XIV-XV асрларга оид Самарқанд монументал обидаларини ўрганишга бағишланган (Бородина И.Ф., 1965.). И.Ф. Бородина томонидан чоп этилган (Бородина И.Ф., 1962, 185-200-б.) мақолаларнинг бирида Улуғбек даврида Самарқандда бунёд этилган монументал обидалар интерьерлари беазаги ҳақида фикр юритилади. И.Ф. Бородинанинг яна бир мақоласи Шаҳрисабздаги Гумбази-Сайидон мақбараси интерьерига бағишланган (Бородина И.Ф., 1967, 128-142-б.). Унда И.Ф. Бородина мақбаранинг интерьерлари композицияси, деворларида XIV асрда кенг қўлланилган нақшлар ўрнига XV асрга хос стилларнинг кяриб келганлигини аниқлайди. Г.Н. Никитин Гури Амир мақбараси интерьерларида қўлланилган рангли нақшларнинг турларини аниқлайди (Никитин Г.Н., 1967, 84-94-б.). В.Н. Манакванинг асосан, Тошкент шаҳри халқ турар жой меъморчилигига бағишланган альбом монографиясида уйлар интерьерлари учун алоҳида боб ажратилган (Манакова В.Н., 1990, 18-24-б.). Мазкур бобда хона қисмлари, яъни хона сатҳи, деворлари, шифтлари тузилиши ва нақшу нигорига тўхтаб ўтилади. Шунингдек, мазкур китобда ислимий нақшлар ва образлар рамзи (символика) ҳақида қисқача фикр юритилади. Самарқандлик олима М.Б. Ўринбаева ўзининг мўъжаз ўқув-услугий қўлланмасида Бухоро, Хива, Фарғона, Шаҳрисабз, Тошкент, Самарқанд шаҳарлари халқ уйларида меҳмонхона, асосий хона беазаги, деворий безак турларига, хона элементлари изоҳига қисқачина тўхтаб ўтади (Ўринбаева М.Б., 1992). Шунингдек, муаллифнинг халқ меъморчилигида меҳмонхона роли мавзуида ёзган китобчаси, айрим сабабларга кўра “Халқ меъморчилиги” номи билан чоп этилди (Нозилов Д., 1982). Унда кўпроқ меҳмонхонанинг, турар жой уйларининг композициясида, тарҳида жойланиши, алоҳида

қурилган меҳмонхоналарнинг тарҳи, тарзи ва қисман интерьерлари ҳақида фикр юритилади. Муаллифнинг узоқ вақт нашриётда ётиб қолган ва 1998 йилда чоп этилган дизайн тарихига бағишланган китобчасида (Нозилов Д.А., 1998) Марказий Осиё меъморчилигига хос интерьерлар ҳақида қисқачина маълумот берилган эди. Шунингдек, муаллифнинг тоғ усталари ҳаёти ва ижодига бағишланган китобида ўндан зиёд тоғ иморатлари интерьерлари тасвирлари келтирилган (Назилов Д.А., 2001, 18-20, 26-28-б.). Лекин мазкур мавзу кенг ёритилиши лозим. Чунки узоқ ўтмишда аждодларимиз турмуш тарзини, эзгу туйғуларини мужассам этган масканлар ички кўриниши билан яқиндан танишиш киши маънавий дунёсини бойитади. Ота-боболаримизнинг шинам муҳит яратишда оддий конструктив элементларни, функционал вазифани бажаришга қаратилган хона қисмларини ҳам безакка, тантанаворликка ишлашнинг мохирона таъминлашлари гувоҳи бўламиз. Уларнинг мазкур муаммога ижодий ёндошишлари, бизни гўзал, сертуйғу, нафис безакли муҳит яратишга даъват этади. Шунингдек, архитектор, дизайнчи, рассомларимизга оддий ашёлардан, конструктив қисмлардан гўзал ва функция жиҳатидан қулай, шинам муҳит яратишга дастур бўла олади, - деб ўйлаймиз.

Шунинг учун бу хайрли ишга бел боғлашга журъат этдик. 1993 йилдан буён мазкур китобга замин яратиш мақсадида узоқ вақт илмий изланишлар олиб боришга тўғри келди. Шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, мазкур мавзуда олиб борган тадқиқотларимиз натижаларидан бир қисмини зарурат юзасидан “Ўрта Осиё дизайни тарихидан” номи ўқув қўлланма сифатида чоп этилган китобчамизга қўшиб юбордик.

Турли хил иморатларни кўздан кечирав эканмиз уларнинг ҳар қайсисида мавқе, функция ва композиция жиҳатидан бир ёки иккита асосий хонага эга бўлганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Жумладан, турар жой биносидан ёки доимий оила аъзолари ўтирадиган хона, саройда – қабулхона, подшо тахти жойлашган хона, базми жамшид ўтказадиган хона, ибодатхоналарда саждагоҳли хона, масжидда-хопакоҳ, савдо иншоотида – катта гумбазли марказий – чорсу қисми, ҳаммомда – миёнасарой қабилардир. Шунинг учун мазкур монографияда, кўпроқ асосий хоналар интерьерлари ва қисмлари-

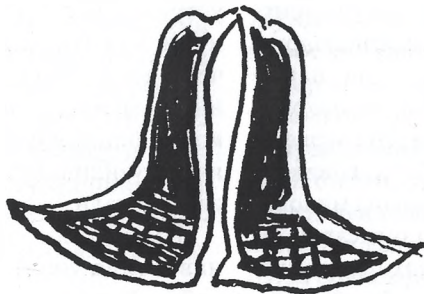
ни ёритишга ҳаракат қиламиз. Зарурат туғилганда бой композиция ва ўзгача тузилишга эга бўлган иккинчи даражали хоналарга ҳам қискагина изоҳ бердик. Шунингдек, интерьер композициясида ўз ўрнига эга бўлган хона қисмлари ва жиҳозларини ёритишга ҳаракат қилдик.

Меъморий обида ички кўринишидаги конструктив композицион ва безак жиҳатидан ўзгаришларини аниқлаш мақсадида, улардаги характерли элемент ва қисмлар таҳлиliga, изоҳига ҳам алоҳида тўхтаб ўтамиз.

Китоб фақат иморат интерьерига бағишланганлиги сабабли, чизмаларда кўпроқ интерьернинг умумий кўринишини ва интерьер композициясига сезиларли даражада таъсир кўрсатган асосий қисмларини ёритишга ҳаракат қилдик. Узоқ йиллар давомида археологларнинг машаққатли, лекин хайрли меҳнатлари тўғрисида ер қаъридан очилган қадимий оби-

далар пойдевори тарҳи, сақланиб қолган конструктив қисмлари, деворий суратлари парчаларини ўрганиб, уларнинг интерьерда умумий кўринишини тиклашга уриндик. Шунингдек, олимларимиз чизма ва реконструкцияларидан унумли фойдаландик. Уларнинг полиграфик сифатидан келиб чиққан ҳолда, айримларидан нусха олишга тўғри келди. Нусхалар график услубида муаллиф томонидан ишланди.

Мазкур, қадимий меъморчилигимиз интерьерига бағишланган китоб, ушбу долзарб мавзунини ёритишда махсус қўйилган биринчи қадам десак бўлади. У камчиликдан холи эмас, албатта. Шунинг учун Сиз, муҳтарам китобхонлардан, китоб ҳақидаги фикр-мулоҳазаларингизни кутамиз, чунки сизларнинг қимматли фикрларингиз кейинги ишларимизни камчиликлардан холи бўлишига катта ёрдам кўрсатади, деган умиддамиз.

I. ИНТЕРЬЕРЛАР

Дар-бадар бўл кез бу оламини, кез бу оламини,
югур

Кел, қидиргил кел, қидиргил, кел қидир.

«Тухфатул-зоирин»*

Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон, меъморий обидаларга бой ҳудуд ҳисобланади. Бу ўлкада антик даврдан бошлаб ўзига хос тарх ва тарзга эга иморатлар қурилган. Улар қаторига Сурхондарёда (Бақтрия) Холчаён саройи, Хоразмда Қўйқирилган қалъа, Тушроқ қалъа, Жонбой қалъа ва бошқалар қиради. Улар ўзининг тузилиши, интерьердаги ҳайкалтарошлик санъати намуналари, рангли бадий тасвирлари билан машҳур. Илк ўрта асрларга оид Варахша, Болаликтепа, Афросиёб саройлари, Панжикент ибодатхоналаридаги деворий суратлар турли мавзу ва хилма-хил композицияси билан интерьернинг жозибадор, тантанавор бўлишига хизмат қилган. Ўрта асрларда қурилган сарой, масжид, хонақоҳ ва макбаралар ҳам ўзининг тархи, ички ва ташқи композицияси, деворларидаги ўймакорлик қилинган ўта нафис нақш юзалари билан ўз даврига хос, бой меъморий анъаналарни сақлаб қолган. Сўнгги ўрта асрларда қурилган мадраса, сарой, макбара, хонақоҳ обидалари эса ўзининг салобати, баланд минора ва гумбазлари ҳамда ранг-баранг ҳандасавий ва ўсимликсимон безаклари билан шаҳарларимиз меъморий, маданий салоҳиятини кўз-кўз қилмоқда. Уларнинг интерьерлари ҳам баҳаволиги, ранг-баранг безаклари, композицияси билан иморат ички муҳитига тантанаворлик бағишлаган. Халқ меъморчилигида турар жойлар ҳам ўзининг тархи, тарзи ва ички муҳити билан қадимдан шаклланиб келган. Хоналар ўзининг қулайлиги, тантанаворлиги билан хонадоннинг маънавий, маиший талабига жавоб берган.

Ҳар қандай турдаги иморат ички кўриниши, ўзининг ташқи композицияси билан қуйидаги тўрт йўналишда боғланиб келган. Биринчи – тарх (план), иккинчи – конструктив асос, учинчи – тарз ва композиция, тўртинчи – безак. Мазкур тўрт йўналиш ҳамма вақт бир-бири билан боғлиқ ҳолда ривожланган. Тарх хона муҳитини чега-

ралаб беради ва қўлланиладиган конструкциянинг қулай турини танлашга ундайди. Жумладан, оддий тўртбурчак тархдаги хона учун оддий васса шифт қулай ҳисобланган. Худди шундай тузилишдаги диний иморат учун бирикки гумбаз, ярим гумбазлари билан ёки тоқи тузилишидаги конструкциялардан фойдаланилган. Томонлари тенг тўртбурчак тархдаги кичик масжид учун бир гумбазли конструкция, катта юзани эгаллаган обида учун кўп гумбазли том қўлланилган. Бундай конструкция учун гиштдан ёки тошдан терилган таянч устунлар қатори назарда тутилган. Улар сони гумбазлар сонига қараб ортиб борган. Бордию, шу ҳажмдаги хона оддий васса шифт билан ёпилса, унда ёғоч устунлар қатори қўлланилган. Демак, иморат ички муҳитининг вертикал ва горизонтал чегарасини белгилловчи чизиқнинг ички томони интерьер муҳитини, ташқи томони унинг ташқи композициясини белгилаб беради. Иморатнинг ички тузилиши ўз аксини ташқи томонида ҳам акс эттиради.

Иморатнинг ташқи композицияси ҳам ўз навбатида унинг интерьер муҳитини белгилайди. Ҳар қандай иморатнинг ташқи тузилишига қараб унинг бажарадиган вазифасини ва интерьер муҳитини аниқлаш мумкин. Масалан, Тоғли Бадахшон, Дарвоз турар жой меъморчилигида уйнинг кириш эшиги ва томидаги гумбазсимон туйнуқли қисми унинг интерьерда устунларнинг оштон ва супаларнинг жойланиш тартибини ҳамда бажарадиган вазифасини белгилаб беради. Ҳаммом иморатини олиб қарасак гумбазларнинг катта-кичиклиги ва жойланиш тартиби уларнинг ички композициясида миёнсарой ва ювиниш хоналарининг жойланиш тартибини, кўрғанишини кўз олдимишга келтириш имконини беради.

Турар жойларда хона деворларидаги тоқчаларни ҳам хонада ўрнатилган дераза ва эшиклар

* Шоир Асқар Маҳкам форсидадан ўзбек тилига ўзгирди.

оркали аниқлаш мумкин. Чунки хонада катта тоқчалар ҳамма вақт эшиклар оралиғи ва икки ён томонларида ўрнатилган.

Иморат ташқи безаги ҳам унинг ички қисмидаги безаклар композициясини кўп ҳолларда қайтаради. Масалан, диний, маъмурий иморатлар айвони, девори ва шифтидаги безаклар интерьернинг шу қисмларида ҳам қайтариллади. Шуни ҳам айтиш лозимки, қадимий турар жойлар кўп ҳолларда кўчага оддий девори билан қаратилган. Бундай уйларнинг ички безагини кўчадан билиш қийин. Унинг безагини ҳовли томонидан аниқлаш мумкин, холос. Юқорида келтирилган далиллар, интерьернинг иморат ташқи композицияси билан боғлиқлигидан далолат беради.

“Интерьер” сўзи французча бўлиб, –“хона ички кўриниши” демакдир. Иморат интерьери киши фаолияти учун муҳимдир, негаки у умрининг кўп қисмини шу ерда ўтказиши. Шунинг учун интерьер, оиланинг ижтимоий шароитидан, маънавий талабидан, хонанинг функциясидан ва мавжуд технологик омиллардан келиб чиққани ҳолда, унинг киши физиологик талабига жавоб беришига алоҳида аҳамият берилган. Хонада қипда иссиқ, ёзда салқин ҳароратнинг сақланиши, ёруғликнинг етарли даражада тушиши, ҳаво алмашиниши каби омиллар нисбати тўғри ечимни талаб қилган. Шунингдек, хона қисмлари жойланиши баландлиги билан кишининг антропометрик тузилишига мос келиши ва функция жиҳатидан эргономик талабларга жавоб бериши ҳам катта аҳамият касб этган.

Интерьернинг шинам бўлишида технологик жиҳатдан мавжуд ва кенг қўлланилган ашёлардан унумли ва тўғри фойдаланишнинг аҳамияти катта бўлган. Улар конструктив асос, қулай ва бой бадиий муҳит яратишга қаратилган. Шуни таъкидлаш лозимки, конструктив қисмлар биринчи навбатда ўз вазифасига, кейингина оила аъзоларининг бадиий талабига хизмат қилиши лозим бўлган. Қўлланиладиган ранглар ҳам киши таъбига мос келиши аҳамиятга эга. Хона деворларида уфққа нисбаттан тик ва ётиқ бўлинмаларнинг ўзаро мутаносиблиги тўғри топилиши ва бошқа омиллар шинам, қулай, гўзал муҳит яратиш имконини берган. Бундай муҳит кишига яхши кайфият, тетик ва соғлом руҳ бағишлаган.

Марказий Осиёда иморат интерьерни гўзал-

лигига тарихнавислар, сиёсатчилар, классик шоирлар ва рассомлар алоҳида эътибор беришган. Буюк шоир Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарида телба бўлиб қолган шоҳ Баҳромни даволаш мақсадида ҳар хил серҳашам, сержило нақшу нигорга эга бўлган еттита қаср қурилиши тасвирланади. Шунингдек, ўрта аср миниатюра тасвирларида меҳмонхона, сарой, мактаб, масжид, ҳаммом каби бинолар ички кўриниши ҳам ўз ифодасини топган. Муҳташам обидаларга, шинам хонага атаб шоирлар томонидан байт ҳам битилган. Жумладан, Шайх Зайнулдиннинг Ҳиндда қурган уйи ҳақида куйидаги байт битилган:

**Ин хона ки аз хонайи чашм аст нишона,
Чун мардуми чашм аст: дар у соҳиби хона**

Мазмуни: Кўз хоналаридан бир нишона (ўхшаш) дир, бу уй, чунки унда уй эгаси-кўз қорачигидайдир.

(Ҳасанхожа Нисорий. 1993, 130-6.)

Иморат тарҳи, умумий кўриниши ҳамда ички кўриниши унинг функционал вазифасидан келиб чиқан. Хоналар тузилиши, безаги, жиҳозлари билан иморат, функциясига жавоб берган. Жумладан, диний иморат ички кўриниши диний маросимларни бажаришга мослаштирилган. Турар жой хоналари эса меҳмон кутишга, овқат танаввул қилишга, дам олишга мўлжалланган. Уларда асосий хоналар нафақат жиҳоз ва қисмлари билан, балки безаклари билан ҳам хона функцияси талабига жавоб берган. Шинам, гўзал хона оила аъзоларининг маънавий жиҳатдан озуқа олишларига катта ёрдам берган. Интерьерлар давр ўтиши билан ижтимоий шароитнинг, диний ақидаларнинг ўзгариши натижасида ўзгариб келган. Безаклар, нақшлар тури ўзгарган, безак воситаси кенгайиб борган. Жумладан, ислом дини ўрнатилгандан сўнг, деворий тасвирий саҳналар чизишга барҳам берилган. Ўрнини ўсимликсимон, геометрик нақшлар эгаллаган. Безак турлари ашёлари, техникаси ҳам асрлар давомида, иморат вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ўзгариб борган.

Юқорида таъкидлаганимиздек иморат интерьерни тузилиши, кўриниши, қисмлари, жиҳозлари иморатнинг вазифасидан келиб чиққан. Уларнинг фарқи аниқ белгиланган. Шунинг учун мазкур бобда интерьерларни, иморат турларига ажратилган тартибда кўриб чиқамиз.

I. I. МАСКАН

Сен улар орасида (Мовароуннаҳр аҳолиси) меҳмон учун хона қурмаган ҳовли соҳибини тополмайсан ва сен мудом умр бўйи фавқуллодда келиши мумкин бўлган меҳмон учун шароит яратиш ташвишида юрган одамларни кўришинг мумкин.

Ал-Истаҳрий

Турар жой хонадон учун асосий маскан ҳисобланган. У умрининг кўп қисмини шу жойда ўтказган. Шунинг учун ҳам, турар жойда яшаш учун қулай шароит яратилган. Турар жойларда хонадон аъзоларининг, доимий вақтини ўтказадиган (доимий) умумий хонаси, дам олиш хоналари, овқат пиширадиган ва меҳмон кутадиган хоналари назарда тутилган. Оила аъзоларининг доимий йиғиладиган ва меҳмон кутадиган хоналари қолганларига нисбатан каттароқ бўлган ва бой беага, супалари, жиҳозлари билан ажралиб турган. Шунинг учун ҳам мазкур бобда хонадонларнинг асосий хоналарига, меҳмонхоналарига тўхтаб ўтамиз.

Марказий Осиё турар жой меъморчилигида хоналарнинг ва айвоннинг ҳовли атрофи бўйлаб жойланиши бронза даврига тўғри келади. Бунга, Бақтрияда Қизилча 6 рақамли уй (Сағдуллаев А.С., 1981, 8-9-б.) ва Олтинтепа – 10 рақамли обида (Сарианиди В.И., 1977, 59-расм), мисол бўла олади. Қизилча 6 рақамли уйда ҳовли атрофи бўйлаб 9 та хона жойлаштирилган. Олтинтепа-10 уйда икки атрофи айвон билан айланттирилган ҳовли ўртасида 7 та хона бир қаторда жойлаштирилган. 3.А. Аршавская, бундай тузилишдаги иккала тарх Тоҳаристондан Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларига тарқалган, бу иккала тархнинг бирлашган тури Парфияда (Хуросон), Эски Нисодаги “Квадрат уй” номли иморатда мавжудлиги, шунингдек, Жанубий Қозоғистонда I-V асрларга оид Чолтепа ва ҳозирги кунгача Бухоро турар жой меъморчилиги анъаналарида сақланиб қолганлигини таъкидлайди (Аршавская 3.А., 1987, 11-б.).

Қизилча-6 ва Олтинтепа-10 рақамли иморатларда хоналар кўпроқ коридорга монанд узунчоқ тархга эга. Шу билан бирга, томонлари бири-бирига яқин тўртбурчак тузилишидаги кичикроқ даҳлиз вазифасини бажарувчи хоналар ҳам учрайди.

Асрлар ўтиши билан тўғри тўртбурчак тузи-

лишидаги марказий ҳовли ўрнини шундай тархдаги унга нисбатан ихчамроқ хоналар эгаллай бошлайди.

Демак, антик даврда шаҳар, қалъа комплексининг кўп қисмини турар жойлар эгаллаган. Улар деворлари билан бир-бирига бирлаштириб қурилган маҳаллаларни ташкил қилган.

Улар кўпроқ катта хоналардан ташкил топиб, мухташам кириш қисми а эга бўлган. Катта хоналар деворларида кўп рангли тасвир ҳам бўлган. Уйнинг иккинчи қисмини омборхона, бир нечта ўчоқли опхона ташкил қилган. Катта уйлар комплексида ёзги хоналар ҳам мавжуд (Неразик Е.Е., 1976, 216-б.). Шу билан бирга, кичкина оилалар учун кичик ҳажмдаги хоналар ҳам назарда тутилган. Бунга Хоразмдаги Қўрғошин қалъа макони гувоҳлик беради (Неразик Е.Е., 1976, 212-б.). Хоразмда милодгача IV-III асрларда оддий хонадонлар уйлари деворларида тоқча деярли қўлланилмаган. Катта кўзалар ярим баландлигига қадар кўмилган. Хонада ихчамроқ устунларга мўлжалланган чуқурчаларнинг ўрни аниқланганлиги, бир жойдан иккинчи жойга кўчириладиган буюм кўйиш ёки осишга мўлжалланган енгил ёғоч қурилмаларнинг бўлганлигидан далолат беради (Неразик Е.Е., 1976, 162-б.).

Аёз қалъа ва Тупроқ қалъа турар жойлари интерьерида девордаги тоқчага монанд бўлинмага тўртбурчак тузилишдаги ўчоқ ўрнатилган ва айрим хоналарнинг бир ёки бир неча томони бўйлаб торроқ супа жойлаштирилган (Неразик Е.Е., 1976, 164-б.). Супа Бақтрияда милоддан аввалги VII-IV асрларда қадимий маконлар хонадонларида ҳам қўлланилган (Сағдуллаев А.С., 1987, 15-б.).

Алоҳида тўғри тўртбурчак шаклида қурилган уйлар ҳам диққатга сазовордир. Бундай уйлар қаторига Бухоро воҳасида топилган, милодгача III асрга оид Қизилқир шаҳарчасида қурилган турар жой ва Нисодаги милодгача II асрга оид “томонлари тенг «Квадрат уй» номли уйлар киради. Қизилқир уйи марказидаги катта хона тўрт томонидан йўлак билан айланттирилган. Қизиғи шундаки, уйга махсус даҳлиз орқали кирилади. Нисодаги, «Квадрат уй»даги ҳовлининг ҳар томонида учтадан хона жойлаштирилган. Хоналар сони 12 та (ВИА, 1970, 356-б.). Улар ҳовли томонидан айвон билан айланттирилган. Хоналар узунчоқ тузилишга эга. Хоналарнинг аксариятига айвондан кириш мумкин. Шунингдек, хоналар анфилада шаклида бўлиб, уларнинг биридан иккинчисига ўтилади, тўрт

томонида эса девор бўйлаб супа ўрнатилган. Уларда марказий ўқда жойлашган тўрттадан устун мавжуд (1-расм). Шу ўринда айтишимиз жоизки, анфилада тузилишидаги хоналарнинг кўндаланг ҳолатда жойлаштирилган тури бронза даврига оид Кучуктепа (Бақтрия) маконида учратилган (Аскарров А., Альбаум Л.И., 1979, 6-расм). Унда бир хонадан иккинчи хонага ўтаётган киши кўзига кенг хона панорамаси ташланади. Квадрат уйни, хоналарнинг жойланишига ва кириш эшикларига қараб, битта катта оилага мансуб, деб тахмин қилиш мумкин.

Ойхоним шаҳарчасидаги бир уйнинг (Пугаченкова Г.А., 1979, 56-58-б.) марказий хонасига тўппа-тўғри ховлига қараган айвонидан кирса бўлади. Айвон билан катта хона оралиғида тўрт томонида эшик ўрнатилган даҳлиз мавжуд. Уйнинг асосий қисми уч томонидан далон (коридор) ва катта-кичик хоналар билан айлантирилган.

Юқорида кўриб ўтилган уйларнинг аксариятида томонлари тенг катта хоналар мавжуд. Бу хона меҳмон кутишга мўлжалланган.

Антик давр турар жойлари интерьерида тўрт устунли ва бир қатор устунли композиция кенг қўлланилган. Девор атрофи бўйлаб супа ўрнатиш жорий қилинади. Буюм қўйиш учун махсус енгил қурилмалардан фойдаланилади. Мўрига монанд деворга қашиштирилган ўчоқ юзага келади.

Илк ўрта асрларда ҳам томонлари тенг, тўғри тўртбурчак хоналар сақланган. Лекин, уларда хона атрофини йўлак (коридор) билан айлантириш одати кескин камайган. Бўлган тақдирда ҳам йўлак асосий хонанинг бир ёки икки томонини “Г” ҳарфи тузилишида эгаллаган. Шунингдек, улардан асосий хонага кириш эшиклари қолдирилмаган. Бунга илк ўрта асрларга оид Хоразм, Варахша, Панжикент, Зарафшон дарёсининг юқори оқимида тоғ ёнбағрида жойлашган Гардани Ҳисор шаҳарчаси харобалари гувоҳлик беради. Юқоридаги шаҳарчада турар жойлар деворлари бир-бирига қўшилиб кетган ҳолда зич жойлашган. Уларнинг таркибида тархда квадрат, узунчоқ хоналар мавжуд. Варахша, Панжикент шаҳарчалари харобалари тарҳини кўздан кечирар эканмиз, ора-орада катта, томонлари тенг хоналарни кўрамиз. Уларнинг айримларига кўча томонидан алоҳида эшик қолдирилганлиги боис, уларнинг маҳалла ёки 5-6 оила учун умумий меҳмонхона бўлганлигини билиб оламиз.

Квадрат тузилишидаги хоналарнинг девори бўйлаб супа бўлган. Хона ўртасида тўрт устун ўрни

мавжуд (2-расм). Хона шифтининг тўрт устун оралиғидаги қисми, кўндаланг жойлаштирилган тўсинлардан тузилган квадратлар ёрдамида ёпилган. Квадратлар юқори томони кичрайиб боради. Натижада шифт юқори томони торайиб, ўртаси очик, яъни туйнукли гумбазга ўхшаб қолади. Шифтнинг мазкур қисми “чорхона”, «дарвози», очик қисми «рўзан» дейилган. Шу ўринда Б.Я. Ставицкий реконструкциясидаги Панжикент уйларида бири интерьерини келтирамиз (3-расм). Б.Я. Ставицкий хона шифтини равоқ шаклида ишлаган. Натижада, хона деворий суратлари билан, маъмурий, диний обидалар ички кўринишини олган. Археологик изланишлар, Ўтрор воҳасидаги уй мажмуасида ҳам катта хоналар бўлганлигини таъкидлайди (Байпаков К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я., 2001, 136-137-б.). Мисол тариқасида, Қуйруктепа шаҳарчасидаги турар жой меҳмонхонаси реконструкциясини келтирамиз (4-расм).

Илк ўрта асрларда турар жойларнинг тантаналарга мўлжалланган хоналарида деворнинг уч томони бўйлаб супа ўрнатиш Марказий Осиёда кенг қўлланилади (Неразик Е.Е., 1976, 165-б.). Хоразмда дам олиш супалари оддий хонадонларда 0,2-0,3 м, тантаналарга мўлжалланган хоналарда 0,4-0,5 м баландиққа эга бўлган. Илк ўрта ва ўрта асрларда Суғд, Тоҳаристон турар жой меҳморчилигида хона тўрида супанинг ўрта қисмини эстрада - сахнага ўхшатиб, поғонали тархда ишлаш кенг қўлланилган. Хонанинг шу қисмида супанинг тантанаворлигини таъминлаш йўли билан, хона тўрини белгилаш ғояси назарда тутилган. Кофир қалъа шаҳарчасининг 11,42-хоналарида супанинг марказий қисми тўртбурчак тузилишда, қолган қисмларидан бироз кўтарилган ҳолда ажратилган. 42-хонада супа марказий ўқида зина ҳам ўрнатилган (Литвинский Б.А., Соловьев В.С., 1985, 10-расм). Қизиги шундаки Кофир қалъа шаҳарчасида катта хонанинг тўрида катта ва чуқур бўлинма мавжуд (Литвинский Б.А., Соловьев В.С., 1985, 5-расм). Бўлинманиг бурчаклари ҳам декоратив устунчалар билан белгиланган. Ўрта аср меҳморчилигига оид бу тадбир XX аср ўрталаригача қурилган Бухоро турар жойларидаги шохнашинни эслатади. Бизнингча, умуман, хона тўрида супани эстрадага ўхшатиб ажратиш заминида ҳам шохнашин-шоҳ, меҳмон ўтирадиган жойни белгилаш ғояси ётади. Хонанинг шу қисмини бўлинма сифатида ажратиш эса шохнашиннинг тўла-тўқис шаклланганлигини англатади (5-расм).

Гил чироклар учун хона деворларида кичкина тоқчалар қолдирилган. Хонани иситиш учун хона ўртасида чуқурчали гил билан қопланган майдончалар, овқат пишириш учун атрофи девор билан айлантирилган ўчоқлар, нон ёпиш учун деворлари қалин кўза ёки пастқамрок, ости текисроқ ва кенг-хумчага монанд тандирлар қўлланилган (Нерзик Е.Е., 1976, 174-б.). Ўртаси чуқурча ва гил билан қопланган майдончалар сандал ўрнатишга мўлжалланган бўлиши мумкин (Воронина В.Л., 1963, 92-б.).

Шаҳарлардан четда катта ер эгалари уйлари (кўшқлари) тарҳида ҳам тўрт устунли квадрат тузилишдаги хоналар мавжуд. V–VII асрларга оид Жумалактепа кўшқи фикримиз исботи бўла олади (6-расм). Мазкур кўшқ йўлаги (далон) ҳам бурчак устунлари, гипстдан терилган зиналари, супалари билан тантанавор композицияга эга (7-расм). Заминдорлар кўшқларида монументал обидаларга хос мейморий хусусиятлар ҳам бўлган. Жумладан, Марв шаҳарчасида “Кичик Қиз қалъа” номи билан маълум кўшқ тарҳида томонлари тенг марказий хона икки қават баландликка эга. Ундан, атрофидаги барча хоналарга кирилади. Мазкур кўшқда марказий хона даҳлиз вазифасини бажаргани билан, у ўзининг салобатлилиги, тантанаворлиги билан, уй композициясида асосий ўринни эгаллайди (8-расм). Бургут қалъа атрофида VIII асрларда қурилган кўшқнинг умумий кўриниши реконструкцияси олимлар томонидан ишланган. Реконструкцияда унинг бир қисми, иккинчи қаватда баланд девор билан ўралганлигича, усти очик қолдирилган (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, 32-расм). Кўшқ иккинчи қаватининг очик қолдирилиши, уни, тугатилмаган иморатга ўхшатиб туради. Чунки фақат ташқи муҳитдан ҳимояланиш учун бундай баландликда (3 метрдан зиёд) девор билан ўралиши ҳақиқатдан узоқ. Бизнингча, унинг шу қисми айвон билан айлантирилган. Шу ҳолда кўшқнинг марказида тўрт томонидан икки қават иморат билан айлантирилган кичкина ҳовли юзага келади (9-расм). Хоналарнинг томонлари тенг тўртбурчак, тўғри тўртбурчак тузилишидаги хонанинг, ҳовли, зал атрофида жойланиши, Ўрта Осиё ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқда кенг қўлланилган (Воронина В.Л., 1961, 180-б.) ва сўзсиз, жуда қадим замонларда юзага келган қурилиш услуби ҳисобланган (Лавров В.А., 1950, 50-б.). Шундай тарҳ Европада ҳам бўлган. Жумладан, Бургут қалъа кўшқининг ҳовлиси атрофида хона

ва айвонларнинг жойланиши, Италиянинг қадимий турар жойларига ўхшаб кетади (ВИА, 1973, 54, 56, 57-расмлар). Шу тузилишдаги ҳовли композицияси Самарқанд, Бухорода XIX ва XX аср бошларида қурилган турар жойларнинг ташқи ҳовли қисмида ҳозирги кунда ҳам учрайди.

Археолог олимлар томонидан турар жой хоналаридан бирида, сиғиниш учун муқаддас меҳроблар мавжудлиги аниқланган. Жумладан, Бактрияда 6 рақамли Қизилча маконида олиб борилган археологик қазималарда очилган 4-хонада девордаги олов кули сақланиб қолган тоқча, курси, ўчоқнинг топилиши, хонадонда оловга бўлган эътиқоднинг қандайдир формаларининг шаклланиш белгилари бўлганлигидан далолат беради (Сагдуллаев А.С., 1987, 74-б.). Панжикент турар жойларидан, бир меҳробли хонанинг В.Л. Воронина томонидан бажаришган реконструкциясини кўриб ўтамиз (10-расм). Хонага унинг бурчагидаги кичкина, томонлари тенг - куб шаклидаги равокли бўлинмадан кирилади. Хона деворининг марказида баланд меҳроб мавжуд. Унинг равоқи декоратив устунларга ўрнатишган. Пастки супа қисмида ўчоқ жойлаштирилган. Кубсимон бўлинма билан марказий равоқ ораллигида, яна баланд супачага ўрнатишган, нисбатан кичик меҳроб бор. Турар жой мажмуасида, ибодатхонанинг назарда тутилиши, Юқори Зарафшон тоғ худудининг Кум ва Гардани Ҳисор шаҳарчаларида бўлганлиги археолог Ю. Якубов томонидан ҳам аниқланган (Якубов Ю., 1982, 152-б.). Кум шаҳарчасидаги уй, икки хонадан ташкил топган. Кўча томондаги хона ибодатхона вазифасини бажарган. Ички хонага далон орқали кирилади. Ю. Якубовнинг тахминича, ибодатхона қоҳини – шу хонада яшган (Якубов Ю., 1982, 152-б.). Ибодатхона интерьери деворига қапиштириб ишланган серҳашам меҳроб, хона моҳиятини, вазифасини белгилаб берган ва унга жозибали, тантанавор кўриниш бағишлаган (11-расм).

Илк ўрта асрлар турар жойлари интерьерида, тўрт устунли, шифти “чорхона” тузилишидаги композиция сақланади. Хона атрофи бўйлаб баланд супалар кенг қўлланилади. Хонада сандал, ўчоқ ва тандир бўлган. Шунингдек, турар жойлар мажмуасида диний маросимларни бажариш учун махсус хона назарда тутилган. Бундай хоналарда махсус куб шаклига монанд даҳлиз, хона деворида меҳроб ва унга қапиштирилган супада муқаддас ўчоқ ва хона ўртасидаги супада муқаддас ўчоқ ўрнатишган композициялар бўлган.

IX-X асрлар турар жойларида ҳам квадрат тузилишидаги хоналар сақланиб қолган. Жумладан, Чуй воҳасида (Қирғизистон) хоналар томонлари 7,2x7,2; 6,5x7,8 метрли кватратга яқин, катта хона атрофида жойлаштирилган тузилишда учта уй очилган. Уларда ўймакорлик қилинган ганч юза (панел) топишган. Ундаги безак, мавҳумлаштирилган ўсимликсимон ва уч баргли юза ичига олинган зооморф тасвири тапқил қилади (Кожемяко Г.Н., 1967, 53-90-б.). Афросиёбда юзаси 4,9 x 4,9 м гумбазли ва деворлари ажойиб ганч нақшлар билан безатилган хона топишган (Ахраров И.И., Ремпель Л.И., 1971, 71-б.). Хуттал вилоятида (Панж ва Вахш дарёлари оралиғида) очилган уй хоналари, томонлари 26 x 26 метрли ҳовли атрофида жойлаштирилган. Уйнинг жануб қисмида саккизта сербезак, катта хоналар мавжуд. Марказий хона деворлари оқ на ҳаво рангларда бўялган ва ўймакорлик қилинган ганч юзаларни ташкил қилади (12-расм). Қўшни хона деворлари оқ-қизил рангларда жилоланган. Безаклар ўсимликсимон, геометрик ва эпиграфик нақшларни ташкил қилади. Барельефли шерлар тасвири ҳам учрайди. Панж дарёси яқинида очилган Сайёд шаҳарчасидаги турар жой хоналаридан бирининг деворлари ганч ўймакорлиги билан бойитилган (Гулямова Э., 1982, 164-б.). Шимолий ва жанубий деворларида, асосан олтига олтибурчакли нақшларнинг бирлаштирилиши натижасида, олти киррали катта композиция яратилган (13-расм). Натижада унинг марказида олти учли юлдуз нақши юзага келган. Фарбий ва шарқий деворларида олти учли юлдуз катталаштирилган, ичи эса бошқа шаклдаги нақшлар билан тўлдирилган. Шунинг учун ҳам деворлар юзасидаги нақшларнинг умумий геометрик тузилишга эга бўлишига қарамадан, хона томонлари нафис ва қайтарилмаган безаклар кўринишини беради.

Араб саҳнатчиси Мақдисий, Марв шаҳри турар жойларини куйидагича таърифлайди: «Турар жойлар шинам ва баланд, ўз гўзаллиги билан улар шаҳарнинг (кўчанинг Н.Д.) икки бетидаги ҳошияга ўхшаб кетади» (МИТТ, 1939, 193-б.). Марв харобаларидан очилган X-XIII аср бошларига оид турар уйлардан бирининг учта хонаси тўрида кичкина қўшимча хоначалар борлиги аниқланган. Натижада асосий хона "Т" ҳарфи тузилишига эга бўлиб қолган (Лунина С.Б., 1980, 60-б.). Шу комплексдаги хоналардан бири деворининг пастки қисми бир метр баландликда ганч ўймакорлиги билан безатилган. Унда

томонлари 90 сантиметрли квадрат юзада доира ичига олинган олтибурчак юлдузсимон нақш жойлаштирилган. Юлдузлар оралиғи ўсимликсимон нақш билан тўлдирилган (Лунина С.Б., 1980, 61-б.). Шу уйнинг 7 – хонасидаги нақш диккатта сазовордир (Лунина С.Б., 1980, 64-б.). Хона девори юзасида кичкина гулдор тўртбурчак нақшлар занжир каби уланиб кетган. Натижада бир нечта ўқда жойлашган катта-катта, маркази бешта гулдор тўртбурчаклардан тузилган солиб нақши билан белгиланган ромбларни ташкил қилган (14-расм). Турли уфқ чизиғида жойлашган ромблар оралиғида юзага келган бўшлиқлар эса тўққизта гулдор тўртбурчаклардан тузилган, катта квадрат нақшли юзалар билан тўлдирилган. Мазкур нақш, гулдор тўртбурчакларнинг жойлашиши билан баҳаво, киши бадига тегмайдиган энгил композицияни ташкил қилади. Нақш оралиғидаги бўш юзаларни ўйма чизиклар ёрдамида фишт деворга ўхшатиб безашган. Шу хонанинг бошқа деворида сариқ, яшил, қизил ранглар нақш тузилишига қараб ўрин алмаштириб ишланганлиги аниқланган (Лунина С.Б., 1980, 65-б.). Мазкур нақш композицияси, тузилиш тартиби билан, Узгент мақбаралари нақш беағига ўхшаб кетади. Хоразмда тантаналарга мўлжалланган хоналарда ганч билан пардозланган девор юзасида нақш ишланган. Нақшларда кўк ранг кўпроқ ишлатилган (Неразик Е.Е., 1976, 185-б.). Қирғизистоннинг Ўттиз Адир деган маконида йирик мулкдор қабулхонасида ўта ҳашаматли чуқур ўйма нақш учратилган (Кожемяко П.Н., 1970, 44-45-б.). XI-XIII асрларда Эски Термиз турар жой меъморчилигида катта хона томини ёпишда фиштдан терилган, томонлари тенг тўртбурчак тарҳдаги устунлар қўлланилган. Улар ганч билан пардозланган ва юзасига ўсимликсимон нақш чизилган. Хона деворларига гил устидан йирик барглар, мавҳумлаштирилган балик тасвири ўйилган ҳамда ўсимликсимон нақшлар юзаси турли ранглар билан бўялган. Хона поли пишган фиштдан, шаклли юза чиқарадиган йўналишларда терилган. Шунингдек, хонани ёритиш учун ҳар хил рангдаги ойнали панжалар билан тўсилган дераза-туйнуқлардан фойдаланилган (Пидаев Ш.Р., 1986, 8-9-б.). Марказий Осиё турар жой меъморчилигида, жумладан, Марвда, Султон қалъа интерьерида (Лунина С.Б., 1970, 44-б.), X-XII асрда Краснореченский шаҳарчаси (Кожемяко П.Н., 1967, 77-б.) турар

жойларида хона атрофи супа билан айлангирилган пайтда, Хоразмда бунга барҳам берилади. Унинг ўрнига хонанинг тўртдан уч қисмини пасткамрок яхлит супа эгаллаган (Неразик Е.Е., 1976, 186-б.). XII ва XIII аср бошида махсус супаларга ўрнатилган ўчоқлар юзага келади. Улар юзаси ёпиштирилган бўртма ёки ўйма чизиқли нақшлар билан безатилган (Неразик Е.Е., 1976, 186-187-б.). Эски Термизда XI-XIII аср бошларида хонанинг икки томонини кенглиги 2,5 метрли супа эгаллайди (Пидаев Ш.Р., 1986, 9-б.). Бу ерда ҳам хонанинг тўртгала девори бўйлаб супа ўрнатишдан қайтиш сезилади. Бу билан Эски Термиз турар жой меъморчилигида “Г” ҳарфидаги супа олдин бўлмаган демокчи эмасмиз. У илк ўрта асрларда ҳам бўлган, лекин у ўрта асрдагига нисбатан қарийб икки-уч баробар тор бўлган. Бунга Шўробқўрғондаги биринчи қурилиш даврига оид турар жойнинг асосий хонаси мисол бўла олади (Болелов С.Б., 1987, 32-б.). Шу ўринда Султон қалъа яқинида XI-XII асрларга оид икки қаватли уй композициясига бироз тўхталамиз. Уй марказидаги салиб тузилишидаги катта хона икки қават баландликка эга. Биринчи қават хоналарига шу хонадан кирилади. Иккинчи қаватнинг тўрт томонида эшиги марказий хона томонга очилган, томи равоқ шаклида ёшилган айвонлар мавжуд. Мазкур уй композициясида марказий хона ўзининг тантанаворлиги, баҳаволиги билан доминантлик вазифасини бажарган (15-расм). Демак, Марказий Осиёнинг айрим ҳудудларида ўрта аср турар жойлари интерьерлари учун яхлит супалар характерлидир. Хона деворлари юзаси кўпроқ ўйма ганч нақшлар билан безатилган. Ўчоқлар ҳам ўйма нақшлар билан бадиийлаштирилган. Турли рангли шиша ишлатилган, панжарали тобадонлар қўлланилади. XIII-XV асрлар турар жойлари бизгача етиб келмаган. Шундай бўлишига қарамаздан, бу даврдаги хоналар тузилиши XVIII-XX аср турар жойларидагидек бўлган, деган фикрга келсак, хато қилмаган бўламиз. Бунга шу даврдаги миниатюра расмлари гувоҳлик беради. Шунингдек, бу фикримизни Хоразм воҳасидаги археологлар томонидан очилган уйлар исботлайди. Жумладан, Оқча – Гелин маконида очилган 18 рақамли уй тарҳида худди XIX-XX аср бошларидагидек, даҳлиз вазифаси аниқ белгиланган хона мавжуд (Неразик Е.Е., 1976, 81-р.). Унда даҳлизнинг икки ён томонидаги хоналарга ва ҳовлига (боққа) чиқиш учун эшик ўрни қолдирилган (16-расм).

XI-XIII аср бошларида Эски Термиз турар жой меъморчилигида ички ва ташқи ҳовлиларнинг қўлланилиши (Пидаев Ш.Р., 1986, 10-б.), ўрта аср турар жойлари билан XVIII-XX аср бошларидаги Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Шаҳрисабз, Фарғона водийси турар жойлари оралиғида катта ўхшашлик бўлганлигидан далолат беради. XVI-XVII аср турар жой хоналарининг шифтлари серҳашам, нақшга тўлдирилганлиги, деворларида майда нафис равоқчаларга олинган тоқчаларнинг мавжудлигидан, миниатюралар гувоҳлик беради. Жумладан, “Чақалоқ Искандарни Филиппга кўрсатмоқдалар” миниатюраси (XVI аср) мисол бўла олади.

XVIII-XIX аср турар жойлари бизгача қисман сақланиб қолган. Уларда, интерьер безагида наққошлик, ёғоч ва ганч ўймакорлиги кенг қўлланилган. Ҳар бир вилоят, шаҳар, турар жой меъморчилигида хонани безашнинг ўзига хос анъаналари сақланиб қолган. Шунинг учун шаҳар турар жойларининг меъморчилигига хос, асосий хоналар интерьерини ёритишга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Бухоро уйлари икки-уч ҳовлидан (даруничкари, берун-ташқари ва хўжалик) ташкил топган. Асосий япаш хоналари ёзги ва қишқига бўлинади. Ёзги хоналар анча баланд ва деразалари шимол томонга қаратилган (17-расм). Хона композициясида шохнашин-меҳмон ўтирадиган бўлинма дид билан, ҳар хил композицияда бирлаштирилган. Улар кўпроқ биринчи ёки иккинчи қаватда, катта тоқча (бўлинма) шаклида кўп учрайди (18-расм). Бой хонадонларда меҳмонхоналар ён деворлари полдан шифтгача кўтарилган тоқчаларга эга. Уларнинг юқори қисми равоқ шаклида бўлиб, шарафа билан безатилган. Тоқчалар оралиғидаги бўлинмалар ҳам ўсимликсимон нақш билан тўлдирилган. Текис юзали деворлар ҳам занжир руталар билан бўлинмаларга тақсимланган. Улар ичида ниҳоллари ҳамма томонга ёйилган, гуллари қийғос очилган ранг-баранг гулдасталар ишланган (19-расм).

Самарқанд уйлари ҳам дарун ва берун (ички ва ташқи) ҳовлилардан ташкил топган. Самарқандда иккинчи қаватдаги айвонлар кўчага қаратилган ҳолда ҳам учрайди. Хона айвон ёки даҳлиз билан “Г” ҳарфи шаклида, узунасига, ёнма-ён тарҳда бирлашиб, турли бой композициялар ташкил қилган. Меҳмонхона кўпроқ ташқи ҳовлида бўлиб, у бой бадиий безакка эга бўлган. Хона тўридаги девор уч бўлинмага бўлиниб, кўпинча ўртада тоқчабанд, икки ёнида ўрин-кўрпа учун таҳмон шаклида жойлаш-

тирилган. Хона ён деворларида катта-катта токчалар тоқ сонда ўрнатилган. Ҳовлига қараган деворда хона катталигига қараб икки ёки учта дарча назарда тутилган. Улар серҳашам ўймакорлик қилинган бағдоди эшиклари билан ҳовли томондан тўсиб қўйилган. Дарчалар оралигида катта-катта токча бўлинмалари мавжуд. Хона шифти кўпинча қабза услубида бўлиб, васса ва тўсинлари ранг-баранг ўсимликсимон нақш билан тўлдирилган (20-расм).

Хива уйларида хона деворининг юқори қисмида девор юзасидан бўртиб чиққан токчалар бир чизикда жойлаштирилган. Улар юзаси нафис равоқчалардан тузилган. Шундай токчалар Бухоро ва Қарши турар уйларида ҳам бор. Хива уйларидаги ҳовли композицияси диққатга сазовордир. Кўпчилик хонадонларда ҳовли кичикроқ бўлиб, асосий қисми катта (улу) айвон ва кичик (терс) айвон билан ёпишган. Айвонларда катта ва кичик ўймакорлик қилинган ёроч устунлар, майда нақшлар билан безатилган мрамар курсиларга ўрнатилган (21-расм).

Хона ҳавоси алмашинувини таъминлаш учун улу айвон, хонадан анча баланд қилиб қурилган. Натижада киши ўзини худди баҳаво кенг ёзги хонада ўтиргандек ҳис қилади. Унинг кўз олдига улу айвоннинг чиройли ўймакорлик қилинган устун, айвонлар шифтининг бир-биридан паст-баландлиги натижасида улар оралигидан мусаффо осмоннинг қисман кўриниб туриши, кишида ўзгача таассурот қолдиради.

Ҳовлини том билан ёпиш одатини Хўжайли шаҳрининг қадимий уйларида ҳам кўрдик.* Унда ҳовли деворлари турар хоналардан ҳам баланд кўтарилган ва ҳовлининг ҳамма қисми бир хил баландликдаги том билан ёпишган. Ёруғлик ва ҳаво алмашиши чоралари ҳовли деворларининг юқори қисмида қолдирилган туйнуклар орқали амалга оширилган (22-расм). Хўжайли турар жойлари композициясида айвон деб номланган тарҳда квадрат тузилишдаги хоналар кенг қўланилган.

Ҳовлининг уй билан туташган қисмини ёзги хона шаклига келтириш одатининг Фарғона водийсида ҳам бўлганлигидан, В.Л. Воронина учратган Марғилон шаҳридаги хонадон уйи гувоҳлик беради (23-расм). Унинг марказий қисмида тўртта устун бўлиб, уларнинг устида шифтдан анча кўтарилган ва тўрт томони ойнабанд қилинган туйнук мавжуд. Полда эса кичкина ҳовуз назарда тутилган. Мазкур ҳовли композицияси тантанавор, шинам, катта ва табиат манзараси билан боғланиб кетган зални

эслатади.

Фарғона шаҳарларида икки хона ўртасида даҳлиз жойлаштирилган ва улар ҳовли томондан узун айвон билан бирлаштирилган тарҳ кўп учрайди. Хоналардан биттаси меҳмон кутиш учун мўлжалланган. У ўзининг беағи билан қолган хоналардан ажратиб турган. Даҳлизда мўри ўрнатилган. Мўрилар ҳам тузилиши, беағи билан киши диққатини тортади (24-расм).

Тошкент турар жой меъморчилигида даҳлиз ёки айвон бир хона билан ёнма-ён ёки икки хона оралигида, икки ёки уч хона бурчагида бўлади. Тошкент вилояти турар жой меъморчилигида хона ва айвон; хона ва даҳлиз; хона, қашғарча айвон олд томонидан пешайвон билан умумлаштирилган тарҳ; икки хона, ўртасида айвон ва бурчагида “Г” ҳарфи тузилишида қўшилган айвонли тарҳ; икки хона, ўртасида айвон ва улар олд томонидан пешайвон билан бирлаштирилган тарҳ; хона, қашғарча айвон ва бир устунли томонлари тенг хона қўшилган тарҳ кенг тарқалган (Пулатов Х.Ш., 1971, 18-б.). Тошкент турар жой меъморчилигида қашғарча айвонга алоҳида эътибор берилган. Қашғарча айвон ҳам худди оддий айвон каби, юқоридагидек тартибда жойлашиши мумкин. Шунингдек, оддий айвон қашғарча айвон билан ёнма-ён қурилиши ва улар ҳовли томондан узун айвон билан умумлаштирилган тарҳда келиши мумкин. Тошкентда ҳам ташки ҳовли уйлари кўпинча икки қаватда қурилган. Унинг ўрта қисмида шийпон мавжуд. Шийпон, атрофидаги хоналар учун усти берк, юқори қисмида атрофи очик ҳовли вазифасини бажарган (25-расм).

Меҳмонхона кўпинча ташки ҳовлининг иккинчи қаватида бўлган. Унинг интерьерини ўзининг ҳапшаматли беағи билан қолган хоналардан ажралиб турган. Тошкентда хона тўридаги девор кўп ҳолларда уч бўлинмадан ташкил топган. Улардан ўртадагиси ёки икки четдагиси таҳмон бўлиши мумкин. Токчабанд бўлинмаси, катта-катта токчалардан иборат бўлган. Тошкентда хона ён деворларида битта ёки иккита бўлинма майда токчабанд қилинган, қолган бўлинмалари катта-катта токчаларни ташкил қилади (26-расм). Токчалар ичига бинафша ва пушти рангда чарос очилган гулдасталар тасвирланган.

Хўжанд (Тожикистон) уйлари ҳам хона ва даҳлиздан ташкил топиб, уларга айвон, олд, ён ёки бурчак тариқасида қўшилган. Даҳлизнинг ўнг томонидаги хона, меҳмон кутишга мўлжалланган.

* 1996 й. Хўжайли шаҳри қадимий уларининг тарзи, тарҳи ва интерьерини билан танишишим учун ёрдам берган Хўжайли шаҳри бош архитектору А. Машариповга ва архитектор Мансур Ёқубовга уз миннатдорчилигимни билдираман. Хўжайли шаҳар халқ меъморчилигини ўрганиш масаласи билан архитектор Саиёра Машарипова шуғулланмоқда.

Меҳмонхоналар интерьери сержило безаги билан қолган хоналардан фарқ қилади.

Қозоғистоннинг Чимкент вилояти турар жой меъморчилигида асосий яшаш хонаси ўзига хос тузилишга эга бўлган (Жилина А.Н., 1982, 137-163-б.). Хонага айвон ёки дахлиз вазифасини бажарувчи далондан кирилган. Хонанинг пойгоҳ қисми пастда, яъни айвон ёки далон поли билан бир хил баландликда бўлган. Асосий хона поли сатҳининг қолган қисми эса баланд яхлит супа шаклида қўтарилган (27-расм). Ўчоқ, хона пойгоҳ қисмининг ўнг ёки чап томонида, супа мағзида жойлаштирилган. Хона шифти битта устун ва катта хари ёрдамида ёпилган. Шифтнинг ўчоқ устидаги қисмида “чорхона” шаклида туйнук қолдирилган. Ундан хонага ёруғлик тушган ва тутун чиқиши таъминланган. Шунингдек, туйнук тўғрисида, хонанинг пойгоҳ қисмида ташнов назарда тутилган. Хона деворлари тоқчаларга тақсимланган.

Туркманистоннинг шаҳарларида асосий хоналар тўғри-тўртбурчак тузилишида бўлган. Каттароқ хоналарда устун назарда тутилган. Пештоқ шаҳарчаси яқинидаги уйлар шифтида “чорхари” шаклидаги шифт қўлланилганлигидан тадқиқотчилар гувоҳлик беришади (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 22-б.). Туркманистонда турар жойлар интерьерида ранг деярли ишлатилмаган десак ҳам бўлади, лекин девор юзасида саёз ярим устун ва бўлинмалар ёрдамида хона интерьерига бадиийлик киритилган. Жумладан, Мурчали тумани турар жойлари интерьерида девор юзасидан бироз бўрттирилган юпка ярим устунлар оралигида юқори қисми жимжимадор равоқ шаклида тугатилган катта ва саёз тоқчани эслатувчи бўлинмалар ишланган, бу нақшлар мурчалилик кекса отахонларнинг фикрича, меъморий безак сифатида гулдастандан олинган экан (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 22-б.). Бизнингча, бундай нақшларнинг юзага келиши даври узок ўтмишга бориб тақалади.

Туркманистоннинг Пештоқ шаҳри яқинидаги турар жойлар ҳовлисида, ёзда куннинг жазирама пайтида дам олиш учун махсус хона қурилган. Бундай хонада туйнуқлар қарама-қарши деворларнинг поли сатҳидан бироз қўтарилган ҳолда ўрнатилган. Хонада шамолнинг пол сатҳида эсиши ҳар қандай иссиқ кунда ҳам уни салқин тутиш имкониятини берган (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 22-б.). Шунингдек, туйнуқларнинг пол сатҳида бўлиши хонага ёруғ-

ликнинг ва қуёш нурининг тушишини камайтирган. Ёруғлик ёки қуёш нури хонага фақат саҳарда ёки кун ботаётганда тушган. Бундай хоналарнинг кўриниши оддий, ҳар қандай безакдан холи бўлган.

Марказий Осиёнинг айрим худудларида томи гумбаз шаклида ёпилган турар жойлар ҳам қурилган. Жумладан, улар Туркманистоннинг Каахкин, Сарахс туманларида, Ўзбекистоннинг жанубий қисмида, Боботов тизмаларининг Амударё билан туташ ёнбағирларида ва бошқа ўлкаларда учрайди. Тадқиқотчи Г. П. Васильева гумбазли уйнинг бу ерларда олдин ҳам қўлланилиб, тарҳда айлана, қамишли уйлар билан алоқаси борлигига ишора қилади (Васильева Г.П., 1982, 206-б.). Олима ўз фикрининг ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлаш учун А. Н. Бернштамнинг гумбаз яратиш ва уни ғишт ва пахсада (монолит) амалга ошириш ғояси кўчманчиларга тегишли деган фикрини келтиради (Бернштам А.Н., 1950, 128-129-б.).

Гумбазли хоналар тарҳда квадрат тузилишга эга. Уй бир нечта хонадан ташкил топган ҳолда келиши мумкин. Бундай уйларнинг барча хоналари гумбаз билан ёпилган. Хоналар деворларида тоқчалар ўрнатилган (28-расм).

Амударё олди воҳасида истиқомат қилувчи туркман мукри, эрсарин уруғларига мансуб хонадонларнинг ҳовлиларида “куммез” деб номланувчи хона диққатга сазовордир. У ҳар доим ҳовлининг ўртасида бўлиб, тарҳда доира тузилишига эга. Унинг марказида ўчоқ жойлашган. Хона пахса деворга эга, томи эллипс шаклидаги гумбаз билан ёпилган. Хона 7 метр ва ундан зиёд баландликка эга (Пугаченкова Г.А., 1958, 460-б.). Г.А. Пугаченкова китобида тасвири қелтирилган Равшан Мурод ҳовлисидаги куммез тарҳда ярим доира шаклида бўлиб, узунчоқ хона ва айвон композициясига қўшилиб кетган (Пугаченкова Г.А., 1958, 464-б.). Мазкур далил куммез, хона ёки айвон билан бириккан ҳолда қурилиши мумкинлигидан далолат беради. Куммез, кексаларнинг ўчоқ атрофида узок вақт дам олиб ўтиришларига мўлжалланган (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 42-б.). Бир сўз билан айтганда, куммез-кексалар уйи ҳисобланган (29-расм).

Куммез интерьерининг тик композицияда бўлишига сабаб шуки, у пахсадан қурилган. Пахсадан ярим доира тузилишда гумбаз яратиш мумкин эмас. Қурилган тақдирда ҳам, у бардошсиз бўлади. Шунинг учун куммезни қуришда унинг гумбаз

чегара чизиги ичкари томон жуда кам қияликда чиқариб борилади. Натижада куммез интерьери тик композицияга эга бўлади. Тархда доира тузилишидаги баланд хонада қишда ўчоқ атрофида ўтиришнинг ўз гашти бўлган, албатта. Унинг келиб чиқишини Г.А. Пугаченкова – куммезда кўчманчиларнинг ўтовига хос тарх, тарз, тутун туйнугининг мавжудлиги, ҳаётнинг ўтроқ тарзига ўтишда ўтмиш билан боғлиқ алоқаларнинг таъсири, - деб ҳисоблайди (Пугаченкова Г.А., 1958, 460-461-б.).

Ўтов қадимий маскан, бошпаналар қаторига қиради. Ўтов қисқа вақт ичида-атиги бир соат давомда йиғиштириб олиш ва бошқа жойда яна янунча вақт ичида ўрнатиш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам ўтов кўпроқ бир жойдан, иккинчи жойга кўчиб ўтадиган чорвадор қабилалар учун асосий маскан ҳисобланган. Ўтов тузилиши ҳамма ерда деярли бир хил бўлган. Тархда доира тузилишида, усти гумбаз шаклида ёпилган. Улар катта – кичиклиги, гумбазнинг тиклиги ва ётиклиги билан ажралган. Жумладан, Қозоғистоннинг жанубида ўтовнинг гумбази тикроқ, шимолий қисмида – ётикроқ бўлган (НСАҚ, 1963, 401-б.) (30-расм). Қирғизистоннинг шимолий қисмида ўтов гумбази конусга монанд тикроқ, жанубида эса ярим сферик, яъни ётикроқ тузилишда бўлган (НСАҚ, 1963, 225-226-б.) (31-расм). Туркменистонда туркман – йомут уруғларида ўтов гумбази ётикроқ, човдор уруғларида – тик, текин уруғи ўтовларида ўтов гумбази ўртacha баландликка эга бўлган (НСАҚ, 1963, 65-б.).

Ўтов марказида ўчоқ жойлашган. Кириш эшиги тўғрисида, тўрда сандиқлар устма-уст, ёнма-ён, жойлаштирилган, гилам, кўрпа-ёстиқлар сақланган. Унинг олди қисми меҳмонлар жойи ҳисобланган. Кириш эшигининг ўнг томони аёллар бўлинмаси, кириш эшигига яқин қисми уй – рўзғор буюмлари ва озик – овқат маҳсулотлари сақлашга мўлжалланган. Охириги қисмга мўлжалланган майдон кўп ҳолларда чий билан ўраб олинган. Кириш эшигининг чап томони қозоқларда оила кичик аъзолари, камбағал оилаларда бу жой оиланинг уйланган фарзанди ўрни учун ажратилган (НСАҚ, 1963, 402-б.). Қирғиз оилаларида эса бу жой эркаклар бўлинмаси ҳисобланган (НСАҚ, 1963, 227-б.). Шарқда ўтов, хиргоҳ, чодир ва хоналарда меҳмон ва кексалар ўрнига алоҳида эътибор берилган. Меҳмон ва эътиборли кишилардан ўз ўрнига, яъни тўрда ўтириши талаб қилинган. Шу ўринда бир воқеани мисол тарзида келтирамиз. Швейцариялик

саёх Бургард, бедуйн қабилалари хиргоҳига кирганда одоб юзасидан унинг кириш эшиги яқинидаги кенроқ ва шаббода тегиб турадиган бурчагига ўтироқчи бўлади. Маҳаллий йўл бошловчи унинг қулоғига – Тур ўрниндан! Бу бурчак роффа дейилади. У ерга эътиборли одамлар ўтирмайди. Бизларда бирон кишини ҳақорат қилмоқчи бўлишганда, унга “Сенинг жойинг роффа дейишади”, - деб шивирлайди (Путинцева Т.А., 1984, 270-б.).

Ўтов деворларига ички томонидан ранг-баранг сержило нақшли гиламлар осиб қўйилган. Ўтов қишда иссиқлиги, ёзда салқинлиги билан ҳам аҳамиятлидир. У ўзининг ички баҳаволиги билан оила аъзоларининг асосий талабига жавоб берган. Ўтовнинг ўзига хос афзалликларини ўрта аср тарихнависи Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абу Бакр қуйидагича таърифлаган: - Кечаси совуқ бўлса, унда яшовчи учун (унинг) олови кифоя қилади ёки ёмғир сахийлик билан куйса, жаласи уни тўлдирмайди. Қачон унга жойлашиб олсанг, зилзила чодирни ҳар қанча қимирлатса ҳам, унинг қулаб тушишидан қўрқма (Абу Мансур ас-Саолибий, 1976, 186-б.).

Маскан ҳақида гап борар экан, тоғ халқ уйлари интерьери изоҳига ҳам тўхталиб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир. Тоғ кишлоқлари халқи ҳаёти тарзининг ўзгаришсизлиги (консервативлиги) сабабли уларнинг яқин ўтмишдаги уйлари ўзининг асосий томонлари жиҳатидан VIII аср бошларидаги уйларга ўхшаб кетади (Распопова В.И., 1979, 25-б.).

Илк ўрта асрларда тоғ турар жой меъмorchилигида интерьернинг ёғоч қисмлари ўймакорлик қилинган. Рангли безак деярли қўлланилмаган. Ю. Якубов Юқори Зарафшон тоғ турар жой меъмorchилигида рангли безакнинг гилам ва мато осиб билан алмаштирилиши, бу ерда тоғ шароитининг ўзига хослигидан ва хонадон дидидан келиб чиққан, - деб таъкидлайди (Якубов Ю., 1979, 167-б.). Ю. Якубовнинг бу фикри деярли барча тоғ ўлкаларига тегишли. Бунга сабаб, биринчидан, тоғ ўлкаларида чорвачилик кенг ривожланган. Чорвачилик ривожланган жойда жун кўп бўлган. Бу эса жун маҳсулотидан гилам, кийгиз тўқишнинг шаклланишига йўл очиб берган. Иккинчидан, тоғ ўлкалари иқлим шароити оғир бўлган, яъни киш жуда узоқ ва совуқ келган. Шунинг учун ҳам интерьерда гилам кенг қўлланилган. Деворга осилган гилам, биринчидан, хонага тантанавор-

лик бағишлаган, иккинчидан, хонани совуқдан асраш имкониятини берган. Узоқ тоғ дараларида иқлим шароитининг, ландшафтнинг оғирлиги, тоғликларнинг ижтимоий-иқтисодий турмуш шароити ҳамда дараларнинг шаҳар цивилизациясидан узоқдалиги асрлар давомида шаклланган ва синовдан ўтган уй тузилиши анъаналарининг сақланиб қолишига сабаб бўлган. Тоғларда хона беағи оддий бўлишига қарамасдан, уларда ўзига хослик сезилади. Нурота тоғ қишлоқларида кичик тўғри тўртбурчак тузилишидаги хоналар билан бирга, катта хоналар ҳам учрайди. Хона тўри деворида токча ва тахмон бўлинмалари мавжуд (32-расм). Тахмонлар тошдан терилганлиги ва ёғоч ишлатилганлиги сабабли уларнинг юқори қисми учбурчак кўринишга эга. Эски уйлардаги хонанинг бир томонида супа назарда тутилган. Бу ерда супа хўжалик буюмлари қўйишга мўлжалланган (33-расм).

Сурхондарё ва Қашқадарё тоғ халқ меъморчилигида доимий ўтирадиган ёки қишқи хоналар, киши диққатини тортади (34-расм). Хона кириш эшиги ёнидаги девор олди яна бир девор билан тўсилган. Иккинчи деворнинг пастки қисми очик қолдирилган (35-расм). Шужойда икки девор оралиғида ўчоқ назарда тутилган. Ўчоқ устида деворлар икки ён томонидан тўсилиб, мўрига айлантирилган. Мўрининг икки ён томони токчабанд қилинган. Хонанинг бу қисми тахмон ва токчабандли деворни эслатади.

Фарғона тоғ уйларида хона сатҳи пешгоҳ, пойгоҳ қисмларга аниқ бўлинган. Улар бир-биридан пол сатҳининг кўтарилиши билан ажратилган. Пешгоҳ девори токчабанд қилинган. Пойгоҳ қисмидаги девор мағзига мўри ўрнатилган. Фарғона турар жой меъморчилигида рангбаранг нақш ишлаш одати бўлган. Айрим хонадонларда оддий сувоқ устидан, хўллигида, панжа билан турли хил нақшлар ишланган (36-расм).

Тошкент вилояти тоғли ҳудудларида турар жойлар тарҳида томонлари тенг катта хона ва чуқур айвонлар кўч учрайди. Бундай хона ўртасида битта устун, пойгоҳ қисмида, девор марказида мўри ўрнатилган (37-расм). Чуқур айвон ўртасидан ўтган том харисини уч-тўрт устун кўтариб турган. Айрим уйларда айвон юзаси дам олиш супаларига эга бўлган. Бундай айвон ўзининг баҳаволиги билан уй композициясини бойитган (38-расм).

Хона юзасини кенгайтириб, қисмларга бўлиш одатини Тожикистоннинг Юқори Зарафшон,

Қоратегин, Дарвоз воҳаларида ҳамда Тоғли Бадахшон турар жой меъморчилигида кўрамиз. Юқори Зарафшон тоғ меъморчилигида асосий хона томонлари тенг ва катта юзага эга бўлган (39-расм). Хона ўртасида бир ёки икки устун назарда тутилган. Хона сатҳи Фарғонадагидек пойгоҳ ва пешгоҳдан ташкил топган. Юқори Зарафшоннинг узоқ тоғ дараларида қишқи хоналарни совуқдан асраш мақсадида, уларни уй тўрида, яъни уйга кириш эшигидан узоқда, шунингдек унинг тўғрисида ошхонани жойлаштириш одати бўлган. Ошхона томи билан далон шифти оралиғида ҳосил бўлган бўшлиққа ўтин қаланган ва ошхона жиҳозлари сақланган. Ошхона тўғрисидаги хона деворининг бир қисми айвон шаклида қолдирилган. Хона, ошхонадаги иссиқ ҳаво ҳисобига иситилган (40-расм).

Қоратегин воҳасида хоналар Юқори Зарафшондагидан ҳам катта бўлган. Хона ўртасида тўртта устун ўрнатилган. Шифтнинг устунлар оралиғидаги қисми чорхона шаклида ёпилган. Унинг ўртаси очик туйнукка эга бўлган. Хона атрофида девор бўйлаб баланд сўрилар ўрнатилган. Тутун ва буғнинг туйнукдан чиқиши учун сўрининг туйнукка яқин қисмида дегдон-ўчоқ жойлаштирилган. Шунингдек, туйнук тўғрисида йўлакда ташнов қазилган. Сўри юзаси оила аъзоларининг жойи, меҳмон, хонадон кексаларининг ўрни ҳамда овқат тайёрлайдиган қисмларга бўлинган.

Дарвоз воҳасида ҳам хона, кўпинча томонлари тенг ва катта юзага эга ҳамда хона ўртасида учта устун мавжуд бўлган. Қизиғи шундаки, Дарвозда хона сўрилари сатҳи оила аъзолари дам олишлари учун торлик қилган тақдирда, кириш эшиги устида хона томон бўртиб чиққан балконлар ўрнатилганлигининг гувоҳи бўлдик. Бу тадбирни Кулумбаи Боло қишлоғида Назиров ва Шафиевлар уйларида учратдик (41-расм).

Тоғли Бадахшон воҳаларида ҳам турар жойлар катта хонадан ташкил топган. XIII аср саёҳатчиси Марко Поло “Тоғли Бадахшонда ишқошимликлар (Ишқошим воҳасида истиқомат қилувчилар) яшаш хоналари катта ва хўб шинам”, - деб таъкидлаган эди. (Марко Поло, 1990, 66-б.). Дарҳақиқат, Тоғли Бадахшон воҳалари халқларининг турар жойлари ҳозир ҳам ўтмишдагидек, томонлари 10x10м ва ундан ортиқ квадрат тузилишидаги катта хоналардан ташкил топган. Хонада битта устун мавжуд бўлиб, улар ўртасида шифтнинг марказий қисми ёғоч тўсинларнинг бир-бирига диагональ йўналиш-

да ўрнатилиши натижасида гумбаз тузилишига келтирилган. Устунлар, асосан конструктив ва пайвон бажаришга қаратилган, яъни катта хонани калта тўсинлар билан турли тузилишда ёпиш имконини берган. Шундай бўлиши билан бирга, уларнинг ҳар қайсиси рамзий маънога эга бўлган. Улар Муҳаммад, Ҳасан, Ҳусан, Али, Биби Фотима ва Зухраларга бағишланган. Ўнг томондиги биринчи устун Муҳаммадга бағишланиб, у асосий саналган (42-расм).

Хона сатҳи йўлак, тўғри тўртбурчак тузилишидаги пойгоҳ ва баланд супалардан ташкил топган. Пойгоҳ тўрт томон супаларига ўтиш имконини беради. Шифт туйнуги тўғрисида-пойгоҳда обрешинков назарда тутилган (43-расм). Супалар хона интерьерига ўзгача кўринишни бағишлайди. Хонага кириб, супага чиккунча киши ўзини йўлакда (коридорда) тургандек ҳис қилади. Тоғли Бадахшоннинг барча дараларида кириш эшиги тўғрисидаги супа, меҳмон кутиш жойи ҳисобланган. Хона йўлаги устида икки устунга бириктирилган “бузопез” номли тахтача муқаддас ҳисобланган (44-расм). Унинг юзасига майда, нафис, доира, геометрик ва ўсимликсимон нақшлар ўйилган. Умуман, Қоратегин, Дарвоз, Тоғли Бадахшон турар жой меъморчилигида хоналар ички тузилиши композиция жиҳатидан яхлит бўлишига қарамадан, функция жиҳатидан аниқ қисмларга бўлинган. Шифт туйнугидан тушаётган ёруғлик, хонага сокинлик бағишлайди.

Марказий Осиё шаҳар ва тоғ турар жойлари интерьерлари билан танишар эканмиз, уларда асрлар давомида ҳаёт кечириш учун зарур шароит яратишга ҳаракат қилинганлигининг гувоҳи бўламиз. Яшаш хоналарини тарҳига қараб, қуйидаги турларга умумлаштирамиз: марказий хона атрофи йўлак (коридор) ва кичикрок ҳажмдаги хоналар билан ўралган композицияли тарх; баланд марказий хона атрофи икки қаватда яшаш хоналари ва айвонлар билан айлантирилган тарх; анфилада хоналарнинг биридан-иккинчисига ўтиладиган тузилишдаги тарх ва уларнинг ҳовли томондан айвон билан айлантирилган тури; тархда оддий, тўғри тўртбурчак тузилишидаги хона; марказий қисмида битта устунга эга тузилишдаги хона; уч-беш устунли тархда тўғри тўртбурчак ёки томонлари тенг тузилишдаги катта хона ва бошқалар. Қадимдан хонани ўша жой табиати инжиқликларидан саклашга ҳаракат қилинганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Хива уйларида улу айвон-

нинг қўлланилиши, Хўжайлида ҳовлини том билан ёпиш, Тоғли Бадахшонда хона полини ер сатҳидан пастроққа тушириш йўллари билан хонани тоза ҳаво билан таъминлаш, ҳовлини чанг-тўзондан асраш, хонада кишда илиқ, ёзда салқин ҳароратни узоқ сақлаб қолиш чоралари қўлланилган. Уй композициясида айвон ва шийпонларнинг кенг қўлланилиши, хоналарни табиат манзараси билан боғлашга қаратилганлигини англатади.

Иккинчидан, хоналарнинг ички кўриниши оилаларнинг касб-кори билан ҳам боғлиқ бўлган. Масалан, чорвадор оилаларнинг вақтинчалик ўтлоқларга кўчиб чиқиши ёки тез-тез жой алмаштириб туришлари учун оз вақт ичида асосий талабларга жавоб берадиган ички кўриниши ҳашаматли гилам, сўзаналар билан безатилган, тархда доира тузилишидаги маскан яратилиши бунга далил бўлади. Учинчидан, оила аъзоларининг маънавий дунёқарашлари ҳам, хона ички кўринишида, тузилишида ўз ифодасини топган. Хона тузилишида меҳмон ва кексаларнинг ўрни назарда тутилиши, хона ички кўринишида қулайлик ва бадий муҳитнинг яратилиши, фикримиз исботи бўлади.

Девор мағзида токча, тахмонларнинг жойлаштирилиши, хона полини пойгоҳ ва пешгоҳга тақсимлаб, улар сатҳини бир-биридан кўтариш ва тушириш йўллари билан ажратишга, тоғли ўлкаларда хона атрофи бўйлаб супаларнинг жойлаштирилиши интерьерда баҳаволик, қулайлик, кенглик, саранжомликни таъминлашга қаратилган. Юқори Зарафшон тоғ турар жой меъморчилигида асосий хона билан туташган ва эшик билан боғланган ювиниш хонасининг назарда тутилиши, шаҳар ва тоғ турар жойлари хоналарининг пойгоҳ қисмида ташновнинг назарда тутилиши ва бошқалар, хонадон оила аъзоларининг кундалик ҳаёти учун зарур қулайликларни яратишга қаратилган. Оила аъзолари ўз диний эътиқодларига кўра тоат-ибодат қилишлари учун хоналарда муқаддас бурчаклар яратганликларидан, археологик ашёлар гувоҳлик беради.

Оиланинг маънавий-эстетик эҳтиёжи учун хона девор ва шифтларига ранг-баранг нафис безаклар ишланиб, конструктив асос ёки бирон-бир вазифа бажарувчи қисмлар бежирим безаклар билан бадийлаштирилган ва бойитилган. Хонада саранжом – саришталикни, тартибни, баҳаволикни таъминлаш чораси, деворларда ўрнатилган токча ва тахмонлар билан ечилган. Нафис ишлан-

ган тоқчабанд деворлар ўз вазифасидан ташқари, хонага гўзаллик, тантанаворлик бағишлаган.

Юқорида таъкидлаб ўтилган далилларнинг ўзиёқ, хоналар тузилишида қулайлик, беағида бадийлик, хона композициясида баҳаволик, тантанаворлик, мутаносиблик бағишлаган ижобий анъаналарнинг асрлар давомида силлиқланиб, узоқ ўтмишдан бизнинг давримизга қадар етиб келганлигидан далолат беради.

1. 2. САРОЙЛАР

**«Гоҳ Бўстони Дилқушо ичра,
Қасру айвони жонфизо ичра...
Қилса не ранг ичини наққоши,
Тоши ҳам бўлғай ул сифат қоши».**

Алишер Навоий

Сарой сўзи кенг маънога эга. Унга дам олиш хонаси, подшо қабулхонаси, базм ўтказиш, меҳмон қабул қилиш хоналари киради. Саройларнинг асосий хоналари хизмат даражасига қараб безатилган. Жумладан, меҳмон кутиш ёки дам олиш хоналари қолганларига нисбатан бадий жиҳатдан эпик, лирик мавзудаги тасвирлар билан безатилган. Шу ўринда Хоразмдаги Тупрок қалъа саройини мисол келтирамиз. Сарой Подшоҳлар хонаси, Аскарлар хонаси, Ғалаба хонаси каби зал-маъмурий хоналарни ўз ичига олган. Аскарлар зали ўзининг беағи билан ажралиб туради. Хона девори бўйлаб айлантирилган супада катта-катта кўчкор шохига монанд волюталар, оралиғида эса саркардалар ҳайкали катта ҳажмда ишланган. Ўрта Осиёда, хусусан тоғли ҳудудларда кўчкор шохига монанд қилиб ишланган боша кенг қўлланилган. Кўчкор шохи тинчлик, бардамлик ва мардлик рамзини ифодалаган (45-расм). Мазкур саройда аскарлар ҳайкаллари билан хона атрофи бўйлаб супада жойланиши ҳамда кўчкор шохига монанд волюталарнинг қўлланилиши интерьер моҳиятини аниқ белгилайди.

Шоҳлар саройида эса тоқчалар каби девор мағзидаги бўлинмаларда шоҳлар ҳайкали ўрнатилган (46-расм).

Хоразмда антик даврга оид Қалъаи-Қир саройида марказдан узунасига ётқизилган харини бир қаторда тўртта устун кўтариб туради. Устунларнинг боша қисми грифон-қуш боши ҳайвон шаклида

ишланган. Бу билан сарой интерьерига нафақат тантанаворлик, балки рамзий маъно ҳам бағишланган (47-расм). Чунки Марказий Осиёда грифон ёвузлик ва эзгулик, ёвузликни енгиш рамзини билдирган (Ремпель Л.И., 1987, 42-б.). Демак, мазкур сарой интерьерида эзгулик рамзи ўз ифодасини топган.

Нисо (Парфия) саройининг тарҳда томонлари тенг тўртбурчакли (20х20м) асосий зали ўзига хос композицияси, салобатлилиги билан ажралади. Хона марказида тўртта тўрт қаварикли, қалин устун мавжуд. Улар интерьерда харилар ёрдамида шифтнинг бўлинмаларга тақсимлаган. Марказий бўлинма кўндаланг ўрнатилган тўсинлар ёрдамида ўртаси очик қолдирилган гумбаз кўринишига эга. Бу турдаги шифт Марказий Осиёда «чорхона» номи билан маълум (48-расм). Зал деворлари уфқ йўналишида бўртиб ишланган пойдевор ёрдамида икки қаватга (ярус) ажратилган. Биринчи ва иккинчи қаватда девор юзасидан чиқарилган ярим устунлар ёрдамида бўлинмаларга бўлинган. Деворнинг пастки яруси оқ, юқори яруси қизил рангларга бўйланган. Иккинчи қаватдаги ярим устунлар оралиғида тоқчалар бўлиб, уларда гилдан ишланган шоҳлар ҳайкаллари ўрнатилган (49-расм). Ҳайкаллар девор баландлигига нисбатан топишган пропорциялари билан қоронғи тоқчалар заминидан интерьер композициясини жонлантириб юборган. Бир сўз билан айтганда, монументал бинога хос конструкция билан бадий санъат намуналарининг ўзаро дид билан боғланганлиги, сарой интерьерига тантанаворлик, баҳаволик, бадийлик бағишлаган. Антик даврга оид Холчаён саройининг интерьерини ҳам ўзгача кўринишга эга. Унда тоқча назарда тутилмаган. Тасвирлар барельеф-девордан бироз бўрттирилган ҳолда ишланган. Барельеф девор баландлигининг ўртасидан бошлаб юқори қисмини эгаллаган ва икки қатор ярусга бўлиб ишланган (50-расм). Биринчи ярусда сюжетли тасвирлар, юқорисидан гириляндлар – гулчамбарлар ифодаланган. Яруслар пастдан ва юқоридан хошия (бўртиб чиққан деворча) билан чегараланган. Тасвирлар маъно ва тартиб жиҳатидан бир-бирдан узилмаган яхлит композицияни ташкил қилган ҳолда хонага тантанаворлик, расмийлик тушунчасини бағишлайди.

Антик даврда сарой хоналари деворлари маҳобатли рангтасвир билан ҳам безатилган. Уларнинг аксарияти бизгача сақланмаган. Тадқиқотчи М.А. Орлов Тупрок қалъа саройи деворий сурат-

ларини куйидаги уч турга бўлади. Биринчи ва кенг тарқалган турида девор юзасининг баландлиги 1 метр атрофидаги тўртбурчак юзаларга таксимланган. Улар ичи орнаментал нақш билан безатилиб, юқори қисми сюжетли тасвир билан тугатилган. Иккинчи турда, хона девори юзасини бутунлай сюжетли тасвир эгаллаган. Учинчисида, девор юзасида одам юзи тасвири орнаментал тўғри тўртбурчак юза ичига олиниб, гулчамбарлар заминидан ишланган (Орлов М.А., 1950, 386-б.).

Гуяр қалъа ҳукмдори қабулхонаси узунчоқ тузилишда бўлганлиги сабабли, унинг шифти бир қатор устунга ўрнатилган. Қабулхона деворлари мураккаб нақшу нигордан мустасно, ора-орада хошияга олинган тўғри тўртбурчак тузилишидаги панно мавжуд. Қабулхона тантанаворлигига, кўпроқ салобатли устунлар ҳисобига эришилган (51-расм).

Илк ўрта асрларда саройлар бир нечта катта зални ўз ичига олган. Жумладан, Уструшонда афшонлар саройидаги салтанат зали (тахтли) 230 м² майдонга эга бўлган (Негматов Н.Н., 1973, 97-б.). Вахш беклиги (князлиги) марказий саройида учта зал бўлган, салтанат зали майдони 200 м² ни ташкил қилган (Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1973, 157-б.). Илк ва ўрта асрлар саройларида ўзига хос хусусият шундаки, уларда асосий хоналар тўғри тўртбурчак тузилишда бўлган. Хона атрофи бўйлаб супа ўрнатилган. Хона шифтининг бир қисми антик даврдагидек “чорхона” шаклида ёпилган. Уларнинг асосий хоналари деворларида эса ҳар хил мавзуда рангли тасвирлар ишланган.

Бунжикат саройида, катта ва кенг хонага икки қатор салобатли баланд устунларнинг жойланиши ва уч қатор шифтнинг бир нечта қисмга бўлиниши, хонага тантанаворлик ва баҳаволик бағишлаган. Шифтнинг марказий қатори ўртасидаги бўлинманинг «чорхона» тузилишида ёпилиши, залга ёруғликнинг майин тарқалишига имкон берган. Ёруғлик тушадиган манба катта залнинг марказига бўйсуниб, яхлит кўринишга эга бўлишига омил бўлган (52-расм).

Панжикент саройи зали В.Л. Воронина реконструкциясида куйидагича тузилишга эга: Сарой зали оддий тўрт устунли, томонлари тенг тузилишга эга. Лекин деворлардаги икки ва уч қаватда ишланган маҳобатли тасвирлар унинг тантанаворлигини ва монументал бинога тобелигини яққол акс эттиради. Деворлардаги тасвирий паннолар ҳам композиция, ҳам мавзу жиҳатидан тўрдаги девор-

да ишланган шоҳ тасвирига бўйсунган. Унда подшоҳнинг қаҳрамонликлари, кундалик ҳаётига оид мавзулар тасвирланган (53-расм).

VI-VIII асрларга оид Болаликтепа саройида меҳмонларнинг дастурхон атрофида ўтирганлари тасвирланган. Унда 28 нафар эркак ва аёлнинг базмда ўтиргани бир (ярусда) қаторда ишланган. Бундай тантанавор залнинг ички кўриниши Л.И. Альбаум реконструкциясида куйидагича: Л.И. Альбаум узунчоқ тузилишдаги кичкина хонани бир устун ва хари билан икки қисмга бўлади. Кичкина хонага устун ўрнатилиши хона яхлитлигини йўқотади. Бизнингча хонада устун ўрнатишга ҳожат бўлмаган. Бунга хонанинг ҳажми ҳам гувоҳлик беради. Хона шифтини харилар билан уч қисмга бўлиб, ўртадаги бўлинмани туйнуқли чорхона шаклида ёпиш кифоя эди. У ҳолда сарой интерьерининг композиция жиҳатидан яхлитлиги сақланган бўларди (54-расм). Бу масалада В.А. Нильсен реконструкциясидаги Болаликтепа саройи зали фикримиз исботи бўла олади (55-расм).

Варахша саройидаги “Қизил хона” номли хонада тасвирлар уч қаватда (ярусда) ишланган. “Қизил хона” реконструкцияси В.А. Нильсен томонидан маҳорат билан ёритилган. Хона тўрида тўрт томони очик кўшк ичига олинган тахт тасвирини кўрамыз. Кўшк устунлари кариатида-аёллар шаклида ишланган. Ранг-баранг матолар билан жиҳозланган тахт, кариатидали кўшк ва деворлардаги бадиий безаклар, қабулхона интерьерига тантанаворлик бағишлайди (56-расм).

Саройда хоналарни боғловчи йўлаклар ҳам тузилиши, композицияси билан, ундаги қисмлар функция жиҳатидан қулайлиги билан ажралади. Жумладан, В.А. Нильсен реконструкциясида Жумалактепа кўшкдаги йўлак фикримиз исботи бўла олади. Унда иккинчи қаватга олиб чиқадиган зиналар, залга ўтиш жойида очик бўлинманинг икки ёнида ўрнатилган супалар ҳам йўлак кўринишига тантанаворлик бағишлаган. Варахша саройининг ҳовли қисмидаги уч равоқли девори ҳам ўзининг ҳашами, тантанаворлиги билан диққатга сазовордир. Унинг марказий равоқи қолганларидан кенглиги ва баландлиги билан иморат ҳовли марказини белгилайди. Мазкур айвон, саройдаги баланд майдон ва айвонларининг бир (элементи) бўлаги бўлган. Айвонда маҳаллий ҳокимлар дам олган. В.А. Шишкиннинг фикрича, бу майдон, айвон девори билан сўнги ўрта асрларда қурилган саройлардаги “кўриниш-

хонанинг” бошланғич турларидан бўлган (Шишкин В.А., 1956, 84-85-б.). Мазкур хашаматли девор ўзининг салобатлилиги, тантанаворлиги билан айвон ва майдон тарҳи, тарзида композиция жиҳатидан устуворликни таъминлаган (57-расм).

Афросиёбда очилган сарой хоналаридан асосийси тарҳда квадрат тузилишда бўлиб, 121 метр квадрат юзага эга. Хона девори атрофи буйлаб супа ўрнатилган. Хона ғарбий деворида супа ўртаси хона маркази томон бироз буртиб чиққан. Супанинг ўша жойида тахт ўрнатилган. Хонанинг тўрт девори ҳам сюжетли тасвир билан безатилган (58-расм). Афросиёб саройининг тарҳи унинг марказида тўрт устун бўлганлигидан далолат беради. Сарой деворлари шифтгача тасвирий саҳналар билан тўлдирилганлиги, унинг ички қисмини табиий ёруғлик билан таъминлаш учун тўрт устун оралиғида, шифтда чорхона тузилишидаги туйнук бўлганлигига кишини ишонтиради.

Оддий бой хонадон, хоким ва катта ерга эга бўлган деҳқонларнинг кўшклари тузилиш жиҳатидан саройларга ўхшаб кетади. Улар фақат катта-кичиклиги, оддий ёки бой беағи билан саройлардан фарқ қилади.

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг иморатларнинг тури кўпаяди. Уларнинг шаҳарсозлик тизимига таъсири катта бўлган. Бу эса ўз навбатида бундай биноларнинг бадиий бўлишини тақозо қилган. Монументал бинолар таркибига бой ва зодагонлар турар уйлари, саройлар, карвонсаройлар ва диний обидалар киради. Бадиий безакда ҳам ўзгаришлар рўй беради. Исломи дини тирик мавжудот тасвирини чизишни таъқиқлайди.

IX-X асрлардан гишт нафақат ташқарида, балки хона ичида ҳам ишлатила бошланади. Ундан турлича қалаш ёрдамида арчасимон, илон изи каби бурама нақшлар ишланади. Жуфт-жуфт гиштлар, оралиғига тик қаланган гишт билан боғлаб, чиройли композиция яратилган. Шунингдек, конструктив асосларнинг гўзаллиги билан ҳам иморат ички кўриниши тантанаворлиги таъминланган. Шундай иморатлар қаторига Термиздаги Қиз қалъа саройи киради. Сарой IX асрда қурилган. У ўзига хос тарҳ ва тарзга эга. Унинг марказида томонлари тенг (11, 5x11, 5м) ҳовли мавжуд. Сарой атрофидаги хоналарга кириш учун унинг марказий ҳовлисидан тўрт томонга иккитадан йўлак йўналган. Йўлаклар тарҳда “Г” ҳарфига монандлиги ҳисобига ҳар бир хонага алоҳида кириш имконини берган. Сарой-

нинг жануби-шарқ қисмида уч устунли катта зал мавжуд. Сарой зали ва хоналари безакдан мустасно бўлишига қарамасдан, ундаги конструктив асослар гўзаллиги, пропорцияларининг мутаносиблиги, ечимининг пухталиги билан унинг ички кўринишига ўзгача гўзаллик, тантанаворлик бағишлаган (59-расм).

X-XII асрларда интерьер беағида гишт билан ганч ўймакорлиги кенг қўлланилган. Интерьерларда токчалар икки ёни гиштли декоратив устунчалар билан белгиланган. XI-XII асрларда иморатларнинг ички ва ташқи беағида, интерьер қисмларида “қуфи” ва “наси” дастхатларини қўллаш жорий қилинади.

Ёзма маълумотларга кўра, IX-X асрларда Самарқандда иккита сарой қурилган. Самарқандда қурилган Сомонийлар саройи деворининг пастки қисмига тегишли, баландлиги 1,2 метрли ганч панно сақланиб қолган. Унинг юзаси квадрат, айлана, олтибурчак, юлдузсимон, геометрик юзага бўйсунган ўсимликсимон нақш билан тўлдирилган. Хоразмшоҳ унвонини қабул қилган Абул Аббос Маъмун саройи Хоразмнинг маркази Урганчда X асрда қурилган. Унинг замондоши мазкур сарой дарвозасининг Хуросонда гўзалликда тенги бўлмаганлигини таъкидлайди (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, 123-б.). Мақдсий Абул Аббос Маъмуннинг ўғли Али, отаси саройи олд томонида бошқа бир сарой қурганлиги ҳақида маълумот беради (Якубовский А.Ю., 1930, 8-б.).

XI-XII асрларга оид саройлар жумласига, Марвдаги Шаҳриёр Арк ва Термиз шаҳрининг шимоли-шарқ қисмида пойдевори, устунларининг пастки қисми сақланиб қолган шохлар саройи киради. Бу саройнинг, айниқса қабулхона зали киши диққатини ўзига тортади. Сарой залининг бир томони очик бўлиб, у ҳовлидан айвон билан чегараланган. Б. Веймарнинг, Термиз саройи залининг ғарбий томони очик бўлиб, ҳовли билан қўшилиб кетган (Веймарн Б., 1934, 106-б.), деган фикрига С.Б. Лунина ишончсизлик билдириб, тантанали қабул маросимларига мўлжалланган сарой залининг айвон каби ҳовли муҳити билан бирлашиб кетиши, ҳақиқатдан узоқ,- деб ёзади (Лунина С.Б., 1980, 61-б.). С.Б. Лунинанинг бундай фикрга келишига, унинг Марв шаҳарчасида X-XIII асрларга оид турар жой комплексида археологик қазув ишлари олиб бораётганда дуч келган иморат ҳолати сабаб бўлган. У қазиган уй хоналари-

дан айримларининг ҳовли томондаги девори йўқ бўлган, лекин уюлиб ётган тупроқларнинг қулаган девор қолдиқлари эканлиги аниқланган. Шунинг учун ҳам у ўз тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, Термиз саройи бўйича Б. Веймарн фикрига ишончсизлик билдирган. Шуни айтиш керакки, Термиз саройининг очик қисмида ғишт уюмлари, пойдевор қолдиқлари ёки излари бўлганда, Б. Веймарн залнинг ҳовли томони ҳам деворга эга, деган фикрга келган бўларди. Шуни эсдан чиқармаслик керакки, ҳовли томони очик обидаларни илк ўрта аср эҳромларида ва ўрта асрга оид Чорустун масжиди мисолида кўришимиз мумкин. Бундан ташқари, сарой шаҳардан четда бўлганлиги сабабли, у ёзги боғ сарой вазифасини ўтаган. Мазкур сарой интерьеридида икки қатор қалин тўғри тўртбурчак устунлар зални уч қисмга бўлади. Тахмин қилинишича, залнинг ўрта қисми (эни 5,5 метр) бир қаватли ва баланд бўлган ҳамда равоқ билан ёпилган. Икки ён қисми эса икки қаватга эга бўлган. Қалин тўғри тўртбурчак устунларнинг залга қараган томони бурчаклари декоратив устунчалар билан белгиланган. Девор ва устунлар юзаси ўсимликсимон ва геометрик нақшлар билан безатилган. Деворнинг шимолий қисмидаги паннода шерга ўхшаш афсонавий ҳайвонлар тасвири ифодаланган. Шунингдек, сарой беагида ҳуснихатли ёзув билан тўлдирилган кенг юзалар ҳам мавжуд. Умуман, сарой интерьерининг тузилиши, салобати, мавзу, услуб жиҳатидан бой, ўйма беаги билан кишини ҳайратда қолдирган (60-расм). Сарой зали деворларида одам юзига монанд икки бошли мавжудот, куш танали, бир бошли шер тасвирлари сақланиб қолган. Устунларнинг сақланиб қолган қисмида бундай тасвирлар учрамайди. Бу далил, шер тасвири, сарой интерьерининг кўзга ташланмайдиган, қоронғироқ жойларида ишланган, деган фикрни тўғрилади. Чунки тасвирларни устунлар тўсиб қолади. Мазкур далилларни инобатга олиб, сарой ички кўринишини қоғозда қайта тиклаётганимизда унинг интерьерини пештоқида, шер тасвирини ишлашдан воз кечилди (Нозилов Д.А. 2003, 21-б.).

Марказий Осиёда XI-XII асрларда мажлислар ўтказадиган жамоат иморатлари ҳам бўлганлигидан, Туркманистондаги битта узун хонадан ташкил топган Шаҳриёр – арк номли обида гувоҳлик беради. Мазкур обида кейинчалик ўз вазифасини йўқотган. Сўнгра иморатнинг ҳамма девор-

ларига ички томондан қапиштириб яна бир девор қурилган. Бу деворда бир неча қаторда кичкина тоқчалар қолдирилган. Мазкур деворнинг кейин қурилганлиги сезилади. Иморат вазифаси ҳақида турли фикрлар мавжуд. Жумладан, В.И. Пилявский, уни кутубхона учун китоб сақлайдиган хона ёки Марв ҳокими саройининг ҳашаматли хонаси бўлса керак, - деб тахмин қилади (Пилявский В.И., 1947, 48-50-б.; Пилявский В.И., 1950, 101-102-б.). С.П. Толстов, тоқчаларни Хоразмнинг ўрта асрларига оид «Каптархона»дагидек хўжалик буюмлари кўйишга мўлжалланган, деб таъкидлайди (Толстов С.П., 1948, 162-б.); М.Е. Массон мазкур иморат XV асрлардан бошлаб қоронғи хона тоқчаларида ёғочлар ўрнагилиб, уларга қовун тилимларини осиб қуригишга мослаштирилган, - деган фикрни билдирган (Пугаченкова Г.А., 1958, 218-б.); Г.А. Пугаченкова бу иморат давлат миқёсидаги мажлисларни ўтказиш учун девон вазифасини ўтаган, деб таъкидлайди (Пугаченкова Г.А., 1958, 218-б.). Дарҳақиқат, тарҳи, тузилиши ва иморат ичидаги кўп тоқчали деворнинг кейинчалик қурилганлигини инобатга олсак, унинг Г.А. Пугаченкова таъкидлаганидек девонхона – мажлислар ўтказиш учун мўлжалланганлигига шубҳа қолмайди (61-расм).

XIII асрда ўрта Осиёда мўғиллар истилоси оқибатида шаҳарлар, монументал иморатлар, шу жумладан саройлар вайрон қилинади. XIII асрдан фақатгина диний иморатлар (мақбара, масжидлар) етиб келади. Гумбаз конструкциялари шаклланади. Хона бурчакларида, хусусан гумбазли иморатларда “шарафа” безак сифатида кенг қўлланилади. Улар ярим сферик, перспективада бир-биридан сурилган равоқли муқарнас шарафалар шаклида ёки иккаласининг бирикмасидан ташкил топган бўлиши мумкин. Бадий безакда полихром коштин кенг ишлатилади, бир рангли бўртма нақш ва пардозланган ғишт қўлланилиши сақланади. XIV асрда кўк рангли юзада нақш ва ёзувлар оқ рангда ишланади.

Марказий Осиёда шаҳарсозликнинг ва монументал архитектуранинг шаклланишига Амир Темур тузган буюк давлат кенг йўл очиб беради. XV асрда интерьерда кундал-қаварикли юзага зарҳал юритилган нақш юзага келади. Гумбаз асоси конструкцияларига ҳам ўзгаришлар киритилади. Узунчоқ тузилишдаги хоналарни параллел равоқлар ва ярим равоқлар ёрдамида бир нечта гумбаз билан ёпиш услуби жорий қилинади. Қалқонси-

мон равоқлар юзага келади. Улар асосида XV асрнинг иккинчи ярмида равоқлар кесишувида гумбаз ўрнатиш услуги шаклланади. У XVI асрда кенг қўлланила бошлайди. Бундай гумбазли хоналар равоқларнинг ёйқроқлиги учун интерьерда пастқамроқ композицияни ташкил қилади.

XIV-XV асрларда Самарқандда Кўксарой, Шаҳрисабзда Оксарой каби мухташам саройлар қурилади.

Марказий Осиёда саройларнинг, шаҳар атрофидаги боғларда қурилишига алоҳида эътибор берилган, XIV-XV асрларда “Чорбоғ” номи ягона тартибда боғ яратилган. Чорбоғ катта майдонни эгаллаган бўлиб, унинг тўрт томонида биттадан боғ назарда тутилган. Ҳар бир боғ ўз навбатида чорчаманга эга, яъни тўрттадан боғчани ташкил қилган. Сарой боғнинг марказий майдонида ёки ён қисмида қурилган. Боғ сарой, бир-икки қаватли катта мухташам иншоот тарзида қурилган. Шундай, саройга эга боғлар қаторига Амир Темур томонидан Самарқандда яратилган Боғи Дилқушо, Боғи Бўлду, Боғи Давлатобод, Боғи Нақши Жаҳон, Боғи Зағон, Боғи Беҳишт ва бошқалар қиради. Уларнинг айримлари ичида фавворали ҳовузлар бўлган. Шундай саройлар қаторига Боғи Дилқушо боғ саройи қиради. Сарой Ў. Алимов томонидан ўрганилган ва унинг тарҳи график реконструкцияси бажарилган (Алимов Ў., 1984, 123-б., 32-расм). Мазкур реконструкцияга биноан, боғ саройи, тарҳда бир хил тузилишдаги икки қисмдан ташкил топган. Қисмларнинг ҳар бирида икки хона ва биттадан узун далон мавжуд. Бу икки қисм марказий, яъни учинчи далон ёрдамида бир композицияга бирлаштирилган. Натижада боғ иморати симметрик тузилишга эга бўлиб қолган. Далонлар марказида биттадан, жаъми учта ҳовуз бўлган. Мазкур сарой далонларидан бири ички кўринишининг реконструкциясида қуйидаги манзара гувоҳи бўлаемиз: Сарой далонларидан ҳар бири учтадан баланд гумбазга эга. Далон деворлари, гумбазлари юзаси ранг-баранг геометрик ва ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Пол юзаси мрамр тош билан пардозланган. Марказий гумбаз остида жойлашган ҳовузга сув фаввора – фонтан бўлиб отилиб турганлиги кўз ўнгимизда намоён бўлади. Умуман, иморат ичига табиат манзарасининг бир бўлаги олиб кирилганлиги гувоҳи бўлаемиз (62-расм).

XVII асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Бухо-

ро, Қўқон, Хива хонликлари, шунингдек бир нечта тобе, ярим тобе бекликларга ва кичик шохликларга бўлинади. Монументал бинолар қурилиши XIX аср бошларида яна жонланади. Хусусан, бу Хива хонлиги маркази - Хива шаҳрида яққол сезилади. Бинолар ичи ва ташқи қисми сирланган гишт ва майолика билан безатилган. Сарой интерьерлари беағида нафис жилоланган ўсимликсимон нақшлар, геометрик фигуралар, доира ва пистабодом каби нақшлар ичига олинган.

Кўзга кўринган мухташам саройлар қаторига Хивадаги Тош ҳовли саройи қиради. Мазкур сарой беағида турар жойларга ва монументал обидаларга хос безак турлари ишлатилган. Сарой композициясини икки қават баландликдаги айвонлар жонлантириб юборади. Улар ўртасидаги нафис нақшли узун устунлар айвонга тантанаворлик бағишлайди. Айвонлар икки қаватли сержило безакли хоналар оралиғида қайтарилди (63-расм).

Бухоро яқинида қурилган Бухоро амирининг ёзги саройи Ситораи Моҳи Хосса - Европа билан маҳаллий безак аъёнларини ўзида мужасамлангирган. Сарой хоналари анфилад тузилишга эга. Интерьер беағида кўзгулар, рангли ойна кенг қўлланилган. Оқ рангли хона деворларида ганч безак кўзгу заминида ишланган. Сарой интерьерларида тантанавор муҳит сақланиб туради.

Саройлар интерьери тузилиши, асосан уларнинг тарҳидан келиб чиққан. Илк ўрта асрларда тўғри тўртбурчак хона, атрофи супа билан ўралган тарҳ, тўғри тўртбурчак марказий ўқи бўйлаб бир қатор устунлар ўрнатилган тарҳ, тўрт устунли, устунсиз, тўғри тўртбурчак атрофи супа билан айлантирилган тарҳ ва бошқалар кенг қўлланилган. Ўрта асрларда томонлари тенг тўғри тўртбурчак, икки қатор устунларга эга тўртбурчак тузилишидаги тарҳ, томи гумбаз билан ёпилган салобатли хоналардан ташкил топган тарҳ, XIX-XX аср бошларида бир хонадан иккинчисига ўтиладиган, деворлари ранг-баранг безакли тарҳ, хоналар оралиғида сербезак, баланд айвонлар билан алмашилиб келган тарҳ ва бошқалар қўлланилган.

Марказий Осиёда саройлар интерьерининг ҳам тарҳ, ҳам бадиий безак орқали монументал композициясига эришишга ҳаракат қилинган. Антик ва илк ўрта асрларда Хоразм саройларида тўғри тўртбурчак тузилишидаги зал, маркази бўйлаб ўрнатилган бир қатор устунлар ёрдамида икки қисмга бўлинган. Хуросонда (Парфия) томон-

лари тенг тузилишдаги баланд зал икки ярусга бўлинган (Нисо саройи). Бактрия ва Суғд саройлари тархда томонлари тенг ёки тўғри тўртбурчак тузилишидаги катта залларга эга. Улар икки қатор устунлар ёрдамида уч қисмга (нефга) бўлинган.

Бактрия, Хуросон, Хоразм саройлари интерьерларида маҳобатли рангтасвир ва ҳажмли бадий санъат асарлари, ҳайкаллар кенг қўлланилган. Суғд давлатида саройлар интерьерлари моҳиятини кўпроқ рангтасвир бадий санъат асарлари босиб кетган.

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг бадий безакда тирик мавжудотни тасвирлашнинг ман қилиниши саройлар безагида маҳобатли (монументал) паннонинг йўқолишига олиб келади, лекин интерьернинг монументаллигига путур етказилмайди. Унинг ўрнига ўсимликсимон ва геометрик нақшлардан ҳар хил услубда (техникада), яъни девор юзига рангда нақш чизиш, ганчли юзага нақш ўйиш, қўш қаватли ганчнинг устки қатламга ўймакорлик қилиш, турли рангдан кошин териб нақш чиқариш, фиштни турли йўналишда териб, безак ишлаш йўллари билан тузилган паннолар кенг қўлланилган.

Ўрта ва сўнгги ўрта асрларда саройларнинг асосий хонасини ёпишда гумбаз ёки токи тузилишидаги конструкциядан кенг қўлланилган. Саройларда бир томони айвонга очилган, икки ёки тўрт томони айвон билан белгиланган марказий гумбазли зал, анфилада-хоналарнинг кетма-кет жойланиши каби тархлар кенг қўлланилган.

Умуман, саройларнинг қайси даврда қурилганлигидан қатъи назар, улар интерьерлари композициясида монументалликка, бадийликка, тантанаворликка, улуғворликка эришилган.

1. 3. ИБОДАТХОНАЛАР ИЧКИ КЎРИНИШИ

Бу жой яна оташпарастлар ибодатхонаси ҳам бўлди; бозор қуни одамлар бу ерга йиғилганларида ҳаммалари ибодатхонага кириб оловга топинар эдилар.

“Наршахий Бухородаги Бозори Моҳ рўз”
ҳақида

Марказий Осиё халқларининг диний эътиқодлари қадим замонларда турли кўринишга эга бўл-

ган. Улар нафақат ер, сув, осмон, балки маҳаллий, ҳатто хонадон илоҳларига ҳам эътиқод қилишган. Асрлар давомида маҳаллий динлар бирлашиб, йириклашиб борган ва янги, қамрови кенг йирик динлар юзага келган. Шулар жумласига зардуштийлик, христиан ва бошқа динлар қиради. Бу динларга тегишли ибодатхона иморати, тархига, тузилишига ва ички кўринишига таъсир кўрсатган. Ибодатга келганларга қулайлик яратиш мақсадида, турли дин ақидалари эътиборга олинган ҳолда, ибодатхона тархига ўзгартиришлар киритилган. Хусусан, ибодатхона ичида турли қурилмалар яратилган. Шунинг учун турли динга тааллуқли ибодатхоналар ички кўриниши, ўзига хослиги ва қурилмалари билан бир-биридан ажралиб турган. Шунинг учун мазкур бобда археологлар томонидан очилган ва ўрганилган зардуштийлик, буддизм, христиан динларига оид ибодатхоналар интерьерига тўхталиб ўтамыз.

Зардуштийлик ибодатхоналари

Марказий Осиёда зардуштийлик дини антик даврда шаклланди. Зардуштийликнинг ўзига хослиги шундаки, унинг асосини ёруғлик, эзгулик, ёвузлик, зулмат каби бир-бирига зид тушунчалар ташкил қилади. Эзгулик ва ёруғлик руҳлари бошида Ахура Мазда (Ормузд), ёвузлик ва зулмат бошида Ангра Майно (Ориман) туради. Бу иккала буюк руҳ борлиқнинг тенг ҳуқуқли яратувчилари ҳисобланган (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 39-б.). Зардуштийлик ибодатхоналари интерьерларида муқаддас оловга сифиниш учун махсус оташқад назарда тутилган. Муқаддас олов билан боғлиқ оташқад Шива, Митра, Анахита, Ахура Маздага бағишланган ибодатхоналарда бўлган. Бундан, Кушон давлатида Хормизд подшоҳлиги даврида зарб этилган тилла тангаларида Шива, Митра, Ахура Мазда тасвирлари билан бирга зардуштийлик рамзи сифатида – муқаддас алтарь расми ҳам ишланганлиги далolat беради (Лукоцкий В.Г., 1969, 146-б.). Нисо мажмуасида айлана тузилишидаги хона диққатга сазовор. Хона диаметри 17 метр. Хона интерьерлари, худди шу мажмуадаги квадрат хонакаби, икки қават (ярус)га бўлинган. Биринчи қават девори текис, иккинчи қават – ярим устунлар ёрдамида тенг қисмларга (бўлинмаларга) бўлинган. Ярим устунларнинг бош қисми-капители коринф ордерига монанд барглари билан безатилган. Деворнинг ҳар бир бўлинмасида биттадан тоқча бўлиб, уларда Парфия худолари ҳайкаллари

жойлаштирилган. Олимларнинг фикрича, бу хона ўртасида оташкад ёки катта ҳайкал ўрнатилган бўлиши мумкин. Иккала ҳолда ҳам хонада диний маросимлар ўтказилган. Бунга хонадаги сукунатни акс эттирувчи муҳит ҳам гувоҳлик беради (64-расм). Мазкур ибодатхона ўзининг тарҳи, тоқчаларидаги ҳайкаллари билан маҳаллий халқнинг диний эътиқодларини акс эттирган ҳолда зардуштийлик динига мансуб бўлиши мумкин, чунки ибодатхона полини тозалашда археолог Н.И. Крашенинникова бурама доирачаларга дуч келинганлигини ва ўз вақтида бу топилмага астойдил эътибор берилмаганлигини таъкидлайди. И. Жаббаров ва Г. Дресвянскаяларнинг фикрича, мазкур топилма зардуштийлик динига эътиқоди баланд шахснинг доира бўйлаб тош терилган юзаларда покланишини эслатар экан (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 81-б.).

Бақтрияда (Тоҳаристон) III-IV асрларгача марказий ҳовли ҳамма томонидан хоналар билан ўралган бўлса, эндиликда зал, уч томонидан коридорлар ва тарз қисмида қатор устунли пештоқ билан чегараланган тарх, юзага келади. Иккала тузилишдаги тарх ҳам асрлар давомида бизгача бироз ўзгаришлар билан етиб келади (Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В., 1990, 85-88-б.). Иккинчи турдаги тузилишни Суғдда ҳам, шу жумладан, Панжикентдаги эҳромларда ҳам кўрамиз. Айвонли пештоқ Марказий Осиё меъморчилигида эҳромларга хос бўлган, деган фикрлар мавжуд (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 129-б.). Шуни айтиш керакки, айвонли пештоқ Холчаён саройи ва Далварзинтепа антик давр турар уйлари тузилишида ҳам мавжуд. Шунинг учун мазкур тарз саройлар ва турар жойлар тузилиши учун ҳам характерли бўлган.

Ҳар қайси дин белгилари маросимлари ўша динга мансуб ибодатхоналар тарҳи, тарзи ва бадий безагида, асосан интерьерда, ўз ифодасини топган. Жумладан, Хоразмдаги Тупрок қалъа саройининг “Шоҳлар зали” 280 м² юзани ташкил қилади. Сарой деворларига турли мавзуларда тасвирлар чизилган. Девор бўйлаб йўналган пойкурсиларда ҳайкаллар ўрнатилган. Пойкурсилар сони 24 та ва ҳайкал ўрнатиш учун 3 та тоқча мавжуд (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 113-б.).

Хоразмда даставвал бир ой 27 кундан иборат бўлган, деган тахмин-фаразлар бор. У ҳолда “Шоҳлар зали” ҳайкаллари пойкурсиси билан композиция жиҳатдан бир ойнинг барча кунларига мос

келар экан. Чунки залда 27та илоҳийлар учун ҳайкал ўрни мавжуд. Улардан ўнинчисидаги асосий ҳайкал Анахитага бағишланган экан, чунки календарда 10- кун сувлар худоси куни ҳисобланган (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 113-б.). Шоҳлар зали тузилиши Ахура Mazda ва бажарадиган вазифасига биноан Хоразм илоҳийларига бағишланган (Рапопорт Ю.А., 1978, 275-281-б.).

Ниқоблилар рақси хонасининг Ю.А. Рапопорт томонидан ишланган тарҳи ва шимолий девори, реконструкцияга биноан (Рапопорт Ю.А., 1984, 34-расм), хонанинг уч девори марказида биттадан катта-катта, тахмонга монанд бўлинмалар мавжуд. Ҳар бир бўлинманинг икки ёнида саёзроқ тоқчалар жойлаштирилган. Тоқчалар атрофининг поғона шаклида ичкари томон кичрайиб борган рамалар билан чегараланишининг ўзиёқ, девор юзаси композициясини жонлантириб юборади. Марказий тахмон деворида аёл билан, боши эчкиникига монанд йиртқич ҳайвон ҳайкали, тоқчаларнинг ҳар бирида бир жуфт эркак ва аёлнинг рақсга тушаётган ҳолати, тоқчалар оралиғидаги юзада биттадан аёлнинг рақсга тушаётган, девор бурчакларида эса биттадан доира чалаётган аёллар тасвири ишланган.

Ю.А. Рапопортнинг таъкидлашича, зал марказида тўртбурчак тузилишдаги юзада алтарь-муқаддас меҳроб (оташкад Н.Д.) бўлган (Топраккала, 1984, 74-б.). Томонлари тенг катта хонанинг ўртасида тўртта устуннинг бўлиши, улар оралиғида пол юзасида оташкаднинг жойланиши, шифт марказида туйнук бўлганлигидан далолат беради. Ю.А. Рапопортнинг фикрича, учта катта тахмоннинг бўлиши, уларнинг уч илоҳга бағишланганлигидир, ва улардан бири (шимолий девордагиси Н.Д.) ўзига ҳамроҳ сифатида йиртқич ҳайвонни танлаган аёллар худоси бўлган (Рапопорт Ю.А., 1984, 82-б.). Мазкур хона Анахита ибодатхонаси бўлган ва бу хонада Хоразм шоҳи ва маликанинг муқаддас тўйлари муносабати билан диний эътиқодга оид одатлардан бир қисми бажарилган, деб тахмин қилинади (Рапопорт Ю.А., 1984, 85-б.) (65-расм).

Панжикентда очилган иккита ибодатхона тарҳи ҳам ўзгача. Уларнинг иккаласида ҳам асосий тўрт устунли (зал) катта хонанинг ҳовли томони очик қурилган. Ҳовлидан хона интерьери бутунлигича кўринади. Хона атрофи уч томондан айвон, узун йўлак (коридор) ва бошқа хоналар билан ўралган. Иккала ибодатхонада ҳам асосий хона-

ларнинг жануб деворида иккита токча бўлиб, уларда хайкаллар ўрнатилган. Шу ўринда ибодатхона тархига оид бир масалага тўхтаб ўтишни лозим топдик.

Залнинг уч томондан йўлак (коридор) билан айлантирилган тархи аксарият буддавийликка мансуб ибодатхоналарда учрайди. Бундай турдаги тархнинг Қоратепада бўлганлиги сабабли, Б.Я.Станиский уни Кушон даврида Бактрия (Тохаристон) Будда иморатларида юзага келган, дейди (Станиский Б.Я., 1965, 30-б.). Б.Я.Литвинский бундай тархнинг келиб чиқишини кенг минтақада (регион) кидириш керак, катта минтақада Ҳинд-Будда, Эрон-зардуштийлик меъморий ғоялари ўзаро алоқада бўлган шароитда Будда меъморчилиги томонидан ўзлаштириб олинган, деб таъкидлайди (Litvinskiy В.А., 1968, 106-б.). Г.А.Пугаченкова шу тартибдаги тархни икки турга бўлади: а) коридор ёки йўлакчага монанд бўлинмалар билан айлантирилган зал; б) атрофи коридор ёки коридорга ўхшаш хоналар билан айлантирилган айвон, дахлизли, бир ёки бир нечта зал. Г.А.Пугаченкова мазкур композициядаги тарх Парфия, Бактрия меъморчилигида кенг тарқалган бўлишига қарамай, у фақат диний иморатларга тегишли бўлиб қолмасдан, балки фуқаро (сарой, турар уй Д.Н.) иморатларида ҳам кенг тарқалган, – деб ёзади (Пугаченкова Г.А., 1973, 122-124-б.; Пугаченкова Г.А., 1976, 166-б.). Ахомонийлар даврида Сузадаги оташпарастлик ибодатхонасида ҳам зал йўлак билан айлантирилган. Парфия оташпарастлик ибодатхоналарида ҳам шу тузилишдаги тарх ривожлантирилган (Литвинский Б.А., Соловьев В.С., 1985, 55-б.). Илк кушонлар даврида Далварзинте на шаҳрининг икки буржида иккита Бактрия худоларига бағишланган ибодатхона бўлган. Улардан биттаси квадрат тузилишдаги ибодатхонага эга бўлиб, унинг атрофи йўлак (коридор) билан айлантирилган. Уларнинг иккаласидаги асосий хоналар деворларида ҳам рангтасвир бўлган (Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В., 1990, 94-б.). В.А.Нильсен, зардуштийлик динига мансуб уч томони йўлак билан айлантирилган ибодатхона тузилиши турли динга мансуб ибодатхоналарда бўлган ва қадимдан қўлланилган. Мазкур тузилиш кенг тарқалишига қарамасдан, у ҳатто буддизм динига мансуб ибодатхоналар учун ҳам ягона тарх бўлмаган, – деб таъкидлайди (Нильсен В.А., 1966, 73-б.). Сулаймонов Р.Х. – диний ибодат характери ибодатхона иморат тури билан боғлиқ бўлмаган, – деб

ёзади (Сулейманов Р.Х., 2000, 247-б.).

Юқорида номлари зикр этилган олимларнинг фикрларига асосланиб, Панжикент ибодатхонаси тархи унинг зардуштийлик динига мансублигини инкор этмайди, деган фикрга келамиз.

Панжикент ибодатхоналарини А.Ю.Якубовский, зардуштийлик динининг Маздак шахобчасига тегишли бўлиб, Анахита, Митра, Сиёвуш маҳаллий илохийларига бағишланган, – деб ёзади. А.М.Беленицкий манихей динига (Беленицкий А.И., 1954, 66,81-б.), Б.В.Шкода эса зардуштийликнинг бир шахобчасига тегишли, – деб таъкидлайди (Шкода Б.В., 1986). И.Джаббаров, Г.Дресвянскаялар Панжикент ибодатхоналаридаги катта хоналарнинг шарқ томонга очилиши, зардуштийлик динининг ақидаларига зид, – деб ёзишади. Улар тасвирларда ифодаланган сув фалокати, баликлар, сув ҳайвонлари ва оёқлари илон думига ўхшатиб чизилган яланғоч одам қомати тасвирини инобатга олиб, ибодатхона сув фалокатини қайтарувчи (худоларга) динга, қўшни ибодатхона эса олов фожиасини қайтарувчи илохийларга бағишланган бўлса керак, деган фикрни олға суришади (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 117-б.) (66-расм).

Ерқўрғон (Суғд) шаҳарчасида археологик қазилмаларда очилган ибодатхона тархда узунчок тузилишга эга. Ибодатхона кириш эшиги, унинг узун томони девори ўртасида ўрнатилган. Бундай тузилишдаги хона шифтини кўтариб туриш учун, унинг марказида бир ўқда ўрнатилган иккита қалин устун мавжуд. Устунлар учбурчак тузилишдаги ғишлардан терилган. Архитекторлар Н.Ахмеджанова, В.Медведев, И. Лавренова томонидан ишланган реконструкцияда ибодатхонанинг шимолий девори ўртаси қолган қисмидан ва устунлардан анча кўтарилган (Сулейманов Р.Х., 2000, 40-расм). Деворнинг шу қисми катта ва чуқур токча шаклидаги бўлинмага эга. Шимолий девордаги марказий катта токча-бўлинма, муқаддас ибодатнинг ижро этилиши учун психологик марказ вазифасини бажарган (Сулейманов Р.Х., 2000, 89-б.). Деворнинг шу қисми кўтарилиши билан кишини ўйлантириб қўяди. Бизнингча, ибодатхона шифтининг шу қисми худди Қоратегин, Дарвоз тоғ воҳаларидаги қишлоқларда учратилган оловхоналардагидек харуза шаклида кўтарилган бўлиши мумкин. Бундай хулосага келишимизга, ибодатхона композициясида баланд деворнинг борлиги сабаб бўлди. Мехроб олдидаги супаларда юрилмаган, улар

курбонлик жойи ҳисобланган ва уларда муқаддас буюмлар сақланган (Сулайманов Р.Х., 2000, 96-б.). Меҳроб олдидаги супада ўчоқ сақланмаган. Бундай баланд супа ва катта бўлинма-меҳроб олдида ўчоқ бўлиши эҳтимоли бўлишига қарамасдан, унинг ўрни аниқланмаган. Муқаддас олов ибодат пайтида махсус идишда келтирилган бўлиши мумкин. Чунки археологлар ибодатхона ёнида муқаддас олов кули тўкилган махсус жой бўлганлигини аниқлашган (Сулейманов Р.Х., 2000, 96-б.). Келтирилган олов тутуни харузадан чиқиб кетган. Шунингдек, харузанинг муқаддас супа устида бўлиши, ибодатхонанинг шу қисмини ҳам ёритган, ҳам унинг муқаддас жой эканлигини билдириб турган. Шунингдек, ибодатга келганларнинг диққат-эътиборини муқаддас меҳроб томон жалб этган (67-расм).

Ибодатхона тоқчалари ичи, девор ва устунлар танасида тасвирий саҳналар ишланган. Супа ва устун пойкурсилари қизил рангга, устунлар танаси оч-қизил рангли заминга эга бўлган.

Ибодатхона ички тузилиши, унинг девор ва устунларида тасвирларнинг бўлганлиги, ҳамма деворларида катта-катта тоқчаларнинг мавжудлиги, обида ички кўринишининг ўз вақтида нақадар салобатли ва ҳашаматли бўлганлигидан далолат беради.

Кампиртепа (Бактрия) шаҳарчасида археологик казишмаларда очилган ибодатхона уч хона ва бир далондан иборат (Русанов Д., 2000, 21-б., 4-расм). Обиданинг муқаддас меҳроб ва оташкад жойлашган хонаси тарҳда узунчоқ тузилишга эга. Шунинг учун ҳам унинг марказида ёғоч устун бўлган, деган қарорга келамиз. Ибодатхонанинг оташкад меҳроби жойлаштирилган деворига катта супа қадалади. Хонанинг қолган қисмида ҳам девор атрофи бўйлаб супа ўрнатилган. Ибодатхонанинг шимоли-шарқ қисми сатҳида тарҳда тўртбурчак тузилишдаги чуқурлик мавжуд. Мазкур чуқурлик ўртасида яна битта тўртбурчак тузилишдаги чуқурлик бор. Мазкур чуқурлик ташновни эслатади. Бизнингча, ибодатхонанинг шу қисми сув билан боғлиқ тадбирлар бажарилишига мўлжалланган бўлиши мумкин. Катта чуқурликнинг атрофи супа вазифасини бажарган, деган хулосага келамиз. Шунинг учун шифтнинг шу қисмига чорхона шаклидаги туйнук қолдирдик. Муқаддас меҳроб-оташкад устида эса харуза шаклида туйнук ишладик. Ибодатхона интерьерни супалар, муқаддас меҳроб ҳисобига тантанавор композицияга эга бўлган (68-

расм).

Қўрғонтепа шаҳарчасида очилган оташкад-дахлиз (8,1x2,5м) атрофи йўлак (коридор) билан айланттирилган, томонлари тенг (4x4м) тузилишдаги асосий хонадан ташкил топган (69-расм). Г.А. Пугаченкова асосий хонанинг уч девори бўйлаб, баландлиги 25см, эни 93см йўналтирилган супада хизматкорлар олов ёқиш учун зарур аслаҳаларни қўйиб, ўтин қалашган, – деб ёзди. (Пугаченкова Г.А., 1987, 47-55 б.). Супаларнинг кенглигини эътиборга олиб, бу ер йиғилишда иштирок этган рухонийларнинг ўтирадиган ўрни бўлса керак, деб ўйлаймиз. Г.А. Пугаченкова кўп маълумотларга асосланиб, оташкад деворларида «Авесто» муқаддас оятлари битилган ёғоч ёки пергаментлар осилган бўлиши мумкин, – деб фараз қилади (Пугаченкова Г.А., 1987, 52-б.). Бизлар мазкур ибодатхона ички кўриниши реконструкциясини бажаришда вариант сифатида унинг деворларида тасвирий саҳналар ишладик.

Зардуштийлик динига оид ибодатхоналарда ёзги ярим очик оташкадлар бўлган. Ана шундай оташкад Жарқўрғон (Бактрия) ибодатхонасида топилган. У бош оташкад ҳисобланган ва мажмуанинг баланд қисмида жойлашган. Ундаги олов ўчмаган. У тўртта қалин устунли чортоқ остида жойлаштирилган (Асқаров А., Ширинов Т., 1989, 14-15-б.; Асқаров А., 2001, 14-15-б.). Афросиёбда* очилган ибодатхонадаги оташкад тўрт томонида тоқ-равоқи бўлган гумбазли солиб тарҳдаги хонада жойлаштирилган (Аҳмедов М.К., 1993, 8-б.). (70-расм). Гумбаз ости равоқлари, Жарқўрғон ва Афросиёбдагидек, тўрт устунга ўрнатилган композициядаги ибодатхона (чортоқ), Эронда кенг қўлланилганлиги ҳақида Д. Вилдер гувоҳлик беради (Wilder D., 1967, 34-35-б.). Сосонийлар даврида Эронда катта ва кичик зардуштийлик ибодатхоналари тарҳи ягона андозали анъанавий тарҳда қурилган. Асосий хона гумбазсимон бўлиб, чуқур тоқчаларга эга бўлган, унда гиштдан ёки тошдан терилган супа-саждагоҳда муқаддас олов жойлаштирилган (Фрай Д., 1972, 325-б.). Марказий Осиёда ибодатхоналарнинг турли композицияда бўлиши, уларнинг шаҳар тузилишида жойлашган ўрнига қараб ўзгариб турган. Ибодатхоналар композициясида дахлиз, назр қабул қиладиган, доимий олов сақлайдиган, саждагоҳли хоналар назарда тутилган. Асосий хона (саждагоҳ) устунларга эга бўлган ва томида тутун чиқиш учун оташкад устида туйнук қолдирилган васса шифт кенг қўлланилган.

* Афросиёбда очилган тўрт хонали мажмуанинг вазифасини археолог олим Тошхужаев Ш.С. оташларастлар ибодатхонаси, – деб фараз қилади. Лекин бевақт улим оқибатида Тошхужаев Ш.С. томонидан бу иш охирига етказилмаган (Аҳмедов М.К., 1993, 7-8-б.)

Фикримиз исботи учун Оқтепа (Чош) кўшкни таркибидаги ибодатхона тарҳини кўриб ўтамыз. Оқтепа кўшкнинг диний маросимларни ижро этишига мўлжалланган қисми уч хонани ўз ичига олган ва “Г” ҳарфи тузилишидаги далон билан бириктирилган. М.И. Филанович: «булинманнинг марказий хонасида доимий муқаддас олов сақланган, катта залида диний маросимлар ўтказилган, унга вақтинчалик олов чиқарилган ва олд қисмидагиси ёрдамчи хона вазифасини бажарган», - деб таъкидлайди (Филанович М.И., 1987, 152-б.). Марказий хона тарҳини кўздан кечирар эканмиз, унда кўшимча девор ёрдамида кичкина дахлиз яратилганлиги гувоҳи бўламиз. Мазкур дахлиз доимий оловнинг кўздан панароқ бўлишини таъминлаган. Бу тадбир Панжикент турар жойларида ибодат қиладиган хона тарҳида ҳам кузатишган (ВИА, 1969, 188-б.). Оқтепа ибодатхона тарҳини тузилиши хона ўртасида оташқаднинг муқаддас сунага ўрнатилганлиги билан фарқ қилади (71-расм).

М.И. Филанович Уструшон худуди ва Чоч зардуштийлик ибодатхоналарини қуйидаги икки тузилишга тақсимлайди: биринчи – марказий хона атрофи коридор – далон билан айлантирилган тарх; иккинчи – тўрт томонидан далон билан айлантирилган тўрт эшикли марказий хонага эга тархлар кенг тарқалган, - деб таъкидлайди (Филанович М.И., 1987, 150-б.). Унинг фикрича, Чочда ибодатхонанинг алтарь-меҳробли хонаси қуйидаги икки вариантда: 1) деворий тасвирга эга тўрт устунли хона тарҳи; 2) деворлари тасвирсиз, оддий, алтари устида рамзий бошпана сифатида конус тузилишидаги бошпанали, яъни икки томли тарх кенг қўлланилган (Филанович М.И., 1987, 152-б.). Қозоғистоннинг Сидак қалъасида бир меъморий мажмуа ичида икки турдаги: 1) деворга қапиштирилган муқаддас ўчоқ ва меҳроб жойлаштирилган тарх, 2) томонлари тенг хона марказида тақага монанд суна устига ўрнатилган муқаддас ўчоқ тузилишидаги ибодатхоналар бўлган (Смагулов Е., Туяжбаев М., 2003, 93-б.). Томонлари тенг (4,6 x 4,6) атрофи суна билан айлантирилган, муқаддас ўчоқ меҳроби билан деворга қапиштирилган тархли ибодатхона Боботепа шаҳарчасида (Бактрия) очилган (Немцева Н.Б., 1984, 145-б.).

Хоразмда Жигарбанд шаҳарчасида археологик қазилмаларда топилган ибодатхона икки хонадан ташкил топган. Унинг биринчисида – катта хо-

на ўртасида ерга ётқизилган ўчоқ мавжуд. Ўчоқнинг кўриниши мавхумлаштирилган одам қомаига ўхшайди. Ўчоқ ўртасидаги ўйиқча олов ёқишга мўлжалланган. Тадқиқотчилар мазкур иморатнинг ичкари хонаси – “адриан” – мангу оловни сақлаш хонаси, катта хона – “дари меҳр” – ибодат қилиш хонаси вазифасини бажарган бўлиши мумкин, деган фикрни билдирганлар (Вишневецкая О.А., Рапопорт Ю.А., 1979, 108-б.) (72-расм).

Шулар жумласидаги иморатлардан, Шаҳристондаги эҳром ўзига хослиги билан ажралиб туради. Эҳромнинг сақланиб қолган устунлари, кўпроқ пастки қисми зооморф сюжетли тасвирларга тақлид қилиб ишланган. Олимларнинг тахмин қилишларига қараганда, устунларидаги зооморф тасвирлар уструшонликларнинг шомонлар билан боғлиқ бўлган эътиқодини билдирувчи (символика) белгиларни ифодалар экан (Мукимов Р.С., Мамаджанова С.М., 1990, 59-б.) (73-расм).

Будда ибодатхоналари

Милоннинг бошларида Ҳиндистоннинг бир қисми, Покистон, Афғонистон худудларида Кушон давлатининг юзага келиши, Марказий Осиёнинг Тоҳаристон қисмига Будда динининг кириб келишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам Марказий Осиёнинг кўп жойларида буддавийликка мансуб эҳромлар харобалари мавжуд. Оқ-Бешим эҳроми тузилиши бу турдаги обидаларга хос характерга эга. Унинг узун ва торроқ ҳовлиси ибодатхона қисмидан девор билан бўлинган (74-расм). Ибодатхонанинг асосий хонасига саккиз устунли айвондан ўтилади. Ўртасида Будда ҳайкали ўрнатилган бу хона уч томонидан йўлак билан айлантирилган. Йўлак деворларида монументал тасвир парчалари сақланиб қолган. Б.Я Ставиский шу тузилишдаги, яъни асосий хонанинг йўлак билан айлантирилган тарҳининг Қоратепа шаҳарчасида бўлиши, уни Будда динига хос иморатларда-Бактриянинг (Тоҳаристон) кушонлар даврида юзага келган, - деб таъкидлайди (Ставиский Б.Я., 1965, 30-б.). Кўпинча марказий хонада Будданинг катта ҳайкали ўрнатилган. В.А. Нильсеннинг фикрича, Будда ҳайкали ўрнатилган асосий хонада (жрецлар) қохинларнинг, ибодатнинг сўнгги босқичида авлиёларга («парадокшина») сиғиниши ибодатхонанинг йўлакларида олиб борилган (Нильсен В.А., 1966, 71-б.). Бошқа олимлар ҳам шунга ўхшаш обидаларда йўлак парадокшина-расмий маросимини бажаришга

хизмат қилган, деган фикрини билдирадilar, (Литвинский Б.А., Соловьев В.С., 1985, 55-6.). Парадокшина-муқаддас йўл, ибодат вақтида қўлига гул ушлаб Будда ҳайкали атрофидан чапдан ўнг томонга қараб ибодат қилишнинг бир тури (Тўхтиев И., 1984, 20-6.). Шу ўринда катта байрамона ибодатларда асосий ҳайкал ўрнатилган хонада коҳинлар сифинган, аниқроғи, ибодатни бошқарган бўлсалар, ибодатга келган руҳонийлар йўлакларда ибодат қилган бўлишлари ҳам мумкин, деган фикрга келамиз. Чунки муқаддас хона атрофи бўйлаб айлантирилган йўлак деворларида Будда, Бодхистава тасвирлари ишланиши ва токчаларида уларнинг ҳайкаллари ўрнатилиши, унинг ибодатхона композициясида нафақат меъморий, шунингдек, маънавий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради (75-расм).

Эҳромларда марказий хона-ибодатхонанинг ҳамма томондан йўлак (далон) билан айлантирилишида мазкур хонанинг илоҳий кучга эга эканлигини иморат тарҳи ёрдамида намойиш этиш, билдириш ҳамда унинг ҳамма учун бирдек ва ундан ҳамманинг баробар баҳраманд бўлиши таъминлаш тушунчалари ётган бўлса керак (76-расм). Бундай тузилишдаги Будда ибодатхоналарида марказий хона интерьери, ўртадаги катта Будда ҳайкали ёки пасткамром зиккуратга ўхшаб, поғоналари юқорига кичрайиб кўтарилган супа билан, танганавор, салобатли ва кишида ғайритабiiй таассурот қолдирадиган композицияга эга бўлган. Марказий хонанинг айланма йўлаги бир, уч, тўрт томондан очиқ дарча-бўлинма билан боғланиши ҳам унинг нафақат меъморий, балки маънавий жиҳатдан ҳам доминантлигини таъминлаган. Ибодатхона интерьери композициясининг ўзиёқ, ибодатга келган руҳонийларга айланма йўлакдан юриб, кўникма ҳосил қилгандан сўнг катта Будда ҳайкали ўрнатилган марказий хонага сажда қилгани киришга давъат этгандек туюлади.

Будда эҳромлари интерьерининг ўзига хослигини Қува эҳроми мисолида ҳам кўрамиз (77-расм). Эҳром ички кўриниши қуйидагича (Нильсен В.А. реконструкциясида): Бинонинг тўғри тўртбурчак шифти хона атрофи бўйлаб йўналган икки қатор устун билан унга монументаллик бағишлайди. Будда ҳайкали хона тўридаги супага ўрнатилган. Хона ён деворларидаги токчаларда ҳам кичикрок ҳайкаллар жойлаштирилган. Хона

тўридаги катта ҳайкал устида шифт тўсинларнинг кўндаланг ўрнатилиши ёрдамида ўртаси очик гумбаз шаклидаги том билан ёпилган. Мазкур туйнукдан тушаётган майин ёруғлик Будда ҳайкалини, нисбатан ярим қоронғи хонада ёритиб, унинг кўзга яққол ташланишини таъминлайди. Худди шундай композицияли интерьерни Қоратепадаги эҳром реконструкциясида кўрамиз. Б.Я.Ставиский Қоратепадаги ғор шаклидаги диний иморатлар Ўрта Осиёга хос эмас, у Ҳинд анъаналарини ўзлаштириш натижасида юзага келган, – деб таъкидлайди. Бу ерда ғор шаклидаги иморат назарда тутилмоқда (78-расм). Қоратепадагидек атрофи йўлак билан айлантирилган марказий хона-эҳром тузилишидаги тарх, қадимий Шарқ ва Ўрта Осиё диний меъморчилигига хос ҳисобланади. Бундай тарҳни Кушон Бақтриясида Будда ва бошқа динларга мансуб ер усти ибодатхоналарида учратиш мумкин (Ставиский Б.Я., 1972, 93-95-б.).

Марказий Осиёга илк Ўрта асрларда манихей дини кириб келди. У Марказий Осиё халқлари ғоявий ҳаёти тарихида катта ўринни эгаллайди. Бу диннинг асосчиси Моний 216 й. Бобилда туғилган ва 276-277 йиллар қувғинда оламдан ўтган. Моний доктринасининг бошланиш жараёнида Ёруғлик – эзулик, Ёвузлик - зулмат тушунчалари ётган. Моний таълимоти зардуштийлик, эрта-христиан ва маълум даражада буддизмдан кўпгина элементларни ўз ичига олган (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 106-б.). Манихей дини ўзининг ташвиқот қуроли қилиб санъатни, аниқроғи маҳобатли рангтасвирни танлайди. Уларнинг диний китоблари ҳам ҳашаматли тасвирлар билан безатилган. Монийнинг ўзи эса машҳур рассом сифатида танилган (Гафуров Б.Г., 1989, 219-б.). Унинг санъати қайтарилмас ва эришиб бўлмас даражада юксак ҳисобланган (Беленицкий А.М., 1954, 67-б.). Шуни таъкидлаш лозимки, манихей дини ташвиқот қуроли сифатида бадий санъатни расман тан олган бўлса, қолганлари ҳам (буддизм) ўз ғояларини санъат орқали ифодалаган. Улар ҳам ўз диний маросимлари асосчиларини санъат воситасида ифодалашган. Тадқиқотчи А.Б. Никитиннинг таъкидлашича, Яқин Шарқда неостриан христианлари черковларида деворларни тасвирлар билан безаш одати қабул қилинмаган. Бу одатнинг мустаҳкамланишига, уларни ўраб олган мусулмон ва яҳудийларнинг таъсири бўлган. Шарқий Туркистонда Будда ва манихейларнинг диний –

тасвирий санъат оркали ташвиқоти таъсирида христиан черкови ҳам санъатнинг бу турини курул сифатида қабул қилган. Марказий Осиёда христиан динининг диний санъатга бўлган эътиқоди даражаси ҳозирча ечилмаган (Никитин А.Б., 1984, 130-б.).

Христиан черковлари

Христиан динининг Ўрта Осиёнинг жануб қисмига кириб келиши II асрларга, Суғдга кириб келиши эса V асрларга тўғри келади. Христиан динининг Ўрта Осиёда тарқалишидан Ат-Габари, Ибн Хавқал, Абу Райҳон Беруний каби олимлар ҳамда христиан динига мансуб европалик дипломат, монах, саёхатчилардан Клавихо Р.Г., Марко Поло, Вильгельм Рубриклар гувоҳлик беришади (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 104-б.). Э. Ртвеладзенинг таъкидлашича, VI-VII асрларда несториан йўналишидаги христиан дини Ўрта Осиёнинг гарбига шунчалик ўрнашган эдики, христиан жамоаларининг йириклашганлигидан, кўпчилик шаҳарларда метрополий ташкил қилишга тўғри келган (Ртвеладзе Э., 1999, 75-б.).

Христиан динига мансуб “Хароба-қошук” номли черков Марв (Парфия) яқинида топилган. Обида қурилиш даври V-VI асрларга тўғри келади (Пугаченкова Г.А., 1958, 127-б.). Обида узун катта хонадан (зал) ташкил топган. Унинг деворларидан ичкари томон бўртиб чиққан фишг устунлар (девор, пилон) ёрдамида зал еттита бўлинмага тақсимланган. Шимоли-шарқ томондаги охириги бўлинма тархда салиб тузилишидаги хона шаклига келтирилган. Унинг тўрдаги девори тархда христиан ибодатхоналари меҳробига (абсида) хос ярим доира шаклига келтирилган. Бўлинмалар катта кичиклиги билан ажралиб туради. Энг катта бўлинма меҳробли хона билан туташган. Г.А. Пугаченкова, - черковнинг ички қисми деворларида рангли тасвирлар бўлган, бироқ X-XII асрларда обидани бошқа вазибаларга мослаштириш учун қайта қуришлар натижасида ундаги суратлар кўчириб ташланган, - деб таъкидлайди (Пугаченкова Г.А., 1967, 87-б.).

Мазкур маҳаллий қурилиш анъаналарида қурилган черков ички кўриниши, ундаги залнинг узунлиги, бўлинмаларга бўлиниши, меҳроб бўлинмасининг мавжудлиги, меҳробнинг шимоли-шарққа қаратилиши жиҳатидан унинг вазибасини аниқ белгилайди.

Тархнинг ўхшашлиги жиҳатидан шундай

христиан черкови Оқ-Бешим шаҳарчасидан топилган (Қызласов Л.Р., 1959, 231-233-б.). Унинг меҳроб жойлашган хонаси деворида ёрқин рангларда ишланган суратлардан парчалар сақланиб қолган (Байпаков К.М., Шарденова З.Ш., Перегудова С.Я., 2001, 158-б.). Христиан черковлари Тараз ва Мираки шаҳарчаларида бўлган. В.В. Бартольд ёзма маълумотларга таяниб, уларнинг IX асрда масжидга айлантирилганлиги ҳақида гувоҳлик беради (Бартольд В.В., 1964, 287-б.).

Хароба қошук черкови реконструкцияси ҳақида икки оғиз фикр билдиришни лозим топдик. Г.А. Пугаченкова мазкур обида тархини келтирар экан, ундаги кўндаланг йўналган деворлар ўрнига қалин устун таянчлар бўлган, деган фикрни билдиради (Пугаченкова Г.А., 1967, 87-б.). Дарҳақиқат, шундай тузилишдаги обидадан ислом дини ўрнатилгандан сўнг турли мақсадларда фойдаланилган. Шунинг учун устунларни олиб ташлаб, кўндаланг деворлар қурилган бўлиши мумкин. Шунингдек, кўндаланг деворлар бир томони асосий залга қўшилиб кетган бўлинмаларни ташкил қилади. Бу бўлинмаларнинг вазибаси номаълум. Шунинг учун, кўндаланг деворлар ўрнига устун бўлган тақдирда, ибодатхона уч нефли яхлит зални ташкил қилади. Шунинг учун ҳам реконструкциямизда черков интерьерини уч нефли қилиб ишладик. А.М. Высоцкийнинг Хароба қошук черковига бағишланган мақоласи билан танишар эканмиз, унда А.М. Высоцкий, Г.Я. Дресвянская томонидан ишланган Хароба қошук черкови тархини реконструкция қилганлиги гувоҳи бўламиз. Реконструкцияда черковнинг кўндаланг деворлари кўпайтирилган (Высоцкий А.М., 1990, 90-96-б.). Мазкур тарх асосида ибодатхона интерьерини кўз олдимизга келтирганимизда, бўлинмаларнинг чуқурлашгани ва марказий нефнинг торайганлиги гувоҳи бўламиз (79-расм). Бу эса ўз навбатида марказий залнинг моҳиятини пасайтирди. Шунинг учун ҳам черков тархининг бундай реконструкцияси ҳақиқатдан узоқ, деб ўйлаймиз.

Эски Термизда (Бактрия) 16 та хонадан ташкил топган христиан ибодатхонаси бўлган. Унинг черков қисми узунликлари 16 ва 20 метрли иккита хонанинг кесипуви натижасида ҳосил бўлган салиб тузилишидаги тархни ташкил қилади. Уларнинг кесипган жойи тархда томонлари (4,5х4,5м) тенг тузилишда бўлиб, усти гумбаз билан ёпилган (Альбаум Л.И., 1994, 34-б.). Эски Термиз христиан

ибодатхонасининг марказида бир томони тархда ёйсимон чизикда эгилган “Г” ҳарфига монанд тузилишдаги хона бўлиб, унинг жанубий қисми 5 та меҳроб (абсида) билан белгиланган. Марказий абсида ёнидагиларидан ўзининг катталиги билан ажралган ва унинг ўртасида қўшни кичик хонага ўтиш учун эшик қолдирилган. Л.И. Альбаумнинг фикрича, меҳроблар жойлашган қисмида диний ашулалар айтишган, хорга келган диндорлар шу хонанинг шимоли – шарқ томонида ўтирган (Альбаум Л.И., 1994, 40-б.). Қизиқи шундаки Л.И. Альбаум келтирган ибодатхона тарҳида мазкур хонага (хорга) кириш эшиги ўрни белгиланмаган. Шу боисдан черковнинг шимоли – шарқ деворидаги бўлинмани бир пайтлар хор олдидаги хонага олиб борадиган эшик ўрни бўлган, - деб тахмин қилишга тўғри келади.

Марказий Осиё христиан черков ва ибодатхоналарида диний хор ижро этиладиган қисми Сурия, Арманистон ва Константинополдаги Авлиё София ибодатхоналаридагидек абсида билан тугатилган.

Мазкур бобга яқун ясар эканмиз, ибодатхоналарнинг қайси динга мансублигига қараб, уларнинг ўзига хос томонларини таъкидлаб ўта-миз.

Ибодатхоналарда қуйидаги тархлар кўп учрайди: **зардуштийлик динига** оид ибодатхоналар тарҳи турлича бўлган. Жумладан, Парфияда тархда айлана тузилишидаги, деворлари икки ярусга бўлинган ва токчаларида ҳайкаллар ўрнатилган ибодатхона юзага келган; Хоразмда тархда тўрт устунли, тўртбурчак деворидаги бўлинмаларида ҳайкаллар ўрнатилган тузилишда ҳамда икки хона-биринчиси ибодат қилиш учун вақтинчалик олов сақлаш, иккинчиси доимий муқаддас оловни сақлаш хоналаридан ташкил топган тарх бўлган; Бактрияда икки хона оралиғидаги хонада муқаддас меҳроб ва оташкад жойлаштирилган тарх; чортоқ тузилишидаги тарх; Суғдда муқаддас олов сақлайдиган хона уч томонидан торгина далон билан айлантирилган ва олд қисми узунчок тузилишдаги хона билан тугатилган тарх; тўрт устунли, томонлари тенг ва бир томони очик қолдирилган (айвон бирлашиб келган) тўғри тўртбурчак тузилишидаги тарх, шифти ёшигдан терилган иккита қалин устунларга ўрнатилган узунчок тузилишдаги ибодатхона, чортоқ тузилишдаги ибодатхона; Чочда марказий хона атрофи далон билан айлантирилган ва тўрт бурчаги кичкина хоналар билан тугатилган тарх,

тўрт устунли томонлари тенг хонага эга тарх, доимий олов сақлайдиган хона ичида кичкина дахлизли (тамбур) тарх; Уструшонда марказий хона тўрт томонидан далон билан ўралган ва далон бурчаклари кичкина хоначалар билан тугатилган тарх, шундай тузилишда, лекин марказий хона тўрт томонида дарчага эга тарх учрайди. Марказий Осиёда зардуштийлик ибодатхоналарининг умумий тузилиши, турли композицияда бўлишига қарамадан, улардаги олов ёкилиб сажда қиладиган хоналар-саждагоҳлар андозали (типовой) тархга эга бўлган. Тўрт турдаги андозавий тархга эга саждагоҳ кенг қўлланилган.

Биринчи: Чочда Октепа, Хараджкет, Қозоғистонда Сидак ибодатхоналаридаги сажда қиладиган хоналар тузилиши қарийб бир хил. Уларда саждагоҳ хона, ҳажм жиҳатидан ҳам бири-бириникига яқин, хона ўртасидаги супа ҳам деярли бир хил, яъни такасимон кўринишга эга, учаласида ҳам хона атрофи супа билан айлантирилган. Мазкур далилларнинг ўзиёқ, Марказий Осиёда ибодатхонанинг саждагоҳ қисми андозавий тарх ва композицияда қурилганлигидан далолат беради.

Иккинчи: ҳажми нисбатан кичикроқ, томонлари тенг, атрофи супа билан айлантирилган, муқаддас ўчоқ меҳроби билан деворга қапиштирилган тарх, Бактрияда, Суғдда учратилганлиги сабабли, бундай тузилишдаги ибодатхоналар ҳам андозавий композиция турига киради.

Учинчи: томонлари тенг, атрофи супа билан айлантирилган, тўрт устунли хона марказида муқаддас супа ўчоғи билан ёки ўчоқнинг ўзи жойлаштирилган тарх ҳам кўп жойда учраганлиги сабабли бу тузилишдаги тарх ҳам андозавий тарх турига киради.

Тўртинчи: узунчок тузилишда, марказий ўқида бир ёки икки устун ўрнатилган тарх, муқаддас супа ўчоғи ва меҳроби билан хона деворларидан бирига қапиштирилган тузилишдаги саждагоҳ ҳам кўп учрайди. Шу сабабли, у ҳам саждагоҳларнинг андозавий тархли ва композицияли турига киради.

Христиан динига оид черковларда ибодат залга қаратилган абсида – меҳробга ўхшаган тархда ярим доира бўлинмадан руҳоний шахс томонидан бошқарилган. Шунинг учун ҳам уларда асосий зал кўп кишини сиғдиришга мослаштирилган. Шу сабабли христиан ибодатхоналари учун уч нефга, яъни икки қатор устун ёки хонанинг икки ёнидан марказ томон бўртиб чиққан бўлинмалар ёрдами-

да уч қисмга бўлинган узун хона тузилишидаги тарх қўл келган. Шунингдек, салиб (крест) тузилишидаги тарх қўлланилган. Будда динига оид ибодатхоналарда кўп хоналарнинг мавжудлиги унинг ибодат талабидан келиб чиққан. Бизнингча, Будда, Бодхистава ва уларнинг шоғирдлари ҳаётига бағишланган ҳайкал ва тасвирларни қисман ифодалаш учун ҳам бир нечта хона бўлиши керак. Шунинг учун буддавийлик ибодатхоналарида анфилада-бир хонадан иккинчисига ўтилади-ган тарх ҳамда атрофи йўлак билан айлантирилган марказий хонали тарх қўл келган. Йўлак деворларига кўп тасвир ишлаш имконияти бўлган. Иккала турдаги тархда ҳам асосий хона, поғонали супада Будданинг катта ҳайкали ўрнатилганлиги билан ажралган. Шунингдек, кўп ҳолларда ибодатхоналарнинг асосий хоналари тузилиши, турли динларга мансуб ибодатхоналарда учраши мумкин. Жумладан, уч томони йўлак билан айлантирилган зал ёки атрофи хоналар билан ўралган ҳовли тузилишидаги тарх буддавийлик, зардуштийлик ва бошқа динларга мансуб ибодатхоналарда мавжуд. Уларнинг қайси динга мансублигини интерьердаги бадий санъат намуналари ва жиҳозлари белгилаган, яъни Будда ибодатхоналари интерьери деворларида токчалар, турдаги хоналардан бирида катта шохсупа мавжудлиги билан ажралади. Токчалар ва шох-супада Будда ҳайкаллари, девор ва шифт юзасида унинг тасвирлари ишланган. Зардуштийлик динига оид ибодатхоналар интерьери, хона ўртасида муқаддас олов учун оташкад ёки деворларидан бирида муқаддас мехроб ва оташкад, майдончаси борлиги билан белгиланади. Оташқаднинг муқаддас супа билан жойланишини кузатар эканмиз, уларнинг кўпчилигида, томонлари тенг тўртбурчак тархдаги ибодатхоналарда кўп ҳолларда хона марказида, узунчок тўғри тўртбурчак тузилишдаги ибодатхоналарда эса, узун деворлардан бири ўртасида, деворга қапиштирилган ҳолда жойлаштирилганлиги гувоҳи бўламиз. Шунингдек, улар деворларига ишланган илоҳлар тасвири ва расм-русумлар ижросини ифодаловчи суратлар ҳам унинг зардуштийлик ибодатхонаси бўлганлигидан далолат беради.

Ибодатхоналар интерьери композициясида ҳажмли тасвир, деворий сурат намуналари билан хона тузилиши мутаносиблиги топилган. Натижада ибодатхона хоналари интерьери, хусусан, ибодатхона тўридаги хона интерьери кишида ғайритабiiй

таассурот қолдиради.

I. 4. МАСЖИДЛАР ИНТЕРЬЕРИ

Масжиднинг қурилишидан мақсад—маҳалла халқининг у ерда тўпланиши ва Аллоҳ раҳматини орттиришдир... Шаҳар халқининг тўпланиши учун жомий бино этилган.

Жалолиддин Румий

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг ибодатхоналар ўрнига масжидлар қурила бошланди. Бухоролик тарихчи Наршахийнинг ёзишича, Бухорода Моҳ бозори ёнидаги оташпарастлар эхроми ўрнига қурилган безакли масжид 325/937 йилда ёнғиндан қул бўлган (Наршахий, 1966, 27, 84-б.). Тахмин қилинишича, ҳозирги Мағоки—Аттори масжиди, вайрон бўлган Моҳ масжиди ўрнига қурилган. Шунингдек, биринчи қурилган масжидлар қаторига Термиздаги Чорустун, Бухородаги Моҳ, Марвдаги иккита масжид қиради. Қадимий масжидлар тархда кўпроқ тўртбурчак тузилишда бўлган. Уларнинг усти қалин гиштин устунларга ўрнатилган равоқлар ёрдамида гумбазлар билан ёпилган. Устунлар сони тўрт, олти ва ундан ортиқ бўлган. Аксарият ҳолда устунлар оралиғидаги гумбаз қолганларидан кенг ва баландроқ ҳолда қурилган. Шунингдек, бир ёки икки томони очик тархдаги масжидлар бўлган. Бунга Термиздаги Чорустун масжиди қиради. Улар бизнинг давримизгача сақланмаган. Чорустун масжидининг шимол ва шарқ томонлари очик бўлган.

Унинг интерьери кўринишини тарҳига ва бизгача сақланиб қолган қадимий масжидлар тузилишига қиёслаб, реконструкция қилишга ҳаракат қилдик (Назилов Д. А., 2003, 7-8-б.) (80-расм). Бизнингча, масжиднинг ички кўриниши Деггарон масжидига монанд бўлган. Уларнинг асосий фарқи шундан иборатки, Деггарон масжиди марказидаги гумбаз, нисбатан баланд ва кенг бўлган (81-расм). Чорустун масжиди тарҳида устунлар оралиғининг тенглиги, гумбазларнинг бир хил баландликка ва кенгликка эга бўлганлигидан далолат беради. Шу жиҳатдан Чорустун масжиди Афғонистондаги Нўхгумбаз масжидига монанд бўлган.

Безак, масжиднинг устун, равоқ ва мехроб қисмида бўлган. Устунлардаги гиштларнинг турли

йўналишда каланиши ёрдамида безаклар чиқарилган. Меҳроб бўлинмаси тарҳда бир неча ёйсимон ярим доирадан ташкил топган. Шунинг учун бундай юзага кўпроқ арчасимон, ромбсимон нақшлар тўғри келади, деб ўйлаймиз.

Ўрта асрларда ҳам шаҳарларда жоме (жума) масжидлари қурилганлигидан Жалолиддин Румийнинг юқорида келтирилган: «Шаҳар халқининг тўпланиши учун жомий бино этилган», - деган фикри гувоҳлик беради. Шунингдек, Наршахийнинг ийдгоҳ масжиди учун Сомоний Мансур томонидан буюртма берилганлиги ҳақидаги фикри, ўрта асрларда шаҳардан ташқарида диний байрамларда намоз ўқилиши учун ийдгоҳ масжидлари қурилганлигидан далолат беради.

Жоме масжидлари кўп кишини сиғдиришга мўлжалланган. Шунинг учун бундай масжидлар девори атрофи, айвон билан айлантирилган. Ўрта асрларга оид Данданакон шаҳарчасида, археологлар томонидан очилган ҳовли атрофи ғишт устунли айвон билан айлантирилган масжид ҳам, жоме масжиди вазифасини бажарган бўлса керак.

XII асрга оид Сополлитепа жоме масжиди уч томони очик, интерьерида 13 қаторда пишган ғиштдан терилган 70 та устун жойлаштирилган (Ртвеладзе Э.В., Аршавская З.А., Абдуллаев К.А., 1979, 34-35-б.).

Ўрта асрларда тоғ қишлоқларида ҳам ҳашаматли масжидлар бўлганлигидан Ашт, Искодар тоғ қишлоқларидаги меҳроблар, Оббурдон, Курут, Рарз, Чоркуҳ қишлоқларидаги ўймакорлик қилинган устунлар, Фатмев, Варзи Минор, Рарз қишлоқларидаги хом ғиштдан қурилган қадимий миноралар гувоҳлик беради. Олимларимизнинг таъкидлашларича, Юқори Зарафшоннинг етгита қишлоғида қадимий минора бўлган экан (Якубовский А.Ю., 1950, 13-55-б.). Тоғларда қадимий масжидлар сақланмаган, лекин айримларининг тузилиши, қадимий масжидлар интерьерига хос хусусиятларни сақлаб қолган. Бунга Зосун (Юқори Зарафшон) қишлоғидаги «Ҳаждаҳдара» номли масжид мисол бўла олади. Унинг уч деворида учтадан, ғарб томонидаги деворида икки эшик ўрнатилган. Бу тадбир ўрта асрларга оид масжидларнинг тарҳини эслатади. Ўрта асрларда масжидлар интерьерига эҳтиёткорлик билан меъёрида безак беришган. Уларнинг аксариятида асосий эътибор масжидлар меҳроби безагига ва ёғоч ўймакорлигига қаратилган. Хусусан, меҳроб тузилиши ва бадий безагига алоҳида эътибор

берилган. Наршахийнинг ёзиб қолдиришича, Исмоил Сомоний, (970-971 йил) ийдгоҳ масжиди учун чиройли меҳроб ва минбар буюртма берган экан (Наршахий, 1966, 51-б.). Ҳашаматли меҳроблар Афросиёб (IX-X асрлар), Шир Кабир масжиди (IX-X асрлар), Искодар тоғ қишлоғи (X-XI асрлар) ва бошқа жойларда топилган.

Афросиёбдан топилган меҳроб танаси тарҳда тўғри тўртбурчак тузилишда, усти равоқ шаклида ёпилган. Меҳроб бурчаклари чорак қисмини чизикли нақшлар эгаллайди. Унинг ички девори марказий қисмидан кўтарилган ўрама ниҳоллари ва барглари билан меҳробнинг ён деворларига ҳам ўтиб кетган.

Меҳроблар композицияси ўсимликсимон, геометрик нақшлар билан биргаликда ёзувлар билан ҳам бойитилган. Дахистондаги IX-X асрларга оид Шир Кабир масжиди меҳроби уч қават равоқдан иборат. Равоқлар юзасига ўсимликсимон нақш ўйилган. Уларнинг юқори қисмига чиройли хушнихатда Куръон оятлари битилган. Меҳроб ханузгача қисман сақланиб қолган безаги билан масжид хонақоси интерьерига бадийлик, танатанаворлик бағишлайди ва композиция жиҳатидан яхлитликни таъминлайди.

Масжид интерьери безакдан холи бўлган пайтда ҳам унинг танатанаворлигини таъминлаш йўллари изланган (82-расм). Кўпроқ конструктив элемент ҳисобига интерьер композициясини бойитишга эришилган. Жумладан, Карманадаги X-XI асрларга оид Мирсаид Баҳром макбарасида гумбаз гардишига асос бўлиб хизмат қилган саккизбурчакнинг бурчак ярим устунлари тўғридан-тўғри пол сатҳидан кўтарилган. Бу тадбир хонанинг тўғри тўртбурчак қисмига ҳам ўзига хос тантанаворлик бағишлаган ва саккизбурчак билан тўртбурчак ўзаро ҳам конструктив, ҳам бадий жиҳатдан боғланган. Шундай тадбирни Термиздаги XI асрга оид Султон Саодат макбарасида, Туркманистондаги Талхатанбобо масжиди интерьерида ҳам кўрамиз (83-расм). Бу тадбир бир қарашда оддий кўрингани билан интерьер кўринишига тубдан ўзгариш киритган. Биринчидан, хонанинг тўртбурчак қисми деворини оддий бўлишдан асраган, иккинчидан, хонанинг тўртбурчак қисмида токча шаклидаги катта бўлинма яратиш имконини берган. Шунингдек, бўлинмаларнинг устини равоқ билан ёпиш ҳамда тўртбурчак устидаги саккизбурчакка конструктив замин яратиш ва унинг мустаҳкамлигини

таъминлаш имконини берган. Бу даврда масжид интерьерида девор, ярим устун, устун, меҳроб юзалари жуфт-жуфт қаланган ғиштлар оралиғида тик жойлаштирилган ўйма безакли ғишт бўлаги билан бойитилган.

Гумбазли иморатларда тўртбурчакдан саккизбурчакка ўтишда юзага келган бурчак бағалларининг устки қисми муқарнас-шарафа билан беркитилган. Бу тадбир, асосан бўшлиқ пайдо бўлган бағалларини беркитишга қаратилган. Тўртбурчак ва саккизбурчакнинг бағаллари бир неча қават равоқча ёки бир неча шарафалар «П» ҳарфига монанд шакл билан тўсилган.

XI-XII асрларда ҳам илк масжидлар тузилиши такрорланади. Масжидларга хос (Талхатанбобо масжиди) уч хонадан, яъни ўртада марказий хона – хонақоҳ ва икки ёнида узунчоқ хоналардан ташкил топган тузилишдаги тарх намозгоҳларда ҳам кенг қўлланилган. Даҳистон ва Нисо намозгоҳлари фикримизга далил бўлади (84-расм). Бу даврда ҳам масжид меҳроби безагида ёзувлар қўлланилади. (Данданакон масжиди меҳроби). Иморат интерьери безагида юзасига турли шакллар ўйилган пишган ғишт – терракота кенг қўлланилган. Устунлар, ярим устунлар, шарафа ва меҳробларнинг безагида ғишт турли шаклларга келтирилиб ишланган (85-расм). Интерьернинг пойгумбаз – саккизбурчак бағалларида гумбаз гардиши пойдеворида ғиштларнинг тик ва уфқ чизиғи йўналишида териб, учбурчак тузилишидаги шарафа кўринишини берадиган шакл ва юзалар қўлланилган (86-расм). Мазкур шакллар шарафаларнинг илк кўриниши бўлиб, улар мураккаб композициядаги шарафаларнинг шаклланишига асос бўлган, деб ўйлаймиз. XI-XII аср иморатлари интерьерида шарафалар узунчоқ тузилишда, бир неча қатор косачадан ташкил топган учбурчак тузилишидаги шаклда келиши мумкин. Улар тўртбурчак, саккизбурчакларнинг бағал қисmlарини тўлдирган ҳамда гумбаз гардиши пойдеворида юқори томон кичрайиб борган шаклда қўлланилган. Шарафалар кичик ва оддийроқ бўлишига қарамасдан, интерьер композициясига баддийлик бағишлаган. XIV-XV асрларда бошқа турдаги иморатлар каби масжидлар интерьерида ҳам мураккаб тузилишдаги шарафалар қўлланилган. Аксарият обидаларда шарафалар ранг билан бойитилган. Ранг қўлланилмаган тақдирда ҳам шарафалар интерьерга тантанаворлик бағишлаган. Жумладан, Самарқандда Қусам ибн Аббос

меъморий мажмуасида масжиднинг ғарбий томонидаги бўлинма майолика билан безатилган. Лекин далон тузилишидаги зиёратхонанинг қолган қисмига ранг ишлатилмаган. Шундай бўлишига қарамасдан, хона гумбаз ости бурчакларидаги шарафалар бой композицияни ташкил этади. Улар масжид интерьерига майинлик бағишлаган. Тиллакори мадрасаси мажмуасидаги масжиднинг ғарбий деворида шарафаларнинг пастки қисми бўлаклари катталигида катакларга тақсимланган қаторлар мавжуд. Катаклар ингичка ҳошиялар ичига олинган. Улар юзасига худди шарафа косачалари ва бўлакларидагидек равоқ ичига олинган ўсимликсимон нақшлар чизилган. Мазкур тадбир девор юзасининг очик қисми билан шарафаларнинг композиция жиҳатидан боғланишини таъминлаган. Шу билан бирга шарафанинг киши кўзига оғир бўлиб туюлишидан асраган.

XIII-XV асрларда масжидлар, саройлар каби салобатли ва мухташам бўлган. Жумладан, Самарқандда 1399-1404 йилларда қурилган Бибиҳоним номи билан танилган жоме масжиди фикримиз исботи бўла олади. Обида катта ҳовлига эга. Унинг атрофи кичик гумбазлардан ташкил топган боспирмага эга бўлган. Ш.Е. Ратия реконструкцияси бўйича, боспирма 398 та гумбаздан ташкил топган (Ратия Ш.Е., 1950, 73-расм). Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, устунлар сони 480 та (Вяткин В.Л., 1899, 233-б.). Ш.Е. Ратиянинг ҳисобига кўра эса, 422 та бўлган (Ратия Ш.Е., 1950, 84-б.). Ҳовлининг тўрида катта масжид, икки ёнида кичик дарсхона-масжидлар, пойгоҳида пешгоқ-дарвоза бўлган (87-расм).

Обида интерьерида девор юзаларининг ярусларга бўлиниши характерлидир. Девор юзаси кўкзарҳал рангларда нақш билан қопланган. Гумбаз ва равоқлар юзаси устидан зарҳал юритилган бўртма қоғоз билан қопланган. Меҳроб бўлинмаси юқори қисми муқарнас билан тўлдирилган.

Бухородаги XV-XVI асрларга оид Масжиди Калон ҳам тархда тўғри тўртбурчак ҳовлига эга. Унинг 288 та гумбази бўлиб, улар ғиштин устунларга таянган. Масжид галереяси интерьери кичик-кичик гумбазлар ва қалин устунлар билан ўзгача композицияга эга бўлган.

XVI асрда масжид интерьери сержило безаклар билан безатилган. Жумладан, Бухородаги Хўжа Зайниддин масжиди деворлари нақшга тўлдирилган. Хонақоҳ уч деворининг изора қисми геомет-

рик, тўртинчи девори жимжимадор равоқлар ичига олинган ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Масжид шифтлари ҳам мухташам безакка эгадир. XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрда масжидлар интерьерида безак бадийлаштирилган. Гумбаз ости безаклари интерьернинг конструктив қисмини оддийлаштиради. Гумбаз пойдевори эса серхашам шарафалар қатори билан белгиланган.

XVII-XX аср бошларида шаҳар маҳаллари масжидларида хонақоҳ бир, икки ёки уч томони айвон билан айлангирилган тарх кенг учрайди. Улар гумбазли ҳам бўлиши мумкин. Шулар қаторига XVIII-XIX асрларга оид Оқ масжид ва Гузар масжидлари киради. Кўпроқ хонақоҳи текис шифтли бир, тўрт ва ундан ортиқ устунларга эга масжидлар кўп учрайди. Шунингдек, бир устунли, томонлари тенг тўртбурчак тузилишидаги, тўрт гумбазли ёки икки устунли тархда тўғри тўртбурчак олти гумбазли масжидлар ҳам қурилган. Бундай тузилишдаги масжидлар Қашқадарёда Потрон, Кахляк, Пандрон, Хўжа Карлик, Банди Кушод каби қишлоқларда учратилган ва ўрганилган (Маньковская Л.Ю., 1979, 35-б.). Бундай масжидларда интерьернинг монументал композициясида бўлишига эришилган. Уларда гумбазлар кичикроқ бўлишига қарамасдан, сон жиҳатидан кўшиги билан, интерьернинг, катта масжидлардагидек салобатли, тантанавор бўлиши таъминланган.

Масжид, хонақоҳ интерьерлари бир-биридан нақшу нигори билан ажралган. Хонақоҳ ва айвон шифти ранг-баранг нақш билан безатилган масжидлар кўп учрайди. Шунингдек, масжидларнинг меҳроб безагига ҳам алоҳида эътибор берилган. Шу ўринда бир масалага алоҳида тўхтаб ўтишни лозим топдик. Марказий Осиёда масжидлар тарҳи ва композициясида очикликка катта эътибор берилган. Мисол тариқасида ислом дини ўрнатилгунга қадар турар жой, зардуштийлик (Панжикент) ва буддавийлик ибодатхоналарида кенг қўлланилган катта хона атрофи «П» ҳарфи шаклида (коридор) далон билан айлангирилган тарҳни олиб қарасак, шунга ўхшаш тузилишни масжидларда ҳам кўрамиз. Хусусан, маҳалла масжидларида. Унда далон ўрнига айвон қўлланилган. Шунга ўхшаш тарх Термиздаги Шоҳлар саройида ҳам мужассам. Саройда катта хона атрофи бўйлаб йўналган қалин устунлар оралигига биттадан яна шундай қалинликда-

ги устун ўрнатилса бас, катта хона атрофи «П» ҳарфига монанд далон билан айлангирилган тарҳга эга бўлиб қолади. Масжидлар тарҳи, композициясида унинг ҳамма учун очик бўлишини таъминлашга қаратилган гоё мавжуд. Фикримизнинг исботи учун яна бир далил келтираемиз. Кичик маҳалла масжидларининг уч деворида иккитадан олгита эшик ўрнатилган, катгароқларида эса учтадан тўққизта эшик мавжуд. Яна уларнинг ҳар бири устига биттадан тобадон (панжара) ўрнатилган. Юқори Зарафшоннинг Зосун тоғ қишлоғи масжидининг уч деворида тўққизта эшик, ҳар қайсисининг устида яна биттадан худди шундай катталиқда дарча қолдирилган. Дарчалар ҳам пастдагидек бир хил катталиқдаги икки табақали бағдоди эшиклар билан тўсилган. Шунинг учун ҳам мазкур масжид «Ҳаждаҳара» – ўн саккиз эшикли, деб ном олган. Фарғона водийсида маҳалла, қишлоқ ва жоме масжидларида чуқур айвон кенг қўлланилган. Сўх воҳасининг Ровон, Ҳушёр қишлоқлари масжидлари (Назилов Д.А., 1999, 111-б.) ва Пахтабод қишлоғининг Подшоҳ – Пирим мажмуасидаги масжид (Азимов И.М., 1975, 26-б.), фикримиз исботи бўла олади. Фарғона водийси меъмортилиги тадқиқотчиси И. Азимов XIX ва XX асрнинг бошларида қурилган 15 та масжид тарҳини келтиради (Азимов А.М., 1989, 17-б.). Шу масжидларнинг 13 тасида чуқур ва катта айвон мавжуд. Уларда айвон, масжид хонақоҳининг бир ёки икки ён томонидан қўшилган. Улар деярли масжид хонақоҳи тарҳини қайтаради. Хонақоҳ ўртасида икки, тўрт устун бўлса, ёнидаги айвон марказида ҳам устунлар сони шунча бўлган. Бордию хонақоҳ олд қисми айвонга эга бўлса, у ҳолда ён томонидаги айвон ғарбий деворига параллел ҳолда уч қатор устун ўрнатилган. Айвон уч томонидан девор билан чегараланган. Унинг ғарбий деворида ҳамма вақт меҳроб назарда тутилган. Бундай масжидларда айвон интерьери масжид композициясида ўзининг монументаллиги билан ажралади. Айвон интерьери сербезак шифти ва устунлари билан экстерьерига ҳам тантанаворлик баришлайди. Шундай тузилишдаги масжидлар Тошкентда ҳам қурилган. Улар қаторига Чақар маҳалла, Тўхта бойвачча масжидлари киради (Ходжаева С.Ш., 1974, 35-б.).

Бундай масжидлар айвоннинг чуқурлиги, уч томонидан девор билан чегараланганлиги ва олд томонидан очиклиги билан Панжикент ибодатхоналари асосий залини ва Термиздаги Чорустун

масжиди тарҳи ва композициясини эслатади.

Жоме масжидлари ўзининг салобатлилиги билан ажралиб турган. Улар гумбазли ва текис шифтли бўлиши мумкин. Ҳар иккала турдаги интерьерда ҳам шифт ва гумбаз беағига алоҳида эътибор берилган. Бухородаги Болоховуз (88-расм) ва Марғилондаги жума масжиди (89-расм) тасвирларини намуна сифатида келтирмиз. Шунингдек, шифти ва деворларида ранг безаклари ишланмаган жоме масжидлари ҳам учрайди. Мисол тариқасида Хива шаҳридаги Жума масжидига бироз тўхталиб ўтамиз. Масжиди интерьери катта юзани ташкил қилади (90-расм). Унда 212 устун мавжуд. Улардан 25 таси XII асрларга оид. Хонақоҳ деворлари оддий, фақат меҳроб безакка эга. Масжид хонақоҳи ўзига хос кўринишига эга, унинг қайси томонига қараманг, кўзингиз ўймакорлик қилинган серҳашам устунлар қаторида тушади. Интерьер тантанаворлигини устунлар ўрнатилиш тартиби, муҳташам нақшлари ва гўзал пропорциялари таъминлайди. XIX-XX асрлар бошларида гишт устунларга ўрнатилган кўп гумбазли жума масжидлари ҳам қурилган (91-расм). Марказий Осиёда масжид хонақоҳи шифти марказида устунлар оралиғида тахталардан терилган гумбазли композиция ҳам учрайди (92-расм). Масжид далонлари (галерея) шифти ҳам бўлинмаларга тақсимланган. Бўлинмалар бир-биридан тўсишлари йўналишининг ўзгариб туриши, бўлинма юзасининг нақшу ниғори билан ажралган. Бу тadbир нафақат шифт, балки масжид ташқи композициясини ҳам бойитган. Мисол тариқасида Ёркенгдаги Жума масжид тасвирини келтирамыз (93-расм).

Юқорида уқтириб ўтилган, яъни бир, икки, уч томони айвон билан айлангирилган бир, икки, тўрт устунли хонақоҳли масжид тоғ қишлоқларида ҳам кўп учрайди. Уларнинг интерьерлари оддий композицияга эга. Тоғларда масжиди интерьерлари устунларига алоҳида эътибор берилган. Улар оддийроқ ёки қисмларининг яхлитлиги билан айвон устунларидан ажралиши мумкин. Лекин масжид ичидаги устун айвондагидан анча қалин бўлган. Улар интерьер композициясининг салобатли бўлиши учун кўпроқ хизмат қилган. Шу билан бирга тоғ масжидларида топдан терилган салобатли (94-расм) ва мрамрдан ишланган нафис устунли (95-расм) интерьерлар ҳам учрайди.

Шунингдек, тоғларда ҳам шифти, меҳроби ранг-баранг безак билан бойитилган масжид-

лар ҳам учрайди. Шулар жумласига Тошкўрғон (Қашқадарё), Дар-Дар (Юқори Зарафшон) тоғ қишлоқлари масжидлари киради. Интерьерлари муҳташам безакли масжидлар Фарғона тоғ қишлоқларининг деярли кўпчилигида мавжуд (96-расм). Масжидлар ички кўриниши ҳақида фикр-мулоҳазаларимизга яқун ясаб, қуйидагиларни таъкидлашимиз мумкин.

Ўрта асрларда масжид хонақоҳи бир, икки томони очик, шунингдек, атрофи айвон билан айлангирилган тарҳда кўп учрайди. Хонақоҳ гумбазли равоклари тўрт, олти устунга ўрнатилган. Интерьернинг меҳроб, айрим ҳолларда устун ва равокларининг кўринган жойларида ганч ўймакорлиги қўлланилган. Шунингдек, пишган гиштдан хилма-хил қалаш йўли билан турли шакл ва юзалар чиқарилган. Турли тузилишдаги шарафалар ёрдамида конструктив асосларнинг гардиши ва бўшшиклари тўлдирилган.

XIV асрнинг ўрталаридан бошлаб салобатли жоме масжидлари қурилишига алоҳида эътибор берилди (Бибиҳоним, Масжиди Калон). Улар композициясида ҳовли ва айвон кенг қўлланилган. Ранг-баранг безак ишлаш кенг жорий этилади.

XIX асрнинг охирида Марказий Осиёнинг маҳалла ва деярли барча қишлоқларида, шу жумладан, тоғ қишлоқларида бир, икки, уч томони айвонли ва хонақоҳи бир, икки, тўрт, олти ва ундан ортиқ устунли тарҳ кенг қўлланилган (97-расм). Фарғона водийсида хонақоҳ, бир ёки икки томондан чуқур айвонга эга тарҳ кенг қўлланилган. Безак меҳроб қисмида ва зарурат юзасидан тўсинли шифтларда қўлланилган. Умуман, масжидлар интерьерларида безак заруратдан келиб чиққан.

I. 5. ХОНАҚОҲЛАР ИНТЕРЬЕРИ

Агар тақиядорнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бу - ўлим дарвозасига ҳозир бўлиш ва бир нафасга ҳам ишонмасликдир, деб айтгин. . .

Агар тақиянинг ҳосили нима, деб сўрасалар, дийдор деб айт. Агар тақиянинг мақсади нима, деб сўрасалар, фақирлар хизмати деб айт.

Кошифий

Хонақоҳнинг юзага келиши тасаввуф илми билан боғлиқ бўлган. Тасаввуф таълимоти VIII асрнинг

ўрталарида юзага келган. Нажмиддин Комиловнинг таъкидлашича, Ҳазрати – Муҳаммад Мустафо Саллаллоху алайҳи васаллам вафотларидан кейин мусулмонлар ичида бўлиниш юз берди, айниқса халифа Усмон замонида бойликка ружу қўйиш авж олди. Яъни, диний машғулотлар, Худо йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишлар, дунё молига муҳаббат эгаллай бошлади. Бу ҳол диний амрларни адо этишни ҳар қандай дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлади. Бундай кишиларнинг бир қисми динни ҳимоя қилиб, очик курашга отланган бўлсалар, иккинчи қисми эса, бойлар ахлоқига қарши норозилик сифатида тарки дунёчилик ғоясини тарғибот этиб, ижтимоий фаолиятдан бутунлай четлашганлар, сурункали тоат-ибодат билан шуғулланганлар (Комилов Н., 1996, 5-б.).

Бу ҳол бундай кишиларнинг йиғилиб туриши учун умумий бошпананинг юзага келишига сабаб бўлган. Натижада улар учун хонақоҳ номи билан уй қурила бошланади. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, биринчи хонақоҳ Рамла шаҳрида Абуҳошим томонидан қурилган экан (Комилов Н., 1996, 17-б.).

Хонақоҳлар вазифасини работ, завия, такия каби иморатлар ҳам бажарган. Работлар бошланғич босқичда арабларнинг ҳарбий-миссионерлик истехкоми, кейинчалик Марказий Осиёда карвонсарой ва сўфийларнинг йиғилиш жойи вазифасини ҳам ўтаган (Юсупова М., 1998, 63-б.). Такиялар Марказий Осиёда турли касб эгаларининг йиғилиб турадиган жойи, яъни хунармандлар уйи ҳисобланган (Пещерева Е.М., 1959, 328-б.). Такия, шунингдек, сўфий ва дарвешларнинг тўхтаб ўтадиган жойи вазифасини бажарган (Маньковская Л.Ю., 1980, 126-б.). Такияни завия деб ҳам юритишган (Бартольд В.В., 1968, 119-б.). Араб сайёҳи Ибн-Батута, Кўҳна Урганчда кўрганларини таъкидлаб, ўзи ҳам завияларда бўлганлиги, шайх Нажмиддин Қубро мозори устида қурилган завияда бўлиб, унда келаётган ва кетаётганлар учун доим овқатнинг мавжудлигини ёзади (Якубовский А.Ю., 1930, 16-б.). Ҳамда унинг Самарқандда Қусам мозори ёнидаги завияда бўлганлиги ҳақида ҳам битиклар мавжуд (Бартольд В.В., 1964, 143-144-б.). Кошифийнинг ёзишича, такия (хонақоҳ) мусофир ва мужавирлар (муқим яшайдиганлар) учун бир нишона манзилгоҳдир. Шунинг учун такия бир неча махсус

сифатлари билан ажралиб туриши керак, токи такядор такия саклашга муносиб бўлсин (Кошифий, 1994, 55-б.).

М.Юсупова хонақоҳларнинг шаклланиши даврини уч босқичга бўлади. Биринчи VIII-XI асрлар, иккинчи XI-XIV асрлар, учинчи XIV-XVII асрлар (Юсупова М., 1998, 63-64-б.).

Хонақоҳ тарҳи, тузилиши Л.Ю. Маньковская, А.С. Уролов, М.А. Юсупова, В.Л. Воронина, Г.А. Пугаченкова ва бошқа олимлар тадқиқотларида кенг ёритилган.

А.С. Уролов хонақоҳ тузилишини икки асосий гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳлар шайхлар мозори мақбараси билан ёнма-ён ва масжидлар қошида қурилган, -деб таъкидлайди. Иккинчи турдаги, яъни алоҳида қурилган хонақоҳларнинг диний-меъморий мажмуалар, мозорлар ёнида, жамоат мажмуалари, меъморий ансамбллар билан бир ва алоҳида, фақат хонақоҳдан ташкил топган турларига бўлади (Уролов А.С., 1998, 29-б.).

Хонақоҳлар тузилиши жиҳатидан, бир хонали, кўп хонали, бир ва кўп ховлили турларга бўлинади. Бир хонали хонақоҳлар кейинчалик талаб ва имкониятлардан келиб чиққан ҳолда кенгайтирилган. Кенгайтирилган тақдирда ҳам хонақоҳ кейин қурилган хоналардан катталиги, салобатлилиги билан ажралиб туради.

Кўп хонали хонақоҳларда кўпроқ марказий хона ўзининг жойланиши, катталиги, ҳашаматли безаги билан ажралиб туради. Кўп хонали, яхлит композицияда қурилган хонақоҳлар қаторига Бухорода XVI асрда қурилган Баҳовуддин хонақоҳи (1598-1599 йй.), Карманда Қосим Шайх хонақоҳи (1558-1559 йй.) қиради. Уларда марказий хона композиция жиҳатидан атрофидаги бир ёки икки қаватда жойлашган хужралар учун доминант вазифасини бажарган.

Кўп хонали хонақоҳларни Л.Ю. Маньковская икки турга бўлади (Маньковская Л.Ю., 1980, 130-б.). Биринчи турда хужралар зал билан далон орқали боғланган. Бу турдаги хонақоҳларнинг илк турларида зал кириш даҳлизи вазифасини ўтаган. Иккинчи турга – асосий зал бурчак хоналардан ажратилган композиция қиради. Бундай композиция марказий ўқларида айвон-пештоқлар назарда тутилган. Пештоқлардан биттаси, яъни асосий кириш томонидагиси қолганларидан баланд композицияга эга.

Олимлар ховлига эга бўлган хонақоҳлар-

нинг келиб чиқишини Будда ва манихей динларига оид монастирлар композициясига монандлигини кайд этипади (Бартольд В.В., 1968, 117-б.). Ҳовли композициясида хужралар (ётоқхоналар), сумба (зикрхона), пир-устоз хонаси, ошхона, меҳмонхона, масжид, таҳоратхона, жамоатхона – умумий мажлислар зали, ҳаммомлар жойлашган. Шунингдек, ҳовли композициясида пир-устоз қабри ҳам бўлиши мумкин. Пир-устознинг қабри, макбараси зиёратгоҳга айланган. Зиёратчиларнинг бу ерга ташриф буюришлари хонақоҳ мажмуасининг кенгайишига, кўп функцияли ҳовлиларнинг юзага келишига сабаб бўлган. Чунки айрим хоналарни, жумладан, хонақоҳ билан ошхона ёки ҳаммомни бир ҳовлига жойлаштириб бўлмайди. Шунинг учун хужралар, ошхона, меҳмонхона бир ҳовлини, ҳаммом, таҳоратхона бошқа ҳовлини, масжид, жамоатхона ҳам алоҳида ҳовлини ташкил қилиши мумкин. Шуни ҳам айтиш лозимки, кўп хонақоҳларнинг вақф ерлари бўлган. Бу ерлардан олинган ҳосилни сақлаш учун хонақоҳ мажмуасига, омборларга эга бўлган махсус ҳовли ҳам қўшилган.

Хонақоҳлардаги марказий хонада намоз ўқилган. Сулуклар суфий-устозларидан сабоқ олишган ва самоъ мажлисларини ўтказишган. Шунинг учун бу хоналар кўп хонали хонақоҳларнинг марказий қисмини эгаллаган ва улар кўпинча гумбаз билан ёпилган. Уларда меҳроб назарда тутилган. Хоналарга безаклар билан оро берилган. Жумладан, Бухородаги Хўжа Зайниддин масжид хонақоҳининг гумбази гардиши ва бағаллари, тоқчалари ва меҳробнинг юқори қисми кўп қаватли серҳашам шарафалар билан тўлдирилган. Хонақоҳ деворлари қора, кўк, оқ рангларда ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Чорбақр мажмуасида ҳам хонақоҳ деворлари, гумбази серҳашам нақшу нигорга эга (98-расм). Файзобод хонақоҳида гумбаз равоқларининг кесишув конструкцияси ўрнатилган бўлиб, ораликлари қалқонсимон равоқлар тизими билан тўлдирилган. Натижада гумбаз юзаси бир-бири билан кесишган чизикларни ташкил қилади. Гумбаз гардиши шарафалар билан айлантирилган. Гумбаз юзаси майда ўсимликсимон нақш билан тўлдирилган. Гумбаз остидаги туйнуқлардан тушган ёруғлик хонақоҳ интерьерининг енгил, баҳаво бўлишига ижобий таъсир кўрсатган. Хонақоҳ интерьерери безаксиз қолдирилган ҳолда ҳам учрайди. У ҳолда улар конструктив асослар, шарафа-

лар ҳисобига бойитилган. Жумладан, Карманадаги Қосим-Шайх хонақоҳида равоқлар кесишуви асосида ёпилган, марказий хона гумбази қалқонсимон равоқчалар билан тўлдирилган. Бағаллари ироқи тузилишдаги шарафалар билан, тоқчалари тўр сифатида ярим гумбазлар билан тугатилган.

Умуман, хонақоҳлар композициясида хоналар тузилиши, композицияси, қисмлари уларнинг функциясидан келиб чиққан. Хусусан, асосий хона безагига алоҳида эътибор берилган (99-расм). Чунки бу хонада намоз ўқилган, суфийларнинг самоъ мажлислари ўтказилган. Шунинг учун бу масжидлар, хонақоҳига хос тузилиш ва безакка эга бўлган. Шуни ҳам айтиш лозимки, кўпгина хонақоҳлар кейинчалик масжидларга айлантирилган. Катта хонақоҳлар жума масжидига, кичикроқлари маҳалла масжидларига айлантирилган.

I. 6. МАҚБАРАЛАР ИНТЕРЬЕРИ

Эй қабр, сен шундай қабрсанки, уни илм, донолик, поклик ва муқаддаслик фахр билан қамраб олган.

Абу Мансур ас-Саолибий

Марказий Осиёда мақбара қурилишига қадимдан катта эътибор берилган. Мақбаралар, асосан ислом дини ўрнатилгандан сўнг йирик дин, фан арбоблари, подшоҳлар учун қурилган. Биринчи мақбаралар қаторига Бухородаги Исмоил Сомоний (IX-X асрлар), Тим қишлоғида Аработа (X аср), Карманада Мир-Саид Баҳром (X-XI асрлар) ва бошқалар қиради. Ўрта асрларда қурилган мақбараларнинг аксарияти бир хонадан ташкил топган. Кейинчалик мақбаралар икки, уч ва ундан ортиқ хоналарни (зиёратхона, гўрхона, кириш хонаси) ўз ичига олган. Шундай мақбаралар қаторига Нажмиддин Кубро (XIV аср), Тўрабекхоним (XIV аср) ва бошқалар қиради. Шунингдек, давр ўтиши билан мақбаралар ёнига яна бошқа шахсга тегишли мақбаралар, қўшимча хоналар қўшилиб, катта мажмуаларга айлантирилган. Жумладан, Шоҳи Зинда, Паҳлавон Маҳмуд ва Узгентдаги мақбаралар мажмуаси бунга мисол бўла олади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бир пайтда комплекс хоналарни (масжид, хонақоҳ,

гўрхона, зиёратхона, ошхона, хужра) ўз ичига олган йирик иморатлар қурилган. Шулар жумласига Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий, Самарқанддаги Гури Амир ва бошқа мақбаралар киради.

IX-XII асрларда қурилган айрим мақбаралар иккинчи қаватида гумбаз ости саккизбурчак қисмида галерея тузилишидаги йўлак мавжуд. Шундай йўлакни Бухородаги Исмоил Сомоний, Сарахсдаги Абул Фазл, Марвдаги Санжар, Мехнедаги Абу Саид мақбараларида кўрамиз. А.М. Прибыткованинг фикрича, мазкур йўлаклар, торлиги сабабли ҳеч қандай вазифани бажармаган. Улар ислом дини ўрнатилгунга қадар қурилган ибодатхоналар тарҳига хос анъаналарнинг сақланиб қолганлигидан дарак беради (Прибыткова А.М., 1980, 178-б.). Дарҳақиқат, улардаги йўлакларнинг биринчи қаватга туширилган ҳолати зардуштийлик, буддавийликка хос обидалар тарҳини қайтаради. Шундай тарҳни Самарқанд яқинидаги XIV асрга оид Равотхўжа мақбарасида кўрамиз (Крюков К.С., Салахитдинов Н., Ргвеладзе Л.Л., 1976, 33-35-б.). Мақбаранинг илк ва қайта қурилган тарҳларида сағана уч ва тўрт томонидан баҳаво далон билан айлантирилган. Юқорида номлари зикр этилган мақбараларда йўлакнинг иккинчи қаватда қўлланилиши мақбара иморати талабларига хос меъморий анъаналарга жавоб берган. Йўлакнинг иккинчи қаватда қўлланилиши мақбара интерьерининг само билан боғланиши каби рамзий ифодаларни ҳам аниқлатган.* Мақбаранинг сағана қисми иккинчи қаватдаги йўлаклар билан туйнуқлар орқали боғланиши, интерьер композициясига баҳаволик бағишлайди.

Мақбаралар ички ва ташқи тузилишига, безагига алоҳида эътибор берилган. Улар интерьерда меъморларнинг ихтиролари мужасамланган десак, хато қилмаган бўламиз. Мақбаралар интерьери оддий бир ёки икки хонадан ташкил топган бўлишига қарамасдан, улар бой композиция ва безак намуналарига эга. Безаклар қолган турдаги обидалардагидек, давр анъаналарининг намуналари ҳам мақбараларда ўз ифодасини топган. Мақбаралар интерьерининг хилма-хиллигини билдириш учун уларнинг айримларига қисқа-қисқа тўхтаб ўтамиз. IX-X асрларга оид Исмоил Сомоний мақбараси интерьерда ташқи томонидагидек гиштлардан терилган шаклларнинг хилма-хиллиги билан бой бадиий композицияга эришилган (100-расм). Гумбаз остидаги саккизбурчак пой-

гумбаз бурчакларига гиштдан терилган устунчалар ўрнатилган. Худди шундай устунчалар Аработа мақбараси интерьерда ҳам мавжуд. Мазкур обида интерьерда саккизбурчак пойгумбазнинг бурчак қисмида уч барг тузилишида катта равоқлар ишланган (101-расм). Нақшларнинг шу тури Мирсаид Баҳром мақбарасида ҳам ривожлантирилган. Мазкур мақбара интерьерда тўртбурчакнинг ҳар бир деворининг уч жойидан қўшалок ярим устунлар полдан кўтарилиб, саккизбурчак пойгумбаз равоқларига қўшилган. Шунинг учун мақбаранинг тўртбурчак билан саккизбурчак қисмлари интерьерда бирлашиб кетгандек туюлади. Аламбардор мақбарасида ҳам тўртбурчакнинг ҳар бир девори бўртиб чиққан таянчлар ёрдамида уч бўлинмага бўлинган. Мазкур обидада ҳам тўртбурчак билан пойгумбаз бўлинмаси бирлашиб кетган. Унда меҳроб мавжуд. Термиздаги Султон Саодат мақбараси интерьерда тўртбурчак деворларини учга бўлишнинг такомиллашган вариантини кўрамиз. Унда тўртбурчак тузилишидаги устун таянчларнинг икки томонида кесимда айлана устунлар маҳорат билан жойлаштирилган. Ярим устунлар тўртбурчакнинг ўртасида тугатилиб, юқори қисми равоқ шаклида давом эттирилган. Натижада мақбаранинг тўртбурчак қисми бурчакларидаги икки равоқли бўлинмаларга пойгумбазнинг бурчакларидаги равоқлар ўрнатилган. Гиштдан терилган ярим устунлар, равоқлар ва девордаги гиштларнинг жуфт-жуфт қаланиши, ярим гумбаз юзаларида арчасимон нақшларнинг мавжудлиги, интерьер баҳаволиги ва тантанаворлигини таъминлайди (102-расм).

XI-XII асрларда қурилган мақбаралар интерьерда ганч ўймакорлиги кенг қўлланилган. Бунга Термиздаги Ҳаким ат-Термизий, Узгентдаги “Марказий мақбара” интерьерлари гувоҳлик беради. Сафед Баланд (Қирғизистон) қишлоғида Шайх Фозил мақбараси деворларида доирасимон нақшлар, равоқлар ичига олинган. Марвдаги Санжар мақбарасида (XII аср) ранг қўлланилганлиги гувоҳи бўламиз. XI-XII асрларга оид мақбаралар ичида Санжар мақбараси энг катта ҳажмга эга. Интерьерда унинг томонлари 17х17 м тенг. Мақбара асосий қисми деворининг қалинлиги 1,5 м, устун гумбазининг саккизбурчак пойгумбази атрофида ёпиқ далон яратиш имкони туғилган. Саккизбурчакдаги равоқ шаклидаги очик бўлинмалар ҳамда гумбаз юзасидаги нервюралар интерьернинг енгил ва баҳаво кўри-

* Мақбара йўлакларининг рамзий ифодалари таҳлили китобнинг II бобида баён этилган.

нишига имконият яратган. Шунингдек, макбара деворининг юкори қисми ёзувлар бўлинмаси билан айлантирилган. Бу ҳам интерьернинг монументаллигини таъминлаган (103-расм).

Нажмиддин Кубро макбарасида асосий хона интерьери оддий ганч сувоқ билан пардозланган бўлишига қарамасдан, ундаги монументалликка конструктив асослар, бурчаклардаги ва гумбаз гардишидаги шарафалар ҳисобига эришилган. Шунингдек, усти майда нафис нақшли майолика билан қопланган қабр тоши ҳам интерьерга ўзгача кўриниш беради. Кўхна Урганчдаги Тўрабекхоним макбараси ички кўриниши, ташки фасади композициясини қайтаради (104-расм). Обида интерьери ҳам олтибурчак тарҳга эга. Обида бир ўқда кетма-кет жойлашган кириш зали, зиёратхона ва гўрхонадан иборат. Макбаранинг асосий зали, зиёратхона интерьерда уч қават равокли композицияга эга. Биринчи қават (ярус) устида ўн икки бурчакли қават, ундан юқорида йигирма тўрт бурчакли ярус мавжуд. Равоқлар бўлинмаси пастдан юқори томон кичрайиб боради (105-расм). Интерьер композициясининг мутаносиблигини юқоридаги равоқлар қавати таъминлаб туради. Обида интерьерининг монументаллигига гумбаздаги нафис, мозаикага ўхшатиб кесилган майолик безаклар ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий макбараси зиёратхонаси ва гўрхона интерьерининг гумбаз гардиши, пойгумбаз бурчакларида қўлланилган турли тузилишдаги шарафалар, композиция жиҳатидан бинони жонлантириб юборган.

XIV-XV асрларда обида интерьерида безак, аниқ тақсимланган горизонтал бўлинмаларда қуйидаги тартибда ишланган: биринчи ярусда (панель) изора, ундан юқорида ёзув, сўнг нақшли паннолар бўлинмаси, деворнинг охириги бўлинмаси яна ёзув билан тугатилган. Сўнг саккизбурчак шаклидаги пойгумбаз ва гумбаз (106-расм). Ҳар бир бўлинма ўз беагига эга бўлган. Бўлинмалардаги нақшу нигорлар композициясини ёзувлар қатори тўлдирган (Бородин И. Ф., 1962, 187-б.). Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, шу даврга оид макбаралар интерьерида маҳобатли рангтасвир ва наққошлик намуналари, керамика қатлами билан пардозлаш ва мураккаб тузилишдаги шарафалар кенг қўлланилган (107-расм). Жумладан, Шоҳи Зинда мажмуасида Шоди Мулк оқо макбарасида интерьер рангли нақш чизилган майолика билан пардозланган. Шаҳрисабздаги Гумбази Сайи-

дон макбараси деворларида оқ заминли юзада кўк рангга нафис нақшлар чизилган. И.Ф.Бородинанинг аниқлашига қараганда бино гумбазида турунж (медальон) тузилишидаги нақшлар катта-катта очик қолдирилган юзаларда шахмат юриши тарзида жойлаштирилган. Турунж нақшлари ичида гул, барг ва ниҳоллар ишланган. Турунж нақши маркази қизил рангга бўялган, барг ва гуллар қизил ранг билан жонлантирилган (Бородин И. Ф., 1967, 136-б.).

Марказий Осиё меъморчилигида XV асрда кундал-бўртма безак тури қўлланилади. Бино интерьерида деярли шоҳи қоғоздан ясалган кундал қўлланилган. Марказий Осиёда XV асрда юзага келган кундал-бўртма нақш макбаралар интерьерида ҳам кенг қўлланилади. Кундал-нақш кўпроқ интерьернинг гумбазида кенг ишланган. Унинг устидан зарҳал юритилган. Шуни ҳам айтиш лозимки, нақш-нигорнинг кенг ишлатилган бир пайтида оддий ишланган интерьерлар ҳам бўлган. Уларда конструктив қисмларнинг турли композициясида умумийлаштирилиши, бирлаштирилиши нақшларнинг ўрнини босган. Жумладан, Остон кишлоғида (Хоразм) Шайх Мухтор Вали макбарасида тўртбурчак, бурчаклари ярим гумбаз билан ёпилган, лекин унинг ён томони, бағаллари усти деворидан бироз бўртиб чиққан геометрик кўринишдаги юзалар билан умумлаштирилган. Мазкур юзаларнинг ўзиёқ макбара интерьери монументаллигини таъминлаган. Шунга ўхшаш, лекин бироз соддароқ тузилишдаги юзаларни Уч Авлиё, Саид Аловиддин макбараларида (1549, 1821 йиллар) ҳам учратамиз (108-расм).

XIV асрга оид макбара интерьерида ранг кенг қўлланилган. Уларда кўпроқ кўк ва зарҳал юритилган гаммадаги майолика юзаси нафис ўсимликсимон майда нақшлар билан бойитилган. Ранг секин-аста ўйма нақшни сиқиб чиқара бошлайди. Шоҳи Зинда мажмуасида Ширинбека оқо макбарасида нақшлар зарҳал ва кўк ранг гаммасида ишланган. Шунингдек, мазкур макбарада стиллаштирилган дарахт тасвири ўсимликсимон нақшлар композициясида қўлланилган. Стиллаштирилган дарахт тасвири Туман оқо (1405 й.) ва Бибиҳоним (XV аср) макбараси интерьерида ҳам ишланган. Шоҳи Зинда меъморий мажмуасининг деярли барча обидалари интерьерининг гумбаз ости бурчакларида турли композициядаги шарафалар қўлланилган

(109,110-расм). Қозизода Румий мақбарасида саккизбурчак устида ўн олти бурчакли қисмининг ҳар бир бўлаги ўртасида чуқур токча назарда тутилган. Уни оғир кўринишдан асраш учун саккизбурчакнинг бурчакларидаги бағал учтадан равоққа тақсимланган. Учала равоқ ҳам шарафа билан бойитилган. Бу тадбир ўн олти бурчакдаги чуқур токча икки ёнидаги юзанинг вазминлигини юмшатиш имконини берган. Шарафалар юзаси сарғиш, кўк ранглар билан бўялган. Улар замида нафис ўсимликсимон, геометрик нақшлар ишланган. Шунингдек, шарафаларнинг оқ рангдаги косачалари, бўлақларининг қирралари кўк рангдаги чизик билан ҳошияланган ҳамда оппоклигича қолдирилган композицияда ҳам мавжуд.

Хўжа Аҳмад Яссавий масжид-мақбара биносининг кириш пештоки тўғрисида, иморат тўрида гўрхона учун махсус хона ажратилган. Гўрхона обиданинг орқа томонидан алоҳида пештоқ билан боғланган (111-расм).

Гўри Амир мақбарасида гўрхона икки қаватга эга. Ер ости қават тўрт томонидаги чуқур токчалари ҳисобига салиб тузилишидаги тархга эга. У ётиқ қаварикли гумбаз билан ёпилган. Мақбаранинг ер усти қавати, асосан зиёратхона вазифасини бажарган, лекин унда қимматбаҳо тошлардан сербезак нақшли сағаналар ўрнатилган. Шундай композиция Самарқандда Оксарой ва бошқа мақбаралар интерьерида мавжуд (112-расм). Гўри Амир мақбараси интерьерида бўртма нақшга қоғоздан ишланган қаватма-қават ва кўк рангли заминда зарҳал юритилган (113-расм). Г. Н. Никитин Гўри Амир мақбараси интерьерида 39 хил нақш шаклидан 4703 хил нақш композицияси яратилганлигини аниқлаган (Никитин Г.Н., 1967, 85-б.).

XV аср мақбаралари тарҳида чуқур токча бўлинмалар ҳисобига салиб тузилишидаги композиция кўп учрайди. Жумладан, Бибихоним мақбараси, Чўпон ота, Ишратхоналар шундай тархга эга (114-расм). Бундай тархнинг яратилишига гумбаз асоси учун равоқларнинг кесишуви системаси юзага келганлиги сабаб бўлган. Равоқлар кесишуви системаси хонанинг тўрт томонида полдан катта бўлинмалар яратиш имконини берган. Олимлар, Мовароуннахрда марказга эга мусулмон мақбараларининг юзага келишида, ислом дини ўрнатилгунга қадар Бактрия-Тохаристонда шаклланган меъморий аъналарнинг

роли бўлган, деб таъкидлайдилар. Бунга Тохаристондаги Биттепа мақбараси ва Қуллоттепа (VII-VIII асрлар) деҳқон кўшкни тарҳи негизида чортоқ асоси ётиши ҳамда Суғд давлати ҳудудида бирон-бир қадимий ёки илк ўрта асрларга оид шундай композициядаги ва тарҳдаги обиданинг очилмаганлиги далил сифатида келтирилади (Ртвеладзе Э.В., 1982,35-б.).

Бордию, марказий хонага тўғридан-тўғри кичкина дахлиздан ва ундан ён томондаги хоналарга кирилишини эътиборга олмасак, шунга ўхшаш тарҳ Бухоро воҳасида (Суғд) милoddан аввалги III асрга оид «Қизилқир» турар жой тузилишида мавжудлиги (ВИА,1970,10-расм) ҳамда Афросиёбда очилган илк ўрта асрларга оид зардуштийлик ибодатхона тарҳида чортоқ тузилишидаги композициянинг аниқланганлиги (Аҳмедов М.К., 1993, 8-б.) бу фикрни тўла тасдиқламайди. Шунинг учун бундай тарҳ Суғдда ҳам бўлган, лекин бу ерда у Тохаристон меъморчилик мактабидагидек кенг тус олмаган десак тўғрирок бўлади, деб ўйлаймиз.

Марказий Осиёда ўрта асрларга оид мақбараларда салобатли зиёратхона тўғрисида бир ёки иккита ихчамроқ гўрхона жойлаштирилган тарҳ кенг учрайди. Бу ҳолда зиёратхона ва гўрхоналар алоҳида-алоҳида гумбазга эга. Улар тарҳда ҳам, тарзда ҳам бир композицияга эга, яъни битта яхлит иморатни ташкил қилади. Зиёратхона ва бир ёки иккита гўрхонадан ташкил топган мақбаралар қаторига Хоразмдаги Биби Хаджар, Шайх Хусайн бобо, Мир Муҳаммад Азиз, Саид Шаховат Азиз, Шайх Хусим бобо (Маньковская Л.Ю., 1978, 39-б.) ва бошқалар киради. Шундай композициядаги мақбаралар Миздахқон меъморий мажмуасида ҳам мавжуд. Улар қаторига Бухоро воҳасидаги Абдурахмони вали мақбараси ҳам киради (Некрасова Е.Г., Шрайбер Ф.И., 1990, 34-б.). Унда зиёратхонадан бир-бири билан эшик орқали боғланган гўрхоналарнинг бирига кирилади. Уларда зиёратхона интерьери беаги, салобатлилиги билан мақбара композициясида доминантлигини тўлиқлигича сақлаб қолади. Айрим ҳолларда зиёратхонага, унинг композициясига нисбатан меъморий жиҳатдан ўзгача тузилишдаги гўрхоналар қўшилганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Бухоро воҳаси Қорақўл туманида XVI асрда қурилган Абдурахмон Саво мақбарасининг олтибурчак тузилишга эга зиёратхона қисмига торроқ тўғри тўртбурчак тузилишидаги гўрхона

қўшилган (Чекаева Р.У., 1983, 14-15-б.). Зиёратхона билан гўрхона биргаликда келган композиция ҳам кенг тарқалган. У ҳолда қабр тошнинг ўрнига алоҳида эътибор берилган. Жумладан, Хивада Пахлавон Маҳмуд мақбарасининг асосий икки гумбазли қисмида, зиёратхонанинг тўридаги девор мағзида, яъни тоқча шаклидаги бўлинмада Муҳаммад Раҳимхон қабр тоши жойлашган. Бўлинма ўрни панжара билан чегараланган. Зиёратхонанинг шимоли-ғарб бурчагидаги супада иккита қабр тоши мавжуд. Пахлавон Маҳмуд қабр тоши алоҳида кичкина зиёратхона билан бирга катта зиёратхонага шимол томондан қўшилган. Бундай тадбир асосий зиёратхонанинг кенг баҳаволигини сақлаб қолиш ва унинг барча гўрхоналар, қабрлар учун хизмат қилишини таъминлаш имкониятини берган. Сатҳи бўлинмага тақсимланмаган ҳолда қурилган мақбараларда қабр тошлари унинг марказида ўрнатилган. Бу билан қабр тошлари атрофи бўйлаб зиёратчиларнинг айланиб ўтишларига имкон яратилган. Шунингдек, мақбаранинг бир қисми зиёратчилар учун очик қолдирилган. Жумладан, Самарқандда Рухобод мақбараси интерьериди ҳам қабр тошлари унинг жануб томонини эгаллаган. Шимолий қисми эса зиёратхона вазифасини бажаришга мўлжалланган.

Наманган вилоятининг Чодак тоғ кишлоғида Бойи Ҳамадон мақбарасида узунчоқ тузилишдаги (6x13,2м) гўрхона поли бир-бирдан кўтарилиб борган уч поғонали супадан ташкил топган. Энг юқоридаги, яъни гўрхона тўридаги супада сағана ўрнатилган (Азимов И., 1982, 71-б.; Назилов Д., 1984, 95-б.). Бу тадбир ҳам гўрхонанинг асосий қисмини зиёрат қилишга қулай бўлишини таъминлайди.

Фарғона водийсидаги XVIII-XIX аср мақбаралари интерьериди XI-XII асрларга хос интерьерларни кўрамыз. Шундай ҳол Намангандаги Хўжамнинг (Хўжа Амин) қабри мақбарасида учраган. Унинг ички тузилишида Сафед Баланд мақбарасига тақлид қилинган (ВИА, 1969, 344-б.) (115-расм).

Тархда кичикроқ бир устунли, тўрт гумбазли мақбаралар ҳам қурилган. Ўратепадаги хазираи Эшони Мавлоно ҳам шундай мақбаралар қаторига киради (Нильсен В.А., Гаузен А.В., 1989, 18-б.). Мақбара томи марказий устун ва тўсинлар ёрдамида тўрт қисмга бўлинган. Ҳар бир бўлинма устига ёғочдан саккиз қиррали гумбаз терилган.

Бу гумбазлар равоқларсиз қурилганлиги сабабли катталаштирилган декоратив ҳавзақларга ўхшаб кетади. Гумбазлар тўсинлари юзаси рангбаранг нақш-нигорга эга. Гумбаздаги вертикал бўлинмалар юзасига ўсимликсимон нақшлар билан Қуръон оятларидан парчалар битилган. Мазкур мақбарада қабр тоши, айвонда жойлаштирилган. Тўрт гумбазли хона зиёратхона вазифасини ўтаган. Бундан унинг нақшу ниғори ҳам далолат беради.

Қизиғи шундаки, гумбаз бўлинмаларида анорга ўхшаган катта нақшин юза ичидаги барг ҳамда ости ва устидаги ўсимликсимон нақшларнинг чегара чизигини синчиклаб кузатганимизда, чордона қуриб ўтирган одам тасвири борлигини пайқаб қоламиз. Бадиийлаштирилган одам тасвирлари худди Қуръон мутолаа қилиб ўтиргандек. Мазкур тасвир орқали бу хона зиёратхона эканлиги ҳамда Эшони Мавлоно руҳи учун факат Қуръон ўқиш лозимлигига ишора этилмоқда.

Дарвоздаги “Ҳазрати Султон Жўрадо” мақбараси тўрт томонидан айвон билан айлантирилган (Назилов Д.А., 1999, 100-б.). Мақбара интерьери, тўрт томонидан пиллапоё шаклида юқорига кўтарилган сайин поғоналари кичрайиб борган чорхона тузилишидаги яхлит шифти билан жонлантирилган (116-расм). Ашт кишлоғида “Ҳашт Саҳоба” мақбарасининг қабр тош ўрнатилган марказий қисми тўрт томонидан деярли очик қолдирилган (Назилов Д.А., 1986, 8-б.). У тўрт томонидан саккизта устунга ўрнатилган ёғоч панжаралар билан ўралган. Мақбаранинг марказий қисми уч томонидан айвон ва бир томонидан далон билан айлантирилган. Мақбаранинг марказий, сағана қисми интерьери конуссимон томи ва томонларининг очиклиги билан киши диққатини ўзига жалб қилади.

Салобатли тарз ва тархга эга мақбаралар қаторида ихчамроқ оддий, ёғоч тўсин ва васса шифтга эга мақбаралар ҳам қурилган. Бундай мақбараларнинг ички кўриниши оддий бўлган ва шифт конструктив асослари устун ва бошқалар ҳисобида киши диққатини жалб қиладиган ўзига хос интерьерлар ҳам яратилган. Шундай кўринишдаги мақбаралар қаторига Панжикентдаги Эшони Ҳофиз ва Хушхофиз мақбараларини мисол қилиб келтирсак бўлади (Гуревич Л.Л., 1987, 126-б., 1-расм). Эшони Ҳофиз мақбарасининг кириш қисми деярли очик бўлган (117-расм). Л.Л. Гуревич бундай композициядаги тарх ва тарзни Кичик

Осиёнинг шу турдаги иморатлари, қадимий Юнонистоннинг мегаронлари ва бошқа қадимий иморатлар билан бир туркумга киритади (Гуревич Л.Л., 1987, 11-расм).

XVIII-XIX асрларга оид узунчоқ тузилишдаги мақбаралар кенг қурилган. Шундайлар қаторига Самарқанддаги Хўжа Дониёр, Миздахқон мажмуасидаги Шамун Наби, Ғазғондаги Шоҳи Мардон мақбаралари киради. Улар бир нечта гумбаз билан ёпилган. Жумладан, Хўжа Дониёр мақбараси бешта гумбазга эга (Захидов П., 1965, 97-б.). Улардаги гумбаз ости равоқлари параллел ва уларга перпендикуляр бирлашган ярим равоқларга ўрнатилган. Бундай мақбараларда сағана ҳам узун тузилишга эга. Сағана билан девор оралиғида зиёратчилар учун эни бир метр ва ундан зиёд кенгликдаги йўлак қолдирилган (118-расм). Улар интерьерида улкан сағана – қабр тоши деярли хонанинг асосий қисмини эгаллаганлиги учун хона сағана композициясига бўйсунгандек туюлади. Бошқача қилиб айтганда, мақбара интерьерида сағана доминантлик вазифасини ўтаган.

Мақбаралар интерьерида қабртош-сағана тузилишига ва унинг хонада жойлаштирилишига алоҳида эътибор берилган. Бир хонадан ташкил топган мақбараларда шу хона ҳам зиёратхона, ҳам гўрхона вазифасини ўтаган. Уларда сағана кўпроқ хона ўртасини эгаллаган. Кўп хонали мақбараларда кўп ҳолларда зиёратхона тўридаги деворга гўрхона қўшилган. Гўрхонага зиёратхона орқали кирилган. Зиёратхона тўрида иккита хона гўрхонага ажратилган тархлар ҳам учрайди. Шундай тархдаги композицияни Миздахқон меъморий мажмуасида учратдик.

Шунингдек, зиёратхона тўридаги деворда тоқча шаклидаги бўлинма қабртоши ўрнатишга мўлжалланган (Паҳлавон Маҳмуд мақбараси). Гўрхона икки қаватда ҳам бўлиши мумкин. У ҳолда майит биринчи қаватга қўмилган, устига оддий тош қўйилган, лекин иккинчи қаватдаги хашаматли хонада қимматбаҳо тошдан ясалган сербезак сағана ўрнатилган. Бундай пайтда иккинчи қават зиёратхона вазифасини ҳам ўтаган (Амир Темур мақбараси). Зиёратхона интерьерига бой бадиий безак ишланган.

Мақбаралар ички кўриниши беағида, конструктив асосларида Марказий Осиё меъморчилигининг ҳар бир даврга хос анъаналаридан фойдаланилган. Умуман, интерьер композиция-

си кўпроқ конструктив асослар ва уларнинг пропорциялари ҳисобига бойитилган. Интерьер деворлари, гумбазининг нақшу нигорига ҳам эътибор берилган. Хулласи калом, мақбаралар интерьерери композициясида сокинлик, умрбоқийлик, вазминлик ҳукм суради. Бу эса уларнинг функционал вазифасини аниқ белгилаб туради.

1. 7. ЭРКАКЛАР ҲИИ – “ОЛОВХОНА”

Ўтин ва тутунни олқишламоқ истаيمان.

Авесто

Оловхона номли эркаклар уйини Тожикистоннинг Қоратегин, Вахиои Боло, Дарвоз тоғ воҳаларида ҳар бир қишлоқда учратиш мумкин. Мазкур турдаги иморат ҳақида ва унга тегишли расм-русумлар таниқли этнограф олимлардан М.С. Андреев, Н.А. Кисляков, А.Н. Кондауров, А.К. Писарчик, М.Ф. Гаврилов, В.В. Гинзбургларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган. Оловхона ва унга боғлиқ расм-русумлар таҳлилига ленинградлик этнограф олим Р.Р. Раҳимовнинг махсус монографияси бағишланган (Раҳимов Р., 1990, 157-б.). Оловхона тарҳи, тузилиши Д.А. Нозиловнинг монографиясида, у учратган ва ўрганган оловхоналар ҳақида қисқагина маълумот берилган (Назилов Д.А., 1999, 115-116-б.).

Оловхонанинг юзага келиши жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бунга оловхонанинг маҳалла ёки бутун қишлоқ аҳлига тобелиги ва унда эркаклар жамоа бўлиб таом истеъмол қилишлари, уларнинг қиш фаслида доимо шу ерда бўлишлари, хонани иситиш учун навбат билан ўчоққа ўт ёқишлари, овланган ёввойи ҳайвон танасининг шу жойга келтирилиши (ИНУ, 1950, 23-б.) ҳам гувоҳлик беради. Абу Райҳон Беруний Сугдиёна халқларида оловхона ислом дини ўргатишининг илк йилларда ҳам ҳар бир қишлоқда бўлганлигини таъкидлайди. Йил давомида бўладиган байрамларда қадимий сугдлар оловхоналарда йиғилиб байрамона таомлар пиширган (Бируни, 1957, 254-б.). Л.Ф. Моногарова оловхонада қиш пайтлари олов ёниб туришини доимий таъминлаш одатининг ҳозиргача сақланиб қолиши, мазкур умумий хонанинг қадимги оташ-парастлик дини билан узвий боғлиқлигини билдиради, –деб таъкидлайди (Моногарова Л.Ф., 1959,

54-б.). Оловхонанинг ўрта асрларда ҳам бўлганидан археологик маълумотлар гувоҳлик беради (Негматов Н.И., 1978, 161-162-б.). Ҳозирги кунда ҳам оловхона муқаддас жой ҳисобланади. Оловхона билан боғлиқ расм-русумлар ҳам ўзига хос кўринишга эга. Ана шу одатлардан бирини мисол тариқасида келтирамиз. Оловхонада навбат билан хонани иситиш ва таом тайёрлаш одати бўлган. Бунинг учун ҳар бир оила эракаги кўп ўтин йиғишига тўғри келган. Навбати келган эрака кўй ёки эчки сўйиб, оловхонада меҳмондорчилик уюштирган. Шу билан бирга кечаю кундуз ўчоққа ўтин ташлаб, оловхонани иссиқ сақлаган. Бордию йиққан ўтини тугаб, оловхонада ҳаво ҳарорати даражаси доимийлигидан пасайиб кетса, унинг якуни, навбатчи учун жуда оғир бўлиши мумкин. Яъни, оловхона аъзоларидан бири туриб, жаҳл билан хона совуқку, дея ўчоқ устига бир пақир сув қуйса, шунинг ўзи оловхона навбатчиси учун катта жазо ҳисобланган. Гўёки у жамоадан бадарға (ҳайдалган) қилингандек, кучга эга бўлган. Шунинг учун навбатчи бошқатдан меҳмондорчиликни бўйнига олиб бўлса ҳам, ўчоққа сув тўкмасликларини ёлвориб сўраган. Оловхонага оид бу одат муаллиф томонидан ҳам Вахиои Боло, Қоратегин, Дарвоз воҳалари қишлоқларида аниқланди. Шунингдек, бу одат этнограф олим Н.А. Кисляков томонидан ҳам эъгироф этилган (Кисляков Н.А., 1936, 116-117-б.).

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг оловхона ичига масжид киритилган. Улар бир хонани ташкил қилишган. Бундай пайтда хонанинг кириш қисми чап томонида ўчоқ жойлаштирилган. Ўчоқнинг атрофида супа назарда тутилган. Шу хонанинг тўр қисмида, ғарб томон деворида меҳроб ўрнатилган (119-расм). Шифтнинг ўчоқ усти қисми «чорхона» ёки «харуза» услубида ёпилиб, унинг марказида туйнук қолдирилган.

Кейинчалик масжид ва оловхона учун алоҳида-алоҳида хона ажратилган. Улар кўпинча ёнма-ён жойлаштирилиб, узунасига бир айвон билан бирлаштирилган. Масжид интерьери меҳроби билан оловхонадан ажралиб турган. Оловхона катта хонани ташкил қилган. Унинг марказида тўрт ва ундан ортиқ устун жойлаштирилган (120-расм). Хона сатҳининг устунлар оралиғидаги майдони пастрок бўлиб, унинг ўртасида ўчоқ назарда тутилган. Ўчоқ тутунининг чиқиб кетиши учун шифтнинг марказий устунлари оралиғидаги қис-

ми 1,5-2 метр юқорига кўтарилган ва ён томонларида очик туйнуқлар қолдирилган. Шифтнинг бу қисми харуза, деб юритилган. Айрим пайтда ўчоқ атрофи супа билан айлантирилган. Бизнингча шифтнинг ўчоқ устидаги қисмида шундай конструкциянинг қўлланилиши ҳам узок ўтмишга бориб тақалади. Бундай конструкцияли шифт зардуштийлик динига оид ибодатхоналарнинг доимий оловни сақлайдиган хоналарига қўл келган. Чунки ибодатхонада доимий олов алангасининг шифт тўсинларига таъсир қилмаслиги учун шифтнинг шу қисмини 1,0-1,5 метр ва ундан ортиқ баландликка ҳам кўтариш имконияти бор. Оловхона интерьерида ўчоқ асосий вазифани ўтаган. Ўтирганларнинг диққат-этиборини оловхона марказидаги ўчоқ ўзига тортган.

XX асрнинг 80-йилларида Қоратегин воҳаси қишлоқларида сербезак оловхоналар қуриша бошланди. Уларнинг ҳажми ҳам жуда катта. Пол сатҳи ва супалари тахтадан кўтарилган, девор ва шифтда рангли безаклар қўлланилган. Шунингдек, янги қурилган шундай иморатларда суриладиган девор, иккинчи яруслар ҳам назарда тутилган.

Умуман, оловхона интерьери супалари, ўчоқнинг ўрни, шифтдан тутун чиқиши, ёруғлик тушиши учун юқорига кўтарилган бўлинманинг назарда тутилиши ва унинг ён томонларида туйнуқларнинг мавжудлиги ўз вазифасига мос келган. Хонанинг мазкур қисмлари унинг интерьерини эракалар учун умумий йиғилишлар ва дам олиш жойи эканлигини аниқ ифодалайди. Оловхонанинг фақат узок тоғ қишлоқларида сақланиб қолишига биринчи навбатда бу ўлкаларнинг шаҳар цивилизациясидан узоклиги сабаб бўлган.

I. 8. МЕҲМОНХОНАЛАР ИНТЕРЬЕРИ

Бир хужра қурдирай дўстларимга хос,
Бир эшиги боққа чиқар шунга мос.

Саъдий Шерозий

Марказий Осиё турар жой меъморчилигида меҳмонхоналарга алоҳида эътибор берилган. Фикримизни археологик материаллар тасдиқлайди. Археологлар томонидан очилган маконлар тарҳини кўздан кечирар эканмиз, уларнинг ора-

орасида катта хоналарни кўрамиз. Уларнинг айримлари турар жойлар комплексида далонлар орқали бошқа хоналарга боғланиб кетган. Бизнингча, бундай хоналар хўжалик хонадонлари учун меҳмонхона вазифасини бажарган. Шундай хоналар Варахша, Кува, Афросиёб, Панжикентнинг қадимий шаҳарларида мавжуд. Улар меҳмонхона вазифасини бажарганлигини А.М. Беленицкий (Беленицкий А., 1973, 14-б.), В.А.Нильсен (Нильсен В.А., 1966, 79-б.), В.А.Булатова (Булатова В.А., 1966, 86-б.), Ш.С.Тошхўжаев (Тошхўжаев Ж.С., 1977, 99-б.), Е.Е.Неразиклар (Неразик Е.Е., 1976, 77,80-б.) эътироф этишади.

Шунингдек, юқорида номлари зикр этилган кўхна шаҳарлар тарҳида турар жойлар мажмуаси билан боғланган, алоҳида кириш қисмига эга бўлган катта, салобатли хоналар ҳам учрайди. Бизнингча, бундай хоналар маҳалла хонадонлари учун умумий хона вазифасини бажарган. Уларнинг меҳмонхона, яъни умумий дам олиш жойи, клуби бўлганлигини В.Л. Воронина ҳам таъкидлайди (ВИА, 1969, 189-б).

Дарҳақиқат, Панжикент шаҳарчасининг ўтган асрнинг 60-йилларида очилган қисмида, кўчадан айвон орқали катта хоналарга кириладиган уйларни кўрамиз. Мазкур уйлардан иккитаси шаҳарчанинг шимоли-ғарб қисмида мавжуд (ВИА, 1969, 187-б, 3-расм). Юқорида уқтириб ўтилган шаҳарчаларда меҳмонхона, асосан пешайвон ва битта катта хонадан ташкил топган. Улар тарҳда квадрат ёки тўғри тўртбурчак шаклида бўлиб, деворлари атрофида супа бўлган. Хона шифтини хона ўртасидаги тўрт устун кўтариб турган. Устунлар ўртасида шифтдан ёруғлик тушиши учун туйнук қолдирилган.

Афросиёбда археологлар томонидан очилган “Гумбазли хона” номи билан маълум уч хонали иморат уч марта қайта таъмирланган. Охириги марта X асрда қайта таъмирланган иморатнинг марказий қисмидаги гумбазли хона, бой хонадон меҳмонхонасига айлантирилган. Ғарб томонидаги хона катта даҳлизга мўлжаллаб таъмирланган ва унинг икки томонида супа қурилган (Ахраров И.А., Ремпель Л.И., 1971, 61-б.). Супаларнинг даҳлизда жойлашганлигини назарда тутиб бўлса керак, Л. Ремпель, иморат, икки хил вазифани бирлаштирган, деган фикрни билдиради. Унинг таъкидлашича, Сомонийлар даврида амалдорлар ўз қабулхоналарини уйларига кўчириб, ўша жойда турли иш юзасидан, яъни молия

масалалари, идора ва қозилик ишлари бўйича келганларни қабул қилганлар. Шунинг учун ҳам мазкур иморат ўша даврда амалдорнинг қабулхонасига айлантирилган бўлиши мумкин (Ахраров И.А., Ремпель Л.И., 1971, 61-б.).

Интерьерда гумбазли асосий хона деворларида тоқчалар тўғри тўртбурчак бўлинмаларга олинган. Саккизбурчак равоклари декоратив устунчалар билан чегараланган. Уймакорлик қилинган ўсимликсимон нақшлар кўпроқ хона конструктив қисмлар гардишида, уларни бир – бирдан ажратишда қўлланилган. Хона гумбази ички томондан қавариклардан ташкил топган. Умуман, хона кўриниши, қисмларининг мутаносиблиги ва нақшнинг меъёрида ишлатилганлиги билан ўрта аср меҳмонхоналарига хос тантанавор композицияни ташкил қилган (121-расм).

Меҳмонхоналар ўрта, сўнги ўрта асрларга оид шаҳарларда ҳам мавжуд. Маҳаллага тегишли меҳмонхоналар XIX-XX асрнинг бошларигача бўлган. С. Мамажонова ва Р.Муқимовлар Ўратепада учта умумий меҳмонхоналарни ўрганишган. Улар мазкур гапхоналар, умумий меҳмонхона вазифасини бажарганлиги ва уларда маҳалла эркаклари қиш ойларида кечкурунлари узок вақтгача дам олиб ўтирганликларини таъкидлайдилар (Мамаджанова С., Муқимов Р., 1993, 64-65-б.). Мазкур гапхоналардан бирига бироз тўхтаб ўтамиз. Тошхўжаевга тегишли гапхона, тарҳда узун тузилишда бўлиб, асосий хона ва даҳлиздан ташкил топган. Хоналар орасидаги девор ровон шаклида ишланган. Лозим бўлганда хоналар орасидаги девор сурилган ва улар битта хонага айлантирилган. Гапхона деворлари ва шифти ранг-баранг нақшга эга. Шифт композицияси бой. Унинг ўртасида катта гумбаз – хавзак, тўрт бурчагида тўртта кичик хавзак ишланган. Марказий хавзак атрофи серҳашам шарафага эга. С.Мамажонова ва Р.Муқимовлар, гапхона умумий меҳмонхона вазифасини бажарган, маҳаллада умумий чойхона қурилгандан сўнг гапхоналар ўз функциясини йўқотган, деб таъкидлайдилар (Мамаджанова С., Муқимов Р., 1993, 64-65-б.). Бизнингча, гапхона Марказий Осиёнинг барча шаҳар ва қишлоқларида бўлган, лекин у меҳмонхона ёки хужра номи билан юритилган. Шундай меҳмонхонани Қашқадарёнинг Денави Боло, Жавз каби тоғ қишлоқларида учратдик. Денави Боло қишлоғида меҳмонхона Хўжакуловлар хонадонига тегишли, лекин унинг ҳовлисида ташқар

рида қурилган ва алоҳида кириш қисмига эга. Гапхона, меҳмонхона бир хил вазифани бажарган. Унда эркаклар йиғилишган, гап ўйнашган, шунинг учун ҳам Ўратепада уни гапхона, деб юритишган. Юқорида С.Мамажонов ва Р.Муқимовларнинг, гапхоналар ўрнига чойхоналар қурилган, деган фикрлари тўғри. Дарҳақиқат, меҳмонхона, гапхона, чойхоналар бир хил вазифани бажарган. Чойхоналар ҳам меҳмонхоналар каби дам олиш иморатлари туркумига киради.

Чойхоналар карвонсаройларда, маҳаллаларда, бозорларда, зиёратгоҳ жойларда қурилган. Уларнинг тузилиши, қурилган жойи ландшафтига боғлиқ бўлган. Чойхоналар анҳор, ховуз бўйларида, очик ёки ёпиқ ҳолда қурилган. Очик чойхоналар серманзара, дарахтлар соясида, сўрилар ўрнатилган майдонни эгаллаган. Улар энгил шийпон тарзида ҳам қурилган. Ёпиқ чойхоналар, тарҳида, томонлари тенг ёки узунчоқ тўғри тўртбурчак тузилишда қурилган. Узунчоқ тузилишдаги чойхоналарнинг бир томонида йўлак қолдирилган. Иккинчи томонига сўри ўрнатилган. Кенг ёки томонлари тенг тўртбурчак тарҳдаги чойхоналарнинг икки, уч томонида сўри ўрнатилган. Ўртада йўлак қолдирилган. Бундай чойхоналарда шифт харилари бир, икки қатор устунларга ўрнатилган (122-расм).

Самовар чойхонанинг киришга яқин қисмида жойлашган. Чойхона интерьерлари беазага алоҳида эътибор берилган. Шифт композицияси ҳам, хавзақлар, ромб тузилишидаги шакллар ёрдамида бойитилган. Аксарият чойхоналарда шифт ва леворлар ранг-баранг нақшлар билан безатилган.

Умумий ёки алоҳида ҳовлига эга меҳмонхоналардан ташқари аксарият хонадонларнинг уйлари таркибида меҳмон кутиш учун бир ёки икки хона (дахлиз, хона) ажратилган. Мазкур меҳмонхоналар ўзининг ҳажми, нақшу нигори билан хонадоннинг қолган хоналаридан ажралиб турган (123-расм).

Умуман, меҳмонхоналар хоҳ умумий бўлсин, хоҳ хонадон уйи таркибида бўлсин, уларнинг интерьерларида меҳмоннинг баҳра олишига шароит яратиш қадимдан одат бўлиб келган.

1. 9. ЎҚУВ МЎАССАСАЛАРИ ИНТЕРЬЕРИ

**Ер нуқтаси осмон авжидан афво-
Кўтариб мадраса эттирди бино,
Еру кўк зийнатин бўлди ялови,
Тоқиси-камолот, ақл ўлчови.**

Шердор мадрасаси кошинкори*

Марказий Осиёда илм-маърифатга алоҳида эътибор берилганлиги ҳақида маълумотлар кўп. Жумладан, Самарқандда болаларни беш ёшлигидан алифбога ўқитишган. Қадимий мактаблар бизгача етиб келмаган. Фирдавсий, ислом дини ўрнатилгунга қадар ўқув тарбия ишлари зардуштийлик ибодатхоналари ёнида бўлганлиги ҳақида маълумот беради (Мирбабаев А.К., 1980, 54-б.). Дарҳақиқат, зардуштийлик ибодатхоналарининг асосий олов сақлайдиган ёки ибодат учун олов келтириладиган хоналари атрофида ортикча хоналар мавжуд. Ана шундай хоналардан бири мактаб вазифасини бажарган бўлиши мумкин.

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам мактабнинг диний иморат (масжид) қошида бўлишига амал қилинган. Яъни, қиз болаларни ўқитиш учун муаллиманинг уйида махсус хона (дарسخона) қуришган. Ўғил болалар учун мактаб, маҳалла масжиди қошида бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор (Маньковская Л.Ю., 1980, 81-82-б.). Жумладан, Бухоронинг Сорвоно, Оқ мачит, Зиндафил, Аҳмади Жомий ва бошқа маҳаллаларида масжид қошида мактаб ҳам бўлган. Сорвоно маҳалласида масжид ёнида мадраса талабалари учун 7-8 хужра ҳам бўлган (Сухарева О.А., 1976, 127-130-б.). Маҳалла мактаблари масжид билан бир вақтда қурилган. Айрим маҳаллаларда мактаб кичкина бўлса ҳам, гумбаз билан ёпилган. Жумладан, Бухородаги Заббийён маҳалласида мактаб шундай мустаҳкам гумбазли иморатга эга бўлган (Сухарева О.А., 1966, 70-б.). Айрим мактаблар икки қаватли бўлган. Биринчи қаватда қишда, иккинчи қаватда ёзда дарс ўтилган. Бухорода Чашмаи Аюб маҳалласида қурилган мактаб, асимметрик тузилишда бўлган. Унинг марказий қисмида гумбазли катта дарسخона жойлашган. Дарسخонанинг шимол ва шарқ қисмида учтадан хужра мав-

* Зоҳидов П.Ш. 1996, 229-б.

жуд. Хужралар тор ва кичкина бўлган. Шунинг учун улар, ётоқхона вазифасини ҳам бажарган, дея олмаймиз. Бу хужраларда китоб сақланган бўлиши мумкин.

XVI аср ўрталарига оид мактаб Чор-Бакр мажмуасида ҳам бўлган. Унда дарсхона икки устунли катта хонани ташкил этади.

Масжид қошида мактабнинг бўлишини тоғ қишлоқларида кўрамиз. Жумладан, Синтаб тоғ қишлоғида Мулла Оқим бобо масжидининг иккинчи қаватида шундай мактаб назарда тутилган. У икки хонадан ташкил топган бўлиб, унга орқа томондан алоҳида эшик орқали кирилган.

Мактабга бағишланган тасвирларни ўрта аср миниатюраларида ҳам кўрамиз. Бундай миниатюраларнинг аксариятида талабаларнинг бир хона ва унинг олдидаги усти очик саҳнда дарс қилаётганлари тасвирланган. Жумладан, “Лайли ва Мажнун мактабда” номли миниатюрада талабаларнинг мактаб айвонида ва унинг олдидаги очик майдонда дарс қилаётганликлари тасвирланган (Амир Хусрав Дехлавий асарларига ишланган расмлар, 1983, 40-б, 16-т.). “Лайли ва Мажнун мактабда” номли бошқа миниатюрада мактаб майдони саҳнининг олд қисмида сўри бўлиб, унда ҳам талабаларнинг дарс қилиш жараёни тасвирланган (Шарқ миниатюраси ва адабиёти, 1987, 40-т.). XIX аср бошида ишланган “Лайлининг мактабда ўқиётгани” номли миниатюрада дарсхонанинг кўриниши оддий, талабалар кетма-кет бир қаторда ўтиришибди. Муаллим учун олд томони равоқ шаклидаги очик супа бор (Шарқ миниатюраси, 1980, 99-тасвир). Бизнингча, супанинг уч томони очик бўлса керак. Бунга супанинг икки ён томонида талабаларнинг борлиги гувоҳлик беради. Чунки талаба билан муаллим орасида ёпик девор бўлиши ғайритабиий ҳолдир (124-расм). Шунингдек, томонлари очик бўлинмани Бухоро масжидларида кўрамиз (Сухарева О.А., 1966, 75-б). Мактабга оид миниатюраларда дарсхона, айвон деворида меҳроб тасвирланган. Бу тадбир ҳам мактабларнинг масжид билан бир мажмуани ташкил этганлигидан далолат беради (125-расм).

Дарсхоналарнинг ички кўриниши масжид ва мадрасага хос тузилишга, безакка эга. Бунга миниатюра тасвирлари ҳам гувоҳлик беради. Қишлоқ мактабларининг ички кўриниши оддий бўлган.

Мактабга оид миниатюраларнинг аксариятида муаллим ўтирадиган жойда китоб сақлаш учун

кичкина кути (кат), талабалар учун лавх мавжуд. Мактаб интерьерига девор, гумбаз бошқа обидалардагидек, конструктив асослар ҳисобига жонлантирилган.

Мадрасалар

Иқтидорли талабалар мактаблардан кейинги ўқишини мадрасаларда давом эттиришган. Мадрасалар катта-катта шаҳарларда бир нечтадан бўлган. Жумладан, Балхда VIII аср охири ва IX аср бошларида 400 та мадраса ва 900 та мактаб бўлган (Воизи Балхи, 1931, 21-б.). Тарихчи Муҳаммад Солихнинг таъкидлашича, мўғиллар истилоси олдида Балхда 430 та мадраса бўлган (Мухтаров А., 1980, 65-б.). XX аср бошида Бухоро амирлиги рўйхатида 103 та мадраса ҳисобга олинган (Маньковская Л.Ю., 1980, 83-б.).

Мадраса ва Будда монастирининг бир-бирига ўхшашлиги ҳақида В.В.Бартольд ва бошқа олимлар фикр билдирганлар. В.В.Бартольд Балхда ва унга яқин вилоятларда мадрасанинг кўплиги, мадраса ва Будда монастири орасида боғлиқлик борлигидан гувоҳлик беради, деб ёзади (Бартольд В.В., 1963, 227-б.). Бу ўринда шунини ҳам таъкидлаш лозимки, ислом дини қабул қилинишига қадар Балх Будда дини марказларидан бири ҳисобланган. Бу шаҳарда 100 дан зиёд Будда монастири бўлган, ва бунда 3000 нафар монах яшаган (Бартольд В.В., 1971, 44-б.). Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., Ажинатепа монастири мажмуасида ҳовлининг тўрт томонида айвон мавжудлиги улар орасидаги (план) тархий ва генетик боғлиқликдан далолат беришини таъкидлашади (Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, 50-51-б.).

Илмий йўналиши, асосан мадрасаларни ўрганишга бағишланган тожикistonлик олим А.О.Мирбобоев фикрича, Будда монастири тарҳи мадрасага тўғридан-тўғри таъсир кўрсатмаган. Будда монастирлари юзага келишдан олдин ҳам Балхда Ахомонийлар даври иморатларида Будда монастирига хос элементлар бўлган. Шунинг учун ҳам Будда монастири ўзидан олдин мавжуд бўлган тархнинг кейинги даврга, яъни мадрасаларга ўтишида воситачи вазифасини бажарган, - деб ёзади (Мирбабаев А.О., 1980, 56-б.).

Будда, христиан динлари ақидаларига биноан, ўзларини коҳинликка бахшида этганлар, улар монастирларни ўзининг доимий уйи сифатида қабул қилиши шарт бўлган. Уларнинг уй ҳаёти-

дан ажралган шароитда яшашлари учун монастирларнинг ёпиқ тузилишга эга бўлиши талабга жавоб берган. Мадрасаларда эса талабалар фақат ўқиш давомида (ҳовлига эга) яшаган. Мадраса функцияси, яъни талабаларнинг яшаши ва тахсил кўриши учун, унинг ҳовлига эга бўлишига, барча турдаги хоналарнинг ҳовли атрофида жойлаштиришига ва ҳовли билан узвий боғланишига даъват этган.

Талабаларнинг яшаб, ўқиши учун мадрасада, ётоқхона (хужра), дарсхона, масжид, кутубхона ва бошқа хоналар назарда тутилган. Унинг пешток томонида дарсхона, масжид, ички қисмида, яъни ҳовлининг уч томонида хужралар жойлашган. Ҳовлининг бир, икки, уч ёки тўрт томонида марказий ўқлар тўғрисида айвон бўлган.

Мадрасаларда дарсхоналар кўпинча иккинчи қаватда жойлашган. Улар тарҳда тўғри тўртбурчак, квадрат ва салиб тузилишига эга бўлган. Дарсхоналарнинг аксарияти гумбаз билан ёпилган.

Жумладан, Хивадаги Кутлур Мурод Инок ва Оллоқулихон мадрасаларида дарсхона ва масжид чуқур тоқча шаклидаги бўлинмалар ҳисобига салиб тузилишидаги катта хоналарни ташкил қилади. Мадрасаларда масжид билан дарсхона ёнма-ён жойлашган. Хужралар, талабалар учун ётоқхона вазифасини ўтаган. Улар 10-15 м² юзага эга. Битта хужра икки нафар талабага ёки битта муаллимга мўлжалланган. Айрим мадрасаларда хужралар биров такомиллаштирилган. Уларнинг ҳар қайсисига ташқи девор томонидан биттадан кичкина хўжалик хонаси қўшилган. Иккинчи қаватдаги хужраларда кўча томонга очилган айвончалар назарда тутилган. Бундай ўзгаришларни Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида (XV аср), Хивадаги Муҳаммад Аминхон, Муҳаммад Раҳимхон ва бошқа мадрасаларда кўра-миз. Хужралар, эшик устидаги тобадон орқали ёритилган. Улар қишда сандал ёрдамида иситилган. Хужралар “балхи” услубида ётиқроқ гумбаз билан ёпилган.

Хужралар ва дарсхоналар интерьерлари оддий кўринишга эга. Уларнинг ички кўринишидаги гумбаз конструктив асослари ҳисобига бадиийлаштирилган. Жумладан, Бухородаги Кўкалдош мадрасасида дарсхона гумбази конструкцияси унинг баҳаво кўринишига сабаб бўлган. Ўзаро кесишган равоқлар оралиғи майда қалқонсимон юзачалар билан тўлдирилган. Асосий кон-

структив равоқларнинг устидаги гумбазнинг пастки қисмига, туйнуқлар жойлаштирилган. Улардан тушган кўёш нури дарсхонага майин ёруғ ва баҳаво муҳит ато этган.

Умуман, ўқув муассасалари интерьерлари функция жиҳатдан зарур талабларга жавоб берган. Унинг деворлари оддий, талаба ҳаёлини бўладиган ортиқча безаклардан холи бўлган. Хонада ёруғликнинг етарли даражада тушиши чоратadbирлари кўрилган.

1. 10. КУТУБХОНА

Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Анда ўқуганлар бори яктои жаҳондир.

Аваз Ўтар

Шарқ давлатларида махсус кутубхона бўлганлигидан, тарихий маълумотлар гувоҳлик беради. Жумладан, Абу Али ибн Сино ўз таржимаи холида: “Мен Нух ибн Мансурдан руҳсат олиб, бир нечта хонани қамраб олган уйга кирдим. Хоналардан бирида араб тилидаги қўлёзмалар ва шеърый асарлар, бошқасида – қонунга оид китоблар, шунга ўхшаш ҳар бир хона алоҳида фанга оид китобларга ажратилган эди. Мен асарлар рўйхатини кўриб, ўзимга керагини сўрадим”, - деб ёзади. (Ибн Сино, 1979, 9-б.; Ирисов А. 1980, 51-б.).

Марвда XIII аср бошида 12 та кутубхона бўлган (История Ирана ....., 1958, 168-б.).

Кутубхона учун алоҳида иморат бўлганлиги ҳақида тарихнавис, саёҳатчи Якут (Ёкут XII-XIII аср боши) ёзиб қолдирган. Унинг ёзишича, катта кутубхоналар Марвда, Амидий ва Ханулий мадрасаларида, Жума масжидига тегишли Азийий ва Камолий хонақоҳларидан бирида Дамарий кутубхонаси жойлашган экан (МИТТ, 1938, 434-б.). М.М. Ашрафий, китоб сақлайдиган катта иморатлардан ташқари, ўша давр китоб ҳаваскорлари қўлида ҳам қўлёзмалар тўпланган, лекин улар мадраса ва масжидлар қошида бўлган, деб фикр билдиради (Ашрафи М.М., 1980, 43-б.). Илм ва ўқув масканларида кутубхона учун алоҳида хона ажратилганлигини ўрта аср мадрасаларида ҳам кўра-миз. Жумладан, Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасида бир хона “кутубхона” – деб юритилади. Самарқанддаги Шайбонийхон мадрасасида, Бухородаги Абдулазизхон II мадрасасининг кириш эшиги устидаги иккинчи

қаватда, Хивада Оллоқулихон мадрасасида бир нечта хужра кутубхона учун ажратилган.

Л.Ю. Маньковская, кутубхона учун меъморчилик жиҳатидан ўзига хос махсус кўринишга эга бўлган алоҳида иморат қурилмаганлигини кутубхона учун турли тузилишдаги ихтисослашмаган хона ёки алоҳида иморат ажратилганлигини таъкидлайди (Маньковская Л.Ю. 1980, 78-б.). Дарҳақиқат, кутубхона ҳақидаги тарихий манбаларда унинг тузилиши, тарҳи ҳақида бирон бир маълумот берилмаган. Кутубхонанинг яна бир томони биз учун қоронғу. Юқорида тарихнавислар томонидан номлари зикр этилган кутубхоналарда китоблар сақланганлиги аниқ берилган, лекин улар композициясида китоб мутолаа қилиш учун махсус хоналар бўлганми?-деган савол очиқлигича қолади.

Юқорида қайд этилган маълумотларга қараганда, кутубхона бир нечта хонадан ташкил топган бўлиши мумкин. Бизнингча, китоб мутолаа қилиш учун катта хона ажратилган. Унинг томи гумбаз шаклида бўлган. Хона ёруғлиги гумбаз гардиши бўйлаб жойлаштирилган туйнуқлар орқали ёритилган. Гумбазли хона атрофида китоб сақлаш учун кичикроқ хоналар назарда тутилган бўлиши керак. Шунингдек, китоб сақланадиган хоналарнинг ёруғ қисмида вақтинчалик китоб мутолаа қилиш учун ҳам шароит яратилган. Мадрасаларда таҳсил кўраётган талабаларга китоб, дарсхона ва хужраларда мутолаа қилиш учун берилган.

Мазкур монография мавзудан келиб чиққан ҳолда, фикримизни кутубхона интерьерига қаратамиз. Бу масалада ҳам тарихий манбаларга мурожаат қиламиз. Араб саёҳатчиси, тарихчиси Мақдисий Широқ халифи, Адуд ал Даул кутубхонаси ҳақида куйидагиларни ёзади: “Китобхона супа устидаги узун пештоққа эга. Унда турли жавоҳирлар сақланади; пештоқнинг ва жавоҳирхонанинг деворларида кичкина хоначалар (жовонлар) баландлиги одам бўйидек, эни уч тирсак кенлигида, эшиклари бўялган дарахтдан, улар юқоридан туширилади, қўлёзмалар тоқчаларда сақланади; ҳар бир соҳа учун алоҳида кути ажратилган ва китоблар рўйхати бор” (Бартольд В. В., 1966, 617-629-б.).

Кутубхона девори тасвирини ўрта аср миниатюраларида ҳам кўрамиз. Миниатюрада кутубхоначи нарвонга чиқиб, баланддаги тоқчадан китоб олаётгани ва китобхонларнинг китоб муто-

лаа қилаётгани тасвирланган (Пугаченкова Г. А., 1958, 219-б.; Крачковский И. Ю., 1937, 754-755-б.). Девор мағзида 34 та тоқчаси бор, улардан айримларига китоб жойлаштирилган ва китоб мутолаа қилиб ўтирганлар тасвирини XIII асрда Боғдодда ишланган миниатюрада ҳам кўрамиз (Alexandre Papadopoulos, 1982, 450-б.).

Кутубхона ички кўриниш реконструкциясини В.Н. Терновскийнинг китобида учратамиз (Терновский В.Н., 1969). Тасвирда узун хона томи ёй шаклидаги гумбазга эга. Залнинг бизга яқин томони тўртта устун билан ажратилган (126-расм). Зал деворларига 2,50-3,00 метр баландликдаги китоб жовонлар қапиштириб қўйилган. Залнинг бизга яқин томонида эса, девор мағзига жойлаштирилган жовонларни кўрамиз. Улар ҳам ойнабанд қилинган эшикка эга. Бизнингча, кутубхона жовонларининг, хусусан алоҳида ўрнатилган жовонларнинг кўриниши В.Н. Терновский томонидан анча замонавийлаштирилган. Мақдисийнинг, пештоқ ва жавоҳирхона деворларида кичкина хоначалар бўлган, деган фикрини, биз, деворда одам бўйи баландлигида таҳмонга ўхшаш бўлинма бўлган, деб таҳмин қиламиз. Бунга сабаб, биринчидан, Шарқ халқларида девор мағзида ўрнатилган таҳмон ва тоқчадан кенг фойдаланилганлиги, иккинчидан илк ўрта ва ўрта аср миниатюраларида ёғочдан ишланган жовон тасвирининг учратилмаганлиги, шунингдек, девор мағзидаги бўлинманинг қулайлиги, бундай фикрга келишимизга далил бўла олади. Китоб жовонлари эшикларининг юқоридан пастга туширилиши ҳақида Мақдисий берган маълумот ҳам диққатга сазовордир. Дарҳақиқат, Марказий Осиёда бундай қурилмадан кенг фойдаланилган. Жумладан, Фарғона водийси турар уй айвонларида кўтарилиб – тушириладиган ровон кенг қўлланилган. Айвонни, кўтарилиб – тушириладиган ровон билан тўсиш одати Афғонистон халқ турар жой меъморчилигида ҳам учрайди. Хонани ёритиш учун ҳам махсус кўтарилиб – тушириладиган, эпик ҳажмидаги ровон, хона деворига ўрнатилган (Карцев В.Н., 1986, 60-б.).

Бизнингча, кутубхона бўлинмалари (баланд ва чуқур тоқча) китоб қўйишга мўлжалланган майда тоқчаларга бўлинган. Бўлинма олд қисми яхлит ровон билан тўсилган. Тоқчалардан китобларни олиш учун ровоннинг ўша қисми кўтарилган, сўнг яна туширилиб қўйилган.

Юқорида келтирилган тарихий манбалар, ўрта

ишларга оид миниатюра тасвирлари, олимларининг тадқиқотларига таяниб, шуни айтишимиз мумкин: Марказий Осиёда алоҳида кутубхонага мўлжалланган мадраса, масжид каби типологик жиҳатдан иморат тури сифатида шаклланмаган. Ушбу мадрасага ўхшаб, марказий дарсхона, масжид, кутубхоналарнинг пештоқ бўлинмасида, ҳужраларнинг катта ҳовли атрофида жойланиши ёки масжидлардагидек хонақоҳнинг бир, икки, уч томондан айвон билан ўралиши каби анъанавий тарҳлар сақланиб қолмаган. Махсус кутубхона учун қурилган иморатлар тарҳи турли тузилишда бўлиши мумкин. Кўпроқ икки-учта катта ва кичик хоналардан ташкил топган (127-расм). Улардан бир ёки иккитаси китоб сақлаш учун, каттароғи эса китоб сақлаш ва мутолаа қилишга мўлжалланган.

Китобларни сақлаш учун девор мағзида токчалар қолдирилган. Айрим ҳолда токчалар ровон шаклида кўтарилиб-тушириладиган панжаралар билан ёпилган. Девор юқорисидаги кичкина токчаларда майда китоблар, ўртадаги каттароқ токчаларда ўртача ҳажмдаги китоблар устма-уст жойлаштирилган. Пастки катта бўлинмаларда катта-катта китоблар тахланган ёки китоб солинган қути ва катлар жойлаштирилган.

Ҳар қандай хона деворларининг қаватма-қават токчаларида турли ҳажмдаги китобларнинг бир тизимда тахлашга мўлжалланиши ҳамда бир гуруҳ китобхоннинг ўтириб китоб мутолаа қилишига ҳажми ва ёруғлиги жиҳатидан талабга жавоб беришининг ўзбек кутубхона учун нафақат махсус хона, балки махсус иморат қурилганлигидан далолат беради. Шунингдек, мадрасалар қошида кутубхона учун махсус хона ажратилган. Улар кўпроқ мадрасанинг пештоқ қисмида, иккинчи қаватда назар тутилган.

Масжидларнинг ҳужраларида китоб сақлаш учун токчаларидан фойдаланилган.

I. II. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИ ИНТЕРЬЕРИ

Оламнинг беазаги уларда бўлар,

Ажаб барча ишлар шулардан келар.

Юсуф Хос Ҳожиб

Марказий Осиёда узоқ ўтмишлардан буён

халқ ҳўжалиги, кундалик ҳаёт билан боғлиқ ишлаб чиқариш корхоналари бўлган. Бундай корхоналар қаторига сув тегирмони, жувозхона, осийиоб – шолени пўстлоғидан ажратадиган сув тегирмони, қоғоз ишлаб чиқарадиган қурилмалар, темирчилик устахоналари киради. Улар вазифасига қараб турли қурилмалардан ташкил топган. Қурилмалар махсус хоналарга жойлаштирилган. Уларни ўрнатишда махсус талабларни ҳам эътиборга олишган. Жумладан, тегирмон учун (ажратилган) қурилма иморатининг остидан албатта сув ўтиши лозим бўлган, чунки тегирмон тоши билан ўқнинг парраклари сув ёрдамида айлантиради. Тегирмон иморатининг ички кўринишида сув кўринмайди. Паррақнинг сувга туширилиши учун махсус от-ёғоч номли қурилма мавжуд. Интерьерда тегирмон қурилмаси асосан битта вертикал ўқда жойлашган. Шунинг учун ҳам у хонада кўп жойни эгалламайди. Тегирмон қурилмасининг икки ёни ва олд қисми очиқ бўлиши унинг иш жараёнида қулайлигини ҳамда хавфсизлигини таъминлаган. Хонанинг қолган қисми, кўпроқ бурчаклари тегирмоннинг иш жараёни учун зарур ашёлар сақлашга мўлжалланган. Тегирмонлар бир нечта хонани ташкил қилиши ҳам мумкин. Улардан биттаси ун чиқариш хонаси бўлган, қолганлари дам олиш, дон сақлаш, тайёр маҳсулот сақлашга мўлжалланган (128-расм).

Иш жараёни, сув билан боғлиқ қурилмалар қаторига обжувоз – шолени тозалайдиган тегирмон, қоғоз тайёрлайдиган қурилмалар ҳам киради. У ҳам тегирмон каби сув бўйига қурилиши лозим бўлган. Обжувозда паррак унинг ён томонида, иморат ташқарисида ўрнатилган. Обжувозда қурилманинг иш бажарадиган қисми, яъни бош қисмига кунда ўрнатилган, тўсинларнинг қарийб ярми иморат ичқарисида бўлган. Қурилма тўсинларининг сони сувнинг қўлиги ва оқимнинг тезлигига қараб 2, 3, 4 та бўлган. Улар хона деворининг сувга қараган қисмини эгаллаган. Паррак айланганда тўсинлар навбатма-навбат ҳаракатга келган ва бирин-кетин кўтарилиб-тушиб охурчалардаги шолени эзган. Интерьерда хонанинг иккинчи ярми очиқ қолдирилган. Охурча вазифасини бажарувчи чуқурчалар пол сатҳидан биров кўтарилган супада ўрнашган. Бу тадбир кундаларнинг зарб билан тушганида шоленининг ташқарига сочилиб кетишидан асрайди ҳамда қурилманинг ҳавfli қисмини хонанинг қол-

ган қисмидан ажратиб туради (129-расм).

Мой ишлаб чиқарадиган жувозхоналарда, қурилмалар иш жараёни хонада бажарилади. Қурилма от, туя, эшак билан ҳаракатга келтирилади. Шунинг учун қурилма хона ўртасида ўрнатилган. Қурилма атрофида отнинг айланиши учун пайрах-йўлак қолдирилган. Пайрах хона сатҳидан бироз пастрок бўлган. Хусусан, жувоз ўқи туя билан ҳаракатга келадиган жувозхоналарда пайрах 1 метрдан зиёд чуқурликда бўлган. Шундай жувозхонани С. Мамажонов ва Р. Муқимовлар Исфара-нинг “Чорқишлоқ” номли қишлоғида учратишган. Қизиги шундаки, улар учратган шולי тозалайдиган – обжувоз билан мой тайёрлайдиган – жувозхона бир иморатда, лекин алоҳида-алоҳида хоналарда жойлашган (Мамаджанова С., Муқимов Р., 1993, 100-б.).

Жувозхоналар бир нечта хонадан (омборхона, дам олиш хоналари, тайёр маҳсулот сақлайдиган хоналар) ташкил топган. Айрим жувозхоналарда қурилма ўрнатилган хонага очик томони билан қаратилган баланд сўрили хоналар ҳам назарда тутилган. Уларда дон сақланган (130-расм).

Темирчилик устахоналарида ҳам хонанинг олд қисмида (биринчи планида) очик майдон қолдирилган, ичкарироқда темирчи устанинг иш жойи ва сангдон, ўчоқ, унинг орқа ёки ён томонида шогирд ўрни ва ҳаво юборгич – дам жойлашган (131-расм).

Ишлаб чиқариш хоналарининг ички композицияси улардаги қурилмалар ва уларнинг ўқлари баландлигига боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда жувозхоналар, тегирмонлар ташқи томондан куб шаклидаги композицияга эга.

Кулолчилик устахоналари буюм ясаш технологик жараёнининг мураккаблиги сабабли кўп хоналарни ўз ичига олган. Уларда гил сақлайдиган, тайёрлайдиган, буюм ясайдиган, буюмга ранг берадиган ва буюмни пиширадиган хумдонлар назарда тутилган. Хоналар деворларида тайёр буюмларни сақлаш учун токчалар ўрнатиш кўл келган. Хоналар кўриниши уларга ўрнатилган қурилмаларга боғлиқ бўлган.

Умуман, ишлаб чиқариш корхоналари композицияси ички кўриниши, улардаги қурилмалар тузилиши билан белгиланган. қурилмалар иш жараёнига қараб хонанинг ўртасида, бурчагида, ён қисмида жойлашган. Қурилмаларни жойлаштиришда уларнинг иш жараёни қулай бўли-

шига ҳам эътибор берилган. Барча турдаги ишлаб чиқариш корхоналарида ҳавонинг алмашилиб, чанг ва тутуннинг чиқиб туриши учун, улар деворининг юкори қисмида туйнуқлар ўрнатилган.

Шу ўринда хўжалик хоналари ички кўриниши ҳақида ҳам қисқагина маълумот беришни лозим топдик. Хоразмнинг Қават қалъа шаҳарчасида тарҳда узун далон тузилишида, салиб тузилишида, “Г” ҳарфи шаклида, саккизбурчак, тўғри тўртбурчак хоналар мавжуд (132-расм). Уларнинг тўртала девори юзаси токча билан тўлдирилган. Олимлар Марвдаги шунга ўхшаш токчабандли хонани мева қуритишга мўлжалланган, деб тахмин қилишади (ПАТ, 1974, 124-б.). Г.А. Пугаченкова: « Бордию, бу хоналарнинг икки параллел деворидаги туйнуқларга хода ўрнатиб, унга қовун тилимини қуритиш учун осишса, хонанинг қолган икки қисмидаги токчаларнинг вазифаси нимада? » – деб савол қўяди. Шунингдек, олима С.П. Толстовнинг шаҳарда осойишталик йўқолган пайтларда (талончилик, босқинчилик урушлар Н.Д.) халқ хонадон бойлигини шу хоналарда яшириш учун, тинчлик ўрнатилган пайтларда уларда меҳмон кутиш учун мўлжалланган (Толстов С.П., 1948, 217-б.), деган тахминларига қўшилади (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, 205-б.). Шу ўринда яна бир далилга эътибор бериш керак. Олимларнинг таъкидлашларича, Қават қалъада бундай иморат ҳар бир хонадон ҳовлиси четроғида ёки турар жой ёнида алоҳида ҳолда қурилган экан (ВИА, 1969, 224-б.). Мазкур далил ҳам уларнинг ўз вақтида хўжалик иморати сифатида қурилганлигидан далолат беради. Тўрт ёки уч деворида пастрок юкоридаги туйнуқлар ўрнатилган хоналар ҳозир ҳам Қашқадарё тоғ ва тоғ ёнбағри қишлоқларида учрайди (Назлов Д.А., 1999, 48-б.). Бундай хоналар соякихона дейилган. Улар уйнинг иккинчи қаватида, хонага шамол тегадиган баландликда қурилган. Туйнуқлардан кирган шаббода хонада осиб қўйилган узумларни жойида қуритишга имкон яратган.

Археологик ашёлар турар жойлар таркибида дон ва ҳатто шароб сақлайдиган хоналарнинг бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бундай хоналарнинг бир ёки икки девори бўйлаб йўналган супаларда дон учун катта кўзалар ўрнатилган. Дон сақлагич гил қутилар – кули - ҳамбалардан ўрта Осийнинг деярли кўпчилик тоғ воҳаларида XX асрнинг ўрталаригача фойдаланилган. Деворларига нақшлар ўйилган гил қутилар ту-

рар жойлар таркибида оиланинг кундалик дам оладиган хоналари бурчакларида ҳам жойлаштирилган. Қоратегин, Дарвоз воҳаларида турар жойнинг бир хонаси дон сақлаш учун ажратилганлиги гувоҳи бўлди. Бундай хона қазноқ деб номланган бўлиб, унинг бир қисмини катта гил қути эгаллайди. Шунингдек, турар жойдан 15-20 метр ва ундан ҳам узоқроқда кичкина уй шаклида қурилган қазноқларни Тоғли Бадахшоннинг Янгулом воҳасида учратдик. Қазноқнинг ички қисмида икки – уч бўлинмадан иборат гил қути ўрнатилган (133-расм).

Шундай ғалладонлар Туркманистоннинг Пештоқ шаҳарчаси атрофидаги кишлоқларида бўлганлигидан тадқиқотчилар гувоҳлик беришади. Бу ерда гил қутилар олтигагача бўлинмадан ташкил топиб, ҳар бирида бир тоннагача дон сақланган. Ғалладонларнинг таянчларда ўрнатилишини маҳаллий аҳоли донни сичқондан сақлаш учун мушукнинг бемалол юришига мўлжалланган, деб таъкидлайдилар (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 23-б.). Ғалладоннинг ердан кўтарилиши, шунингдек, донни намдан сақлашга ҳам қаратилган.

Ғалладонлар ички кўриниши уларнинг хўжалик хона бўлганлигидан гувоҳлик беради. Улардаги гил қутилар юзасига ўйилган нақшлар ғалладон ички кўринишига композиция жиҳатидан юмшоқлик (бадийлик) киритади.

I. 12. САВДО ИНШООТЛАРИ ИНТЕРЬЕРИ

“Самарқанд бозорларининг маркази Расат тоқидир. Унга боғ ва қасрлардан кўра икки марта кўпроқ кўчалар, бозору расталар бориб туташгандир.”

Ал-Истаҳрий

Ўрта Осиё шаҳарларида савдо марказлари қурилиши ҳам узок ўтмишга бориб қадалади. Уларнинг аксарияти ҳозирги кунда археологлар томонидан очилганича йўқ. Археологлар илк ўрта асрларга оид марказий кўча бўйлаб жойлашган кўп бўлинмали савдо иншооти Панжикентда бўлганлигидан гувоҳлик беришади (Распопова В.И., 1961, 69-б.). Ўрта Осиёда савдо иншоотлари бир неча турда бўлган. Улардан бири дўкон деб аталган. Дўкон оддий текис томли ва бир бўлинма-

дан ташкил топган. Хунармандлар унда ўз маҳсулотларини тайёрлаб сотишлари ёки фақат тайёрлашлари ҳамда фақат сотишлари мумкин бўлган (Чехович О.Д., 1974, 378-б.). Бундай иншоотлар бир нечта дўкондан ташкил топган бўлиши ҳам мумкин. Шундай дўкон бўлганлиги ҳақида маълумотлар Вокифномаларда ҳам ёзиб қолдирилган (Чехович О.Д., 1974, 367-б.).

Савдо иншоотлари кўчанинг икки томони бўйлаб узунасига қурилган дўконлардан ташкил топган бўлиши мумкин. Узунлиги 800 метрли шундай тузилишдаги дўкон Ўш шаҳрида бўлган. Уларда хунармандлар ўз маҳсулотларини тайёрлашган ва сотишган (Смирнова О.И., 1970, 135-б.).

Расталари кўчанинг икки томони бўйлаб ўрнатилган савдо иншоотлари Самарқандда ҳам бунёд этилган. Соҳибқирон Амир Темур буйруғига биноан XIV аср охирида Самарқандда марказий кўчалардан бири, Оханин дарвозасидан то Бухоро йўлига олиб чиқадиган қисмини кенгайтириб, унинг икки томонида қатор дўконлардан ташкил топган савдо расталари қуришга фармон беради. Рюи Гонзалес де Клавихонинг хабар беришича, мазкур кўча кенгайтирилган ва унинг икки томонига дўконлар тикланган, ҳар бир дўкон олдида оппоқ тошлар билан қопланган курсилар ўрнатилган. Бутун кўчанинг усти ёй шаклида гумбазлар билан ёпилган бўлиб, улардан ёруғлик тушиб туриши учун туйнукчалар қолдирилган (Клавихо, 1990, 134-135-б.). Бухоро, Фарғона ва Шаҳрисабзга олиб борадиган кўчаларнинг кесишган жойида марказий савдо майдонида Тими Кулўх Фурушон савдо иншооти қурилади (ВИА, 1969, 277-278-б.).

Марказий Осиёда икки кўчанинг кесишган жойида чорсу ва тўрт кўча бўйлаб йўналган савдо дўконлари бўлган (ВИА, 1969, 208, 318-б.). XIX асрнинг иккинчи яримида Тошкентда Чорсу бозори саккизта кўчани бирлаштирган. Чорсу бозори ўнтага яқин савдо майдонларини ва қирққа яқин савдо-хунармандчилик расталарини ўз ичига олган. Чорсу бозорида тўрт ярим мингта дўкон бўлган. Расталар кўчанинг икки томони бўйлаб жойлаштирилган. Расталарни кўча ўртасини эгаллаган баланд тим бирлаштирган (Пулатов Х.Ш., 1983, 7-б.). Тим ёғоч тиркагич ва тўсиқлардан ташкил топган (134-расм). XVI асрда Бухорода қурилган Тоқи Саррафон, Тоқи Телпақфурушон, Тоқи Заргарон, Абдуллахон тими каби савдо иншоотлари тарҳи, тузилиши билан

диққатга сазовордир. Мазкур иншоотлар олти ёки саккизбурчак тузилишга эга. Уларнинг барчасида марказий катта савдо гумбази (зали) мавжуд. Савдо иншоотларининг марказий қисми нафақат тарҳда балки тарзда ҳам баҳаволиги билан доминантлигини сақлаб қолади. Жумладан, Тоқи Саррафон иншоотида марказий гумбаз равоқларнинг кесишуви конструктив асосига ўрнатилган. Натижада ярим гумбаз устида бутун гумбаз юзага келган. Марказий гумбаз интерьерларидаги равоқлар ва гумбаз конструктив асослари ҳисобига мураккаб ва гўзал кўринишга эга. Тоқи Телпақфурушон иккита кўчанинг кесишган жойида қурилиб, анфилада тузилишида юзага келган бешинчи йўлакни ташкил қилади. Тоқи Телпақфурушонда марказий гумбаз гардиши билан олтибурчак асос орасида баланд равоқлар қатори мавжуд. Улардан тушган ёруғлик гумбазни янада баланд ва баҳаво кўринишига ижобий таъсир кўрсатади. Бу иншоот маркази равоқлар қатори ҳисобига анча нафис, енгил кўринишга эга. Тоқи Заргаронда 30 дан зиёд заргарлик устахонаси жойлашган, унда марказий саккизбурчак асос усти қалқонсимон равоқлар ёрдамида доира гардишига келтирилган. Унинг устида Тоқи Телпақфурушон иншоотидагига нисбатан пастқамроқ қатор равоқчаларга бўлинган пойгумбаз ўрнатилган. Иншоотнинг маркази пойгумбаз равоқчалари оралигидаги тўйнуқлар орқали ёритилган (135-расм).

Абдуллахон тими тарҳи жуда аниқ ва нафис тузилишга эга. Унинг маркази атрофи бўйлаб бурчаклари доирасимон тўғри тўртбурчак расталарни бирлаштиради. Марказий гумбаз тўртта мураккаб тузилишдаги жуфт пойустунга ўрнатилган. Пойустунлар марказий ва атрофидаги гумбазлардан тушган оғирлик кучини камайтиришга қаратилган. Жуфт пойустунлар ҳамма томонидан, галерея тузилишида жойлашган расталар икки томонидан савдо қилишга мўлжалланган тоқча тарзидаги бўлинмаларга эга. Тоқи Саррафон, Тоқи Телпақфурушон, Тоқи Заргарон, Абдуллахон савдо тими иншоотларининг марказий гумбазига кўчалар бўйлаб анфилада шаклида йўналган гумбазли расталар – галереялар бориб туташган. Ҳар қандай ҳолатда марказий гумбаз интерьерда ўзининг ҳашаматлилиги, тантанаворлиги, ёруғлиги билан доминантлигини сақлаб қолган. Тоқи атрофидаги расталар тарҳ ва композиция жиҳатидан ҳам марказий гумбазга

бўйсунган. Харидор тоқининг қайси растасида бўлмасин, унинг диққат-эътибори марказ томон бўлади. Шунинг учун ҳам харидор марказий гумбаз томон интилади.

Умуман олганда, мазкур иншоотлар ички кўриниши ўз вазифасига тўлиқ жавоб беради. Иншоотнинг кўча бўйлаб ёки кўчаларнинг кесишган жойларида қурилиши ҳам харидор ва сотувчи учун жуда қулайлик яратади. Ўз навбатида харидорни жалб этиш хусусиятига эга. Йўловчи хойнаҳой савдо расталаридан ўтиб, йўл-йўлакай харид қилиб ўз йўналишини давом эттира олган (136-расм). Улардаги конструктив асослар савдо қилиш учун тоқча тузилишида бўлинмалар яратиш ва ўртада йўлак қолдириш имконини беради. Гумбаз остидаги равоқчалар қатори иншоот марказини ёритиш имконини берган. Равоқчалардан тушаётган ёруғлик, қуёш нурлари марказий гумбазни янада баланд қилиб, салобатли бўлиб кўринишига омил бўлган. Шуни ҳам айтиш жоизки, конструктив қисмлар безак вазифасини ҳам ўтаган. Улар обида ички кўринишига баҳаволик, тантанаворлик бағишлаган.

Демак, савдо иншоотлари интерьерлари энг серзавк ва гавжум жой ҳисобланган. Уларнинг тарҳида ҳар бир бурчак, конструктив қисмида ҳар бир элемент функция бажаришга қаратилган. Уларнинг ички кўриниши ҳам функциясидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос бадиийликка эга.

1. 13. ҚАРВОНСАРОЙЛАР ИЧКИ КЎРИНИШИ

Ҳар бир карвонсарой бошқа бир шаҳар бозорига ўхшаб кетади.

Ибн Хавқал

Карвонсарой иморатининг ўтмиши рабоблар билан боғланиб кетган. Работлар Марказий Осиёда VIII асрда кенг қурила бошланади. Олимларнинг таъкидлашларича, умайиларнинг Хуросондаги вориси Ашрас ибн Абдуллох 727 – 729 йилларда биринчи рабобнинг қурилишига асос солган экан (Бартольд В.В., 1963, 247-б.). Работлар карвон йўллари бўйларида, чўлу биёбонларда қурилади. Шарқ давлатларида ислом дини ўрнатилаётган пайтда рабоблар отлик чегарачилар учун йиғилиш бекати (бандаргоҳ)

назифасини бажарган. Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг, Х асрларга келиб рабоблар аввалги ҳарбий моҳиятини йўқотади. Улардан айримлари хонақоҳ, бошқалари меҳмон кутиш учун карвонсарой вазифасини бажара бошлайди. Карвонсаройлар савдо йўллари бўйида ҳар 15–30 километр масофада қурилган. Карвонсаройларда савдогарлар, саёҳатчилар, давлат рабоблари, элчилар тўхтаб ўтишган. Шунинг учун уларнинг тарҳида ҳўжалик ҳовлилари ва ҳўжалик хоналари, оғулхоналар, омборхоналар, яшаш ҳовлиси, яшаш хоналари, дам олиш хоналари, масжид, ошхона ва бошқа зарур хоналар назарда тутилган. Карвонсаройларда, хоналар вазифасига қараб ҳовлилар атрофида қурилган. Улар бир, икки, уч на ундан ортик ҳовлиларга эга бўлган. Икки ва ундан ортик ҳовлили карвонсаройларда бир ҳовли ҳўжалик ҳовли вазифасини ўтаган. Карвонсаройларнинг аксариятида яшаш ҳовлиси атрофи далон (галерея) билан ўралган. Яшаш хоналарига – ҳужраларга далондан кирилган. Карвонсарой марказий ўқларида айвонлар жойлаштирилган. XI асрда Туркманистонда қурилган Доя хотин карвонсаройи шундай тузилишга эга. Марв ноҳасида ал – Аскар шаҳарчаси (макони) ёнидаги карвонсаройда хоналар олдида айвон назарда тутилган. Натижада мазкур карвонсаройда ҳовли ёнма-ён жойлашган айвонлар билан ўралган тарҳ юзага келган.

Бухоро ва Самарқанд оралиғида XI асрда қурилган Работи Малик карвонсаройи тузилиши, тарҳи жиҳатидан диққатга сазовордир. У бешта ҳовлига эга. Кириш пештоқи тўғрисидаги ҳовли карвонсаройнинг асосий қисмига, яъни ҳовлининг марказий бўлинмасига олиб боради. Марказий бўлинманинг ички тузилиши уч қисмдан ташкил топган. Марказда томонлари очик, усти гумбазли саккизбурчакли майдон жойлаштирилган. Саккизбурчакнинг қирраларида бир-бирига туташиб кетган қўшалок устунлар мавжуд. Саккизбурчак майдон атрофи усти 16 та гумбаз билан ёпилган йўлак билан ўралган. Йўлак иккинчи томонидан яшаш хоналари – ҳужралар билан туташган. Мазкур карвонсаройда йўлак атрофидаги ҳужраларга кириш ва марказий майдонга ўтиш вазифасини бажарган. Томонлари очик саккиз қиррали, усти гумбазли майдон мазкур обидада умумий хона вазифасини бажарган. У ўзининг баландлиги, ўзгача тарҳи, ёнлари очиклиги, улғуворлиги билан атрофидаги хоналарни, айлан-

ма тузилишдаги йўлакни композиция жиҳатидан ўзига бўйсундирган. Мазкур тарҳ меҳмонларнинг ўз ҳужраларида дам олишларига ва марказий майдонда намоз ўқиш ва суҳбат қуриб ўтириш, овқатланишлари учун қулай шароит яратган. Йўловчи ўз хонасида ўтириб, бўлинманинг марказида бўлаётган суҳбатдан хабардор бўлиб туради. Умуман, Работи Малик карвонсаройининг марказий бўлинмаси кўриниши айлана (кўп бурчак) тузилишидаги театрға ўхшаб кетади, яъни ўртадаги атрофи очик усти баланд гумбазли майдон саҳнани, атрофидаги ҳужралар томашабинлар ўтирадиган жойни, улар оралиғидаги гумбазлар қаторига эга айланма далон эса, томошабинлар билан саҳна орасидаги йўлакни эслатади. Бундай композицияли тарҳ шу карвонсаройга тушган йўловчиларнинг завқ билан яшашларига имкон яратади.

Саккизбурчак атрофидаги қўшалок устунлар марказий майдон ва унинг атрофидаги далон гумбазлари равоқлари учун таянч вазифасини ўтаган. Қўшалок устунлар ўзининг тузилиши билан майдон интерьерига тантанаворлик, салобатлилик бағишлаган. Саккизбурчакли марказий хона XVI–XVII асрларга оид Хотинработ (Термиз) карвонсаройида ҳам мавжуд (Пидаев Ш.Р., Аршавская З.А., 1986, 40-б.). Марказий залнинг саккизбурчак тузилишидаги тарҳи унинг атрофида саккизта хона жойлаштириш имконини берган. Марказий хона, атрофидагилар учун зал вазифасини бажаради ва уларни яхлит композицияга боғлайди. Иморат интерьерларида очикликка эришилган. Марказий залдан барча хоналарга кирилади. Ўз хоналарида ўтирганлар учун саккизбурчакли марказий зал саҳнага ўхшаб очилиб туради (137-расм).

Карвонсаройлар шаҳар ичида ҳам қурилган. Улар кўпроқ шаҳар марказига олиб борадиган кўчалар ёнида ва бозорлар яқинида, ва улар таркибида қурилган. Хивада XIX асрда қурилган Оллоқулихон карвонсаройи савдо тими билан қўшилиб кетган ҳолда қурилган.

Шаҳар ичида қурилган карвонсаройлар таркибида минора, масжидларнинг қурилишига эҳтиёж бўлмаган. Уларда, асосан ҳужралар, ҳўжалик хоналари – оғуллар, омборхоналар назарда тутилган. Карвонсарой таркибидаги хоналар оддий кўринишга эга бўлган. Улар жиҳозлари билан меҳмонларнинг асосий эҳтиёжини қондира олган.

Карвонсарой хона – хужраларида супа, деворларида тобадон, токчалар назарда тугилган. Хоналар беаги, асосан конструктив қисмлар ҳисобига бойитилган. Гумбаз гардиши ва унинг остидаги саккизбурчакларда қўлланилган ғиштин шарафалар, ярим устунлар карвонсарой таркибидаги масжид, хужра ва бошқа турдаги хоналар ички кўринишига тантанаворлик бағишлаган.

1. 14. ШИФОБАХШ МҲАССАСАЛАР ИЧКИ КўРИНИШИ

... Билгинки, ҳаммомнинг табиий таъсири сувни ҳаво ва намлик билан иситишдан иборатдир. Биринчиси хонани совитади ва ҳўллайди, иккинчиси иситади ва ҳўллайди, учинчиси иситади ҳамда қуритади.

Абу Али ибн Сино

Ҳаммом қадимдан нафақат тозалик учун, балки даволаниш учун ҳам хизмат қилган. Кўпчилик касалликлардан ҳаммомга кириш йўли билан форуғ бўлишган. Шунинг учун ҳам ҳаммомнинг ўзи кўп ҳолларда шифохона вазифасини бажарган дейишга ҳақлимиз. Ҳаммом ёнида шифохонанинг қурилиши беморнинг касалига қараб даволаш имкониятини берган. Шунинг учун ҳам уларнинг ёнма-ён қурилганлиги ҳақида тарихий далиллар мавжуд. Жумладан, тарихнавис Хондамир, Алишер Навоийнинг Ҳирот яқинидаги Инжил дарёси бўйида «Шифоия» ва «Сафоия» номли шифохона ҳамда ҳаммом қурдирганлиги ҳақида далолат беради (Хондамир, 1967, 66-68-б.).

Ҳаммом

Шарқда ҳаммом шаҳарнинг энг шифобахш, жисмонан ва маънавий жиҳатдан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган иморатларидан бири ҳисобланган. Шарқ ҳаммомларининг шифобахшлиги Букрот, Ибн Сино, Кайковус каби кўлаб даҳо, мутафаккир, тарихнавис, сайёҳлар томонидан эътироф этилган. Ҳаммом қурилишига Марказий Осиёда ҳам қадим замонлардан буён алоҳида эътибор бериб келинган. Олимларимиз ҳаммомларни тарҳи ва тарзи жиҳатидан, асосан икки гуруҳга бўлишади: тўлик, яъни “классик”

ва тўликсиз кўринишдаги ҳаммомлар (Маньковская Л.Ю., 1980, 69, 72-73-б.). Классик турдаги ҳаммомларнинг умумий тузилиши тўғри тўртбурчакка яқин бўлиб, асосий хонаси – миёнсарой иморат марказини эгаллаган. Иккинчи турдаги ҳаммомлар кам хонали, соддарок, тузилиш жиҳатидан “Г” ҳарфи шаклида, асимметрик, оддий ва узунчоқ шаклда бўлган. Узунчоқ тузилишдаги ҳаммомларда хоналар кетма-кет бир қаторда жойлашган.

Марказий Осиёда XI-XII асрларга оид ҳаммомлар Тароз (ҳозирги Жамбул), Нисо (Туркманистон) шаҳарларида очилган ва ўрганилган.

Уларнинг тарҳида асосий хона-миёнсарой ҳаммом марказидан ўрин олган. Мазкур ҳаммомларнинг умумий кўриниши, яъни барча деворлари сақланмаган, лекин уларнинг XIX-XX аср бошларида қурилган ҳаммомларникига ўхшашлиги яққол кўриниб туради. Шунинг учун ҳам мазкур ҳаммомлар тузилиши жиҳатидан биринчи турдаги ҳаммомларга киради.

XIX-XX аср бошларида қурилган ҳаммомлар бир нечта “лунги хона”, “гарм хона”, “хунук хона” ва миёнсарой каби хоналардан ташкил топган. Миёнсарой хонаси ўзининг жойланиши, катталиги, тузилиши билан қолганларидан ажралиб туради. Миёнсаройни тарҳда саккизбурчак тузилишидаги супа эгаллайди. Миёнсарой деворлари бўйлаб ҳам супалар ўрнатилган. Миёнсарой кўпинча ҳаммом тарҳида марказий ўринни эгаллайди. Шунингдек, у ҳаммом тарҳида чап ёки ўнг томондаги ташқи деворга қапишган ҳолда келиши мумкин. Жумладан, Бухородаги Саррафан, Самарқанддаги Панжоб ҳаммомларида миёнсарой кириш эшигининг чап томонидаги ташқи девор билан чегарадош (Уралов А. С., 2002, 18-б., 36-расмлар). Бухородаги Мисгарон, Самарқанддаги Хужум ҳаммомларида эса миёнсарой-ўнг томон ташқи девори билан чегарадош (Уралов А. С., 2002, 22 б., 33-расмлар). Тошкент шаҳридаги XIX асрга оид Чорсу ҳаммоми (Пулатов Х.Ш., 1976, 2-расм) миёнсаройидан (катта гумбаз) олтига эшик орқали тўққизта ҳар хил катталиқдаги хонага ўтилади. Улар орасида миёнсарой ўзининг катталиги билан доминантлигини сақлаб қолади. Миёнсаройнинг ҳамма томонида эшик бўганлиги сабабли тўртбурчак тузилишидаги супа унинг марказида жойлашган.

Миёнсарой гумбази саккизбурчак қаносларига ўрнатилган қалқонсимон равоқлар устида жой-

линган. Гумбаз марказида кубба шаклидаги қисми бўлиб, унинг ён деворларида панжара билан тўзилган равоқлар назарда тутилган. Улардан миёнасаройга ёруғлик тушиб турган (138-расм).

Миёнасарой ички кўриниши унинг конструктив асослари ҳисобига киши диққатини тортадиган композицияга эга. Жумладан, гумбаз гардиши остидаги қалқонсимон равоқчалар, миёнасарой марказий ўқлари тўғрисидаги деворларнинг тоқча шаклида ташқарига сурилиши, уларнинг қатга равоқлар ичига олиниши ва панжаралардан тушаётган ёруғлик натижасида ёруғ ва сояли юзаларнинг вужудга келиши миёнасарой интерьерини жонлантириб юборади.

Иккинчи турдаги ҳаммомларнинг кўпроқ маҳалла ва қишлоқларга хошлигига археологик ашёлар ҳам гувоҳлик беради. Жумладан, археологлар томонидан IX-XI асрларга оид ҳаммом Хуттал воҳасининг Манзар қадимий шаҳарчасидан топилган. У узунчоқ тузилишда бўлиб, хоналари бирин-кетин бир қаторда жойлашган (Гулямова Э., 1988, 399-403-б.). Мазкур ҳаммом тузилиши жиҳатидан Юқори Зарафшон тоғ қишлоқларида XVIII-XX аср бошларида қурилган ҳаммомларга ўхшаб кетади. Уларда ҳам хоналар анфилада тузилишида бирдан иккинчисига ўтилади. Бунга Рарз, Оббурдон, Зосун қишлоқларидаги ҳаммомлар мисол бўлади. Бундай тузилишдаги ҳаммомларнинг кўпроқ тоғли ҳудудларда мавжудлигига, бизнингча тоғ ландшафтининг таъсири ҳам бўлган бўлса керак.

Биринчи ва иккинчи турдаги ҳаммомлар композициясида чойхона қуриш одати Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган. Улар тарҳда тўғри тўртбурчак тузилишида бўлади, шифтини бир, икки қатор устунлар ушлаб туради. Кўпинча чойхоналарнинг икки ён томони сува билан чегараланган. Чойхона деворлари шифти ҳам сержило нақшу нигорга эга.

Ҳаммомларнинг безакка эга бўлганлигига археологик далиллар ва тарихий манбалар гувоҳлик беради. Тароз ҳаммоми деворларига қизил, тўқсарик, мовий ва кулранг бўёқларда геометрик ва ўсимликсимон нақшлар ишланган (Бернштам А. Н., 1940, 177-183-б.). Нисо шаҳридаги ҳаммом деворларидаги ўсимликсимон, геометрик нақшлар ва ёзувлар, тўқ сарик, киноваркизил, қора ва оқ рангларда ишланган (Пугаченкова Г. А., 1949, 241-247-б.). Мовароуннаҳрда

XII асрга оид Работи Малик карвонсарой мажмуасидаги ҳаммомнинг иссиқхонаси деворларида оқ рангли заминда қизил, сарик, қора рангларда нақшлар ишланган (Немцева Н.Б., Сапаров Н.Ж., 2002, 246-б.). X аср муаллифи ал-Маъсудий ўзининг асарларидан бирида ҳаммомларда боши одам юзига монанд қилиб ишланган афсонавий Анқо қуши тасвири кўп учрайди, – деб ёзади (Мец А., 1969, 305-б.). Ҳаммом деворларида тасвирлар бўлганлигига Саъдий Шерозий, Ҳофиз Хоразмий шеърларида ҳам ишора мавжуд. Жумладан, Саъдий Шерозийнинг “Бўстон”ида, ҳаммом деворида бамисоли хур ҳусли шайтон тасвири ишланганлиги куйидагича баён этилган.

**Қинғир дсб билурлар сенинг қоматинг,
Ҳаммом ичра чизиб хунук суратинг.**

(Саъдий, 1976, 13-14-б.)

Ҳаммом ички ва ташқи кўринишини ифодалаган ўрта аср миниатюраларида ҳам унинг деворларида тасвирлар ифодаланган. Жумладан, Алишер Навоийнинг “Ҳамса” сига ишланган миниатюрада ҳаммомнинг асосий ювиниш хоналаридан бирида (миёнасарой) равоқнинг икки ён томонида бир-бирига қараб учаётган қанотли фаришталар тасвири аёл тимсолида ифодаланган (Ўролов А., 1987, 1-тасвир). Иккита хурсимон қанотли (139-расм) аёлларнинг тасвири “Мажнун Маккада” (Низомий, 1985, 2-тасвир) миниатюрасида Каъба тошининг орқа қисмида ифодаланган. Ҳаммамизга маълум, ислом ақидаларига биноан фаришталар доимо тоза, пок одамнинг икки елкасида ва пок, муқаддас жойларда бўлиши ҳақида айтилади. Демак, ҳаммом равоқи (тимпанларида) икки ён томонида фаришталар тасвирининг ишланиши, ҳаммомнинг поклик, тозалик манбаи эканлигини ифодалашга қаратилган. “Мажнун Маккада” миниатюрасида эса мусаввир Макканинг муқаддас жой эканлигини эслатмоқни, ёки Мажнун ўз муҳаббатига вафодор пок инсонлигига гувоҳлик бериш учун хур фаришталар тасвирини чизган бўлиши мумкин.

Ҳаммом интерьерида бадий тасвир ва ўсимликсимон нақшларнинг борлиги, қадимдан кишилар ҳаммомнинг саломатликка ижобий таъсир кўрсата олишига ишонганликларидан далолат беради. IX – X асрларда яшаган табиб Закирия ал-Рози ҳам бу ҳақда ёзиб қолдирган. У, башарти ҳаммом, киши аъзоларига

таъсир кўрсатиб, уни маънавий, жисмоний, табиий кучлардан бўшаптирар экан, унинг гамгин кайфиятини яхшилаш ва ташвишлардан форуф бўлиши учун ҳаммом деворларига сержило нақшлар чизишни тавсия этади (Большаков О.Г., 1967, 41-б.). Ҳаммом деворида нақшларни ўрта аср минниатюраларида ҳам кўрамиз (140-расм).

XVIII-XIX асрларда қурилган ҳаммомларда безак вазифасини конструктив асослар, функционал қисмлар бажарган. Улар ҳам ҳаммом интерьерига бадиийлик бағишлаган. Умуман, ҳаммомларда функцияга кўпроқ эътибор берилган. Ҳаммом интерьери композициясида миёнсарой нафақат баландлиги, кенглиги, ёруғлиги, марказидаги супаси билан, балки жойлашиши билан ҳам доминант вазифасини эгаллайди. Чунки миёнсарой ҳаммом марказида жойлашган тархда, унинг марказидан горизонтал чизиқларга нисбатда 45° да тўртта йўналишда қўшни хоналарга ўтиш дарчалари қолдирилган. Ҳаммом атрофидаги хоналар миёнсаройга композиция жиҳатидан бўйсунган. Бу ўз навбатида миёнсаройнинг асосий хона бўлишини таъминлайди. Миёнсарой ташқи девор томон силжитилган ҳолда ҳам ўзининг вазифаси, катталиги билан ҳаммом тарҳи ва тарзи композициясида доминантлигини сақлаб қолган.

Шифохоналар

Табобатлик илми Шарқда, хусусан Марказий Осиёда жуда қадим замонлардан буён ривожланиб келган. Башарти шундай экан, табобат ишлари учун махсус хона, ҳовли ва иморатлар қурилган бўлиши табиий. Албатта, барча табибларнинг шифохонаси бўлган, деб айта олмаймиз. Лекин ҳар бир табиб уйининг ташқи ҳовлисида табобат учун бир неча хонадан ташқи топган махсус бўлинма назарда тутилган. Хоналардан бири беморни қабул қилиш учун, иккинчиси уни даволаш, учинчиси бетобнинг дам олиши учун хизмат қилган. Бундай зарур хоналарсиз табобатчилик қилиш мумкин бўлмаган. Шунингдек, донғи кетган табиблар шифохона учун махсус уйлар қуришган, улардаги барча хоналар табобатлик учун хизмат қилган. Хоналар ҳовли атрофида қурилган. Унда табибнинг дам олиш хонаси ҳам назарда тутилган. Маъмурий бинолар тузилишидаги шифохоналар ҳам қурилган. Бунга тарихий манбалар гувоҳлик беради. XI аср ҳужжатларига кўра, бу даврга келиб

Ўрта Осиёда даволаш муассасаси эҳтиёж-талаблари белгилаб чиқилган ўзига хос ҳуқуқий ҳолатга – тартиботга эга бўлган (Ўролов А.С., 1990, 12-б.). Башарти даволаш муассасаси эҳтиёж ва талаблари ишлаб чиқилган экан, албатта қуриладиган шифохонанинг тарҳи, тарзи, қава-ти, даволаш хоналари, дори-дармон тайёрлайдиган ва сақлайдиган хоналарнинг бўлиши, уларнинг жойлашиш тартибига оид қоидалар назарда тутилган, деб ўйлаймиз. Шифохоналар иморати бизгача етиб келмаган. Бухорода 1682 йилда қурилган Доруш-шифо касалхонаси Регистон майдонини кенгайтириш муносабати билан XX асрнинг 30-йилларида бузилган (Ўролов А.С., 1990, 13-б.). Шифохона тарҳда мадрасага ўхшайди. Унда хоналар кичикроқ ҳовли атрофи бўйлаб жойлаштирилган. Хоналарга ҳовлидан қирилган. Ҳар бир хона ҳовли томонидан ўз айвонига эга. Шифохона бурчакларида даҳлиз вазифасини бажарувчи тарҳда бурчаклари қирқилган хоналардан ёнидаги икки, уч хоналарга ўтилади (141-расм). Шифохона тарҳи унинг вазифасига жавоб берган. Бурчаклардаги хоналарда табобат ишлари олиб борилган бўлса, ўртадаги хоналарда беморлар яшашган. Шифохонада масжид, дорихоналар ва бошқалар назарда тутилган. Мазкур шифохона ҳавлисидаги сардоба ҳақида ҳам икки оғиз сўз айтиш лозим. Сардобанинг асосий вазифаси сув тўплаш ва уни ифлосланишдан ҳамда беҳуда оқиб кетишидан, исиб қолишидан асрашга қаратилган. Сардоба карвон йўллари бўйида, карвонсарой мажмуасида ва бошқа турдаги иморатлар ҳовлисида қурилган. Сардобанинг шифохона ҳовлисида бўлиши, биринчидан уни сув билан таминлаш бўлса, иккинчидан куннинг жазирама иссиқ пайтида беморларнинг сардоба ҳовузи қирғоғидаги супаларда дам олишларига мўлжалланган. XI аср сайёҳи Носир Хисрав: «Арражон шахрининг ўзгачалиги шундаки, у ерда ер устида қанча турар жой бўлса, ер остида ҳам шунча уй бор. Ер ости уйлардан сув оқиб ўтади, аҳоли ёз ойларида ана шу уйларда дам олишар экан»,- деб ёзади (Адам Мец, 1973, 306-б.). Ёз ойларида сардоба ичида дам олиш ҳоллари Ўрта Осиё шаҳарларида ҳам бўлган. Бунга XI аср шоири Адиб Собир Термизийнинг куйидаги рубойиси гувоҳлик беради:

Гулу, боғу гулгун май ила бу он,
Кўруб бизни қилди ҳасад осмон.

Ҳино иссиғи қувди бордан бироқ,
Бўлур энди сардоба бизнинг макон.

(Термизий, 1979,197-б.)

Мазкур далиллар ҳам шифохона ичида сардобанинг бўлиши, беморларнинг дам олишига ва даволанишига қаратилганлигидан далолат бериши.

Сардобаларнинг ичи ўзига хос кўринишга эга бўлган. Уларнинг марказидаги ховузча атрофи шишапоё шаклида икки-уч қават супалар билан айлангирилган. Гумбаз туйнугидан тушган ёруғ-

лик ҳам сардоба ичидаги ним қоронғи муҳитга бадийлик бағишлаган (142-расм).

Шифохона хоналари интерьерида халқ турар жой меъморчилиги ички кўринишига хос элементлар назарда тутилган. Яъни беморлар дам оладиган хоналарда токчалар, тахмон, мўри, ёриткич панжаралар назарда тутилган. Дорихона ва даволаш хоналари деворларидаги токчалар дориларни сақлашга қўл келган. Хоналар безакдан холи бўлмаган, чунки беморга ранг ва безакнинг ижобий таъсири борлиги ҳақида классик адабиётларда алоҳида эътироф этилган.

II. ИНТЕРЬЕР ЕЧИМИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА УНИНГ ТАБИАТ ОМИЛЛАРИ БИЛАН БОҒЛАНИШИ

Масканинг кенг, чиройли тоза бир боғ бўлса,
Унинг мен ниҳоятда чиройли куйловчи бир
булбулиман.

Муҳаммад ад-Дуғободий

Одатда, хоналар тарҳи конструктив асоси жиҳатидан кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшаш бўлган. Мўлжалланган вазифани бажариши учун улар интерьерига зарур элементлар қўшилган. Ана шу элементлар хона вазифасини аниқ белгилаб турган. Вақт ўтиши билан обидаларнинг асосий хоналари вазифаси юзасидан кўп кишини сиғдириш зарурати туғилган. Бу муаммони амалга ошириш учун хона конструктив асослари устида изланишлар олиб борилган.

Марказий Осиё меъморчилигида хона интерьерини табиат иқлими шароити, ранг-баранг манзараси, тиниқ мусаффо, ёруғ осмони билан боғлашга алоҳида эътибор берилган. Бунинг учун хона билан табиатни боғловчи айвонлар, табиат манзарасини такрорлайдиган безак нақшлари ва хонада ёруғликни меъёрида таъминловчи тобадон, туйнук, деразалардан кенг фойдаланилган.

II. 1. ИМОРАТ ИНТЕРЬЕРИ ЕЧИМЛАРИНИ КАТТАЛАШТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Аждодларимиз катта юзали хонага, жамоат иморатларига бўлган эҳтиёжларини қондириш учун қадимдан ҳаракат қилишган. Дарҳақиқат, уларнинг изланишлари ва муаммонинг ечимини топганликлари қадимий обидаларда ўзифодасини топган. Бу тадбир, асосан икки йўл билан ечилган. Биринчисида иморат тарҳининг ўзидан келиб чиқилган, яъни унинг тарҳида элементлар ривожлантирилган ёки унга

ўзгаришлар киритилган. Асрлар давомида хоналар муҳитининг баҳово бўлишини таъминлаш чора-тадбирларини куйидаги мисолларда кўрамиз: Жумладан, марказий хона атрофи далон билан ўралган тарҳ Бухоро воҳасида миллоддан аввалги III асрга оид турар жой тузилишида мавжуд. Иккинчи босқичда шундай тузилишидаги иморатларнинг далонлари тарҳда бироз кенгайтирилиб, девор билан тўсилган. Натижада марказий хона атрофида бир нечта хона юзага келган. Уларнинг ҳар қайсисига марказий хона орқали ўтилади. Бунга VI-VIII асрларга оид Қиз қалъа кўшкенинги иккинчи қавати тарҳи мисол бўла олади. Учинчи босқичда шундай тузилишдаги иморатнинг марказий хонаси деворлари олиб ташланади. Натижада, тўрт томонда айвонга монанд ички томони очик хоналар юзага келади. Унда интерьер композициясининг баҳоволигига эришилади. Муҳими уларнинг тарҳида хоналарни бирлаштириш истаги сезилади. Марвдаги XI-XII асрга оид турар жой иморатининг иккинчи қавати шундай тарҳга эга. Тўртинчи босқичда шу тузилишдаги иморат ичидаги барча деворлар олиб ташланиб, улар ўрнига марказий ўқларда устунлар ўрнатилган. Натижада, атрофи сула билан ўралган тўрт ва ундан ортиқ устунли битта катта хона юзага келган. Бундай тарҳ илк ўрта асрларга оид Панжикент ҳамда ҳозирги кунгача ҳам сақланиб қолган Тоғли Бадахшон турар жойларида ҳам мавжуд (143-расм). Шунингдек, давр ўтиши билан айрим турдаги обидаларнинг қурилиши тўхтатилиши, ўрнига янги турдаги обиданинг юзага келиши натижасида шаклланган. Уларнинг тарҳига ўзгаришлар киритилган. Натижада, интерьер композиция-

си ўзгача кўринишга эга бўлган. Жумладан, асосий хона атрофи икки қатор далон билан ўралган тарх Ок Бешимдаги Будда ибодатхонасида мавжуд. Мазкур тархдаги икки қават далонлардан ташқи томондагисини сақлаб ички қисмидагисининг деворларини бир қатор устунга алмаштирганда, атрофи бир қатор далон билан айлантирилган тўрт устунли катта хона юзага келади. Бундай тархни Панжикентдаги зардуштийлик ибодатхоналарида кўрамиз. Кейинги босқичда ташқи томондаги далоннинг ички деворларини устунларга алмаштиради «П» ҳарфи шаклида бир қатор устун билан айлантирилган катта хона пайдо бўлади. Мазкур турдаги тарх ўрта асрларга оид Термиз шоҳлари саройида мавжуд. Натижада, атрофи икки қават далон билан ўралган марказий кичик хона икки босқичда, деворларни устунларга алмаштириш йўли билан битта катта хонага айлантирилади, Термиз шоҳлари саройи тарҳига монанд бўлиб қолган иморатнинг очик қолдирилган томони девор билан тўсилгандан сўнг у кенг қамровли вазифага эга бўлиб қолади. Бундай тарх сарой, масжид, меҳмонхона, чойхона ва бошқа турдаги иморатларда кенг қўлланилган (144-расм). Яхлит композицияга эга бўлган интерьер обиданинг бажарадиган вазифасига қараб зарур қисм ва жиҳозлари билан бойитилган. Деворнинг устунларга алмаштирилиши Термиздаги шоҳлар саройи тарҳида аниқ сезилади. Унинг тарҳда тўртбурчак шаклидаги қалин устунларнинг ораларига яна биттадан устун ўрнатилса, сарой зали атрофи далон билан айлантирилган тарҳга айланиб қолади. Шунинг учун бизлар Термиз шоҳлари саройи тарҳи илк ўрта асрларда қурилган зардуштийлик, буддавийликка хос ибодатхоналар тарҳининг таъсирида юзага келган, деган фикрга келамиз. Олимларимиз ҳам Термиз шоҳлари саройи ҳақида ёзар эканлар, улар мазкур эски тарх далон билан айлантирилган меъморий ғоя саройларга хос ҳолда тугатилган турини кўрамиз, деб таъкидлайдилар (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1965, 191-б.). Мазкур масала ечимининг иккинчи йўли обида шифти конструктив асослари билан ҳам узвий боғлиқ равишда шаклланган. Жумладан, милодгача ва милод бошларида хона юзасини катталаштиришда устунлардан фойдаланганликларини кўрамиз. Бунинг учун хона марказий

қисмида 1,2,4 ва ундан ортик устун ўрнатилган. Мазкур устунлар ўртамеъна узунликдаги тўсинлар билан хона шифтини 2,4,6,9 ва ундан ортик қисмларга бўлиб ёпиш имконини берган. Бунга “Квадрат уй” номли иморат мисол бўла олади. Устунларнинг ўрнатилиши хоналарнинг тузилишига боғлиқ бўлган. Масалан, хона узунчоқ тузилишда бўлса, устунлар хона марказий ўқи бўйлаб жойлаштирилган. Хона томонлари тенг бўлса, устунлар икки ва ундан ортик ўқда ўрнатилган. Мазкур гадбир барча турдаги обидалар (сарой, турар жой, ибодатхона) интерьерларида қўлланилган. Бундай конструктив асосда шифт, тўсин ва вассалар ёрдамида текис ёпилган ва қўшимча марказий қисми чорхона – ёғоч гумбаз услубида ёпилган. Шу системанинг такомиллашиши катта-катта хоналарни ёпиш имконини берган. Бунга, Хивадаги XIX асрга оид Жума масжиди интерьер мисол бўла олади.

Хоналарни текис шифт шаклида ёпиш билан бир қаторда гумбаз билан ёпиш ҳам кенг қўлланилган. Бу конструктив асосда ҳам хоналар ҳажмини катталаштириш чораларини қидиришган. Гумбазли хона баҳаво ва монументал кўринишни эгаллаган. Шунинг учун ҳам у монументал биноларда кўп қўлланилган. Гумбазли хоналарни кенгайтириш муаммоси гумбазлар конструкциясини такомиллаштиришга ундаган. Шунинг учун ҳам гумбаз конструктив асоси икки йўналишда шаклланган.

Биринчи: устунлар ёрдамида катта хоналарни гумбазлар билан ёпиш. Бундай хоналарда тўрт ва ундан зиёд устун бўлиши мумкин. Чорустун, Деггарон, Данданакон қадимий масжидлари фикримиз исботи бўла олади. Кўп ҳолларда марказий гумбаз қолганларидан саккизбурчак асос ҳисобига кўтарилган ва атрофида очик туйнуклар қолдирилган. Туйнуклар орқали катта хона ёритилган ва ҳаво алмаштириш чоралари ечилган.

Иккинчидан: устун ишлатмасдан гумбаз конструктив асосини катталаштириш йўли билан хона ҳажмини ошириш. Бундай муаммолар ечими гумбаз асосини такомиллаштириш йўллари билан ечилган. Жумладан, XVI асрда гумбаз асосини қалқонсимон равоқлар ёрдамида ҳамда равоқларнинг ўзаро кесишуви асосида хоналар ҳажмининг кенгайтирилганлиги гуво-

ҳи бўламиз. Қалқонсимон равоқлар конструкцияси, асосан равоқларнинг ўзаро кесишуви асосида тузилган. Унда хонанинг катта-кичиклигига қараб равоқлар 8,16,24,32 тагача бўлиши мумкин.

Равоқларнинг ўзаро кесишуви конструкцияси хонанинг марказини гумбаз, бурчакларини ярим гумбаз ва сводлар билан ёпиш имконини берган. Мазкур турдаги гумбаз қўлланилган иморатда хона деворлари конструктив асосга нисбатан кўпроқ чегара вазифасини бажарган. Хонани кенгайтириш масаласи ҳам равоқларнинг оралиғига боғлиқ бўлган. Равоқлар асосидаги тўғри тўртбурчак хонанинг марказий ўқлари тўғрисида тўртта катта токчага ўхшаш чуқур хоналар ташкил қилиш имконияти туғилган. Хоналарнинг кенлиги ва чуқурлиги равоқлар оралиғининг кенлигига боғлиқ бўлган. Натижада солиб тузилишида кўп бурчак хона юзага келган. Бундай тузилишдаги хоналар масжид, мақбара, хонақоҳ ва бозор тимлари учун қўл келган. Равоқларнинг ўзаро кесишуви конструктив асосидаги гумбаз Марказий Осиёда XVI асрдан бошлаб кенг қўлланилган.

Узунчоқ тузилишдаги хоналарни гумбаз билан ёпишда ҳам шунга ўхшаш, аниқроғи параллел равоқ ва ярим равоқлар кесишуви конструкцияси қўлланилган. Мазкур конструкция равоқларнинг ўзаро кесишуви конструктив асосининг бошланғич босқичи десак бўлади. Уларнинг фарқи шундаки, параллел равоқлар конструкция асоси бутун ва ярим равоқлар кесишувида юзага келади. Бундай конструктив асосда қурилган обида интерьерни бир ўқда кетма-кет ўрнатилган гумбазларни ташкил қилади. Бундай конструкциядаги гумбазлар кўпроқ узунчоқ тузилишдаги мақбараларни ва бир томони очик галереяларни ёпишда қўл келган.

Милодгача ва милоднинг бошларига оид турар жой, сарой асосий хоналарини кўздан кечирар эканмиз, улар интерьерида хона атрофи бўйлаб супа ўрнатилганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Варахша, Афросиёб, Болаликтепа, Панжикент ва бошқа саройлар интерьерни фикримиз исботи бўла олади. Ўрта асрлар иморатлари интерьерларига эътибор берар эканмиз, уларда бу элементдан воз кечилганлиги гувоҳи бўламиз. Лекин, Тоғли Бадахшон, Дарвоз ва қисман Қоратегин турар жой-

ларидаги супа қадимда қандай бўлса, деярли шундайлигича сақланиб қолган. Мазкур масаланинг ечими бўйича ўз фикр-мулоҳазаларимизни куйидаги тартибда умумлаштиришга ҳаракат қилдик: Шунга айтиш лозимки, қадим замонларда хўжаликлар жамоа-жамоа бўлиб яшашган. Жамоа бўлиб яшаш уларни катта-катта хоналар қуришга даъват қилган. Жамоалар алоҳида-алоҳида оилаларга тарқала бошлагандан сўнг катта хона қуришга ҳожат бўлмаган. Катта хона фақат жамоа бўлиб йиғилиб туришга, маъракалар ўтказишга ва биргаликда ибодат қилишга керак бўлган, холос. Хоналар кичрайганидан сўнг унинг тўрт томонига супа ўрнатишга илож бўлмаган. Чунки ўртада ингичка йўлак қолдиришга ҳожат йўқ. Супа хоналарнинг бир томонига ўрнатилса, жуда кам одам сиғади. Шунинг учун хонанинг кириш қисмида оёқ-кийим учун бироз жойни пастроқ қилиб, пол сатҳининг қолган қисмини бутунлайича кўтаришнинг ўзи кифоя бўлади. Бундай пайтда хонада пойгоҳ ва пешгоҳ қисмлар юзага келади. Бу тадбир, хонани қисмларга ажратиш имконини беради ва бутун оила аъзоларининг бемалол ўтиришларига шароит яратади. Шунинг учун ҳам бундай хоналарда атрофи супали тархдан воз кечилган.

Тоғли Бадахшонда ҳанузгача бундай композициядаги катта хонанинг сақланишига келсак, шунга айтишимиз лозимки, бу ерда иқлим шароити ўзгача. Биринчидан, уйлар бироз тарқоқ, бир-биридан анча узоқликда жойлашган. Бунга сабаб шундаки, қишлоқ ландшафти тош қатламларидан ташкил топган. Бу ерда дехқончилик қидиш учун яроқли ерлар жуда кам. Ҳар бир хонадон ўз томорқасини кенгайтириш учун йиллар давомида тош қатламни ўйиб, соф тупроқли қатламни очиши лозим. Ҳар бир хонадон янги юзага келган кичик оилага алоҳида уй қуриб уларни ажратса, унинг томорқасида дехқончилик қиладиган ер кескин камаяди. Натижада, хонадон ўз оила аъзоларини мева, сабзавот ва дон маҳсулотлари билан таъминлай ололмаслиги мумкин.

Иккинчидан, Тоғли Бадахшон иқлим шароити жуда оғир. Қиш узоқ ва совуқ келади. Қишда хонани иситиш учун жуда кўп ўтин ёқиш талаб қилинади. Шунинг учун ҳам унинг кўп қисми ер сатҳидан анча пастда бўлган. Яъни, деворнинг қарийб ярими ер устида

қуришган, холос. Бундай хона кишда анча вақтгача иссиқликни сақлаб туради ва бутун оила бир хонада кишни кам ўтин сарфлаб ўтказа олади. Аниқроғи, оштондаги иссиқлик биринчи навбатда хона атрофи бўйлаб оила аъзолари ўтирадиган супа қисмининг иссиқ бўлишини таъминлайди. Супа ён деворларига турли жиҳозлар учун токчалар ўрнатиш имконини беради. Шуни айтиш керакки, Тоғли Бадахшонда турар жойнинг ташқи девори пастқамрок бўлганлиги сабабли унга дераза ўрнатишнинг ҳам иложи камрок. Шунинг учун туйнук шифт марказида устунлар оралиғида жойлашган. Хона эшиги очилганда хонада вертикал ҳаво айналуви таъминланади.

Шунингдек, Тоғли Бадахшонда катта хона ўз аҳамиятини йўқотмаганлигига сабаб, бу ерда турар жой билан боғлиқ урф-одатларнинг деярли тўлиқлигича сақланиб қолганлигидан далолат беради. Жумладан, уларнинг этикодига биноан устунлар рамзий жиҳатдан халифаларга қиёсланган. Шунинг учун ҳозирги кунда қурилган уйларда ҳам албатта бешта устун назарда тутилади.

Бундан ташқари, Тоғли Бадахшон ўлкаси марказий шаҳарлардан анча узоқда жойлашган. Узоқ тоғ қишлоқларда яшаш хонаси интерьерини шаҳарлардагидек жиҳозлаш тартиби оммавий қабул қилинмаган. Бошқача қилиб айтганда, хона интерьерини шаҳарлардагидек жиҳозлаш тартиби бу ерларга етиб келмаган. Шундай бўлишига қарамасдан, инги қурилган уйларда катта хона пойдевори супалари тахта пол билан қопланган, деворлар марказида ойнабанд жавонлар, қурилмалар назарда тутилган. Шифтнинг асосий қисми ва гумбаз бурчақлари тахта билан терилган. Умуман, хона интерьерини композицияси тўлиқлигича сақланиб қолган, лекин бадиий беъзаги, конструктив асослари, жиҳозлаш тартиби замонавийлаштирилган.

Юқорида келтирилган далиллар Тоғли Бадахшонда атрофи супа билан айланттирилган ва шифт марказида ёғоч гумбазли туйнук ўрнатилган катта хоналарнинг сақланишига сабаб бўлган, деган хулосага келамиз.

II. 2. ИНТЕРЬЕР ВАЗИФАСИНИ БЕЛГИЛОВЧИ ЭЛЕМЕНТЛАР

Бу турфа бино жаннатга ўхшаш чиқди,
Чин наққошхонасидан ҳам чиройлироқ чиқди.
Мавлоно Мир Муфти

Обида номи унинг вазифасидан келиб чиққан. Иморат қурилишини бошлашдан олдин унинг вазифасига қараб тарҳи тузилган, ҳажми аниқланган ва элементларнинг ўрни ва кўриниши белгиланган. Иморатларда хона тузилиши ҳам кишининг хонада ўзини тутиш фаолиятига маълум даражада таъсир кўрсатган. Жумладан, тор йўлак (коридор) ёки ҳовли атрофи бўйлаб қолдирилган тор айвон кишини ўзига керак хона эшигига етиб келгунига қадар тўхтамасдан юришига даъват этади. Бундай тузилишдаги йўлаклар илк ўрта аср ибодатхоналари композициясида, тор айвон эса ўрта асрларда масжид, мадраса, карвонсарой тузилишида кенг қўлланилган. Шу ўринда И.И. Ноткиннинг бир мақоласини эслаш ўринлидир. Олим қадимий меъморчилигимизда хоналарнинг таянч нуқтасини, уларга йўналган йўлакларнинг киши ҳаракатига психологик таъсирини синусоидлар билан тасвирлайди (Ноткин И.Ш., 1985, 25-31-б.). Биз ҳам хона тузилишининг ва унинг элементларининг киши йўналишига, ҳаракатига нисбатан психологик таъсирини схематик чизмаларда ифодалашда И.И. Ноткиннинг тажрибасидан фойдаланамиз (145-расм).

Иморат хоналари зарур элементлари билан ўз функциясини бажара олган. Хона интерьерини зарур элементлардан маҳрум бўлган тақдирда, хона оддий, кўп вазифали универсал маскан бўлиб қолади. Жумладан, яшаш хонаси поли сатҳининг асосий қисми пойгоҳдан кўтарилганлиги билан супани эслатади. Бу тадбир хона саранжомлигини таъминлаш билан бирга хонада ўтиришга, дам олишга мўлжалланганлигини билдириб туради.

Турар жойда хона тўрини, унинг асосий ёки меҳмон кутадиغان хона эканлигини таҳмон ва токчабандли меҳроб билдиради. У хо-

на композициясини бойтадиган асосий элемент вазифасини бажаради.

Помир, Дарвоз, Қоратегин турар жойларида супаларнинг ўзиёқ унинг яшаш хонаси эканлигини белгилайди. Шуни айтиш керакки, бу ўлка турар жойлари шифти марказидаги туйнукли гумбаз ўзининг тузилиши, жойлашиши ва вазифаси билан хона композицияси марказини белгилайди. Хона вазифасини эса девор бўйлаб ўрнатилган супалар билдиради.

Масжид хоналари, асосан икки хил тузилишга эга бўлган: Беш вақт намоз ўқиш учун томонлари тенг хона ва жума намозини ўқиш учун катта майдонга эга бўлган кўп устунли хона. Беш вақт намоз ўқишга мўлжалланган масжид хонақоҳ ҳам турар жойдан 2-3 баравар катта бўлган. Хонақоҳ функциясини белгилашда меҳробнинг роли катта бўлган. У хонақоҳнинг тоат-ибодат қилиш учун мўлжалланганлигини таъкидлаб туради.

Жума намозини ўқиш учун қурилган масжидлар интерьерлари бир неча қатор устунларга ўрнатилган гумбазлардан ёки васса шифтдан ташкил топган бўлинмалардан иборат. Атрофи туйнукли марказий гумбаз ёки бўлинма кўриниши, салобати ва вазифаси билан интерьер композицияси марказини белгилаган тақдирда ҳам у хона вазифасини билдирмайди. Бундай тузилишдаги хонақоҳ интерьерини сербезак меҳроб нафақат функция, балки композиция жиҳатидан ҳам бир нуқтага бирлаштиради. Яъни, у хонақоҳ интерьерларида асосий доминантлик вазифасини бажаради.

Саройларда хизматлар меҳмон кутиш, базм ўтказиш, элчи қабул қилиш, давлат ишларини бошқариш каби вазифалар бажарилган. Шунинг учун ҳам унинг интерьерлари беазаги унинг вазифасидан келиб чиққан мавзуларга бағишланган. Жумладан, Хоразмдаги Тупроқ қаъла саройининг аскарлар залида аскар ва саркардаларнинг ҳайкалинини кўрамиз. Болаликтепа саройи меҳмон кутишга бағишланган бўлса керак, унинг интерьерлари деворларида меҳмон кутиш мавзусидаги тасвирлар ишланган. Муҳташам беазаги, тантанаворлиги кишига ўзгача психологик таъсир кўрсатади.

Шунга ўхшаш композицияни сарой ва савдо тимларида ҳам кўрсак бўлади. Савдо тимларида ташқи девор билан чегарадош гумбазлар

остида савдо қилиш учун ўрнатилган супа ёки расталар унинг функциясини белгилайди.

Хоналарнинг тузилиши, ҳажми, эни ва бўйи, уларнинг функционал вазифаси инобатга олинган ҳолда қурилган. Жумладан, сарой учун кўпроқ тўғри тўртбурчак хона қулай бўлган. Узунчоқ тўғри тўртбурчак хона тўрида анча жойни тахт ёки тўрдаги супа эгаллайди. Тўрда ўтирган шахс олдида бориш учун кўп масофа бўлиши, унинг хизмат юзасидан обрў-эътиборини кучайтиришга қўл келган. Чунки, шох ёки ҳоким қабулига келган шахс тахтга яқинлашгунча минг хаёлларга боради. Сарой беазаги тантанаворлиги, салобати унинг юрагига гулгула солади. Қаршисида ўтирган шахс мансабининг баландлигини, ўз ташрифи тақдирининг ечими ижобий бўлиши шу шахсга боғлиқлиги, унинг хурматини жойига қўйиш лозимлиги каби тушунчалар унинг фикру зикрини эгаллаб олади. Қабулхона эгаси ўз навбатида шу ораликдаги вақт ичида ташриф буюрган шахснинг фикру зикрини, ташрифи сабабини, касбу корини билиб олишга ҳаракат қилади. Шунингдек, обрўли меҳмонларни қабул қилиш маросимларида хона ён девори бўйлаб узунасига вазиру, сарой арконларининг қатор бўлиб туришларига қўл келган.

Анфилада тузилишдаги бирдан-иккинчисига ўтиб борадиган хоналарнинг кетма-кет жойлашиши кўпроқ диний иморатларга ва саройларда қулай бўлган. Жумладан, Ажинатепа Будда ибодатхонаси хоналари кетма-кет жойлашган. Анфилада тузилишидаги хоналар турар жойларда ҳам бўлганлигидан Нисодаги «Квадрат уй» ва Сайёд шаҳарчасидаги хонадон уйи гувоҳлик беради (146-расм).

Ибодатхоналар тарҳи, тузилиши кишининг ичкарига борган сари ҳаяжонлантиришга, унга муқаддас хонага, илоҳий кучга эга бўлган даргоҳга кириб бораётганлигини билдиришга қаратилган. Бунга ибодатхона ичкарисида, тўрида ярим қоронғи хонада илоҳ ҳайкалининг ўрнатилиши ёки деворий тасвири, хонада саждагоҳнинг (алтарь) ёки илоҳий олов ёнаётган оташкад тўғрисидаги меҳробнинг бўлиши, ҳовли, айвон, зал поли сатҳининг саждагоҳ томон кўтарилиб бориши кишини психологик тайёрлаб борган.

Еркўрғон ибодатхонасининг айвонга яқин

жойида баландлиги бир метрга яқин тўсиқнинг бўлиши ибодат ташкил қилувчилар билан ибодатга келганларнинг ораларида чегара бориғидан далолат беради (Сулейманов Р., 2000, 253-б.). Бизнингча, ибодатхоналар тарҳи руҳонийларнинг мансаб, илму амали, иззат-обрў жиҳатидан табақаларга бўлиниб, ибодат кишиларига мослаштирилган. Жумладан, Панжикент эҳромларида катта зал ичкарисидоги кичкина хонада эътиборли шахсларнинг, илму амали жиҳатидан кейинги табақага мансублар очик томони узун галерея-айвонга тутушиб кетган залда, олд томондаги галерея қангаларнинг бир ёки икки қатор саф тортиб ибодат қилишлари имконини берган.

Маҳалла масжидларида хонақоҳ тузилиши ҳамда уларнинг катта-кичиклиги намозхонлар жамоасига боғлиқ бўлган. Жумладан, маҳалла, қишлоқ масжидларида томонлари тенг тўртбурчак хоналар қўл келган. Катта маҳалла ва жоме масжидларида хонақоҳ учун тўғри тўртбурчак тарҳ кенг қўлланилган. Меҳроб унинг кенг томонига, узун деворнинг ўртасига жойлаштирилган. Унинг қулайлиги шундаки, бундай тарҳдаги хонақоҳ намозхонлар сафининг узун бўлишига ва қаторларнинг сон жиҳатидан қисқарилишига имкон яратган. Имом сафдагиларга кўриниб турган ва унинг овози орқадагиларга ҳам эшитилиб турган. Фикримининг далили сифатида Марказий Осиёда ўрта асрларда шаҳардан ташқарида қурилган намозгоҳлар (ийдоғоҳ) тарҳига мурожаат қиламиз. Намозгоҳларда асосан Қурбон ва Фитр ҳайитларида ийд намозлари ўқилган. Эрта қурилган намозгоҳларда усти ёпиқ иморат деярли бўлмаган. Атрофи девор билан ўралган майдоннинг ғарбий деворида меҳроб ўрнатилган ёки уч томони очик майдоннинг меҳробли ғарбий девори бўлган, холос. Кейинчалик ҳовлининг ғарбий қисмида, яъни меҳроб жойлашган томони ёпилган холос. Жумладан, меҳробли девор ва минбардан ташкил топган X – XII асрларга оид Бухоро намозгоҳига XVI асрда уч бўлинимали хонақоҳ қурилган (Нильсен В.А., 1956, 62-б.). Шу ўринда С. Хмельницкий ўрганган ва қурилиш вақтини XII – XIII асрларга оид деб аниқланган Бешкентдаги намозгоҳни мисол келтирамиз (Хмельницкий С., 2001, 27-б.). Намозгоҳ узунлиги 30 м, эни 2,5 метрли еттита гумбазли галереядан ташкил топган. Фузор намоз-

гоҳининг ғарбий қисмидаги иморат (XIX-XX асрлар) тарҳда узунлиги 36,3 метр, эни 7,4 метрли айвонни ташкил қилади (Кочнев Б.Д., 1976, 61-б.). Айвон икки қатор ёғоч устунлар ёрдамида узунасига 11 та бўлинмага тақсимланган. Чуқур меҳроб марказий бўлинма тўри деворида жойлашган. Самарқандда Тиллақори мадрасасининг шимоли-ғарб бурчагида қурилган масжид тарҳида ҳам шундай композицияни кўрамиз. Мазкур масжиднинг мадраса бурчагида жойланишига сабаб унинг меҳробини ғарб томонга қаратишни таъминлаш назарда тутилган. Масжид марказий бўлинмасининг ҳар икки ёнида 15 тадан бўлинма уч нефли галереяни ташкил этади. Улар ҳам композиция, ҳам безак, ҳам салобати жиҳатидан марказий бўлинмага бўйсунган. Шундай тузилишдаги намозгоҳлар Кармана, Тошкент, Косон, Касби, Қарши, Исфара, Самарқанд ва бошқа жойларда ҳам бўлган (147-расм). Мазкур обидаларда ҳам намозхонлар сафининг узун бўлиши назарда тутилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Турар хонада ҳам тўғри тўртбурчак ва томонлари тенг тўртбурчак тарҳ қўл келган. Хона кириш қисмида пойгоҳнинг мавжудлиги хона тўрининг остонага яқинлашишига олиб келади. Шунинг учун узунчоқ тузилишдаги тарҳ хона юзасининг меҳроб, пойгоҳ ҳисобидан торайишини камайтирган.

Тўғри тўртбурчак тузилишидаги пойгоҳ хона ўртасига чиқарилган тарҳ учун томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) тузилиш қўлланилган. Бундай хоналарда пойгоҳ атрофи бўйлаб баланд супа ўрнатилган (Тоғли Бадахшон, Қоратегин, Юқори Зарафшон). Уларда пойгоҳ функция жиҳатидан киши тасаввурида даҳлиз ёки кичкина ҳовли таассуротини беради.

Дарҳақиқат, пойгоҳ атрофи девор билан ўралса, у даҳлиз ёки хоналар билан ўралган кичкина ҳовлига ёки кўп хонали уйга ўхшаб қолади.

II. 3. ХОНА ИНТЕРЬЕРИ ВА ТАШҚИ МУҲИТ

Деди: “Эй, зар қаср эгаси мезбон,
Жойларинг фаробахш, дилинг шодимон.
Лекин бу айвонинг эмасми баланд,
Бошига булут ҳам ташлолмас каманд”.

Низомий Ганжавий

Марказий Осиё меъморчилигида хонани ховли иқлим шароити билан яқинлигини сақлаш ва ховлининг ранг-баранг манзараси билан, композиция жиҳатидан боғланишига алоҳида эътибор берилган. Мазкур тадбирларни амалга оширишда айвон қўл келган. Айвон хона билан ташқи муҳитни боғловчи қисм вазифасини ўтаган. Унинг ховлига қаратилган очиқ томони манзарали хонага олиб кираётгандек, ёки аксинча, хонани манзарага олиб чиқаётгандек туюлади. Айвон устунлари ҳам ховлидаги дарахт таналари билан ҳамоҳангдек. Шу ўринда V-VII асрларга оид Варахша саройи деворий нақшларидан бир паннога эътиборимизни қаратамиз. Мазкур нақшнинг асосий элементи юқори томони айрига ўхшаб икки томон йўналган новдачани ташкил қилади. Шундай новдачалар қатори вертикал чизиқларда устма – уст ўрнатилиши натижасида дарахтзорлардан ташкил топган тасвири пардага монанд нақш юзага келган.

Айвон баҳор, ёз, куз фаслларида хонадоннинг асосий дам олиш жойи ҳисобланган. Хонадоннинг аъзолари кўп вақтини шу жойда ўтказишади. Унинг деворларига, шифтларига ишланган ранг-баранг, нафис нақшлар ҳам табиат манзараси билан ҳамоҳанг, киши ўзини табиат кўйида ўтиргандек сезади.

Марказий Осиё меъморчилигида айвон бронза даврида ҳам қўлланилган. Жумладан, Бактрияда Олтинтепа - 10 рақамли уйнинг икки ховлиси бўлиб уларнинг ҳар қайсиси уч томонидан айвон билан ўралган (Сарианиди В.И., 1977, 59-расм). Қизилча 6 рақамли уйда тўртинчи қурилиш даври уфқ чизигида тўрт томони турар хоналар билан айлантирилган ховлининг бир томонида айвон қўлланилган (Сагдуллаев А.С., 1981, 9-б.). Ховлининг тўрт-

тала томони ҳам бир қатор хона, сўнг айвон билан айлантирилган тарх, милоддан аввалги II асрга оид Нисодаги “Квадрат уй” номли турар жой иморатида мавжуд (ВИА, 1970, 356-б.). Тўғри тўртбурчак тузилишидаги уй композициясига айвон киритилган тархни милоддан аввалги I асрга оид Холчаён саройида кўрамиз (ВИА, 1970, 359-б.). Мазкур сарой айвони уч томонидан зал ва хоналар билан ўралган тархга эга. Мазкур обида тархида айвон барча хоналар учун бир хил хизмат килувчи ва композиция жиҳатидан уларни бир марказга йиғувчи элемент сифатида гавдаланади. Самарқанд шахрининг Афросиёб саройида эса, айвон ўз устунлари билан обиданинг ўрта қисмига нештоқ сифатида қўшилган. Мазкур иккала обидада ҳам айвон иморатнинг тантанаворлигини орттирган ҳамда обида билан қадимий шаҳар турар жойлари мажмуасини композиция жиҳатидан боғланишини таъминлаган.

Илк ўрта асрга оид деворий суратларда иморат иккинчи қаватида балконга монанд кичкина айвончалар тасвирланган. Анников губерниясидан топилган VI-VII асрларга оид мис идишда Марказий Осиё меъморчилигига хос обида тасвири ишланган. Унинг юқори қисмининг икки томонида девор сатҳидан қисман бўртиб чиққан айвончалар-балкончалар ишланган. Панжикент деворий суратларида ҳам балкончалар тасвирланган. Балкончаларни XV – XVI асрларда ишланган миниатюра тасвирларида ҳам кўрамиз (148-расм).

Айвон, диний ва ижтимоий обидаларда ҳам қадимдан қўлланилган. Айрим обидаларнинг ўзи бутунлигича чуқур айвон тузилишида қурилган. Бунга IX – XI асрларга оид Термиздаги Чорустун ва Бухородаги Моҳ масжидлари мисол бўла олади. Чорустун икки томони очиқ қолдирилган. Шундай композицияни Термиздаги XI – XII асрларга оид шаҳардан ташқаридаги шохлар саройида кўрамиз. Галерея туридаги торроқ айвон – йўлак XI асрда қурилган Доя хотин карвонсаройида қўлланилган. XIV – XV асрларда қурилган салобатли жоме масжидларида ховли майдонининг атрофи бостирма шаклида бир неча устунларга қатор ўрнатилган чуқур айвон билан айлантирилган. Самарқанддаги Бибахоним Жоме масжиди, Бухородаги Калон масжиди шундай тузилишга эга. XVIII – XIX асрларда қурилган маҳалла ва кичикроқ жо-

ме масжидларида хонақоҳнинг бир, икки, уч томони айвон билан чегараланган тарҳ кенг қўлланилган. Мадрасалар ҳовлисининг тўрт томонида марказий ўқларда бир-бирига қарши жойлашган айвонлар назарда тутилган. Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси ва XVI – XVII асрларда қурилган мадрасаларнинг деярли кўпчилигида айвон шундай тартибда жойлаштирилган. XIX асрнинг биринчи ярмида қурилган Хивадаги Тошҳовли саройида ҳар бир бўлинма бир устунли чуқур ва баланд айвонга эга.

Айвон ўрта асрларда ҳам, ундан кейинги асрлардаги турар жойларда ҳам кенг қўлланилган. Турар жой меъморчилигида айвон икки, уч, тўрт хона оралиғида, уй олд қисмини бутунлай эгаллаган тарҳда (пешайвон), иморат олд ёки ён томонларида галерея (далон) сифатида, девор сатҳидан бўртиб чиққан балконга монанд ҳолда, ҳовли иккинчи қавати очиқ қисмини эгаллаган шийпон сифатида ва алоҳида тўрт, уч томони очиқ бошпана (шийпон) шаклида келиши мумкин.

Айвоннинг турар жой меъморчилигида қўлланилиши ўша жойнинг иқлим шароити ва хоналарнинг жойланиши тартибидан келиб чиққан. Масалан, Хивада иқлим шароитининг ўзгачалиги, бу ерда ёзда ҳавонинг нисбатан иссиқлиги сабабли айвон хона ва ҳовли ҳавосини янгилаб туришга мўлжалланган. Бу ерда айвон икки хил тузилишга эга. Улу айвон хона олд қисмини эгаллаган ва хонадан анча баландга кўтарилган. Унинг қаршисида терс айвон – кичикроқ айвон ўрнатилган. Улу айвон битта марказий устунга эга бўлиб, кўриниш жиҳатидан минорага ўхшаб кетади. У шамол эсадиган томонга қаратилган бўлиб, шамолни ушлаб ҳовлига йўналтирган. Бу ерда иккала айвон кичкин ҳовлини том билан ёпгандек туюлади.

Бухорода баланд кўп устунли айвон, кўп ҳолда ёзги хоналарга кўндаланг ҳолда қўшилган. Бухоро турар жойларида ним айвон кенг қўлланилади. Ним айвон биринчи қават устида оддий айвонга нисбатан торроқ бўлиб, иморатнинг бир томонини узунасига эгаллайди. Ним айвон ёз ойларида оиланинг дам олишига мўлжалланган.

Самарқанд турар жой меъморчилигида айвон, турар хоналарнинг бурчагида, кўпроқ уларга нисбатан кўндаланг жойлаштирилган.

Фарғона турар жой меъморчилигида айвон кўпроқ уч-тўрт хона олдини эгаллаган. Шунинг учун ҳам бундай айвон пешайвон деб юритилган.

Айвоннинг яна бир турига шийпонлар киради. Шийпонлар иккинчи қаватда қурилган. Шийпон Тошкент, Қарши, Шаҳрисабз турар жой меъморчилигида кўп учрайди. Хонадонларда иккинчи қават хоналарини табиат билан боғлашда шийпоннинг аҳамияти катта бўлган. Шийпон иккинчи қават хоналарини табиат манзараси билан боғлашга ва улар оралиғида усти ёпик ҳовличани яратиш имконини берган.

Кичикроқ ҳовлини айвон тарзида ёпиш ҳоллари ҳам халқ меъморчилигида учрайди. Бунга Марғилонда XIX асрнинг ўрталарида қурилган уйнинг ҳовлиси мисол бўла олади (Воронина В.Л., 1951а, 43-б.). Айвон шифти марказидаги туйнук ва кўтарилиб тушириладиган қашқарча панжалари билан ёритилган ва табиат билан боғланган.

Ўзбекистон ҳудудида жойлашган обидаларни ва турар жой меъморчилигига оид материалларни кўздан кечирав эканмиз, бу ерда қадимдан бир неча хил тузилишдаги айвон турлари бўлганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, оддий чуқур айвон турар жойларда, мадраса ва бошқа турлардаги обидаларда кенг қўлланилган. Иккинчи – галерея тузилишидаги айвон. Бундай айвонлар масжид, карвонсарой ва бошқа турдаги иморатларда кенг қўлланилган. Учтинчи – шийпон тузилишидаги айвон кўпроқ турар жой меъморчилигида қўлланилган. Тўртинчи – балкон тузилишидаги айвонча турар жой ва илк ўрта аср кўшкларида кенг қўлланилганлиги гувоҳи бўламиз. Шунингдек, алоҳида айвонга монанд иморатларни ўрта аср масжидлари тузилишида кўрамиз. Алоҳида қурилган, тўрт ёки уч томони очиқ шийпонлардан турар жой меъморчилигида дала боғ ва ҳовлиларда фойдаланилган.

Айвон ўз вазифасидан ташқари иморат умумий композициясини бадиийлаштирган, унинг меъморий ечимини бойитган. Масалан, Хивада Тошҳовли саройи ва турар жой, айвонларида улу айвон чуқур ва компакт ҳамда минора тузилишида бўлиб, унинг марказидаги устун ўймакорлик қилинган нақшу нигори билан нафақат айвон, бутун ҳовли композициясига бадиийлик киритган. Ўзбекистоннинг деярли барча

вилоятларида, кўпроқ масжидлар, Фарғона водийсида эса турар жойларда ҳам айвоннинг юқори қисми кайвон-маркази кўтарилган шаклда ишланиши ҳам иморат тарзига бадиийлик бағишлайди.

Айвон иморат билан шаҳар муҳитини композиция жиҳатидан боғлашга ҳам кўл келган. Жумладан, қишлоқларда, хусусан тоғ қишлоқларида масжид иморати табиий баландликда қурилган ва унинг икки ёки уч томони ўз айвони билан қишлоқ кўчаларига қаратилган. Бундай пайтда айвон ўз вазифасидан ташқари масжид иморатининг асл моҳиятини билдириш ва унинг қишлоқ меъморчилиги билан ўзаро боғланишини таъминлаган. Шаҳарларда ҳам айвон масжиднинг турар жой мажмуасида доминант бўлишига ижобий таъсир кўрсатган. Шаҳарда масжид учун махсус супа ёки баландлик қўлланилмаган. Маҳаллани кесиб ўтган тор кўчадан бораётган йўловчи бирданига масжиднинг баланд айвонига дуч келади. Бундай ҳолатда айвон биринчидан масжиднинг ҳамма учун очиқлигини намоён қилса, иккинчидан масжиднинг турар жойлар мажмуасида доминантлигини таъминлайди, учинчидан эса баланд айвон, масжид мажмуаси билан маҳалла турар жойларини композиция жиҳатидан боғланишини таъминлайди. Шу ўринда И.И. Ноткиннинг... барча ёпиқ хоналарни очиқ ва ярим-очиқ рекреациялар – дам олиш жойлари билан тенг таъминлашда, очиқ муҳитни интерьерлаштириш ғояси ётади. Умуман, кўп қийматли муҳитнинг ҳамма жойида ҳаракат бўлишига, кишига ўзи яратган меъморий мажмуанинг ҳар қандай қисқа бўлагида ташқи муҳит билан ўзи орасида зарур муносабат ўрнатиш ва бу микромуҳитдаги барча ҳаракатдан психологик маъно, манзарадан завқ олиш назарда тутилган (Ноткин И.И., 1981, 23-б.), деган фикрини эслаш мумкин.

Умуман олганда, айвон, шийпонлар хонани табиат билан боғлаш, хона ҳавосини тозалаш, хонани намгарчиликдан сақлаш, хоналар оралигида усти берк ҳовли яратиш имконини берган. Шунингдек, иморатга бадиийлик, тантанаворлик бағишлаган. Иморат билан майдон, ҳовли, маҳалла ва кўчаларни боғлаган.

II. 4. ИНТЕРЬЕРДА ТАБИИЙ ЁРУҒЛИК МАНБАИ

Уй ич-ичидан чунонам ёруғ,
зоҳирда эса юлдузга монанддир.

Авесто

Марказий Осиёда йил фаслларининг кўп қисми қуёшли келади. Асосан, ёз ойларида одамлар хонани бироз вақт қоронғироқ сақлашга ҳаракат қилишган. Қолган вақт хонанинг ёруғ бўлиши таъминланган. Чунки ёруғлик, қуёш нурлари хонада қуруқликни таъминлаган ва киши фаолиятига зиён етказадиган унсурларнинг камайишига ижобий фойда берган. Марказий Осиёда халқ турар жой меъморчилигида хоналарни ёритиш масаласи асосан икки хил услубда таъминланган. Биринчиси, хоналарни шифтда қолдирилган туйнук орқали ва иккинчи тури девордаги эшиклар устига тобадон – ганчли панжара жойлаштириш ҳамда асосий хонанинг ҳовли томонига деразалар ўрнатиш каби тадбирлар билан ечилган. Археологларнинг таъкидлашича, биринчи турдаги, яъни шифтда туйнук-равзан ўрнатиш услуби энг қадимий ҳисобланган. Шу турдаги шифт милодгача V асрга оид Клузий шаҳарчаси яқинида Поджо Гаэладан (Италия) топилган уй кўринишини ифодалаган гўр қутида ҳам ўз аксини топган (ВИА, 1973, 412-б., 24-расм). Бундай турдаги шифт юқорида изоҳлаганимиздек, ҳозирги кунда ҳам Тоғли Бадахшон, Дарвоз, Қоратегин воҳасининг юқори қисмида деярли ўз моҳиятини сақлаб қолмоқда.

Қуёш ўрнининг ўзгариши натижасида хонада ёруғлик тушиши ҳам ўзгариб турган. Қуёшнинг чиқиш ва ботиш пайтида хонанинг бурчакларига ҳам ёруғлик тушган. Қолган пайтда рўзандан тушган ёруғлик хонага майин тарқалган.

Хона эшиклари устки қисмига ўрнатилган тобадонлар – турли композициядаги панжаралар ҳам хонага ёруғликнинг майин тушишига ёрдам берган. Уларнинг эшикдан юқорида бўлиши ҳам, хона тўрига вақт-вақти билан ёруғлик тушишини таъминлаган.

Хонанинг ҳовли томон деворига катта деразалар ўрнатилиши ва деразаларнинг икки табақали эшиклар билан тўсиш одати Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлар турар жой меъмор-

чилигида кенг қўлланилган. Бу услуб XIX асрнинг иккинчи ярмида кенг қўлланила бошланган. Бу ойларида хонани қизиби кетишдан сақлаш учун деразани тўсиб турган эшиклар эрталаб ёпилган, салқин тушгандан сўнг очилган. Турар жой меъморчилигида бундай деразанинг деярли пол ситҳидан ўрнатилишига В.Л. Воронина хонадонларда мебель қўлланилмаганлиги, яъни оила аъзоларининг полда ухлаб, полда ўтириб овқатланиши сабаб бўлган, - деб фикр билдиради (Воронина В.Л., 1990б, 197-б.). Бизнингча бундан ташқари, хонани ҳовли билан боғланишини тийминлаш ҳамда эшикли дераза устига тобадон ўрнатиш имкониятини сақлаб қолиш бўлган, деб ўйлаймиз. Чунки эшикли дераза пол ситҳидан 50-60 см кўтарилган ҳолда ўрнатиш тақдирда, дераза устида тобадон ўрнатиш имконияти йўқолади. Эшикли дераза устида тобадон ўрнатиш зарур бўлган, чунки куннинг иссиқ пайтида дераза эшиклари ёпилганда, ёруғлик тобадонлардан тушган.

Гумбазли иморатларда ёруғлик гумбазнинг ундан, гумбаз ости саккизбурчак, ўн иккибурчак пойгумбазларда ҳамда обида деворларида ўрнатиш туйнуклардан тушган. Гумбазнинг ўнга ўрнатиш табиий ёруғлик манбаи икки хил тузилишда бўлган. Биринчи турга гумбазнинг энг юқори нуқтасига ўрнатиш кичкина туйнук киради. Бундай туйнук кўпроқ ҳаммомларда қўлланилган. В.Л. Воронинанинг фикрича, ҳаммом гумбазидаги кичкина туйнук кўпроқ гумбаз остида йиғилиб қолган иссиқ ҳавонинг чиқиб кетишига мўлжалланган (Воронина В.Л., 1990б, 195-б.). Иккинчи турдаги табиий ёруғлик манбаи гумбаз устига ўрнатиш олтибурчак, кўпроқ саккизбурчак фонар тузилишида бўлган. Унинг очик томонларига декоратив панжаралар ўрнатишган. Бундай гумбазли томонлари очик бўлинма (фонар) кўпбурчакли бўлганлиги сабабли, ундан ёруғлик хонанинг ҳамма томонига тенг тарқалади. Бундай табиий ёруғлик манбаи кўпроқ масжид, хонақоҳ, макбараларда қўлланилган.

Шунингдек, интерьер гумбаз ости кўп бурчакли пойгумбазнинг турли томонларидан ўрнатиш туйнуклар орқали ёритилган. Бундай ёритгичлар ҳам масжид, мадраса, хонақоҳ, макбараларда қўлланилган. Бундай туйнуклар иморат тўрт томонида ва гумбаз остида бўлганлиги сабабли улардан тушган ёруғлик хо-

на гумбазини баланд бўлиб кўринишига ижобий таъсир кўрсатган.

II. 5. ХОНАДА ЭКОЛОГИК МҲИТНИ ЯХШИЛАШ ОМИЛЛАРИ

Шимол шамоли эсганда, шаҳардан шундай дейишади: “Сен бу шаҳарни ёқимли қилиб турган нарсасан”.

Муқаббил ар-Рих

Ҳозирги кунда экологик тоза муҳитни сақлаб қолиш мақсадида кўп ишлар қилинмоқда. Бундай хайрли ишларни бажаришга бутун дунёда ҳаво, сув ва экинзор ерларнинг таркиби ўзгараётганлиги сабаб бўлмоқда. Ҳозирги кунда турар жой, жамоат иншоотлари, ишлаб чиқариш корхоналари интерьерларида ҳам экологик тоза муҳит яратишга алоҳида эътибор берилмоқда. Шу муносабат билан қадимий уйлар интерьерларида тоза муҳитни сақлаш учун кўрилган чора-тадбирлар ҳақида қисқа фикр юритишни лозим топдик.

Дарҳақиқат, халқ меъморчилиги тарҳида, композициясида назарда тутилган айрим чора-тадбирлар хонада тоза муҳитни сақлашга хизмат қилган. Жумладан, турар жой ва бошқа иморатларнинг ҳовлисида кичкина чорбоғ, айрим ҳолларда ҳовузнинг бўлиши ҳам хонани табиат билан боғлашга қаратилган ва бунда айвоннинг ўрни катта бўлган. Одамлар ёз, баҳор, эрта куз ойларида куннинг кўп қисмини айвонда ўтказишган. Шунинг учун Марказий Осиёнинг деярли барча жойида турар жой, диний обида ва саройлар композициясида албатта айвон бўлган. Айвон хона ҳавосини алмаштириш учун ҳам хизмат қилган. Жумладан, Хива шаҳри уйлари композициясидаги баланд айвон майин эсаётган тоза ҳавони олиб, хонага юборишга мўлжалланган. Қуруқ ҳаво ва чанг-тўзон миқдори баланд ўлкаларда ҳовлини чегаралаш даражаси муайян ошади (Воронина В.Л., 1982, 53-б.). Қорақалпоғистонда Хўжайлининг эски шаҳар қисмида ҳовли усти том билан ёпилган уйлари учратдик. Мазкур тадбир ҳовлини нафақат қуруқ ҳаво, шунингдек қишнинг совуғидан асрашга ҳам қаратилган. Ҳовлининг ёпилишини

Хива уйларида ҳам учратамиз. Бу ерда ҳовли Хўжайлидагидек текис том ўрнига айвонлар ёрдамида ёпилган. Ҳовлининг бир қисми катта ва баланд айвон билан ёпилса, унинг қарама-қарши томони кичик айвонга эга.

Тоғли Бадахшон, Дарвоз ва Қоратегин уйлари шифтининг чорхона қисмидаги туйнук – равзан, хонада тик йўналишда ҳаво алмашувини таъминлайди. Равзандан кираётган тоза ҳавонинг очик қолдирилган эшикдан чиқиб кетаётгани яққол сезилади. Равзан хонадаги дегдон ва оштон тутунларининг чиқиб кетишини ҳам таъминлайди. Шунингдек, хонани ёритган, қуёш чиқиши ва ботишига қараб унинг нури куннинг маълум вақтида хонанинг барча қисмига тушган, натижада уй бурчакларини зах бўлишдан сақлаган.

Шаҳар уйларида, масжидларда кенг қўлланилган тобадонлар ҳам хона ҳавосини алмаштириш ва ёруғлик тушишига имкон яратган.

Сурхондарё, Қашқадарё тоғ қишлоқлари турар жой меъморчилигида қишда яшаш учун махсус қишки хона бўлган. Хонанинг кириш қисмида, икки девор оралиғида оштон – ўчоқнинг назарда тутилиши ҳам тутуннинг хонага ёйилмаслигини таъминлаган.

Икки девор орасидаги кенг мўри тутунни сўриб чиқарган. Деярли барча жойда оштон, хонанинг кириш қисми деворида бўлган. Бу, хона асосий қисмининг тоза сақланишига имкон яратган. Шунингдек, кўп ҳолларда хона кириш қисми девори мағзидаги ўчоққа ўтин даҳлиздан қаланган. Бу тадбир ҳам нафақат даҳлизни, балки асосий хонани иситган ҳамда унинг тоза бўлишини таъминлаган.

Тоғли Бадахшон, Қоратегин, Дарвоз ва бошқа тоғли ўлкаларда оштон, хонанинг ичида бўлганлиги сабабли, эндигина ёқилган ўтин тутуни бирданига равзандан чиқиб кетмаган. Хусусан, янги ёқилганда ўтиннинг тутуни биров сақланган. Бунинг учун хонага кириш эшиги биров очилса, ундаги тутун равзандан кираётган шабода ҳисобига эшикдан ёки аксинча эшикдан кирган тоза ҳаво ҳисобига равзандан бирпасда чиқиб кетган. Лекин бу тутун зарарли ҳисобланмаган. Чунки оштонга тоза ва курук ўтин ёқилган. Тутун ва ўгин Авесто динида ҳам олқишланган. Мана бир мисол:

Эй, Ахура Мазданинг Озари! Қўлимиздаги ўтин сенга бўлсин! Унинг тутунлари сенга бўл-

син! Унинг хурушлари сенга бўлсин! Ўтин гарамлари сенга бўлсин! ... (Авесто, 2001, 90-б.)

Хонани иситишнинг энг қадимий услубига оид сандал ҳам хона ҳавосининг тоза туришига путур етказмаган. Сандал остидаги чўғ тутуни унинг устига ташланган қалин кўрпадан ташқарига чиқмаган. Сандал учун ҳам чўғи, иссиқлиги узоқ сақланидиган ва кам тутайдиган ёғоч турлари ишлатилган. Шунинг учун хона ҳавоси яхши сақланган.

II. 6. ХОНАДА ТАБИАТ РАНГ – БАРАНГЛИГИ

**Ким бу гулистонким эрур бир жаҳон,
Балки жаҳоне гул ичинда ниҳон.**

Алишер Навоий

Ўрта Осиёдаги ҳар бир хонадон ҳовлисида кичкина боғча бўлган. Боғчадаги кўкатлар, гуллар, дарахтлар эрта баҳордан кеч кузгача ям-яшил, сарғиш, қизил рангларга бурканган бўлади. Хона ана шундай серзавқ манзарадан чегараланган. Бундай чегарани йўқотиш мақсадида хона ичига ранг-баранг нақшлар чизилган.

Деворлар маҳаллий ганч билан пардозланганлиги сабабли хона деворлари биров сарғишроқ, яъни иссиқ мижозга кирувчи, киши кўзига илиқлик бағишловчи ранг тусини олган. Ҳовлига қаратилган девор деразалари оралиғидаги вертикал бўлинмаларда гуллари чарос очилган нафис новдали сербарг ва сергул буталарни чизишган. Нақшлар ичи, оралиғи ҳар хил нафис ранглар билан бўялган. И.Шкондинанинг кузатишича, халқ турар жой хоналари ичида нақш тўғридан-тўғри ёруғлик тушадиган деворда ишланган. Шунинг учун нақш майда, нафис ишланган ва яқиндан кўринишга (қарашга) мўлжалланган, деб ёзади. (Шкондина И., 1984, 16-б.). Дарҳақиқат, ҳовлига қараган деворнинг хона томонига ёруғлик тик тушмайди. И.Шкондинанинг фикрига қўшимча қилиб шуни айтишимиз мумкинки, бу тадбир асосан хона деворининг боғ манзараси билан боғланиб, ҳамоҳанг бўлиб кетишини таъминлаган.

Ўрта Осиё шаҳарларида, шу жумладан Самарқанд, Бухоро, Китоб, Шаҳрисабз, Кўкон, Марғилон, Фарғона, Ғошкент, Хўжанд ва ҳатто Фарғо-

на водийси тоғ кишлоклари турар жой меъморчилигида меҳмонхоналар шифти ранг-баранг ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Тўғри ва вассаларига ишланган нақшлар замири (фони) кўпинча оч сарғиш аралашган қизил ранг билан бўялган. Иссиқ колоритли қизил ранг устида турли рангда ишланган майда, нафис ўсимликсимон нақшлар хона шифтини боғдаги сўрига монанд қилиб кўрсатади (149-расм).

Умуман олганда, ранг-баранг ўсимликсимон шифт беағи девор юзасидаги гуллар тасвири билан ҳам мавзу, ҳам ранг жиҳатидан боғланиб, хонада ҳамма вақт баҳор манзарасини эслатади. Хона муҳити билан ҳовли манзарасини боғлайди, улар оралиғидаги кескин фарқни юмшатади. Бир сўз билан айтганда, кишида манзарага, табиатга бўлган меҳрини уйғотади ҳамда эстетик завқ бағишлайди.

II. 7. ХОНА БИЛАН БОҒЛИҚ РАМЗИЙ ОДАТЛАР

Умр қисқа, санъат йўли олис,
омад бебаҳо, тажриба бевафо,
ҳукм чиқармоқ машаққат.

Гиппократ

Хона инсон учун макон, бошпана бўлган. Оқилани кишининг соғуғидан, ёзнинг иссиғидан, турли бало-қазолардан асраган. Шунинг учун хона қадим замонлардан буён турли илоҳий тушунчалар билан боғланиб келган. **Хонани олам томонлари** билан боғлашган. Жумладан, қоиноғ тузилиши тўғрисидаги тушунча паҳлавий анъаналарига биноан Тиштрийя, Садвес, Ваҳанд ва Хафтаранглар-тўрт томон ҳомийси ҳисобланган (Дрезден М., 1977, 344-б). Вандидотда эса квадратни тўрт томон эмас, доиранинг томонлари деб тушунилган. Бу тушунча Авесто таълимоти бўйича квадрат эмас, доирага тўғри келади (Стеблин-Каменский И.М., 1995). Авесто анъаналарига биноан дунё етти оламдан (томон) – кишвар ёки каршвардан ташкил топган. Марказда муқаддас Хванират, тўрт томонида-тўртта каршвар ва иккита тик йўналишда, яъни Хваниратдан пастда ва юқорида ер усти ва ер ости дунёлари жойлашган дейилади (Сулейманов Р.Х., 2000, 231-б.). Шу ўринда айтиб ўтиш

лозимки, бундай тушунча одамга нисбатан ҳам бўлган. Жумладан, Тоғли Бадахшонда топилган қадимий фалсафий асарда: “Табиатда бор нарса инсон танасида мавжуд (Бертельс А.Е., 1970, 24-б.). Одам борлиғида олти томон мужассам, улар юқори (осмон), паст (ер), жануб, шимол, шарқ, ғарб томонларни ташкил қилади”, - дейилган (Бертельс А.Е., 1970, 16-б.). Ш. Шукуров: «Кузатувларимиз натижасида қадимий Хоразм кулолчилик санъатида, меъморий обидалари тарҳида юқори-паст, ўнг-чап, шарқ-ғарб каби фазовий томонлар билан боғлиқ тавсифлар ва бинар тузилишидаги рамзий классификациялар, ҳамда аёл-эркак тушунчаларини англатадиган ижтимоий тавсифлар борлиги аниқ сезилади», - деб таъкидлайди (Шукуров Ш., 1977, 107-б.). Сўфийликда чорзарб «тўрт уриш» йўли билан зикр айтилган. Зикр айтиш тўртбурчак шаклида амалга оширилган (Яссавий, 1992, 201-3-б.). Ш.Д. Аскарлов сўфийликда чорзарб тўғри тўртбурчак хонада бажарилган, деб таржима қилади (Аскарлов Ш.Д., 2002, 22-б.). Мазкур таржима аниқ эмас, шундай бўлишига қарамасдан, чорзарб тўртбурчакни, яъни тўрт томонни билдиришини инкор этолмаймиз. Чорзарбни меъморчиликка кўчирсак, тўрт бурчакли, тўрт томонли хона тарҳини беради. Томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) тузилишдаги монументал иморатнинг томонлари дунёнинг тўрт томонига ўхшатилиши Афғонистонда ҳам кузатилган (Сарианиди В.И., 1977, 39-б.). Дарҳақиқат, юқорида келтирилган тушунча ва кузатувларни меъморчиликка кўчирсак, тўрт томон уйнинг тўрт томони деворларини, қолган иккитаси шифт ва хона сатҳини (полини) эслатади. Бундай тушунчани инобатга олган ҳолда хонани кичик дунё деб фараз қилсак, хона сатҳи – ер, шифти – осмон, уларни туташтирувчи устун – қурбонлик устунни тимсоли сифатида гавдаланади. Бу ўринда шунга эътибор бериш лозимки, томонларнинг ҳаммаси бир-бири билан чамбарчас боғланиб, бир бутун борлиқни ташкил қилади. Уларнинг, яъни олти томоннинг марказини еттинчи қисм – қурбонлик устун^{*} ташкил қилади. Шунинг учун бўлса керак, қадимдан марказий устун эъзозланган, илоҳий кучлар билан боғланган ва одам қоматига қиёсланган.

Фрот ва Дажла дарёлари оралиғидаги халқларда ҳам дунё, асосан, тўрт томонни ташкил қилади, деган тушунча бўлган. Одам ўртада ту-

* Қурбонлик устунни, умуман устунга оид рамзий тушунчалар шу бобнинг ўрталарига баён этилган.

рар экан у тўрт тарафдан келадиган хавф-хатардан ўзини қўриқлаш мақсадида ўзи турадиган жойнинг тўрт томонини девор билан ўрашни лозим кўрган ва шу хонанинг тўрт деворига Мардука, Набу, Иштар, Ташметум сиймолари иш-ланган туморларни осиб қўйишган (Bude, 1968, 97-98-б.). Қизиғи шундаки, шунга ўхшаш тушунчалар Ўрта Осиё халқларида ҳам яқин йилларгача бўлган. Жумладан, унинг анча соддалаштирилган шаклини Самарқанд, Бухорода учратиш мумкин. Улар меҳмонхона тўрт деворига тўрт халифа (Абу Бакр, Умар, Усмон, Али) номларини ёзиб қўйишган. Айтишларича, халифалар хонани ҳар хил балло-қазолардан, табиий офатлардан асраб, хонадонга тўкин-сочинлик, хотиржамлик, омонлик ва бахт-саодат бағишлар экан (Нозилов Д., 1996, 4-5 бетлар) (150-расм).

Фирдавсий “Шоҳнома”сида сарой ичини дунё маркази сифатида тасвирлайди. Унда кутб – космик офатларнинг учрашадиган ва шу ерда бурилиш, эскидан янгига, ёвузликдан яхшиликка, қоронғу ер ости дунёсидан ёруғ ер усти дунёсига ўтилади, деб тушунилади. Бу иккала дунё хона ичидаги қахрамонлар тақдирини ўзгартириб турган, деган тушунчалар ҳам мавжуд (Шукуров Ш., 1983, 70-б.).

Мавлоно Жалололдин Румийнинг ёзишича: “Инсон ичи-дахлиз, дунё эса уй. Аввал дахлизга, сўнгра уйга кирилади. Дахлизда кўринган барча нарса уйнинг ичкарасида ҳам зоҳирдир... Дунёда пайдо бўлган жамики хайрли ва хайрсиз ишлар, аввало, дахлизда юзага чиқади (Румий, 1997, 119-б.). Қадимда айрим ўлкаларда уйнинг ўзини ҳам жонли мавжудотга қиёслашган. Жумладан, помирликлар тасавурида турар уй тўлиқлигича жонли мавжудот, эркак сифатида гавдаланган (Мухиддинов И., 1982, 78-б.). Иморат қисмларини одам аъзолари билан қиёслаш Ҳиндистонда ҳам бўлган экан. Бу ерда, хусусан, ибодатхона меъморчилигида инсон қўли билан яратилган турар жой, ибодатхона ва бошқа иншоотларда Пуруша* шаклида ҳамда одам аъзолари вужудга келар экан. Шунинг учун ибодатхона қисмлари илоҳларнинг тана аъзоларига ўхшатишган. Жумладан, ибодатхона эшиги – оғиз, том юзаси – елка, бўртиб чиққан қисмлари – қўл, девор – оёқ, пойдевор – илоҳлар оёғи кафтини билдирган (Kramrisch, 1975, p. 41).

Юқорида келтирилган хона билан боғлиқ одатлар ҳамда рамзий тушунчалар унинг қай

даражада инсон ҳаёти учун зарурлигини ва муқаддаслигини белгилайди. Инсоннинг ижтимоий, маънавий ҳаёти учун зарур бўлган масканга муқаддаслик бағишлайди.

Марказий Осиёнинг кўп худудларида, шу жумладан, Суғдда Авесто динига эътиқод қилган хонадонлар уйларида сажда қилиш учун махсус хона бўлганлиги қайд этилади. Қадимий Панжикент хонадонларида муқаддас оташкад ва меҳробга эга хона реконструкцияси В.Л.Воронина томонидан матбуотда келтирилади (ВИА, 1969, 188-б.). Мазкур хона хонадон оила аъзолари учун саждагоҳ вазифасини бажарган. Х. Ахунбабаев сажда учун меҳроби бор хоналар бизда ҳам бўлганидек, Ҳиндистон ва Эронда ҳозирги кунда ҳам зардуштийлик динига эътиқод қилувчи халқларнинг “агиари”-доимий муқаддас олов сақлашга мўлжалланган хоналари бўлганлиги каби Суғдда ҳам “адриан” номи кичик хона саждагоҳ оловини доимий сақлаш вазифасини бажарганлигини таъкидлайди (Ахунбабаев Х., 1987, 10-21-б.). Шунингдек, олим, Л.Л. Гуревичнинг Суғд зодагонлари хонадонларида адриан вазифасини «дари-меҳр» ҳашаматли, катта хоналар бажарган (Гуревич Л.Л., 1981, 45-47-б.) деган фикрига, ижобий баҳо беради (Ахунбабаев Х., 1987, 20-б.).

Илк ўрта асрларда кўпчилик хонадон деворларида сюжетли тасвирлар ишланганлигидан археологик далиллар гувоҳлик беради. Сюжетли тасвирлар кўпроқ тўғри тўртбурчак ва томонлари тенг тўғри тўртбурчак (квадрат) тузилишидаги хоналар деворларида ишланган. Панжикент уйлари кириш эшиги қаршисидаги деворда ўзлари эътиқод қиладиган илоҳлар тасвири, ён томонларида диний маросим қатнашчилари ифодаланган. Хона деворларида ҳаётини воқеалар: жанг, ов, базм сюжетлари ҳам тасвирланган. А. Беленицкий ва А.М. Маршак таъкидлаганларидек, Панжикент хонадонларида турли худоларга сифиниш маросимлари тасвирланганлиги айрим бой оилалар ва бутун авлод учун ўз паноҳкор илоҳийлари бўлганлигидан гувоҳлик беради. Камбағалларнинг уйларида маҳобатли тасвир қўлланилмаган, улар гилдан ишланган барельефли икона-худо тасвири билан кифояланишган (Беленицкий А., Маршак А.М., 1976, 81-б.). Дарҳақиқат, худо тасвири қуйилиб, пиширилган гил иконалар Панжикент (Беленицкий А., Маршак А.М.,

* Кўп функцияли тушунча: одам, эркак - руҳий асос.

1976, 81-б.) ва Афросиёбдан (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1960, 59-б.) топилган.

Шунингдек, Бухоро тарихи китобининг муаллифи Наршахийнинг ёзишича, Бухорода “Бозори Моҳ рӯз” номли бозор бўлиб, унда бир йилда икки марта бутлар сотилар экан. Дурадгорлар ва наққошлар у йилдан бу йилгача бут йўниб, белгиланган кунда шу бозорга келтириб сотишар ва халқ уни сотиб олиб эскирган, синган ёки йўқолган бут ўрнига қўйишар экан (Наршахий, 1966, 26-27-б.).

Камбағаллар уйларида тасвир ишлатишга қурблари етмасдан, бут, худо тасвири ишланган иконадан фойдаланишган, деган масалага бошқача ёндошиш мумкин. Умуман, илмий адабиётда Панжикентда кичик хоналар ораларидаги катта хоналар бой-бадавлат кишиларга мансуб, деб талқин қилинади. Шу масала юзасидан бир нарасага эътибор беришга тўғри келади. Тоғли Бадахшон, Қоратегин, Дарвоз воҳаларида XIX аср охири ва XX аср бошларида ҳар бир хонадонда, хоҳ у бой, хоҳ камбағал бўлсин, кичик хоналар қаторида албатта, битта катта хона бўлган. Катта уй деворига бирлаштириб қурилган мўжаз хоналар ота-она қарамоғидаги кичик оилаларга, яъни уларнинг фарзандларига тегишли бўлган. Шу боис Панжикентдаги катта хоналарнинг ҳаммаси бой оилаларга эмас, балки айримлари бутун бир авлод ёки жамоага, яъни кичик оилаларнинг ота-боболарига тегишли бўлиши мумкин. Энди «даре меҳр» сўзи таржимасига келсак. Форс тилида бу ибора меҳр эшиги, деб тушунилади, яъни ота-бобо уйи фарзанд учун меҳрли. Унинг бу хонадонга меҳри бор ва бу уйдагиларнинг ҳам унга нисбатан меҳри бор, деб тушунамиз. Х. Ахунбабаев: « Илк ўрта аср Суғд ибодатхоналари биринчи навбатда шоҳлар сулоласи диний эътиқоди билан боғлиқ бўлган», - деб ёзади. (Ахунбабаев Х., 1987, 20-б.). Башарти шундай экан, ҳар бир оила ҳам ўз ота-боболари, уруғи ёки жамоаси диний эътиқодига садоқатли бўлиши табиий, албатта. Д. Шлюмберже Шарқда ибодатхоналарнинг зардуштийлик олий паноҳқори Ахура Маздага бағишлаб қурилиши шарт бўлмаган, аксинча, кўп ҳолларда пантеоннинг бошқа худоларига аталган бўлиши мумкин, деб таъкидлайди ва Истахрдаги оташпарастлик ибодатхонасининг сосонийлар сулоласининг бошланиш даврида Анахитага бағишланганлигини

мисол тариқасида келтиради (Шлюмберже Д., 1985, 116-б.). Ундан ташқари, Шумерда бир неча юзта эркак ва аёл илоҳлар (худо) бўлган, шулар ичида 50 таси «улуғ илоҳлар» ҳисобланган ва еттига илоҳ олам, инсон “тақдирини бошқарган” деб тушунилган (Массон В.М., Сарияниди В. И., 1973, 102-б.). С.Н. Крамер, ҳар бир шаҳар, мамлакат, канал, экин майдони, хўжалик ва ҳатто меҳнат қуроллари ҳам ўз илоҳига эга бўлган, деб ёзади (Крамер С.Н., 1965, 101-б.). Мазкур далиллар ҳар бир оила ҳам ўзи-ча паноҳқор танлаши мумкин бўлганлигидан далолат беради.

Шунинг учун барча хонадонларда деворий тасвир бўлиши шарт эмас эди. Бунда хонадоннинг нафақат моддий шароити, балки авлод танлаган дин ва паноҳқор илоҳларни сақлаб қолиш масаласи ҳам назарда тутилган бўлиши мумкин. Чунки ота-она уйидан ажралиб чиққан ёш оила ўз уйида паноҳқор танлаб, хона деворида унинг тасвирини ишлатса, унда унинг ота-боболари танлаган паноҳқор яққаланиб қолади-ку.

Бизнингча, оила паноҳқорларига бағишланган тасвир ҳамма хонадонда алоҳида ишланмаган. У бутун авлод учун ягона ота-боболар уйида бўлган, холос. Оиланинг ўсиши натижасида ўғил-қизлар балогат ёшига етиб уйланиб, турмушга чиқиб, алоҳида уйга кўчиб ўта бошлаганлар. Уларнинг паноҳқорлари билан боғлиқ тасвирлар эса оталари уйида сақланган. Уни ҳеч қайси ўғил ўзи билан олиб кетмаган. Ота-она кўпроқ кичик ўғил оиласи билан қолган. Кўчиб чиққан фарзандларнинг, неvara-эваралари улғайиб яна бошқа ҳовлиларга кўчиб чиққан тақдирда ҳам, улар учун ота-боболари уйида сақланаётган паноҳқорлари тасвири муқаддас ҳисобланган. Натижада, ота-бобо уйи, жойининг ҳурмати ошиб борган. Диний маросимларда ота-боболари учун паноҳқор бўлган деворий тасвирли ҳовлига уларни ёд этиб совға-салом кўтариб келишган. Барча авлод учун шу хона, яъни ота-боболари жойи муқаддас ҳисобланган. Унга меҳр қўйишган ва меҳр-муруват кўрсатишган. Халқимиз орасида ота-боболар жойи муқаддас ҳисобланганлиги ҳақида кўп мақол ва ривоятлар мавжуд. Ота-бобо жойининг муқаддаслиги кўпгина этнограф олимлар томонидан ҳам эътироф этилган.

Шу ўринда битта мисол келтирамиз. Помир-

олди воҳалари халқларида, бордию ота уйи эскириб деворлари ва томи нураб таъмирлашга имкон бўлмаган тақдирда ҳам, уни бузишдан олдин кўни-кўшни, қариндош-уруғларни чакириб дастурхон ёзиб, ота-боболари руҳларига дуолар ўқитиб, уларнинг оқ фотиҳаларини олиш керак бўлган (Мухиддинов И. М., 1985, 25-б.). Шунга ўхшаш тадбир Ўрта Осиёнинг барча жойларида бўлган, деб ўйлаймиз.

Кўчиб чиққан кичик оилалар кундалик сиғиниш маросимлари учун уларнинг ота-боболари паноҳкорлари тасвири ўйилган ёки чизилган гил тахтача ҳамда ёғоч илоҳ ҳайкалчаларидан фойдаланган бўлишлари мумкин.

Ёғоч илоҳ ҳайкалчаларининг сақланиб қолмаганлигига сабаб, А.М. Беленицкий. А.М. Маршаклар айтганларидек (Беленицкий А.М., Маршак А.М., 1976, 81-б.), улар Панжикент иқлим шароитида узок муддат ер қаърида майдаланиб, ушқоққа айланиб кетган бўлса, ажаб эмас.

Турар жой саждагоҳи ҳақида гап борар экан, муқаддас олов масаласига тўхтамасдан иложимиз йўқ. Чунки доимий ёниб турувчи муқаддас олов ҳар бир хонадонда бўлганми ёки бир жойда, яъни ота-бобо уйида сақланганми? – деган савол туғилиши табиий. Бу масалага бирон фикр билдиришдан олдин куйидаги маълумотларга мурожаат қиламиз: ...зардуштийлик ибодатхоналарида ибодат сир тутилган, улардаги олов бегона (доимий ёниб турувчи олов Д.Н.) кўздан тўсилган, ибодатлар кичик гуруҳ хоҳинлар билан ўтказилган (Пугаченкова Г.А., 1987, 54-б.). М. Бойснинг таъкидлашича, XIX асрда ҳам оловга тоат – ибодатдан беҳабарлар кўзи тушмаслиги зардуштийлик динига мансубларга кўника ҳосил қилган экан (Воусе М., 1966, 52-б.). Шунингдек, Ўрта Осиёда олов ибодатхоналари кўп ва улкан бўлиши мумкин эмас. Эътиқод қиладиган жой қанча ноёб бўлса, у мухлислар кўз ўнгида шунча муқаддас кўринади. Зардуштийлик дини давлат дини бўлган Эронда атиги еттига “буюк (улкан) муқаддас олов” бўлган, олов улардан маҳаллий оташдонларга олиб борилган (Пугаченкова Г.А., 1987, 53-б.). Сосонийларнинг охириги шоҳи Йезигард, Эрондан Марвга қочишда, муқаддас оловни Форсдан Истаҳрга келтириб, шаҳардан икки фарсах узоқликда қурилган махсус иморат оташкадасида жойлаштиради (МИИТ, 1939, 87-б.).

Жаркўтон ибодатхонаси бош оташкадасида

мангу ёниб турган оловни тоат-ибодат тугагандан сўнг тарҳда айлана шаклидаги ибодатхонанинг тўрида жойлашган махсус хонага киритиб қўйилган (Гришман Р.М., 1978, 47-б.).

Зардуштийлик дини ақидаларига кўра муқаддас олов бир неча турга, аниқроғи поғонага бўлинган ва улар бир-биридан фарқ қиладиган илоҳий кучга эга бўлган. Жумладан, қадимий анъаналарга кўра Эронда Баҳром олови такводорлик рамзи бўлиб, одамларга қоронғилик ҳокимияти ва Руджа-ёвуз иблис устидан галаба қозониш қобилиятига қодир бўлган (Дорошенко Е.А., 1982, 32-33-б.). Қолган оловлар, яъни иккинчи босқич олови-Адриан, учинчи босқич олови-Даргоҳ, Баҳром оловидан бир поғона паст ҳисобланган (Воусе М., 1967, 52-б.). Иккинчи ва учинчи босқич оловлари, яъни чўғи, Баҳром оловидан олинган ва қишлоқ, кам аҳолили жойлар (пункт) ва оддий оилалар уй саждагоҳларига келтирилган (Gabriel A., 1974, 162-б.). Мазкур далиллар ҳам, хонадон, ўз даргоҳи учун муқаддас оловни яқиндаги ибодатхона Баҳром оловидан, қишлоқ, маҳалла жамоаси учун эса ёниб турган адриандан келтирилган, деган хулосани беради. Шунинг ҳам эслаш жоизки, серфарзанд оила нева-эваралари давр ўтиши билан бутун бир қишлоқ ёки маҳаллани ташкил қилган. Бундай пайтда катта оила адриани ўз ўзидан қариндош-уруғдан ташкил топган маҳалла ёки қишлоқ адрианига ҳам айланиб қолган.

Юқорида келтирилган далилларга асосланиб, Ўрта Осиёда, шу жумладан, Суғдда, хонадонлар доимий ёниб турувчи муқаддас оловни ота-боболари уйида, махсус хона-адрианда сақлаганлар, кўчиб чиққан фарзандлар муқаддас оловни адриандан келтириб, ўз хоналаридаги оташкада ёки қишлоқ, деган фикрга келамиз.

Инсон хонага атаб бажариладиган расм-русумларнинг ўз оила аъзоларининг роҳат-фароғатда ҳаёт кечиришига таъсири бўлишига ишонган. Бу тушунча, янги уйга кўчиб ўтишда ва унда яшаш давомида хона қисмларига атаб турли одатларни бажаришга ундаган. Жумладан, биринчи навбатда янги хонага кўчиб ўтиш учун кўни-кўшни, қариндош-уруғларни йиғиб, қон чиқарилиб, оқ фотиҳа олиш одати ҳозирги кунгача сақланиб қолган.

Марказий Осиёнинг айрим воҳаларида, жумладан, Воҳоҳда (Тоғли Бадахшон) янги уйга биринчи бўлиб аёл киши кирган (Стеблин-

Каменский И. М., 1975, 207-б.). У хона устунлари ва шифтига ун сепаиб чиққан. Хоразмда ҳам уйга биринчи бўлиб уй бекаси ўз онаси билан кирган. Эртаси куни, янги уйга кўчиб ўтиш тўйи “жой-тўй” берилган (Сазонова М. В., 1952, 292-293-б.).

Ҳинд қадимий қўл ёзмаларидан бири “Атхарвавед”да янги уйга кўчиб ўтиш маросими баён этилган. Унда ҳам биринчи бўлиб аёл кирган ва мажусий суяқликка ботирилган ёғни хона қисмларига суртиб чиққан. Шунингдек, устунга қараб от, сигирлари кўпайиб, бой бўлиш учун дуо ўқишган. Дуо ўқиш пайтида устуннинг тўрт томонига қўл теккизишган. Сўнг уйдан чиқиб, осмондан (тангридан) илтижо қилиб, тўрт томонга қараб қўйишган (Антонова С. В., 1984, 78-б.).

Янги уйга кўчиб ўтиш билан боғлиқ одат кўп жойда аёл томонидан бажарилган. Аёл қадимдан наслдорлик рамзи сифатида гавдаланиб келган. Шунинг учун ҳам эрта деҳқончилик маконларида аёл ҳайкалчалари кўп учрайди. Олимпларнинг фикрича, бу каби маконлардан топилган аёл ҳайкалчалари кўпчилик ҳолларда умум ҳосилдорлик, зироатчилик ғояси ҳомийси аёл – худо тимсолида гавдаланган (Массон В. М., Сариниди В. И., 1973, 97-б.).

Хоразмнинг жанубий туманларида қадим замонларда янги иморат кириш эшиги бўсағаси остига ёки остонага тўшалган қамиш ёхуд бўйра остига икки-уч дона кумуш танга, ё бир неча дона қанд, ёки бироз туз ташлаб қўйилган. Шундай одат ўрта аср бошларида Сўғда ҳам бўлганлигига археологик маълумотлар гувоҳлик беради. Афросиёбда композиция жиҳатидан бирлашиб кетган, VII асрга ва VIII аср бошларига оид иккита уйнинг асосий қисми кириш эшиги бўсағаси остидан биттадан танга топилган (Ахунбабаев Х. Г., 1990, 200-б.). Хонадон аъзолари бу тадбирнинг оилага бахт - саодат, бадавлатлик, фаровонлик, хотиржамлик бағишлашига ишонишган. Ширинлик, туз, тангаларнинг уйга кириш эшиги остига қўйилиши остонанинг ўзига хос рамзий тушунчага эга бўлишидан далolat беради. Остонага оид этнографик одатлардан бириккитасини келтирамиз. Юқори Зарафшонда “чилла гузарон” (чилла ўтказиш) номли одатга биноан янги туғилган гўдак навбатма-навбат етгита хонадонга олиб борилган ва ўша хонадонлар кириш эшиги остонаси чангидан – “остони пирон” (пирлар остонаси) ва ўчоқдаги кули-

дан – “хокистари пирон” (пирлар кули) чақалок лабига суртишган (Троицкая А. Л., 1935, 128-б.; Кисляков Н. А., 1959, 58-б.). Хоразмда эса мархумни хонадан олиб чиқаётганда ўзи билан бошқаларни тортиб кетмасин, деб остона олдида жасад солинган тобут уч марта ерга қўйилган (Снесарев Г. П., 1969, 116-б.). Уйда остона ҳам эшик каби хонани ташқи муҳит билан боғлашда асосий вазифани бажарган. У икки дунёнинг чегараси ҳисобланган. Шунинг учун хонага кирадиган ёмон кучларни эшик остонаси билан боғлиқ рамзий одатлар орқали қайтариш имкони борлигига ишонишган. Шу одатлар юзасидан археолог Х. Г. Ахунбабаев яна бир диққатга сазовор фикрни билдиради. У: «Сўғдийларнинг мазкур рамзий одати иморат қурилиши билан боғлиқ бўлган, деган тахминга келишга ҳам ундайди», - деб ёзади (Ахунбабаев Х. Г., 1990, 203-204-б.). Юқорида қайд этилган одатларнинг келиб чиқиши жуда узоқ ўтмишга бориб қадалади. Ўрта Осиёдаги кўп маконларда хона сатҳи (поли) девори, остона остида қабрлар борлиги аниқланган. Мазкур далил қадимий деҳқончилик жамоаларида хонанинг авлодлар руҳи макони, яъни эҳромлар тимсолига ўтиш жараёнини билдиради (Пугаченкова Г. А., 1973, 53-б.). Сополлитепа маконида қабрларнинг хонага кириш қисмида жойлашиши (Асқаров А. А., 1973, 43-б.) ва шу даврдан эътиборан уй остонасининг муқаддас жой сифатида қабул қилиниши, яқинларгача бу одатнинг кадрланиши, Ўрта Осиё халқлари тушунчасида турар жойдаги тандир, ўчоқ, хона остонасининг авлодлар руҳига бағишланиши билан ифодаланган (Сухарева С. А., 1975, 25-б.). Шу ўринда Б. А. Литвинский, А. В. Седовлар кузатган қадимий бир одатга тўхтаб ўтамиз. Таниқли археолог олим Л. И. Альбаум Фаёзтепа маконини қовлаётганда хоналардан бири тоқчасида чироқ ўрнига ганчдан ишланган тахтачага маҳкамланган одам бош суягини учратганини Б. А. Литвинскийга гапириб берган (Литвинский Б. А., Седов А. В., 1983, 98-б.). Б. А. Литвинский одам, хонадон бошлиғи бош суягига сиғиниш одати исседонликларда бўлгани (Геродот, 2001, 243-б.) каби бактрияликларда ҳам қадимда бўлган бўлса керак, деб тахмин қилади (Литвинский Б. А., Седов А. В., 1983, 98-б.). Б. А. Литвинскийнинг таъкидлашича, сўнгги зардуштийлик ёзувларида уй эгаси ёки бекаси хона ичида ўлса, уларнинг жасади эшиқдан чиқа-

ричмас экан, аке ҳолда хонадаги фарн ҳам жасад билан чиқиб кетар экан. Яқин йилларгача Ўрта Осиёнинг кўп қисмида ва Фарғонада шу хона фарни рамзини билдирувчи фетиш – сифини учун ишланган бирон-бир шакл, ясаб, уни жуда эҳтиёткорлик билан сақлашган (Литвинский Б.А., 1968, 49-50, 100-108-б.). Б.А. Литвинский: «Фарн Бактрияда бундан бир ярим мишг йил олдин фетишни эмас, одам бош суяги рамзини ифодалаган бўлиши мумкин», - деб ёзади (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 99-б.).

Мазкур қадимий ва ислом дини ўрнатилгандан сўнг бошқача тус олган одатлар орқали хонадонда кетма-кет ўлим бўлиши олдини олиш ҳамда хонадон бекаси ёки эгасининг ҳаётдаги мавқеини, аниқроғи руҳини сақлаб қолиш рамзи назарда тутилган, деб ўйлаймиз.

Тасаввуф адабиётида ҳам олам билан хона бир-бирига ўхшатилади. Масалан, Румий: «Бутун олам бир уйдан ортиқ нарса эмас», - дейди (Румий, 1997, 53-б.). Азизиддин Насафий: «Мақсадимиз эса улў оламда нимаики бўлса, у кичик оламда ҳам мавжудлигини айтиш эди», - деб ёзади (Насафий, 1997, 158-б.). Мазкур чуқур ва кенг маънони англатган тасаввуфий ўғитларни кичик оламга – хонага кўчирамиз. Сўфийлар Оламни англаш, Ўз аслини топиш, Тангри нуридан баҳраманд бўлиш йўлидаги мақсадларини ҳам хона – олам билан боғлашган. Араб шоири Ибн ал-Фарид: «Оламни олмоқ учун уйни бузди ва деворлардан сирғаниб чиқди», - деб айтади (Ибн ал-Фарид, 1975, 530-б.). Дунё мистик адабиётида символикани сўфийлар киши аслини – “Мен” лигини уй билан солиштиради ва ҳақиқий комил “Мен”ни топиш йўлида бу уй тозаланган ва ҳатто бузилган, сўнг қайтадан қурилган (Степанянц М.Г., 1987, 34-б.). Шунинг учун Марказий Осиёда тасаввуф илмида хонанинг конструктив вазифаси зарур қисмларининг ақсарияти илоҳий тушунчалар билан боғланган. Ш.Д. Асқаровнинг ёзишича, сўфийларнинг вазду самоъ раксига тушишларида хона марказига яқинлашиш, ўз ўқи ва хона ўқи атрофида соат миля йўналишига қарши айланиши киши илоҳий руҳиятини кўтарар ва тангри томон йўналтирар экан (Асқаров Ш., 2002, 22-б.). Мазкур тушунча ҳам дунё маркази тушунчалари билан боғланиб кетган. Қадимдан иморат майдонининг маркази белгиланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Мусулмонлар тасавури

бўйича Каъба оламнинг марказида жойлаштирилган, шу билан бирга у бу Оламни бағрига олишга ҳам қодир (Шуқуров Ш., 1983, 105-106-б.). Каъба атрофида айланиш ҳам олам марказий ўқи атрофида айланиш рамзини ифодалаган. Марказий ўқ атрофида айланиш, кишининг Тангри нуридан баҳраманд бўлиш иштиёқини билдирган. Кошифий ёзади: «Агар, чарх уриб айланишга боис нима ва бу нима маъно беради, деб сўрасалар айтгил:

**Кимки сенинг ишқинг доирасида собит эрур,
Паргор (циркул) мисол айланишдан ўзга
иложи йўқ.**

(Кошифий, 1994, 42-б.)

Шу ўринда бир устунли масжид ички кўринишига эътиборимизни қаратамиз. Шундай масжидларнинг деярли ҳаммасида устун, меҳроб билан бир ўқда, хонақоҳ марказида жойлаштирилган. У тўғридан қараганда меҳробни тўсгандек бўлади. Конструктив жиҳатдан иморатнинг мустаҳкам бўлишини эътиборга олсак, устун хонақоҳ марказида бўлгани маъқул, албатта. Лекин бундай пайтда хонақоҳга кирган киши учун меҳробнинг тўсилиши, кишини ҳаяжонга солади, чунки меҳроб масжид композициясида доминантлик вазифасини бажарган ва муқаддас ҳисобланган. Бу муаммонинг ечими кириш эшиklarининг марказдан деворнинг икки ён томонига кўчирилиши билан бартаф этилган. Кўп ҳолда хонақоҳнинг уч томонидан иккитадан олтига кириш эшиги ўрнатилган. Бундай пайтда хонақоҳга қайси эшикдан кирилмасин, киши кўз ўнгида биринчи навбатда меҳроб ташланади.

Бу масалага тасаввуф илми нуқтаи назаридан ёндошишимиз ҳам мумкин. Тасаввуф илмида дунё маркази тушунчасига алоҳида эътибор берилган. Юқорида айтганимиздек, Каъба Оламнинг маркази ва у Оламни бағрига олишга қодир, деган тушунча мавжуд. Шу ўринда масжид ва хонақоҳларнинг диний обидалар қаторига кирганлигини эсдан чиқармаслигимиз лозим. Шунинг учун ҳам унинг тузилишида тасаввуфий тушунчанинг таъсири ҳам бўлган, деб ўйлаймиз. Демак, масжид хонақоҳини кичик олам деб фарз қилсак, унинг устун кичик оламнинг маркази, деган тушунчани беради. Тўрт устунли масжид интерьеридида ҳам тўрт тала устун оралиғидаги фазовий муҳит, марказ бўла олади. Чунки ҳар бир устун ўз томонидаги

девордан бир хил узоқликда ўрнатилган. Бир сўз билан айтганда томонлари тенг тўртбурчак хонақоҳ ичида тўрт устун ёрдамида кубга монанд фазовий муҳитнинг яратилиши ҳам хонақоҳнинг марказини белгилайди, деб ўйлаймиз. Фақат бу фазовий муҳит, яъни нуқта, Каъбага монанд тўртбурчак тузилишни ташкил қилди.

Тасаввуф илмида хона ичкараси ва ташқаридаги далон ва йўлақлар ҳам илоҳий тушунчалар билан боғланган. Жумладан, Ш.Д. Асқаровнинг таъкидлашича, Шайх Мухтор Вали мақбара – хонақоҳида далон, токи тузилишидаги панжарали туйнук орқали боғланган. Жамоатхона устидаги бу далон ўтиш жойи вазифасини бажарган ва дарвешларнинг диний маросими пайтида “сирот кўприги” рамзини ифодалаган (Асқаров Ш., 2002, 23-б.). Боёнқулихон мақбарасида исосий хона ён томонларидаги қоронғи далон, сўфийлар учун чиллахона вазифасини бажарган, ҳар хил баландликда жойлашган далонлар боса важду самоъ билан шуғулланишга йиғилган сўфийларнинг мақбара гумбазига – жаннат макон самога, тақрибийлик рамзини ифодалаган (Асқаров Ш., 2002, 23-б.). Далон – йўлакнинг ташкили ёки ички томонларга туйнук орқали очилиши ҳам ўзига хос тушунчага эга бўлган. Масалан, Файзобод хонақоҳида худди Боёнқулихон дахмасидагидек зал орқасида учта хона мав-жуд, лекин эндиликда уларнинг ташқарига қаратилиши, хонақоҳ ёнларида – сирли далон ўрнига очик тор йўлак юзага келиши сўфийларнинг жамият томонидан тан олинганлигидан далолат берар экан (Асқаров Ш., 2002, 26-б.).

Обидалардаги туйнуқлардан тушаётган нур Аллоҳ нурига ўхшатиш мумкин. Насафий ёзади: «Ваҳдат аҳли фикрига кўра, ботиний вужуд нурдир ва бу нур ўша олам жонидир, олам бу нур билан тўлиқдир, бу нурнинг худуди ва адоғи йўқ. Оламдаги бирликларнинг ҳаммаси ушбу нур кўринишининг моҳиятидир. Улар (бирликлар)нинг ҳар бир нурнинг дарчаси бўлиб, бу нур (шулғаси) шу дарчалардан таралади» (Насафий, 1997, 133-б.). Термизий айтади: «Хона такво нури чировидан ёруғлик олиши керак. Унинг дастуриламалига риоя қилиш учун (ишора) хона Аллоҳ томон қаратилган бўлиши керак. Бундай маконда илоҳий ёруғлик сўфийнинг тангри сиймосини кўришига енгиллик яратади» (қаранг: Асқаров Ш., 2002, 22-б.). Термизийнинг мазкур

ўғитидан хонага нур юқоридан, яъни осмондан тушиши назарга олинган бўлса, ажаб эмас (151-расм). Шоир Ғазолийнинг ҳаммом туйнуғи ҳақидаги ўғитларини москвалик олим Ш.Д. Шукуров куйидагича умумлаштиради: «Ҳаммомнинг фазовий берк муҳитини ер дунёсига ўхшаш деб қаралади, унинг туйнуғи ҳаммомни дунёвий ҳаётдан ташқари илоҳий макон билан боғлайди» (Шукуров Ш., 1989, 193-б.). Хонақоҳ, мақбараларда гумбаз остидаги саккизбурчак, пой-гумбаздан ёки турар жой шифтидан нимқоронғи хонага тушаётган қуёш нури ҳар қандай ҳолатда хонадагиларга ўзининг Аллоҳнинг қимматли инъоми, нури, эканлигини эслатади. Хусусан, қуёш чарақлаб турган пайтда нур хонада қия йўналган ўткир чизик каби қоронғиликни кесиб тушаётгандек туюлади. Шундай пайтда само рақсига тушаётган сўфийларнинг мажлисига бу ёруғлик ўзгача маъно, аниқроғи илоҳий маъно касб этган. Сўфийлар бу ёруғликка интиланган. Бу уларга Аллоҳ нуридан баҳраманд бўлишга куч, ишонч бағишлаган. Жалолиддин Румий айтади:

Захирий нур офтобу нурдан,

Ички нур Аллоҳдан, Аллоҳдан!

(Румий, 1999, 350-б.)

Сўфийлар қуёш нурига, яъни Аллоҳ нурига эришиш учун уй деворларидан воз кечишга ҳам рози эканликларини Амир Хусрав Дехлавийнинг “Дуволроний ва Хизрхон” номли маснавийсида ўқиймиз. Амир Хусрав Дехлавий ёзади: «Сен менинг аслий уйимни шундай бузгинки, қуёш менга ҳамма томондан ўз нурини сочган бўлсин! Мени ҳамма томондан ўзингга шундай чорлагинки, Сенинг сиймонг менга ҳамма томондан тикилган бўлсин» (Амир Хусрав Дехлавий, 1918, 5-6-б.).

Хоразмда эшик билан боғлиқ рамзий тушунчалар бўлган. Шулардан бирида, меҳмоннинг мезбон хонадонига эҳтиром билан эгилиб кириши учун меҳмонхона эшиги пастроқ қилиб ишланган, дейилади. “Эшикнинг пойдевордан кўтарилиб ўрнатилиши конструктив асосдан кўра кўпроқ, меҳмоннинг хонага киришини белгилашга қаратилган”, деган фикрлар ҳам бор (Пулатов З.Ш., Пулатов Х.Ш., 1975, 35-б.). Дарҳақиқат, эшик бироз пастроқ қилиб ўрнатилса, хонага кираётган киши эгилишга мажбур бўлади.

Шуни айтиш керакки, эшикнинг пастроқ бўлиши кўпроқ хонанинг конструктив тузилишига

боғлиқ бўлган. Жумладан, синч деворли иморат пойдеворидан тагсинч ўтган. Тагсинч устига эшик қопқаси ўрнатилганда, эшик ердан анча кўтарилиб қолади. Эшикнинг ердан кўтарилиши иморатга тантанаворлик бағишлаган ва ёмғир, қор намининг хонага киришидан сақлаган. Шунингдек, Марказий Осиёнинг деярли барча шаҳарларида хона эшиги устида тобадон-хона ҳавосини тозалаш ва уни ёритиш учун декоратив панжара ўрнатилган. Натижада эшик, иморатнинг пастки ва устки синч таянчлари ҳамда тобадон ҳисобига, бироз пастроқ бўлган. Мазкур масала тоғли ўлкаларда ўзгача ечилган. Жумладан, М.С. Андреевнинг ёзишича, Тоғли Бадахшоннинг Хуф қишлоғида иморат кириш эшиги пастроқ бўлган, лекин остона бўсағаси анча баланд кўтарилган. Унинг ёзишича, бу тадбир хонада иссиқ ҳавони сақлаб қолишга, шунингдек, бошига қўндирилган кўзачада сув келтираётган аёлнинг баланд остонадан ҳатлаб, озгина эгилиб, кўзани бошидан кўймасдан бемалол олиб ўтишига қўл келган. Бундай кичик эшикли уй остонаси паст бўлганда эди, хонага кириш учун у ўз кўзаси билан кўп эгилиши лозим бўларди (Андреев М.С., 1959, 443-б.). Дарҳақиқат, Тоғли Бадахшон киши узоқ ва совуқ келадиган ўлка бўлганлиги сабабли, хонада иссиқ ҳавони кўпроқ сақлаш, кириш эшигининг кичикроқ бўлишини тақозо қилган. Остонанинг анча кўтарилиши ҳисобига хонага кириб чиқишнинг қулайлиги таъминланган.

Эшикдан кишининг эгилиб кириши унинг, шу даргоҳга бўлган эҳтиромидир, деган тушунча японларда ҳам бўлган. Асосан, уларнинг “Тясицу” деб номланган чой уйларининг (Такэно Дзёо замонида XVI аср) юзаси атиги 4 м² ва ундан ҳам кичик бўлган. Уларда чой ичиш маросимига келган ҳар қандай шахс ўзининг насл-насаби, амали, жамиятда тутган ўрнидан қатъи назар, чой уйининг кичкина эшигидан эгилиб киришга мажбур бўлган. Бу эса унинг чой уйига бўлган эҳтироми, деб тушунилган (Николаева Н.С., 1986, 75-б.). Юқорида келтирилган далиллар, эшикларнинг хона конструктив асоси, хона ҳароратини сақлаш ва бошқа сабабларга кўра, кичикроқ бўлишини белгилаб беради. Шундай бўлишига қарамасдан, эшик қадим замонлардан рамзий (тушунча) белгиларни ифодалайди.

Марказий Осиё халқлари тафаккурида эшик

ислом дини ўрнатилгунга қадар ҳам муқаддас ҳисобланган. П.Ш. Зоҳидов икки табақали бағдоди эшик ўртасидаги бандининг (буруни) юқори қисмида “калла” деб аталувчи кенг бўлакнинг келиб чиқишини қадимда бандининг шу жойида хонаки тангрининг ҳайкал тасвири ишланган, деб тахмин қилади. У далил сифатида Муҳаммад Наршахийнинг бўтли эшикларни 944 йилгача кўргангани ва ундан қарийб 185 йил кейин ҳам ана шундай эшиклардан бири сақланиб қолгани, унда ҳам тарошланганлик аломати кўриниб турганини асар таржимони Аҳмад ибн Муҳаммад таъкидлаб ўтганини келтиради (Наршахий, 1966, 48-б.). Шунингдек, «бағдоди» эшик номининг келиб чиқишига тўхтаб ўтади. П.Ш. Зоҳидовнинг фикрича, қадимги форс тилида «бага» – тангри, худо, «доди» – (додан – берган феълидан), яъни «худо берган», «худоли» эшик мазмунини билдирган (Зоҳидов П.Ш., 1996, 181 –б.). Мазкур далилдан, ислом дини ўрнатилгунга қадар эшикнинг банди ёки юқоридаги дила қисмларида хонадоннинг тангри тасвири ишланганлиги гувоҳи бўламиз. Исломи дини ўрнатилгандан сўнг X аср тарихчиси Муҳаммад Наршахий таъкидлаганидек, улар юзасидаги тасвирлар кириб ташланган.

Исломи дини ўрнатилгандан сўнг ҳам Шарқ халқларида эшик, Ҳақ таоло даргоҳи деган тушунча бўлган. Шунинг учун кўп жойларда эшикларда куйидаги ёзув битилган:

**“Кушода бӯд ба давлат ҳамиша даргоҳ
Ба ҳақ ашҳаду ан ло илоҳа илловлоҳ”
Маъноси:**

Бу эшик бахт учун доимо очик бўлсин!

Гувоҳлик бераманки, Аллоҳ ҳақдир ва ягонадир.

Шунинг учун ҳам маъмурий иморат дарвозасидан тортиб то хонадон уйлари эшикларигача, барчаси “Ҳақ Таоло”, “Бахт” тушунчаси билан анъанавий боғлиқ бўлган (Шукуров Шариф, 1991, 95-б.).

Шунингдек, Шарқ халқларида эшик-дунёни иккита ҳар хил муҳитга чегаралашда ўзига хос функцияни бажарган, яъни хона ичи-интеръерини бошқа-бошқа (ер ости ва само) дунёдан ажратган, деб тушунилган. Хонага эзгулик, ёвузлик ҳам эшикдан кирган, деб ўйлашган. Эшик бўсағаси икки дунё чегараси, деган тушунчани Жалолиддин Румий шеърлятида ҳам учратамиз. У: “Бу томоним ҳам дунё, бу томоним

ҳам дунё, мен эса остонадаман”, - дейди (Румий, 1977, 145-б.; Шукуров Ш.М., 1983, 102-б.). Султон Иқубга нисбат берилган рубоийда: Бу эски саройнинг ҳар тарафида – Йўқлик дашти сари эшик ҳам кўрдим. - дейилади (Пахлавон Маҳмуд, 1979, 81-б.). Сен жаҳонни икки эшикли рабоб деб бил – бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан (Фаридиддин Аттор, 1997, 16-б.). Ташкент шаҳридаги халқ амалий санъати музейи биносидagi икки табақали катта танобий хоналардаги эшикларнинг бири устига:

Ин жаҳон як қасри ду дар аст,

Ҳар касеро аз ин қаср гузар аст.

Маъноси:

Бу жаҳон икки эшикли қасрдир,

Ҳар ким шу қасрдан ўтгувчидир.

деган байт битилган.

Эшик эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва қоронғулик, янгилик ва эскилик чегарасидир – очилади, ёпилади, шу билан нафақат ўз вазифасини бажаради, балки қуёш чиқиши ва ботиши, кутиб олиш ва кузатиш каби рамзларни ҳам ифодалайди. Бу ерда эшик табиат билан боғлиқ тушунчага эга бўлган. Шунинг учун ҳам Шарқ халқларида хонадон бахти, муҳаббат, эшик ва томонларга боғлиқ, деб тушунишган.

Хона шифти билан боғлиқ одатлар ҳам бўлган. Жумладан, хона шифти тўсинлари тоқ ҳолда (5,7,9) қўйилган. Айрим жойларда тўсинлардан биттасини, яъни жуфт бўлмагани Аллоҳга бағишланган дейишади, бошқа жойларда битта тўсин вазифасини хонадон эркаги ўтаган, деб тушунишган. Қадим замонлардан бери деярли барча Шарқ ва Ғарб халқларида «қирқ» сони инсон ҳаётида, хусусан унинг аҳамиятли дағрларида уни химоя қилиш мақсадида юқори кучларнинг эзгулик ва ёвузлик кураши ғоясини ифодалаган. Қирқ кунлик маълум давр ичида 5, 7, 9 кунлари ёвуз кучларнинг жуда фаолланганлиги билан ажралган (Булатов М.С., 1992, 24 - б.). Хоналарда устунларнинг тоқ сонларда қўйилиши юқорида айтганимиздек ёвуз кучларнинг 5, 7, 9-кунларда бўладиган фаоллигини камайтиришга қаратилган бўлиши мумкин.

Турар жой меъморчилигида тоқ тўсинли хоналар ичида 7 тўсинли хона кўп учрайди. Етти рақами билан боғлиқ турли тушунчалар, жумладан етти қават осмон, етти ситора, етти

оғайни, етти ранг, етти авлод ва бошқалар, ҳаёти-мизнинг барча жабҳаларига қадимдан сингиб келган. Етти рақамининг фусункорлигини ёритишга бағишланган махсус рисолалар ҳам ёзилган (Жўраев М., Холмуҳаммедов К., 1989). Етти тўсинли хона ҳажми ва томонлари мутаносиблиги жиҳатидан хушбичим композицияни ташкил қилади. Бундай ўртача катталиқдаги хона қулайлиги билан оила аъзоларининг кундалиқ ҳаёти эҳтиёжини қондирган. Беш тўсинли хоналар кўпроқ даҳлиз ва кичкина оиланинг кундалиқ дам олиш жойи вазифасини бажарган. Тўққиз тўсинли хоналар меҳмонхона ҳамда катта оиланинг кундалиқ дам олиш жойи учун қўл келган.

Халқ усталари тўсинлар сони билан хона ҳажмини белгилашган. Асрлар давомида турар жой меъморчилигида тўсинлар сони (5, 7, 9, 11) хона тури ва ҳажмини белгиловчи ўлчов бўлиб келган.

Шифт тўсинларини тоқ қўйиш мағзида хона тарҳида симметрияга эришиш назарда тутилган бўлиши мумкин. Хонада симметрияни сақлаш масаласи деворлардаги тоқча - тахмонларда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, хона тўридаги девор юзаси учта катта бўлинмага тақсимланган. Улардан ўртадагиси ёки аксинча икки четидagилари тахмонни ёки тоқчабанд юзани ташкил қилади. Хона ён деворларида катта бўлинма ёки тоқчалар бўлинмаси ҳам тоқ сонларга эга. Ҳатто хона тарҳида ҳам икки хона оралиғида айвон ўрнатилиши тоқликка амал қилинганлигидан далолат беради. Бу ҳолат ҳам турар жой тарҳида симметрияга эришиш, мувозанатни сақлаш имконини беради.

Шифт билан боғлиқ яна бир масалага тўхтаб ўтамиз. Хоразмнинг айрим туманларида бирон хонадонда кетма-кет ўлим бўлса, шу оила аъзоларидан қолганларининг умрини сақлаб қолиш учун хонанинг ўлим бўлган қисмида томнинг икки тўсини ёки томнинг тўғри келган жойидан иккита тўсин, яна бир хил туманларида шифтнинг ҳамма тўсинлари бутунлай алмаштирилган (Сазонова М.В., 1952, 292-294-б.). Бу одат хонадон аъзоларига узок умр бағишлайди, деб тушунилади.

Шифт билан боғлиқ X-XI асрларга оид бир ҳикоятни келтирамиз. Аш-Шайх Абу-л Аббос ал Исфаронийнинг Нисодаги даҳлизи кулаб тушиб, бунӣ ёмонлик аломати деб турганда, замондоши

Муҳаммад ас-Саолибий унга шундай деган экан: Ниток билан маҳкам боғланган бахт сенга келиб, боқий шон-шухратинг ҳақида хабар берди. Эшигинг олдида олий мартабалар учун ажойиб хашаматли буюк бир равокни мустаҳкам қилиб кур... (Абу Мансур Абдумалик ибн Муҳаммад ас-Саолибий, 1990, 81-б.).

Мазкур ҳикоятда Муҳаммад ас-Саолибийнинг айтганлари ҳам, яъни яхшилик аломатларидан хабар бериши ҳам шифтнинг илоҳий тушунчага эга бўлганлигидан далолат беради.

Хона шифти билан боғлиқ одатлар ҳам илоҳий тушунчалар асосида юзага келган бўлса, ажаб эмас. Чунки қадим замонларда диний эътиқодларга биноан хона шифтига осмон сифатида қаралган. Бундай тушунчани инобатга олган ҳолда хонани кичик бир дунё, деб фараз қилсак, хона сатҳи – ер, шифти – осмон, уларни туташтирувчи устун – қурбонлик устуни тимсоли сифатида гавдаланади. Шифт тўсинларини янгилаш одати замирида ёғочга бўлган эътиқод ҳам кўринади. Ёғоч қадимдан кўпчилик халқларда ҳаёт дарахти маҳсули деб тушунилган. У диний эътиқодларни ўз ичига олган ҳолда табиат кучи мевасини етказувчи руҳ сифатида гавдаланади. Шу ўринда кедр-нина баргли дарахт ҳақида бир-икки мисол келтирамиз. Қадимий Аккад эпосларида, кедр дарахтини кесип – тирик мавжудотни ўлдириш билан барабар, деган тушунча бўлган (Афанасьева В.К., 1979, 93-б.). Аккад қўлёзмаларини таҳлил қилган В.В.Струве (ҳали Шумер қўшиғи маълум бўлмаган бир пайтда) кедр дарахти-ҳаёт дарахтини ифодалаган, деб тўғридан-тўғри ёзади (Струве В.В., 1932, 68-б.). Мазкур далиллар қадим замонларда Ўрта Осиёда ҳам дарахтларнинг айрим турлари ҳаёт дарахти рамзини ифодалаган, деган фикрга келамиз. Шунинг учун Хоразмдаги шифт тўсинини алмаштириш масаласи ҳаёт дарахти тушунчалари билан ҳам боғлиқлиги бўлган, деб ўйлаймиз.

Одатлардан айримларининг асл моҳияти заифлашган, улар секин – аста диний маросимлар билан боғланиб кетган, сўнг эса одат тусига кириб қолган. Жумладан, Шарк халқлари тафаккурида устун оламнинг тузилиши ва ривожига афсонавий тушунчага эга бўлган. Жумладан, Тоғли Бадахшон халқлари тушунчасига биноан қадимда қурбонлик устуни ер ости дунё-

си – ер (одамлар дунёси) – осмон (худолар дунёси) билан боғланган (Литвинский Б.А., 1975, 259-б.). Шу ўринда Ф.Ф. Умерованинг устун рамзий белгиси ҳақидаги кузатувига тўхталиб ўтамиз. Унинг фикрича, Бухородаги Сомонийлар мақбараси интерьеридан гумбаз ости бўлинмаси устунчалари обиданинг асосий тўртбурчак қисми девори устига ўрнатилган, яъни бу билан ер сатҳи девор устида белгиланган. Бу тадбир орқали мақбара интерьеридан тоғ ичидаги бўшлиқ, сағана эканлигига ишора этилган. Бордию гумбаз остидан бошланган вертикал устунлар худди Карманадаги Мир Саид Баҳром мақбарасидагидек пол сатҳига туширилганда эди, у ҳолда мақбарада ҳақиқий тағхона-сағана бўларди. Барча минорасимон тузилишдаги мақбаралар турида Мир Саид Баҳром “чегара” вазифасини ўтаган (Умерова В.В., 1999, 212-б.). Мазкур тадбирда устуннинг ер ости, ер ва осмонни боғловчи қурбонлик устуни эканлигига ишора этилмоқда. Мақбара поли остида тағхона-хилхона бўлган тақдирда унинг қурбонлик устуни билан бирлаштирилиши учун устун пол сатҳидан бошланиши лозимлиги назарда тутилган. Шунингдек, қадимий хинд халқларида, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги тушунчаларга биноан, устун ҳаёт дарахти рамзи ва мажусийлар қоҳини (руҳонийси) сифатида гавдаланган бўлиши мумкин (Литвинский Б.А., 1981, 113-б.). Марказий Осиёнинг айрим жойларида устун хонадон эркагига ўхшатирилган. Шу ўринда Х аср тарихчиси Абу Толиб Абуссалом ал Маъмунийнинг қуйидаги мисраларини келтирамиз: “Равоклар шундайки, гўё устунларнинг қўллари улар томон дуо очиб хурсандчилик талаб қилаётгандай” (Абу Мансур ас-Саолибий, 1976, 204-б.). Ал Маъмунийнинг юқоридаги мисраларида иморат гумбази – осмон, устунлари – хонадон эгаси, равоклар – хонадон эгаси қўллари каби рамзий тушунчалар билан боғланганлигини билиб олсак бўлади. Мазкур тушунчалар қадим замонлардан буён кишини устунга эҳтиром билан қарашга ундаган. Шунинг учун бўлса керак, Тожикистоннинг тоғли туманларида устунга байрам кўнлари ёғ суриб қўйишган. Қоратегин воҳасида бир устун “устуни саломгоҳ” деб юритилган. Эшиқдан кирган киши уйда ҳеч ким бўлмаган тақдирда ҳам ўша устун-

га қараб салом берган. Шу ўринда кимсасиз хонага кирганда салом бериш масаласига изоҳ бериб ўтамиз. Бу барча ислом аҳли учун фарз ҳисобланган. Фақик (раҳимаҳуллох) айтадилар: Агар уйнинг кирсанг аҳли байтинга салом бер, уйда ҳеч ким бўлмаса «Бизга ва Аллоҳнинг солих бандаларига салом», де, чунки Аллоҳ таоло: «Бас, қачон уйларга кирсангизлар, бир-бирларингизга Аллоҳ ҳузуридан бўлган муборак покиза саломни айтинглар!» (Нур, 61) деб мурҳамат қилади. Бу оят икки амри: агар уйда бирорта одам бўлса, аҳлига салом беришин, бўлмаса ўзига салом беришни тақозо қилади (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 61 - б.). Муғийра ибн Шуъба Иброҳимдан ривоят қилади: «Агар бир киши уйга келиб салом берса, шайтон менга ўрнашишга жой қолмади, дейди» (Абу Лайс Самарқандий, 2003, 62 - б.).

Қоратегинда махсус «устуни саломгоҳ»нинг бўлиши унинг хона моҳиятини кучайтириш учун ҳам хизмат қилганлиги гувоҳи бўламан.

Тоғли Бадахшонда қадим замонлардан ҳозирги кунгача уйлар, асосан квадрат тарҳда қурилиб, ўртасида бешта устун ўрнатилган. Бу ерда устунларнинг барчаси рамзий маънога эга, хона тўрида, ўнг қўл томонидаги устун Муҳаммад пайғамбарга, чап томондагиси Ҳазрати Алига, уларнинг қаршисидаги уч устундан иккитаси Ҳасан-Ҳусанга, учинчиси, яъни бешинчи устун Биби Фотима, Зухрага бағишланган. Хонанинг асосий қисмидаги Ҳасан-Ҳусанга бағишланган устунлар оралигидан кирилади. Бу устунларнинг юқори қисмида “бузовез”- эчки танаси осиладиган тахтача ўрнатилган. Мазкур тахтани бадахшонликлар эъвозлашган, муқаддас деб билишган. Унинг юзасини ой, қуёш рамзини ифодаловчи айлана шаклидаги нақшлар билан безашган.

Тоғли Бадахшоннинг Фонд дарёси бўйида жойлашган қишлоқларда Шохустунни (Муҳаммад пайғамбарга бадий қиёс қилинган устун) тибобатлик кучига эга, деб билишган. Жумладан, қорни оғриган боланинг белига белбоғ боғлашган, сўнг белбоғини ечиб худди шу ўлчовда шохустунга боғлаб қўйишган. Шундан боланинг қорни оғриши тўхташига ишонишган.

Ванч воҳасида (Тоғли Бадахшон) кечқурун устуни саломгоҳ ортидаги супада ётганлар ёмон тушлар кўрмасликлари учун шу устуннинг

юқори қисмига белбоғ боғлаб қўйилган.

А.К. Писарчикнинг ёзишича, Помиролди ҳалқларида қадим замонларда устунлар ўрнатилишидан олдин қўй сўйилган ва унинг қони тўсин ва хариларга суртилган, бир оёғи эса шохустун тагига қўмилган. Бой хонадонларда тўрт устуннинг ҳар бири остига биттадан қўй оёғи қўмилган. Улар мазкур қурбонлик, оилага бойлик ва фаровонлик келтиришига ишонишган (қаранг: Андреев М.С., 1958, 445-6.).

Тоғли Бадахшонда, Дарвозда наврузнинг кириб келганлигини шифтдаги равзандан тушган қуёш нури орқали ҳам аниқлашган (152-расм).

Дарвозда навруз арафасида, эски йилнинг охири чоршанба куни устуни саломгоҳга ёғ суртилган. Бу ақида бажарилаётганда қурбонлик эвазига оила аъзоларига янги йилда сиҳат-саломатлик, хотиржамлик, тўқлик тилашган. Шунга ўхшаш одатлар қўшни Шарқ халқларида ҳам бўлган. Жумладан, Ҳиндистонда хона устуни Пурушага қиёсланган. Пуруша мураккаб, кўп функцияли тушунчага эга бўлиб “одам, эркак” – руҳий асос деб билинган. Уларнинг олам тузилиши ва ривожига ҳақидаги тасаввурларига биноан улкан қоинотдан олам пайдо бўлган, деб тушунилган. Пуруша олам дарахти тушунчаси билан ҳам боғлиқ бўлган. Ҳиндистонда ҳам устунга суюқликка ботирилган ёғ суртишган (Литвинский Б.А., Седов А.В., 1983, 130-6.). Ўрта Осиё ва Ҳиндистонда устунга ёғ суртилиши қурбонликка оид расм-русумларга бағишланган.

Қадим замонларда навруз байрами арафасида хоналарни безашган ва унинг қисмлари билан боғлиқ айрим урф-одатлар бажарилган. Жумладан, Тоғли Бадахшонда қадим замонлардан ҳозиргача навруз байрами куни хонадон эркаги сахар туриб, сариқ толнинг бир нечта ниҳолини олиб келиб, хона тўсинларига таққан (Муҳитдинов М., 1975, 94-6.). Шунингдек, сариқ тол шохчалари пустилоғидан ҳар хил “кажак”, “мехак” деб номланган гулдасталарни тўқиб, хона устунларининг бирортасига осиб қўйишган. Тоғли Бадахшонда ёзнинг охири ойларида бўлишимизга қарамасдан, кўпчилик хонадонларда навруз куни осилган гулдасталарнинг осилиб тургани гувоҳи бўлди. Сарик толнинг ислом дини ўрнатилгунга қадар Эронда навруз байрами муносабати билан ўтказила-

диган маросимда эъзозланганлиги ҳақида IX аср муаллифи Мусо ибн Исо ал-Кисрави ёзиб қолдирган (НПА, 1957, 149-б.). Унинг ёзишича, наврӯз байрами куни подшоҳ олдига етти хил дарахт шохларидан тузилган гуддаста қўйилган. Асарда дарахт турларидан биринчи бўлиб сариқ тол номи тилга олинган (Иностранцев К.А., 1909, 88-б.). Сариқ тол нафақат Тоғли Бадахшонда, балки бошқа ўлкаларда ҳам эъзозланган, у табиатнинг уйғонганлигидан ва баҳор кирганидан дарак берган.

Умуман, оилалар хонада доимо баҳорни эслатувчи муҳитни сақлаб қолишга ҳаракат қилишган. Қашқадарёнинг Фелон тоғ қишлоғида эрта баҳор ойлари ҳамма вақт очирилиб турувчи “ҳамиша гули баҳор” номли гулни хона шифтига қадаб, кейинги йилнинг баҳоригача сақлашлари (Нозилов Д.А., 1982, 61-б.) ҳам фикримиз исботи бўла олади.

Марказий Осиё халқ меъморчилигида ўчоқ (ошгон, дегдон) ҳам хонанинг асосий қисмларидан бири ҳисобланган. Хонадоннинг ўчоққа эътиқоди баланд бўлган. Шунинг учун хонадон ўчоғи Хоразмда қадим замонларда аждодлар руҳига эҳтиромни билдирган (Рапопорт Ю.Л., 1971, 81-88-б.). Юқори Зарафшонда ўчоқлар аждодлар руҳининг йиғиладиган жойи ҳисобланган (Ҳамиджанова М.А., 1974, 54-б.). Тоғли Бадахшонда турмушга чиқаётган қиз куёвниқига кетиш олдидан ўзи ўсган уй ўчоғидан (дегдон) розилик сўраб хайрлашган. Нурота тоғ қишлоқларидан бири Синтабда ўчоқ оловини (олови сер) тўқ олов, (олови гусна) оч оловга ажратилган. Устида масаллиқли қозон қўйилган ўчоқ олови тўқ олов ҳисобланган. Тоғли Бадахшоннинг Шуғнон, Рушон воҳаларида хонада оила бахтини, мўл-қўлчилигини таъминловчи кўзга кўринмас вуйд (эркак жинсли) – вуйд (аёл жинсли), Бартангда вуйд (жинсиз) девлар бўлганлигига ишонишган. Вуйд хона ва хонадон ўчовини қўриқловчи – дев ҳисобланган (Литвинский Б.А., 1981, 104-б.). Тоғли Бадахшон, Дарвоз, Қоратегин воҳаларида наврӯз арафасида хонадон аёллари ўчоқ олди ва ён деворларига геометрик, ўсимликсимон нақшлар ва уй ҳайвонлари тасвирини суюлтирилган оҳақ, бўр билан чизишган. Тасвирлар уларнинг кейинги йилда хонадоннинг мўл – қўлчиликка бўлган орзулари рамзини англатган.

С.А. Токарёвнинг таъкидлашича, матриар-

хат тузумига оид даврларда хонадон ўчоғи билан боғланган ҳолда “она – олови”, яъни “ўчоқ соҳибаси” каби тушунчалар юзага келган (Токарёв С.А., 1961, 19-б.; Токарёв С.А., 1964, 252-263-б.). Ўрта Осиёда “Бобо – ўчоқ” рамзи билан боғлиқ тушунчалар бўлганлиги олимлар томонидан қайд этилган (Андреев М.С., 1924, 136-б.). Хоразмнинг Жигарбанд шаҳарчасидан топилган зардуштийлик динига мансуб саждагоҳ – ўчоқнинг тузилиши одам қоматига монандлигига ҳамда унинг атрофи бўйлаб йўналган ромб шаклидаги нақшлар тизимининг борлигига қараб “она – олов”, ўчоқ соҳибаси ёки “она – олов” билан “ота – олов”нинг бирлашуви каби рамзий тушунчалар билан боғлиқ бўлган, деб таъкидланади (Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А., 1979, 109-б.). Мазкур ўчоқ тузилиши уларнинг зардуштийлик динига оид эътиқодларини бажариш орқали мўл-қўлчиликка, тотув ҳаётга, хонадонда эру хотин орасидаги муҳаббатга, садоқатга эришиш рамзини ифодалашга қаратилган.

Марказий Осиёда астадон – гўр қутилари деворларидаги ўйма тасвирларда ҳамда Панжикент деворий суратларида устунсимон асоснинг остки ва пастки қисми поғонасимон юзачалардан ташкил топган оташкадлар тасвири кўп учрайди. Жумладан, Муллақўрғондан топилган оссуарий деворининг ўрта қисмида ости ва усти учтадан поғонадан ташкил топган оташкад тасвири ишланган (Пугаченкова Г.А., 1987, 108-б.). Шундай тузилишдаги доимий олов ёниб турадиган оташкад Бокудаги “Қизлар қалъаси” да ҳам учратилган. Д.А. Ахундов мазкур оташкад тузилишини ҳаёт дарахтига ўхшатади. Унинг фикрича, оташкаднинг юқорига кичрайиб борган поғонали пойдевори – тоғ рамзини, унинг устидаги вертикал қисми – ҳаёт дарахтига оид мавзунинг давоми – ер муҳитини, юқоридаги поғонасимон идишда ёнаётган олов – Артанинг дорилмомон муҳити, Ахура Мазданинг ердаги ўрнини англатган (Ахундов Д.А., 1986, 113-б.). Шундай рамзий ифода Марказий Осиёдаги шундай тузилишдаги оташкадларга ҳам хос бўлган, деб ўйлаймиз.

Мазкур китобнинг биринчи бобида зардуштийлик ибодатхоналари оташкадларининг томонлари тенг тўртбурчак, айлана, тақасимон (ярим айлана) тузилишда бўлганлигини таъкидлаган эдик. Мазкур тузилишдаги

оташкадларнинг ҳам рамзий маънога эга бўлганлигидан қуйидаги маълумотлар ҳам гувоҳлик беради. А.М. Мандельштам таштакларнинг тузилишини ўрганиш жараёнида уларни қадимий Ҳиндистондаги шундай объектлар билан солиштириб, у ерда шундай тузилишдаги ўчоқларнинг ҳар бири ижтимоий-ғоявий маънога эга эканлигини ёзади. Улардан биринчиси – гархапатъя, “хонадон жаноби олови” тарҳда айлана тузилишидаги саждагоҳ, генетик жиҳатдан хонадон ўчоғи қўриқловчиси – аёл функцияси билан боғлиқ бўлган. Иккинчи олов-ахивания худоларга бағишлаб бажарилган қурбонлик олови вазифасини бажарган, квадрат тузилишда бўлган, қоҳинларга, жамоаларга тегишли бўлган ва бевосита эркак киши вазифасини бажариш билан боғланган. Учинчи олов – дахшана, “жанубий” ёвуз кучлардан, хавф-хатардан сақланган, унинг саждагоҳи ярим доира (тақасимон) тузилишга эга бўлган (Мандельштам А.М., 1968, 126-б.). А.М. Мандельштам яна бир диққатга сазовор далилни келтиради. У Эртатулхор (Тожикистон) (макондари) гўрхоналарида айлана тузилишидаги таштак – саждагоҳлар макети – аёллар қабрида, томонлари тенг саждагоҳлар – эркаклар қабрида учратилганлигини таъкидлайди (Мандельштам А.М., 1968, 8-46, 126-б.). Т. Ширинов юқорида келтирилган далилларни, ўз кузатувларини инобатга олиб Жарқўтон ибодатхонасида учратилган (таштак) томонлари тенг тўртбурчак тузилишидаги саждагоҳлардан ҳовлидагиси – қоҳинларга, хона ичидагиси – эркакларга, айлана ҳалқа ичидаги ярим айлана тузилишдаги саждагоҳ – хавф-хатардан сақловчи кучга, ташқи қисмидаги доира тарҳидаги ҳалқа эса аёл вазифасини ўтайдиган уй бекаси тимсолига қиёсланган, - деб таъкидлайди (Ширинов Т., 1990, 76, 77-б.).

Халқ меъморчилигида ўчоқнинг рамзий кучга эга бўлиши зардуштийлик ва ундан аввалги динларга оид ақидаларнинг таъсири сақланиб қолганлигидан гувоҳлик беради. Авесто ибодатхоналарида, хонадонларга тегишли саждагоҳларнинг оташкадлари ёнида ўймакорлик қилинган ҳашаматли меҳроблар ишланганлиги маълум. Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам ўчоққа нақш ўйиш ақидалари сақланиб қолади. Бунга IX-XII асрларга оид Самарқанд декоратив безакли ўчоқлари

далил бўла олади (174-расм). Замонавий цивилизациядан узоқдаги тоғли ўлкаларда ўчоққа бўлган эътиқод халқ амалий санъати билан бойитилиб, хонадонлар орзу-умидлари билан боғлиқ рамзий тушунчалар сифатида сақланиб қолган. Юқорида уқтириб ўтилган қадимий ақидаларга қўра, ўчоққа бўлган эътиқод хонадонларнинг мўл-кўлчиликка, фаровон ҳаётга, муҳаббатга бўлган орзу-умидларининг рўёбга чиқишига ишонтирган. Шунинг учун ҳам хонадон нимага муҳтожлик сезса, ўша нарсанинг сурати чизилган.

Юқорида хона ва унинг қисмлари билан боғлиқ айрим рамзий ифодаларга тўхталиб ўтдик. Рамзий тушунчалар асрлар давомида юзага келган. Уларнинг айримлари ислом дини қабул қилингунга қадар юзага келган. Исломи дини ўрнатилгандан сўнг уларнинг баъзилари ўз моҳиятини йўқотган, айримлари бошқача кўриниш ва тушунчани ифодалай бошлаган. Шунингдек, тасаввуфий тушунчалар билан боғланган одатлар юзага келган. Масалан, зардуштийлик динида ибодатларнинг кўпчилиги олов билан боғлиқ бўлган. Исломи дини ўрнатилгандан сўнг ҳам олов ўз эътиборини йўқотмайди. Тасаввуф илмининг намоёндалари фалсафий дунёқарашларида борлиқ, коинот, муҳаббат, Аллоҳга интилиш олов билан ифодаланган. Жумладан Румий ёзади:

. . . . олов истаيمان, олов, олов билан қизитгин

(Румий 1999, 9-б.)

Тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов Румийнинг илоҳий руҳиятини, фалсафий дунё қарашини қуйидаги ҳақ ўғитлари билан умумлаштиради: Олов – Аллоҳнинг ишқи, олов – маъно, олов – ҳақ ишқида ёнган кўнгил дарди (Румий, 1999, 9-б.).

Энди ўчоқнинг ўзига келсак, ўчоқда (оташкадда) – илоҳий олов ёнган, ўчоқда таом олови ёнган, ўчоқда исиниш олови ёнган. Демак, ўчоқ ҳаётнинг диний ва ижтимоий инъикоси. Шунинг учун ҳам ўчоқ барча динларда ардоқланган.

Юқорида келтирилган далиллар ислом дини ўрнатилгунга қадар ва сўнг тасаввуф илми таълимотларига биноан хона бир кичик олам, дунё сифатида кўрилганлигидан далолат беради. Шунинг учун унинг ҳамма қисмлари ҳам ўзига хос рамзий тушунчаларга эга бўлган.

Хона томонларига бўлган ишонч ислом дини

ўрнатилгунга қадар ҳам бўлган. Иморат, хона тўрт девори, шифти инсон учун бошпана. Унинг умри шу деворлар орасида ўтган. Кишининг бошпанага бўлган орзу-ҳаваси унинг ҳаётга бўлган орзусининг бир бўлаги. Шунинг учун ҳам иморат ва унинг қисмлари билан боғлиқ одатлар рўёбга чиққан. Халқ бу одатларнинг бахт келтириши, осойишталикда яшашга са-

баб бўлишига ишонишган. Шунинг учун ҳам одатларнинг аксарияти хона қисмлари функцияси ва конструктив асосидан келиб чиққан бўлишига қарамасдан, уларнинг рамзий ифодасига ишонишган. Бу тушунчалар билан боғлиқ расм-русумларни бажаришган. Чунки уларнинг аксарияти бахтли ҳаёт кечириш орзусини ифодалайди.

III. ХОНА ҚИСМЛАРИ ВА ЖИҲОЗЛАР

Уй ичра ҳам китоба, ҳам изора,
Заруратдир тугаган чоғда қилмоқ.
Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига,
Ки анда бўлмағай иштону белбоғ.

Алишер Навоий

Хона интерьерининг қулай, ҳашаматли бўлиши унинг қисмларига боғлиқ бўлган. Хона лево-рининг ўзи ҳам у хоҳ турар жой, хоҳ сарой, хоҳ диний иморат бўлсин, бир неча қаватга (ярусга) тақсимланган. Биринчи горизонтал бўлинма (ярус), яъни хона сатҳи билан тоқчалар ораси, 80-100 сантиметр баландликда очиқ қолдирилган. У турар жойларда кўпроқ бир хил ранг билан бўялган, сарой ва диний иморатларда деворнинг шу қисми, мрамартош ёки бир рангли майолика билан қопланган. Ундан юқоридан тоқчалар ўрнатилган ва паннолар ишланган. Сўнг шарафалар ва шифт ёки гумбазнинг пойгумбази ва гумбаз билан хона конструктив композицияси тугатилган.

Хона қисмларига шифт, устун-эшиқлари, декоратив панжаралар, мўри ва бошқалар кирадди. Уларнинг барчаси функция жиҳатидан бирор-бир вазифага эга. Шу билан бирга уларнинг ҳар қайсиси хонага шинамлик, гўзаллик, баҳаволик бағишлайди. Жумладан, ўймакорлик қилинган устун ва эшиқлар хона кўринишида безак вазифасини ҳам ўтайди. Хона шифти остидан ўтказилган шарафалар қатори шифт ва девор безагини тугатувчи ҳамда девор билан шифтнинг композицион боғловчи элемент вазифасини ҳам бажаради. Тахмон-тоқчалар ҳам хонага сранжомлик, гўзаллик бағишлайди.

Хона қисмлари турли тузилиш ва кўринишда бўлган. Шунинг учун ҳам улардан ҳар қайсисига қисқа-қисқа тўхтаб ўтамыз.

III. 1. УСТУНЛАР

Ҳар кўрфазда, шохобалар соҳилида
Қад ростламиш гўзал бир уй.
Юз дарчали, ярқираган,
Минг устунли кўркам ҳайкал...

Авесто

Устун хона интерьерида конструктив вазифани бажарган. У қалтароқ тўсинлар билан майдони кенг хона томини ёпиш имконини берган. Устун хона томини икки, тўрт ва ундан ортиқ қисмга бўлган хариларнинг кесишган жойларида ўрнатилган.

Сарой ва диний иморатларда устунлар сони тўрт ва ундан зиёд бўлган. Турар хоналарда бир ёки икки, Қоратегин ва Дарвоз воҳасида ҳозирги кунда ҳам учта, Тоғли Бадахшонда бешта устун ўрнатилган. Устунлар хонанинг ҳамма томонидан кўринарли бўлганлиги сабабли унга безак беришга ҳаракат қилинган. Устун учун қадимдан ёғоч ишлатилган. Ёғоч устунни намдан сақлаш учун, у тошдан ишланган пойкурсига ўрнатилган.

Устунларни, асосан икки турга бўлиш мумкин. Улардан бири ёғоч устунлар, иккинчиси тошдан ёки гиштдан терилган устунлар. Устуннинг икки турга бўлиниши, асосан том конструкциясидан келиб чиққан. Мазкур тадбир, асосан ўрта аср меъморчилигида аниқ ўз ифода-

сини топади. Жумладан, гумбаз билан ёпилган обидалар интерьерида фиштдан терилган устунлар қўлланилганлигига қўлгина ўрта асрларга оид обидалар гувоҳлик беради. Бунга асосий сабаблардан бири - уларнинг юқори қисмига гумбаз конструкцияларини, аниқроғи равоқларни ўрнатиш имконини беришидир. Шунинг учун ҳам гумбазли хоналарда фиштдан қалин устунлар терилган.

Тошдан, фиштдан терилган устунлар антик ва илк ўрта асрларда ҳам қўлланилган. Улар иморат томи конструкциясининг мустаҳкам жойланишига ва интерьернинг монументаллигини ва улғворлигини таъминлашга қаратилган.

Фиштдан терилган устунлар қирқимда томонлари тенг тўғри тўртбурчак ёки доира, қўп қаварикли тузилишга эга. Жумладан, Нисодаги тўғри тўртбурчак тузилишдаги зал устунлари тўрт қаварикли кўринишга эга. Ёғоч устунлар монументал обидаларда ҳам кенг қўлланилган. Г.А. Пугаченкова Бактрия монументал обидаларида ёғоч устунларнинг қўлланилишини халқ турар уйларида ўтган бўлиши мумкин, деб таъкидлайди (Пугаченкова Г.А., 1979, 39-б.).

Фиштдан терилган тарҳда доира тузилишидаги устунлар ўрта аср обидаларида ҳам қўлланилган. Шундай устунларнинг пастки қисми Термизда Чорустун, Туркменистонда Данданакон масжидларида сақланган. Устун танасида жуфт-жуфт фиштлар оралиғида, шахмат тахтаси катаги йўналишида, ганчдан, юракка монанд гул нақши жойлаштирилган. Устун қирқимини кўздан кечирганимизда доира бўйлаб терилган фиштлар оралиғида учбурчак шаклидаги бўшлиқларнинг юзага келганининг гувоҳи бўламиз. Ана шу ёриқларни ганчли нақш билан тўлдириш, бўшлиқларни беркитиш ва устун танасини безаш имконини берган. Натижада оддий тарҳда доира тузилишидаги устун, фиштларнинг жуфт-жуфт қаланиши ва ораларидаги бантика ўхшаш нақшли юзачалар ҳисобига, ўзига хос, бой безак ва композицияга эга бўлган (153-расм).

Қадимий ёғоч устунлар тузилишини Афросиёбдан топишган ўчоқлардаги нақшлардан билиб олсак бўлади. Уларнинг аксарияти пойқурси, кўзаги, тана ва калла каби қисмлардан ташкил топган. Шундай тузилишдаги IX-XII асрларга оид устунлар Афросиёб, Хива, Фарғона ва Юқори Зарафшонда сақланиб қолган. Уларнинг пойқурси, кўзаги ва калла қисмлари геометрик,

ўсимликсимон мураккаб нақшлар билан ўймакорлик қилинган. Айримларида худди сопол, кандакорлик буюмлари, матодагидек зооморф нақшлар ишланган. Жумладан, Оббурдондан топишган устуннинг калла қисмида илон танаси ва қуш боши ҳар хил ўсимликсимон нақшлар билан биргаликда келади (154-расм).

XIV-XV асрларда устун танаси бўйлаб ўрама, ўйма нақшлар ишланган. Қадимий устунларнинг умумий кўриниши XX аср бошларигача сақланиб қолган. Марказий Осиё меъморчилик мактабларида устунларнинг қисмлари катта-кичиклиги, кўриниши, кўзаги қисмининг нокка, мис қозонга, кўзага ўхшашлиги ва нақшларнинг мураккаблиги, оддийлиги ёки яхлитлиги билан фарқ қилган. Жумладан, Фарғона водийсида, Бухоро ва Самарқандда устуннинг калла қисми мураккаб тузилишдаги йиғма муқарнас шарафалар билан безатилган (155-расм). Марказий Осиёнинг тоғ меъморчилигида пойқурси, кўзаги, калла қисмлари оддий геометрик шакллarga ўхшаб ишланган устунлар ҳам учрайди. Уларда калла қисми юқorigа кенгайган жом ва устига ўрнатилган куб ёки тўғри тўртбурчак ва бир-бирига бирлаштирилган бир неча қатор ромб, пирамида шаклида ишланган. Бундай устун қисмлари катта яхлит ўйиқчалар ва ҳар хил кенгликдаги ҳалқалар билан безатилган.

Шунингдек, пойқурси, кўзаги, калла қисмлари ажратилмаган оддий устунлар ҳам учрайди. Лекин бундай устунлар танасида пойқурси, кўзаги, калла ўрни ҳар хил кенгликдаги ҳалқалар ёки қўп қиррали ромб, саккизга ўхшаш шакллар билан белгиланган. Айрим ҳолларда том ўртасидан ўтган хариқи кўтариб туриш учун, юқори қисми айрига ўхшаб икки томонга бўлинган, танаси қисмларга ажратилмаган таянч-устунлар ҳам қўлланилган (156-расм).

Марказий Осиёда устуннинг пойқурси, кўзаги, тана, калла каби қисмларга бўлиниши уни одам қоматига қиёслаш каби рамзий маъно борлигидан далолат беради. Шу билан бирга устуннинг қисмларга бўлиниши унинг мустаҳкамлигини таъминлаган ҳамда ундаги кенг, тор ҳалқалар ёғоч ёриқларининг камайишига сабаб бўлган. Устун танасининг қирқимда айлана ҳолатга келтирилиши хона интерьерида, ундаги нақшнинг ҳамма томондан кўринишини таъминлаган.

Умуман, устун ўзининг асосий функциясидан

ташқари, қисмларининг мутаносиблиги ва ўйма нақшларининг сержиллолиги билан хона интерьерига монументаллик бағишлаган.

Боша – устуннинг устига ўрнатилган. У, асосан шифт хариларидан устунга тушаётган оғирлик кучини камайтириш, аниқроғи тарқатишга мўлжалланган. Шу билан бирга боша ўзининг безаги билан уфққа нисбатан тик ўрнатилган устун ва горизонтал йўналишдаги шифт харилари оралигида бадий мувозанат яратишга имкон берган. IX-X асрларга оид Оббурдон, Сангистон, Урмитан, Чоркух бошаларида қуш боши, тумшуғи, балик ва илон думи тасвири ишланган (157-расм). XIV, XV ва XX аср бошларида боша тузилиши мадохил нақшига ўхшаб ишланган. Сурхондарё тоғ қишлоқларида, Қоратегин ва Товли Бадахшонда бошадир мавҳумлаштирилган қўчқор шохига, қушга монанд тузилишда қўп учрайди.

Устун ва бошаларни биргаликда алоҳида олиб қараганимизда, уларнинг композиция жиҳатидан тугатилган яхлит ордерни ташкил қилганлигига шубҳа қилмаймиз. Адабиётларда ҳам нафақат антик давр, умуман барча турдаги устундир ҳақида гап борганда устун ордери юқорида келтирилган қисмлари билан чегараланади. Лекин у юқорида келтирилган қисмлари билан хона интерьерига муҳитида ўзининг яхлитлигини таъминлай олмайди. Бунга сабаб, унинг устида шифт харилари ёки гумбаз равоқлари борлигида. Устун ордери улар билан нафақат конструкция, балки композиция жиҳатидан ҳам боғланиб кетади. Гишг ёки тошдан терилган қалин устунлар, устидаги равоқлари билан тутаниб, хонанинг конструктив яхлитлигини, композиция жиҳатидан баҳаво ва монументаллигини таъминлайди. Ёғоч устунларда эса унинг бошалари устига ўрнатилган харилар устун билан бирлашиб, хонанинг вертикал ва горизонтал конструктив ўқларини бир композицияга боғлайди. Хона конструктив асосини шифтнинг қолган қисмидан яққол ажратиб кўрсатади. Боша қўп функцияли бўлишига қарамасдан интерьернинг фазовий қисмида қўпроқ бадий элемент сифатида кўзга ташланади.

III. 2. ЭШИК БЕЗАКЛАРИ

Эшиклар (бир-бирига) ҳамроҳ бўлиб, ёпилганда бир-бири билан учрашишади, сўнгра очилиб ажралишади. Пардаларидан гўё товус ҳамма эшикларга қанотини ёйиб тургандай.

Абу Толиб ал-Маъмуний

Эшик тузилиши деярли қадимдан ўзгармасдан бизгача етиб келган. Бунга археологик материаллар ҳам гувоҳлик беради. Исломи дини ўрнатилгунга қадар Бухорода эшик юзасида одам сурати ишланганлиги ҳақида бухоролик тарихнавис Муҳаммад Наршахий X асрда ёзиб қолдирган.

Ўрта асрларга оид миниатюраларни кўздан кечириб эканмиз, улардаги икки табақали сернақш эшикларнинг юқориги бўлинмасида араб алифбосидаги ёзувларни кўрамиз. Бу XI-XII асрларда худди меъморчилик, амалий санъат буюмлари безагидагидек, эшикларда ҳам шу даврда ёзув ишлатилганлигидан далолат беради. Эшик безашида ёзув, нақш сифатида XVIII-XX аср бошларида ҳам қўлланилган.

Эшиклар катталиги жиҳатидан, асосан яшаш хонаси ва ундаги дарча (дераза ўрнида) ҳамда масжид, мадрасаларга мўлжалланган.

Эшиклар, асосан “бағдоди” – икки табақали, юзаси ўймакорлик қилинган ва “увайди” – текис юзали ва кўпинча бир табақали бўлган. Унинг юзаси занжира нақши билан бўлинмаларга бўлинган. Бўлинмалар марказида доирасимон ва бурчакларида чорак доира нақшлари ўйилган. Бағдоди эшикнинг ҳар бир табақаси уч бўлинмага бўлинган. Юқоридаги ва пастдаги бўлинмалар “китоба” ёки “дила” дейилиб, улар бир хил катталиқдаги квадрат юзага эга. Ўртадаги бўлинма узунчоқ бўлган. Қизиғи шундаки, бағдоди эшик бўлинмаларини осонликча алмаштириш мумкин бўлган (158-расм).

Юқоридаги ва пастдаги китобаларга чарос очилган гул, даврагул ёки марказида катта кўпқиррали яхлит композицияли нақшлар ўйилган. Шунингдек, юқоридаги бўлинма юзаси араб алифбосидаги чиройли ёзув билан тўлдирилган бўлиши мумкин. Ўртадаги бўлинмада геометрик ва ўсимликсимон нақшлар вертикал уфқ чизиғига нисбатан тик композицияда ўйилган. Бухоро, Самарқандда ишланган эшикларда “гириҳи чоркалид” – тўрт қалитли гириҳ;

“турунжи давраш занжира” – кўп қиррали айлана атрофи занжир нақши билан айлантирилган композиция; “гириҳи чоркунжа” – тўртбурчакли нақш; “гули ҳамиша баҳор” – ҳамма вақт баҳордагидек очилиб турувчи гул нақши; “сарбухори” – ичи геометрик нақшлар билан тўлдирилган катта баргсимон нақш; “даҳи панч нок” – марказий ўн қиррали айлана атрофи бўйлаб жойлаштирилган олти бурчакли нокка ўхшаш нақш ва бошқалар кўп учрайди. Мазкур нақшларнинг кўпчилиги Нурота, Шаҳрисабз, Китоб ва Қаршида учрайди, айримлари Тошкент эшикларидан ҳам бор. Шу билан бирга Тошкентда ўзига хос меҳробгул, кўчқор шоҳи, куш сурат, ислими каби нақшлар ҳам мавжуд. Хивада эшик бир ёки икки табақали бўлган, лекин улар худди увайди эшиклардек текис юзага эга ва бу юза кенг занжира нақшлар билан қисмларга бўлинган. Бўлинмалар юзасига сержило ўсимликсимон, ислимий ва геометрик нақшлар ўйилган (Хивадаги Жума масжиди, 1788-1789 йй., Ханқадаги Саидота масжиди, 1766 й. ва бошқалар). Умуман, увайди эшиклари ҳам ўзининг нақшу нигори билан киши кўзини қувонтиради. Уларнинг юзасида даврагул, турунж каби нақшлар дид билан жойлаштирилган. Натижада бу нақш эшикнинг бутун юзасини жонлантириб юборган. Масалан, Панжикентдаги XI-XIV асрларга оид Муҳаммад Бошшаро мақбарасининг икки табақали эшиги текис юзага эга. Унинг юқорида қисмида умумий кўриниши анорга ўхшаш, лекин ичи олти бурчакли ва олти учли юлдузлар билан тўлдирилган нақш ишланган. Бу нақш ўзининг жойланиши билан бутун эшик композициясини жонлантириб юборган.

Эшикнинг хона интерьерини муҳитига таъсири катта. У ўзининг асосий вазифасидан ташқари ўз нақшу нигори билан хона композициясига тантанаворлик бағишлайди. Деворлари оддий сувок билан чегараланган хоналарда ўзининг муҳташамлиги билан безак вазифасини бажаради. Сокин хона муҳитига тантанаворлик қиратади. Сербезак хоналарда девор нақшу нигори композициясига қўшилиб бир-бирини тўлдирадиган яхлит композиция юзага келишига имкон яратади.

III. 3. ДЕКОРАТИВ ПАНЖАРАЛАР

**Бўлиб гулранг равзан, тобадон ҳам,
Эшик гулранг, балким остон ҳам.**

Алишер Навоий

Панжаралар, Марказий Осиё меъморчилигида қадимдан қўлланилган. Жумладан, Хоразмда III асрга оид Тупроқ қалъа саройида қўлланилган. VIII асрга оид Варахша саройида ганчдан ишланган панжара топилган. Ундаги панжара тешиклари ўсимликсимон тузилишга эга. Фиштли панжара IX-X асрга оид Исмоил Сомоний мақбарасининг гумбази гардишида ўрнатилган. Панжара XI-XII асрларда Работи Малик карвонсаройи, Бухоро намозгоҳи ва Узгент мақбараларида ишлатилган. Ёғочдан ишланган панжара X-XII асрларда Чоркуҳ мақбарасида қўлланилган. Шоҳи Зинда мажмуасининг XVI асрга оид Қусам ибн Аббос мақбарасида ёғоч панжара мавжуд. Тошдан ишланган панжарани Самарқанддаги XV-XVI асрларга оид обидаларда кўрамиз.

Панжара хона ҳавосини тозалаб туриш имконини берган ҳамда хонада ёруғликни таъминлаган, обида айвонларида чегара, ёзги хоналарга кириш учун эшик вазифасини ҳам бажарган. Панжара масжид, мақбара, мадраса каби гумбаз билан ёпилган обидаларнинг гумбаз гардиши остидаги конструктив қисмида бир қаторда айлантириб ўрнатилган. Шунингдек, деворлардаги равокли бўлинмаларда жойлаштирилган. Тураф жойларда эшик устидаги тобадон қисмида жойлаштирилган.

XIX асрларда ҳам панжаралар ёғочдан, ганчдан, тошдан ишланган. Ёғоч панжаралар майда-майда ёғочларнинг уфқ чизигига нисбатан тик ва параллел бирлаштирилиши натижасида жимжимадор катакчалар бунёд этилган. Панжара композицияси каттакларнинг катта-кичиклиги, ўрин алмашиши билан бойитилган. Шунингдек, ёғочларнинг қия бурчакда йўналиши натижасида квадрат, ромб, кўп бурчак, учбурчак, солиб ва даврагулга ўхшаш мураккаб нақш композициялари бунёд этилган. Ёғочларнинг ўзи ҳам кўндаланг кесимда кўп қиррали, яъни ўртасида бўртиб чиққан чизикча ўтган

III. 4. ТАШТАК. ОТАШКАДАЛАР

Оташкадада у қилди ибодат,
Тангрининг йўлига хайри саховат.

Фирдавсий

ва икки ёни ичкарига қия ҳолда йўналган бўлиши мумкин. Ёғоч панжара қисмлари бир-бирига "куга-куга" услубида, яъни ҳар хил бурчақларда бириктирилган. Ёғоч панжаралар ўймакорлик қилиб кесиш йўли билан ҳам бажарилган. Улардаги нақшлар кўпроқ ўсимликсимон ислом композицияга эга. Ганч панжаралар қолипда қуйилган. Уларда катаклар катта-кичик, тўғри ёки ётиқ бурчақда бўлиши мумкин. Шунингдек, доиралар устма-уст ўрнатилган, катаклар ичига олинган ҳолда ва улар ўртасида юлдузсимон, кўп баргли гул, қўчқор шохига монанд нақшлар жойлаштирилган кўринишларда ишланган панжаралар композицияси мавхумлаштирилган одам тасвири ҳам учрайди. Жумладан, Сурхондарёнинг Вахшивор қишлоғида Суфи Оллаёр масжидида мавхумлаштирилган одам тасвири мавжуд (159-расм).

Кўпинча оқшироқ ёки сарғишроқ рангли ганч панжара конструктив чизиқлари ўртасидан кўк рангли ингичка чизиқ юргизилган. Бу чизиқ панжара композициясининг нафис ва сержилдигини янада оширган. Бундай безакли панжараларни ўрта аср миниатюраларида ҳам кўра-миз.

Панжаралар гиштдан, металлдан (темир, мис) ва мрамор тошдан ҳам ишланган. Тош панжаралар кўпроқ Ғазвон усталари томонидан ишланган.

Панжаралар хона муҳитига ўзига хос тантанаворлик киритган. Унинг нақшлари композицияси, кундуз кунни ташқаридаги ёруғлик ҳисобига, хонада яққол кўриниб турган. Кечкурун эса ташқаридаги қоронғилик ва хонадаги чироқ ёруғлиги ҳисобига унинг композицияси намойиш бўлиб туради. Эрта тонгда панжара орқали тушган қуёш нури, хона девори ва полисга панжара нақши тасвирини туширишининг ўзиёқ хонага табиат уйғонишини, хурсандчиликни, янги ҳаётни олиб киргандек бўлади. Кун давомида панжаралар хона интерьерига ёруғликни киши бадига тегмайдиган даражада майин таратган ҳамда девордаги тоқча ва косамонларнинг безаклари ва шифтдаги нақшлар билан композиция жиҳатидан бириктириб, тантанаворлик бағишлаган. Масжид, мадраса каби обидаларда ёруғлик нурунинг гумбаз остидаги кўпбурчақ, айлана гардишдан майин сочилиб турганлиги сабабли хона гумбазини кинни кўзига баланд қилиб кўрсатади.

Хона қисмлари нафақат ижтимоий, балки диний-маънавий кечинмалар билан ҳам боғлиқ бўлган. Улар диний ақидаларни бажаришга мослаштирилган. Жумладан, зардуштийлик дини ақидаларига биноан хонада доимий оловни ушлаб туриш учун махсус қурилма - "таштак"лар назарда тутилган. Муқаддас олов алтари хона деворига қапишган ҳолда (Сурд, Хоразм) ёки хона ўртасида (Уструшон, Чоч) бўлиши Н.Б. Немцева томонидан ҳам қузатилган (Немцева Н.Б., 1989, 144-б.). Таштакнинг тасвири илк ўрта аср астадон-гўр қутилари деворларида ҳам сақланиб қолган (Пугаченкова Г.А., 1987, 108, 110-112, 116-117-б.). Тасвирларда таштакларнинг аксарияти вертикал тузилишда бўлиб, уларнинг пастки ва устки қисмлари бир-бирдан кенгайиб борган тахтача шаклидаги юзачаларни ташкил қилади (160-расм). Таштаклар тасвири антик ва илк ўрта асрларда яратилган тангаларда ҳам ўз аксини топган. И.М. Азимовнинг фикрича, тангалардаги таштаклар ярим метрдан икки метргача баландликка эга бўлиб, тузилиш жиҳатидан улар оддий, мураккаб, яъни етти поғонали, пойкурси ва бошага (капитель) қошга эга устун шаклида, бурчақларидан хилпираган тасмалар туширилган ҳолатда, доирасимон қирқимда томонлари тенг ва шу турдаги шаклларнинг бирикмасидан тузилган кўринишда бўлган. Шунингдек, И. Азимов таштаклар тасвири туширилган тангалар яратилган даврда ҳукмронлик қилган подшоҳларнинг зардуштийлик динига мансуб бўлганликларидан далолат беришини таъкидлайди (Азимов И., 1997, 24-25-б.). Таштаклар кубга яқин тузилишда ҳам бўлган (161-расм). Бунга Далварзинтепа шаҳарчасидан топилган таштакнинг кичкина нусхаси (модели) мисол бўла олади (Мкртычев Т.К., 1988, 33-35-б.). Мазкур таштакнинг ибодатхона интерьерида жойлаштириш тартибини қуйидаги реконструкцияда кўра-миз (162-расм).

Шу ўринда астадон (гўр қути) деворларида

тасвирланган тик тузилишдаги таштаклар ҳақида бироз тўхтаб ўтамиз. Астадон деворларидаги мейморий обидалар тасвири, яъни улардаги устун ва тоқилар уларнинг хонадонга эмас, катта даргоҳга, аниқроғи ибодатхонага тегишли эканлигини намойиш этади. Астадон – гўр қутилари деворларида подшоҳ ва мартабали шахслар ушлаб турган оташкадлар одам гавдасига нисбатан кичик ҳажмга эга. Улар гўёки шамдон, чироқ ёки кичик машъални кўтариб тургандек ҳолатини намойиш этади. Башарти шундай экан, улардаги таштакларнинг ҳеч бири ўтин ёқиб, оловни узоқ сақлашга мўлжалланмаган. Улар ўта саёз, юза ва нафис таянчга эга. Уларда ўтин қалаш имкони йўқ. Шунинг учун Озарбайжон оташпарастлик ибодатхоналарига мурожаат қиламиз. Озарбайжон олимлари “Қизлар қалъаси” номли, баландлиги қарийб ўттиз метр келадиغان иморатнинг томида ҳам доимий олов ёниб турганлиги ва бир вақтлар унинг ибодатхона бўлганлигини таъкидлашади. Улар бу ердаги ибодатхоналар таштакларида доимий олов қувурларда йўналтирилган газ ва суюқ нефтда ёқилганлигини қатъий таъкидлайдилар (Ахундов Д.А. 1986, 87-113-б.). Эронда минорасимоъ ибодатхона томида олов ёниб турганлиги бошқа олимлар томонидан ҳам таъкидланади (Дандамаев М.А., Луконин В.Г., 1980, 327-б.).

Боку атрофида “худ-сўз” – ўз-ўзидан ёниб турган оловларнинг эъзозланиши (қадрланиши) қадимий манбаларда ҳам бор. Жумладан, Низомий ўзининг “Искандарнома”сида: “Бу ерда бир олов бор эди, унинг атрофида тошлар бор, халқ орасида бу олов “худ-сўз” дейишарди. Унинг олдида олтин маржонларда юзта херпат (харпат) сажда қиларди. Бу олов ғайридинлар учун бебаҳо эди,”-деб ёзади. (Низами, 1968, 598-б.).

Марказий Осиё астадонларида тасвирланган оташкадларнинг тузилиши ҳам уларда доимий олов сақлаб туриш учун суюқ нефть ёки газ ёқилган бўлиши мумкин, деган фикрни беради. Чунки оташкад атрофидаги хизматчиларнинг қўлларида кичкина кўзачани кўрамиз. Кўзачада мой, суюқ нефть, аниқроғи ёнадиغان махсус суюқлик бўлиши мумкин. Хизматчилар доимий оловни сақлаб туришлари учун нафақат майда кесилган ўтин ташлаб, балки кўзачадаги суюқликдан ҳам сепиб туришган, деган хулосага келаемиз.

Шу ўринда яна бир масалага тўхтаб ўтамиз. Авесто таълимотининг Вандидот қисмида олов-

нинг инсондан ёрдам сўраганлиги ҳақида хикоя қилинганлиги маълум: “Эй хонадон соҳиби, тур ўрнингдан. Кийимларингни кийгин, белингни боғла, қўлларингни юв, менга ўтин келтир. Шуъла бериб, ёниб туришим учун тоза ювилган қўлларин билан тоза дарахтдан кесилган ўтиндан келтир. Акс ҳолда девлар яратган Ажи – ёмон кучлар мен билан курашади ва ҳаётимни барбод этади” (қarang: Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А., 1979, 109-б.).

Юкоридагиларни эътиборга олиб қуйидаги фикрга келаемиз: биринчидан, астадонлардаги оташкадларнинг кичик ва нафис тасвирланиши, сарой, ибодатхона интерьерларида эътиборли шахслар томонидан диний ақида ва маросимларнинг бажарилиши контекстида уларнинг ҳажмига эмас, рамзий ифодасига эътибор берилган, деган хулосага келаемиз. Шунингдек, бу далилни бошқача таҳлил қилса ҳам бўлади. Е.А. Дорошенконинг таъкидлашича, олов ибодатхоналари ўз иерархиясига эга бўлган, яъни тахтга ўтирган ҳар бир подшоҳ ўз оловига эга бўлган. Бу олов кўчма алтарда (оташкад) қўлаб турилган ва унинг подшолик қилган кунлари ибодатхонада ёқилган (Дорошенко Е.А., 1982, 32-б.). Сунд гўр қутиларида Амешаспентлар сиймоси (Миёнқол), коҳинлар (жрецлар), осмон парилари (Муллақўрғон), фравашлар (Самарқанд), сарой арбоблари, кундалик ҳаёт жараёнлари: маросимлар, базми жамшид, Авесто мифологиясида форсиабонлилар дунёсида улуғланган подшоҳзодалар сурати тасвирланган (Пугаченкова Г.А., 1996, 50-б.). Гўр қутиларидаги шахслар ушлаб турган таштакларнинг чироққа монандлигини, яъни ҳажм жиҳатидан кичиклигини эътиборга олиб, муқаддас оловни бир жойдан, иккинчи жойга яъни “адриан”дан, “дари-мехр”га олиб ўтишда фойдаланилган, деган хулосага келиш мумкин. Чунки олов бир жойдан, иккинчи жойга кичик ҳажмдаги таштақда кўчирилиши табиий, албатта. Бордию гўр қутилари деворларидаги тасвирларни марҳумга бағишланган, деб фарз қилсак, у ҳолда ўлган шахс қўлида кўчма оловнинг бўлиши, унинг бу дунёдан абадий дунёга ўз олови билан кетаётгани ифодаланган бўлса ажаб эмас. Иккинчидан, уларда “дари-мехр” – ибодат қиладиган хона, яъни ибодат қилиш хонасига хос оташкадлар йфодаланган бўлиши мумкин. Учинчидан, суюқ нефть каби табиий бойлиги очилган ўлкада нефтдан, очилмаган жойларда доимий олов учун ўтиндан фойдаланилган.

Утнинг шуъла бериб, ёниб туришини сақлаб туриши учун махсус суёкликдан куйиб турилган, деган хулосага келамиз. М.И Филанович ҳам сандал ёни қўлланилган, деб таъкидлайди (Филанович М.И., 1987, 154-б.).

Хоразмда хона поли сатҳидан бироз кўтарилган, пастқамгина ва тархда мавҳумлаштирилган одам тасвирини эслатувчи таштак топилган (Шинневская О.А., Рапопорт Ю.А., 1979, 105-112-б.). Мазкур таштакнинг тузилиши, унда муқаддас оловнинг вақтинча сақланишига мўлжалланганлигидан далолат беради. Тархда айлана, томонлари тенг тўртбурчак тузилишдаги таштаклар кўп учрайди. Бронза даврига оид Жаркўтон (Сурхондарё) сифиниш ибодатхонаси хоналарида ш ҳовли қисмида махсус супаларда ўрнатилган тархда олтига доира ва иккита томонлари тенг тўртбурчак тузилишидаги таштаклар топилган (Ширинов Т., 1990, 70-б.). Т. Ширинов мазкур таштакларни, сифиниш ибодатхонасида бўлганлиги сабабли саждагоҳ, деб айтади (Ширинов Т., 1990, 71-б.). Тақасимон тузилишдаги таштак Юқори Зарафшоннинг қадимий Кум маконидан топилган (Якубов Ю., 1988, 102-б., 24-расм). Хона деворига туташган таштаклар устида деворга қадалган меҳроб шаклидаги бўлинмалар қўлланилган. Уларда таштаклар айлана, тўғри тўртбурчак, тақасимон шаклда бўлган. Мисол тариқсида Зарафшоннинг VII-VIII асрларга оид Гардани Ҳисор шаҳарчасидан топилган саждагоҳ – меҳробнинг Ю. Якубов томонидан ишланган реконструкциясини кўриб ўтамиз. Унинг икки томони декоратив устунлар билан белгиланган. Улар юқорида равок билан бирлаштирилган. Устунчалар пойкурси, кўзаги, боша каби қисмлардан ташкил топган. Токчанинг юқори қисми ўсимликсимон нақшлар билан безатилган. Меҳробнинг деворига пастқамгина “таштак”- олов ёниб туриши учун ўчоқ қўшилган (163-расм).

Шунга ўхшаш меҳроб Панжикент турар уйларида ҳам бўлган. Бу хоналарда меҳроб ўзининг нақшу ниғори, ўчоқ супачалари билан хонага тантанаворлик бағишлаган. Меҳроб қаршисида ўтирган киши ғайритабиий муҳитни ҳис этган.

Умуман, таштак, шохсупалар оддий бўлишига қарамасдан, вазифаси, жойлашиши, кўриниши билан хона интерьерни функциясини яққол белгилаб туради. Шунингдек, ибодатхона интерьерига ўзига хос гўзаллик, тантанаворлик бағишлаган. Ибодатхонанинг муқаддас даргоҳлигини

намоёниш қилган. Зардуштийлик ибодатхоналари муқаддас меҳроб ва оташқад хона деворларидаги ёзув, тасвирли паннолар билан ҳар томонлама боғланиб, (мавзу, функция, композиция) киши онгида келажакка ишонч бағишлаган. Зардуштийлик дини ақидаларига биноан, ибодатхона ичидаги оташқадда ёниб турган доимий олов кишининг нафақат ижтимоий ҳаёти, балки унинг ҳаёти мазмуни, маънавий эътиқоди, борлиги билан боғлиқлигини, бир сўз билан айтганда, муқаддаслигини намоёниш этган.

Будда динига мансуб ибодатхоналарда ҳам турли тузилишдаги супа ва токчалар кенг қўлланилган. Супа ва токчаларнинг катта-кичиклиги Будда ҳайкаллари ҳажмига мослаштирилган. Будда ибодатхонасининг асосий хонасида ўрнатилган Будданинг катта ҳайкали хона интерьерини композиция жиҳатидан ўзига бўйсундирган, яъни доминантликни қўлга киритган. Бу ҳолат маънавий жиҳатдан ҳам талабга жавоб берган.

Будда ибодатхоналарида шохсупадаги Будда ҳайкали, девор токчаларидаги Будда ва Бодхистава ҳайкаллари ва деворлари юзасида уларнинг ҳаётига оид рангли тасвирлар кишини ҳайратда қолдирадиган даражада яхлит композицияни ташкил қилган. Кишини Будда кароматига ишонч ҳосил қилиб яшашига ижобий таъсир кўрсатган.

III. 5. МЕҲРОБ

Борди масжид, юз буриб меҳробга,

Саждагоҳ ёшдан дўниб ҳалқобга.

Жалолиддин Румий

Меҳроб - масжид хонақоҳининг зарурий қисми, у Макка томонга, Марказий Осиёда ғарбга қараган деворда ўрнатилган. Шунинг учун унинг тузилишига, безагига қадимдан алоҳида эътибор берилган. Бунга, бизгача етиб келган Афросиёб (IX аср), Данданакон (XI аср), Шир Кабир (IX-X асрлар), Ашт (X-XI асрлар), Искодар (X-XI асрлар) масжидларининг сербезак меҳроблари гувоҳлик беради.

Биринчи масжидларда меҳроб бир-бирдан кичрайиб борган бир нечта бўлинмадан ташкил топган. Ичкаридаги бўлинма чуқурроқ ва кичикроқ бўлган. Меҳроб бурчаклари декоратив устунчалар билан белгиланган. Шир Кабир ва бошқа масжидлар меҳроблари фикримиз исбо-

ти бўлади.

Афросиёб масжиди меҳроби бурчакларидаги устунчалар кўзаги, пойкурси, боша каби қисмларга эга бўлган. Меҳроб унвонидаги безаклар Самарқанд декоратив ўчоқлари нақшлари безакларини эслатади.

IX асрга оид Данданакон масжидида гиштлардан ҳар хил шакллар кесиб, уларни ҳар хил йўналишда жойлаштириб, чиройли композицияли меҳроб яратишган.

Меҳроблар гилдан ҳам ишланган. Шулар жумласига X-XI асрларга оид Ашт қишлоғи масжид ҳаробаларида сақланиб қолган меҳроб кирди. Равоқ шаклидаги меҳроб тўртбурчак ҳошия ичига олинган. Меҳроб устида девор юзаси яна битта ҳошияли равоқ билан айлантирилган. Равоқ атрофи ҳошия ичига олинган куш қанотига ўхшаш тасвирлар билан бойигилган (164-расм).

Сурхондарёнинг Чош тоғ қишлоғи масжиди меҳробидagi гил безак IX асрга оид Ашт масжиди меҳробининг оддийлаштирилган вариантини эслатади. Масжид хонақоҳи меҳробининг юқори қисми равоқ шаклидаги бўлинмаси икки томонидан бўртиб чиққан жуфт рута билан белгиланган. Ундаги руталар очилмаган лола, айвон девори меҳробида эса лола тасвири мадохил нақши шаклида тузилган. Зарафшон дарёсининг юқори окимида Кум қишлоғининг Гузари Миёна маҳалласида XIX аср бошларига доир ёғоч меҳроб топилган. Меҳроб 310 см баландликка, 168 см кенгликка эга (Мухтаров А., 1966, 10–6.). Меҳроб юзаси квадрат ва учбурчак қисмлардан терилган. Қисмлар ичи балиқ думига ўхшаш, учбаргли турунж, ромб каби нақшлар билан тўлдирилган.

Меҳробнинг асосий вазифаси масжиднинг қибла томонини ва имом ўтирадиган жойини белгилаб бериш бўлган. Меҳробнинг хонақоҳ интерьерини муҳитида доминантликка эришиши, унинг вазифаси юзасидан келиб чиққан. Биринчи навбатда хонақоҳнинг барча қисмидан меҳробнинг кўриниши эътиборга олинган. Шунинг учун меҳроб бўлинмаси (тоқчаси) ташқи томонидан бир неча қават устун ва равоқлар ичига олинган. Меҳроб композициясида равоқлар мутаносиблиги улар орасидаги юзаларнинг кенглиги, баландлиги ва юзаларининг нақшлари пропорцияларидан келиб чиққан (165-расм). Улар бири-бири билан боғланиб, яхлит композициясини ташкил қилган. Шунинг учун ҳам меҳроб, нафа-

қат функция, балки тантанаворлиги билан ҳам хонақоҳ муҳитида доминантлик вазифасини эгаллаган (166-расм). Девор, шифт ёки гумбазлари нақшу нигорсиз хонақоҳлар интерьерида ҳам у ўзининг беағи билан хонақоҳ муҳитига тантанаворлик бағишлай олган. Нақшу нигорли хонақоҳларда девор, шифт беағи билан ҳамоҳанг бўлиб, ўзининг катта вертикал бўлинма сифатида яхлит композицияга эга бўлганлиги сабабли, доминантликни салқаб қолган. Бир сўз билан айтганда, меҳроб диний обидалар интерьерини яратишда асосий омил бўлиб хизмат қилган.

III. 6. МИНБАР

Унинг олий ҳимматидан минбар мукамал бўлди,

Бағоят баландлигидан аршга бўй чўзди.

Хондамир

Минбар, Марказий Осиёда жоме масжиди хонақоҳида, ийдгоҳларда кенг қўлланилган. Минбар меҳроб ёнида жойлаштирилган. Бухоро жоме масжиди учун подшоҳ Шамсулмулк буйруғи билан минбар ва меҳроб Самарқандда ясалди, Бухорога келтирилганлиги ва ийд намозгоҳида пишган гиштдан минбар ва меҳроб қурилганлиги ҳақидаги маълумотлар X аср тарихнависи Наршахий томонидан ёзиб қолдирилган (Наршахий, 1966, 46, 51-б.). Б.Д. Кочнев ийдгоҳларнинг деярли барчасида минбар учратилмаганлиги ва ийд намози ўқишидан олдин келтирилганлигини қайд этади (Кочнев Б.Д., 1976, 15,73-б.). Минбар ёғочдан ясалган, гиштдан терилган (167-расм). Минбар тасвирини мактаб, масжид мавзусига бағишланган миниатюраларда кўрамиз (Шарк миниатюраси ва адабиёти, 1987, 100-расм). Мазкур тасвирда минбар уч поғонали зина шаклида бўлиб, юқоридаги поғона ўриндик вазифасини бажарган. Унинг уч томони ёғоч суянчиққа эга. Минбарлар минора тузилишида ҳам қурилган. Шундай минбар Чорқуҳ масжиди ҳовлисида сақланиб қолган. Мазкур ёғоч минбар тўрт қаватга эга. 1920 йилда уста Ато томонидан ясалган (Рузиев М., 1975, 59-б.).

Қишлоқ ва маҳалла масжидларида хонақоҳ бурчагидан гиштдан терилган зиналар минбар вазифасини бажарган.

III. 7. ТАХМОНЛАР

Турар жойларда жиҳозларни сақлаш учун тахмон, токчалар ўрнатиш одати қадимдан бўлган. Бронза даврига оид Кучуктепа (Бақтрия) маконининг иккинчи қурилиш даврида яшаш хоналаридан бирида иккита 0,5 метрга бўртиб чиққан девор мавжуд. Бу деворлар тиркагич сифатида қабул қилинади (Аскарлов А., Альбаум Л.И., 1979, 20-б.). Мазкур деворлар хонанинг кўндаланг деворини қарийб тенг уч қисмга бўлади. Хона ичидаги бу бўлинмалар тахмонга ўхшаб кетади. У тахмон сифатида қурилган бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда бу бўлинмалар турли буюмлар қўйишга ва кўрпа-тўшак тахлашга қўл келган, деб ўйлаймиз. Араб сийёҳи Ибн Батута 133 йили Урганчда бир бойнинг меҳмонхонасида бўлиб, меҳмонхона деворларида кўп токчалар жойлаштирилганини ва уларда тарҳал юритилган идишлар ва эрон идишлари қўйилганлигини таъкидлайди (Тизенгаузен В., 1884). Марказий Осиёда токча ва тахмон бўлинмалари жуда қадимдан қўлланилган. Жумладан, Хоразмда милoddгача IV асрга оид Қалъаи-Қир сиройи деворларида токчалар қўлланилган (Ягодина В.Н., Никитина А.Б., Кошелев Г.А., 1984, 446-б.). XII-XIII асрларга оид Қават қалъа яқинида «Қаптархона» номли обиданинг сақланиб қолган уч деворида 150 дан зиёд токча бор. Мазкур обида қакида олимларимиз ҳар хил фикрдалар. Айримлар токча идиш қўйиш учун деса, бошқалар қуш, каптар боқиш учун, деб тахмин қилишади. Р.Л. Садоқов мазкур токчалар мусиқа куйлари учун акустика вазифасини ҳам бажарган бўлиши мумкин (Садоқов Р.Л., 1970.), деб таъкидлайди. Р.Л. Садоқов фикрини тасдиқловчи аниқ далил топа олмадик. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, хонада акссидони кучайтириш тадбирлари қадимдан мавжуд бўлган. Жумладан, Нурота тоғ кишлоқларида масжид хонақоҳи бурчакларида девор мағзида офин хонага қаратилган кўзалар ўрнатиш (Назипов Д.А., 1984, 83-б.). Қават қалъа комплексидagi «Қаптархона» обидаси деворларидаги токчалар, асосан буюм қўйиш учун мўлжалланган. Бордию, шундай хонада қўшиқ айтилса, албатта улардаги бўлиқлар хонада акс - садони кучайтириб, куй ва қўшиқларнинг жарангдор чиқишига ижобий таъсир кўрсатган. Токчабанд деворни Низомий “Ҳамса” сига ишланган миниатюра расмларида ҳам кўраимиз. Жумладан, “Тудак Искандарни Филиппга кўрсатмоқдалар”, (504 ав) миниатюрасида (Ни-

зомий, 1985, 140-расм) деворнинг бир қисмида 22 та ҳар хил катталиқдаги токча бўлиб, уларнинг равоқлари ҳам ҳар хил жимжимадор чизикка эга. Токчаларнинг барчасида кўзача, жом, коса ва бошқа чиройли мис, сопол буюмлари қўйилган. Мазкур далиллар қадим даврларда халқ турар жой меъморчилигида меҳмонхона, хона беағига катта эътибор берганлиқларидан далолат беради.

Хона деворида токчабандли бўлинмалар қўйиш бизгача анъана сифатида етиб келган. Токчабандли хоналарни Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қарши, Шаҳрисабз, Наманган, Андижон, Фарғона, Хўжанд, Ўратепа, Исфара ва ҳатто Зарафшон дарёси юқори оқими турар жой меъморчилигида кўраимиз. Шаҳарларда турар жойлар, асосан синч девордан бўлган. Синч девор чуқур токчалар ўрнатиш имконини берган. Токчалар ҳар хил катталиқда бўлган. Шунингдек, дераза ва эшиқлар оралиғидаги бўлинмалар токчабанд қилинган. Тахмон ва токчаларнинг гўзал ва шиннам бўлишига алоҳида эътибор берилган. Бунинг учун катта токчалар юқори қисмини равоқ шаклида ранг-баранг мураккаб шарафалар билан тугатишган. Токчалар орасидаги юзани ҳам равоқ шаклидаги нақш билан чегаралаб, ичига қийнос очилган ранг-баранг гулларни чизиб қўйган. Равоқчалар атрофида майда нафис нақшлар қўйилган ва рангли ўсимликсимон нақшлар чизиб қўйган. Улар хона саранжомлигини ҳамда гўзаллигини таъминлаган (168-расм).

Тахмон токчаларининг жойланиши ҳар ерда ҳар хил бўлган. Наманганда бир томон девори юзаси бутунлайича токчабанд қилинган хонани учратиш мумкин. Жумладан, Муҳаммад Содик уйида девор юзаси беш бўлинмага бўлиниб, унда 77 та ҳар хил катталиқдаги токча мавжуд (169-расм). Фарғона водийси турар жой меъморчилиги интерьериди тахтадан ясалган каби тўғри тўртбурчак, кўп бурчак тузилишидаги токчалардан ташкил топган деворлар ҳам бўлган (170-расм). Самарқанд, Бухорода хона тўғри девори уч бўлинмага бўлинган. Улардан ўртадаги кўрпа-тўшак қўйишга мўлжалланган тахмонни ташкил қилади. Икки ёнидаги бўлинмалар эса токчабанд қилинган. Тошкентда кўрпа-тўшак тахлайдиган бўлинма I та ёки 2 та бўлиши мумкин. Битта бўлган тақдирда у ўртадаги бўлинмани эгаллайди. Икки ёнидаги бўлинмаларда 2 та ёки 4 та катта токчалар жойлаштирилган. Тошкентда

хона ён деворларида битта ёки иккита бўлинма майда токчабанд қилинган, қолганлари катта-катта токчаларни ташкил қилган. Токчалар ичига сиёҳ ва пушти рангда чарос очилган гулдаста расми тасвирланган. Тахмонлар усти равоқ шаклида тугатилган. Равоқ юқори қисми равоқли косачалардан ташкил топган мураккаб шарафалар билан безатилган.

Токчасиз хоналарда девор юзасидан хона томон чиқарилган осма токча (полочка) ўрнатиш одади бўлган. Улар деворнинг одам бўйи баландлигида жойлаштирилган ва бир нечта равоқчали майдароқ токчалардан ташкил топган (171-расм). Айрим ҳолларда уларнинг композициясида ҳам муқарнас қўлланилган. Бундай девор юзасидан чиқарилган токчалар Қарши ва Хива турар жойлари хоналарида кўп учрайди (172-расм).

Марказий Осиё шаҳарларида хона девори, шифти бадиий безагига катта эътибор берилган. Девор баланд токча бўлинмаларга бўлиниб, ҳар қайси бўлинманинг ичи нақшу ниғори тури билан 3-4 ярусга бўлиниши мумкин. Бундай хонада токча шаклидаги бўлинма фақат декоратив безак вазифасини бажарган. Ундан ташқари бўлинмалар ичидаги нақшлар ҳам ҳар хил бўлган. Мисол учун Бухоронинг ёзги хоналаридан бирини олиб қарасак, унда девор юзаси 7 та баланд бўлинмага бўлинган. Ҳар бир бўлинма нақшу ниғори билан учтадан ярусга (қисмга) тақсимланган. Улар ичида катта гулдаста, ярим доира шаклида ҳамма томонга ёйилган гулдаста, чизикли токчабанд, зич жойлаштирилган доирасимон нақшлар ярусларда ҳар хил композицияда ишланган. Бўлинмаларнинг усти равоқли косачалардан тузилган муқарнас билан тугатилган.

Хона деворига ганч ўймакорлиги ва рангли панноларнинг биргаликда ишлатилган ҳоллари ҳам кўп учрайди. Тошкент турар жойларида ганч панно чока пардоз услубида ишланган ўсимликсимон нақшни ташкил қилади.

Айрим панноларда гул тасвирининг асосини чиройли ёзувлар ташкил қилади. Бунга Ўратепа шаҳридаги турар жой хона девори панноси гувоҳлик беради.

Шуни айтиш керакки, тахмон, токчабанд деворлар ҳар бир шаҳарда оммавий ишлашга мўлжалланган. Уларда катта токчалар пастда, кичиклари юқорида ўрнатилган. Токчаларнинг жимжимадор равоқ тахтачалари қолипда ишланган. Уста, девор бўлинмалари, баландлиги, кенглигига қараб

композиция яратган. Токчабанд деворнинг асосий вазифаси хона сатҳини яхлитлигича сақлаб қолишга, яъни хона саранжомлигини таъминлашга қаратилган. Шу билан бирга токчабанд девор хона муҳитига ўзига хос бадиийлик, гўзаллик киритган. Катта ва кичик токчаларнинг “сарбухори” нақшига монанд шаклда қирқилган жимжимадор кирралари уларга нафислик, ўсимликлар дунёсига хос композиция бағишлайди. Токчалар ички деворининг қизил, кўк, яшил рангларга бўйлиши ҳам токчабанд девор композициясини бойитиш ва қўйилган буюмларнинг токчада яхши кўринишини таъминлаган (173-расм). Шунингдек, майда токчаларнинг ички деворларига ишланган ёруғ ранглар уларнинг чуқурлигини аниқ белгилайди. Хусусан, хона тобадонларидан таралаётган ёруғлик нуридан токчаларнинг ички деворига тушган соялар, уларнинг жозибадорлигини, ранг-баранглигини кучайтиради. Хонадагиларга яхши кайфият ва завқ бағишлайди.

III. 8. ЎЧОҚЛАР

Ўчоқлар, турар жойлар ичида антик даврларда ҳам қўлланилган. Улар вазифасига қараб ҳар хил тузилишда бўлган. VII-XIII асрларга оид ўчоқлар жойлашиши жиҳатидан уч турга бўлинади: хона сатҳида (полда), деворга қапиштирилган ҳолда, девор мағзида жойлаштирилган ҳолда (Воронина В.Л., 1963, 87-б.). Улар жойлашиши жиҳатидан деярли ўзгармасдан келган. Охирги икки турдаги ўчоқлар замирида мўриларнинг (камин) юзага келгани аниқ сезилади. Ўчоқлар хонани иситиш, чой қайнатиш, овқат пишириш ва нон ёпишга мўлжалланган. Уларнинг катта-кичиклиги, тузилиши ҳам вазифасидан келиб чиққан. Хоразм воҳасида XII-XIII асрларга оид ўчоқлар юзасига нақшлар ўйилганлигига археологик ашёлар гувоҳлик беради (Неразик Е., 1976, 187-б.). Ўчоққа нақш ўйиш Марказий Осиёнинг ҳудудларида кенг тарқалган. Жумладан, Ўтрорда XVII асрга оид турар жой хонасидаги ўчоқ олд қисмининг икки ён томонида олов учқунларининг атрофга отилаётгани ўйиб ишланган (Байпақов К.М., 1989, 12-расм).

Ўчоқларга бўлган эътиқод Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгунга қадар ва ўрнатилгандан сўнг ҳам ўз моҳиятини йўқотмайди. Буни ўчоқлардаги безаклардан билсак бўлади. Ўчоқ умуман безаксиз ишланса ҳам бўлади. Чунки

унинг устида ҳамма вақт қозон ёки чойжўш турди, остида эса ўтин қаланиб ўт ёқилган. Унинг ички томони деворлари қоп-қора бўлиб туради. Шундай бўлишига қарамасдан, ўчоқлар деворларида ўйма нақшлар ишланганлиги археологик материаллардан яққол сезилади. Жумладан, Афросиёбда олиб борилган қазилмалардан топилган безакли ўчоқлар диққатга сазовордир. Уларнинг аксарияти диаметри 30-35 см, баландлиги 23-25 см, олд деворчалари юзаси 10-12х23-25 сантиметрни ташкил қилади (Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1972, 208-б.). Безаклар композицияси боғ манзараси, ойдин кеча, куш ноласи, севги, сарой тасвири каби сюжетларга бағишланган (174-расм).

Олимларнинг таъкидлашларича, декоратив ўчоқлар IX-XII асрларда яратилган бўлиб, улар йўқолаётган қадимий анъаналарни ўзларида мужасимлаган (Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1972, 234-б.). Самарқанд декоратив ўчоқлари юзасида кенга "оловхона" (зардуштийлик отапхоналари Н. Д.) тасвири ишланган (Ремпель Л.И. 1961, 126-б.). Ўчоқларга нақш чизиш анъаналари ҳозирги кунда ҳам узоқ тоғ қишлоқларида сақланиб қолган. Жумладан, Қоратегин, Дарвоз қишлоқлари аҳолиси наврўз айёмида ва бошқа байрамларда ўчоқларни нақшлар билан безашади.

III. 9. МЎРИЛАР

Хотам киши уйда тутатганда уд,
Қўшни ҳовлида ҳам шул муаттар дуд.

Амир Хусрав Деҳлавий

Ота-боболаримиз қадимдан хонадаги мўриларга ҳам гўзаллик ато этишга ҳаракат қилишган. Фарғона водийсида мўри уч (гумбазлик, қашқарча, пўғайча) турга бўлинган (Воронина В. Л., 1951а, 94-б.). Улар бир-биридан тархда айлана тузилишида, очиқ қисми равоқ, учбурчак, ярим айлана шаклида тугатилиши, устки қисмининг гумбаз, текис юза шаклида ёпилиши билан фарқ қилади (175-расм). Мўриларда чироқ ёки шамдон учун токча шаклида чироқхона ўрнатиш одатини Туркменистоннинг Мурчали қишлоғида кўрамиз (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 12-б., 9-расм) (176-расм).

Тоғларда ҳам қишқи хоналарда мўрилар ўрнатишган. Жумладан, Қашқадарё, Сурхондарё тоғ

қишлоқларида мўри қишқи хонанинг пойгоҳ қисмида жойлаштирилган. Мўрининг икки ёнида хонага қаратилган токчалар жойлаштирилган. Мўрининг умумий кўриниши шаҳар уйларидаги токчабандли тахмонга ўхшаб кетади (177-расм). Нурота тоғ қишлоқлари турар жой айвонида икки томони очиқ мўри ҳам бўлган (178, 179-расм). Тоғ халқ турар жой меъморчилигида мўри токчалари билан девор юзасини қарийб эгаллайди (180-расм). Фарғона водийси турар жой интерьерида атрофи токчабанд қилинган мўрилар ҳам учрайди (181-расм).

Мўри асосан хонани иситиш, унда овқат пишириш, чой қайнатиш каби вазифаларни бажарган. Умуман, хона қулайлигини таъминлаган. Шу билан бирга хонага ўзига хос тантанаворлик ҳам ато этган. Композиция жиҳатидан хона интерьери тўридаги деворнинг тахмон ва токчабанд бўлинмаларига нисбатан пасанги вазифасини ҳам бажарган. Учала девори тахмон ва токчабандга эга хонада токчалар бўлинмасининг бир маромда қайтарилишини композиция жиҳатидан кескин узилишдан сақлаган. Деворлари юзаси токчабандга бўлинмаган хоналар муҳитида, мўри хонадон эътиборини ўзига жалб қиладиган тантанавор бўлинмага айланган. Хона муҳитини ўта оддийликдан сақлаб қолган ва кўзга ташланадиган композиция яратилишига замин яратган.

III. 10. СУПАЛАР

Марказий Осиё меъморчилигида супалар антик даврда ҳам турар жой хоналарида, сарой ва ибодатхоналарнинг асосий залларида қўлланилган. Супалар иморат интерьерида ҳайкал ўрнатишга ҳамда ўтиришга мўлжалланган. Жумладан, Будда ибодатхоналарида сува Будда ҳайкали учун пиллапоя шаклида юқори томон кичрайиб борган поғонали композицияларда қурилган. Уларда олд ва икки ён томондан кичкина зиналар ҳам назарда тутилган.

Антик даврга оид Тупроқ қалъа шаҳарчасининг шоҳлар зали саройи бўлинмаларида ҳам сува бўлган. Супалар илк ўрта аср иморатида кенг қўлланилган. Бунга Варахша, Афросиёб, Панжикент ва бошқа шаҳарлардаги сарой ва турар уйлар гувоҳлик беради (182-расм). Супалар ўрта аср меъморчилигида ҳам учрайди. Бунга қадимий Марв шаҳрида XI-XII асрларга оид Шаҳриёр-

арк саройи гувоҳлик беради. Турар жой, сарой ва ибодатхоналарда супа хонанинг икки, уч, тўрт томонини эгаллаган. Шунингдек, хонанинг бажарадиган вазифасидан келиб чиққан ҳолда супа унинг марказини эгаллаган тарҳда ҳам учрайди. Жумладан, антик даврга оид Кампиртепа шаҳарчасида археологлар томонидан очилган зардуштийлик ибодатхонасида девор атрофи бўйлаб қурилган супалардан ташқари хона марказий қисмини эгаллаган кенг супа ҳам мавжуд.

Хона уч-тўрт томонини девор атрофи бўйлаб супа билан айлантириш одати ҳозирги кунгача Тоғли Бадахшон, Дарвоз ва қисман Қоратегин тоғ турар жой меъморчилигида сақланиб қолган. Хонанинг марказий қисмида тўртбурчак тузилишда, «Г», «Т» ҳарфи шаклида қолдирилган.

Кичикроқ ҳажмдаги хоналарда ҳам қадимдан хона сатҳи яхлитлигича супа шаклида кўтаририлган. Супанинг пойгоҳ қисми тўртбурчак шаклидаги чуқурчага эга. Супаларда ўчоқ ўрнатиш одати илк ўрта аср турар жой меъморчилигида ҳам бўлган (183-расм). Супада оштон (ўчоқ) ўрнатиш одати Тоғли Бадахшон, Қоратегин, Дарвоз ва Чимкент ҳудудларида XIX-XX аср бошларида оид турар жой меъморчилигида кенг қўлланилган. Кичикроқ хонанинг пойгоҳ қисми, мўрининг мавжудлигига ва жойланишига қараб узун ёки қисқа йўлак шаклида бўлган.

Нурота тоғ меъморчилигида XX аср бошларида қурилган турар жойларда ҳам хонанинг бир ёки икки (ён ва тўр) девори бўйлаб супа жойлаштирилган композиция учрайди. Мазкур супалар, асосан кўрпа-тўшак тахлаш, уй жиҳозларини қўйишга мўлжалланган.

Хона сатҳининг супа шаклида кўтарилиши унинг юзасига пойгоҳ, дам олиш, хўжалик - мўри жойлашган қисмини ажратиш имконини берган. Хона композициясида тантанаворлик бағишлаган ҳамда хонада қулайлик яратган.

III. II. ТОМ ВА ШИФТ БЕЗАКЛАРИ

Шифт, иморатнинг асосий конструктив қисмларидан бўлиб, хонадонда бошпанали муҳит яратади. Шунинг учун ҳам шифтга сержило, серзавк безак берилган. Шифт хона муҳитининг композиция ва конструктив жиҳатидан тугатилиши-

га асосий омил бўлиб хизмат қилади. Марказий Осиё меъморчилигида қадимдан тўсинли шифт қўлланилган. Тўсинли шифт калтарок ёғоч-тўсинлар билан устунлар ёрдамида катта хона юзасини қисмларга бўлиб ёпиш имконини беради.

Археолог-олимлар изланишлар давомида обидалар реконструкциясини бажаришган. Жумладан, Г.А. Пугаченкова реконструкциясида (Пугаченкова Г. А., 1958, 95-б.) III-II асрларга оид Нисодаги квадрат залда шифт, харилар ёрдамида бўлинмаларга ажратилган. Ўртадаги бўлинма чорхона услубида ишланган. Чорхона - тўсинлардан тузилган квадратларнинг юқори томон кичрайтириб бориши ва бир-бирига нисбатан кўндаланг ўрнатилиши натижасида ҳосил бўлган ўртаси очик гумбазга ўхшаш конструкция. В.А. Нильсен VII-VIII асрларга оид Варахша саройи «Қизил хона»си шифти реконструкциясини (Нильсен В. А., Манакова В. Н., 1974, 51-б.) яхлит чорхона услубида ифодалаган. В.Л. Воронина Панжикентдаги VII-VIII асрларга оид турар жойнинг меҳмонхонаси шифтини бўлинмаларга ажратиб, тўртта устун ораллигини чорхона шаклида реконструкция қилади (ВИА, 1969, 188-б.). Шу билан бирга шифт қисмларга бўлиниб, ўрта қисми оддий туйнук шаклида очик қолдирилган шифтларнинг мавжудлигини Г.А. Пугаченкованинг I-II асрларга оид Гуяр қалъа ҳокими қабулхонасида (Пугаченкова Г. А., 1965, 17-табл.), В.А. Нильсеннинг V-VIII асрларга оид Жумалактепа кўши (Нильсен В. А., 1966, 53-расм) меҳмонхонасида ва бошқа обидалар реконструкциясида кўрамыз.

Дарҳақиқат, археологик материаллар билан танишар эканмиз, хона деворларида дераза ўрнини кўрмаймиз. Демак, хонани ёритиш ва ҳаво алмашиши, тутун чиқиши каби чораларни фақатгина шифтда очик туйнук қолдириш йўли билан ечилишига ишонч ҳосил қиламиз. Туйнуқларнинг юқоридаги реконструкцияларда оддий ва чорхона услубида ёпилганлигини тоғ меъморчилигида кенг қўлланилган туйнуқлар тури тасдиқлайди. Жумладан, “чорхона” услуби ҳозирги кунда ҳам Тоғли Бадахшон халқ меъморчилигида кенг қўлланилади. Оддий туйнук қолдириш услуби Юқори Зарафшонда, Нурота тоғ меъморчилигида XX аср бошларида ҳам кенг қўлланилган.

Илмий адабиётда, катта хона томи хиргоҳлардагидек катта қияликда ўрнатиш тўсин-

лар ёрдамида ёпилган, деган фикрлар ҳам бор (Гуревич Л.В., 1990, 77-б.). Гуревич Л.В. Ибн ал-Фикхнинг «... илк ўрта асрларда Марвда “Кай Маршбон” номли қадимий уйнинг томига чиқиш учун одам бўйи баландлигидаги деворга ўтарилди. Томда томонларга қаратиб чизилган икки эркак ва икки аёл расми, ҳамда нимаши номаълум қизиқарли тасвирлар бор эди» (ММТГ, 1939, 151-б.), деб ёзган маълумотига асосланиб, мазкур уйнинг деворлари ташқи томондан баландлиги одам бўйидек бўлса, бундай уйнинг ичида бемалол юриш учун том тўсинлари хиргоҳдагидек тик ҳолда бўлиши керак, деб тахмин қилади (Гуревич Л.В., 1990, 77-б.). Шунингдек, В.А. Шишкиннинг: «Варахша саройи қизил ташқи деворининг 2,6 метр баландлигида ҳар 50-55 сантиметр оралигида аниқланган тўсин ўрнини, сувоқчи ва рассомларнинг тасвир ишлашларида қўлланилган» (Шишкин В.А., 1963, 54-58-б.), - деган фикрига эътироз билдириб, у ҳам: «Хиргоҳ шаклидаги том билан ёпилган», - деб таъкидлайди (Гуревич Л.В., 1990, 75-б.). Хиргоҳга монанд, тўсинлари тикрок тушган томни Панжикент залларидан бири реконструкциясида қўлланилганлигини А.И. Исаков китобида ҳам кўради (Исаков А.И., 1977, 32-б.). А.И. Исаков реконструкциясининг конструктив ва функция жиҳатидан тўғри келмаслигини В.Л. Воронина ҳам тан олади (Воронина В.Л., 1990, 171-б.). Конуссимон хиргоҳга монанд том XIX асрга оид Бухоро вилоятида Хўжам Банди Кишод ва Хўжам Саид Пулот мақбараларининг қабр ўрнатилган хоналарида қўлланилган (Пардаева Р.У., 1976, 34-35-б.). Мазкур обидаларда тархда тўртбурчак иморат устида 1,5 метр баландликдаги саккизбурчак юзага келган. Шунга ўхшаш тўсинлари тик туширилган том Ашт қишлоғида “Ҳашт Саҳоба” мақбарасининг қабр тоши ўрнатилган марказий қисмида ҳам қўлланилган. Мазкур обидадаги конуссимон том усти сувоққа ҳам эга эмас. Юқоридаги далиллардан бундай томларнинг XIX асрда фақат мақбараларнинг сағана қисмида ишлатилганлиги гувоҳи бўламиз.

Бизнингча, катта хонага эга монументал иморат томи хиргоҳ шаклида бўлиши мумкин эмас. Бунга сабаб биринчидан, катта қияликдаги том устини сувоқ билан қоплаш амримаҳол. Сувоқ қилинган тақдирда ҳам уни қор, ёмғир ювиб туширади. Иккинчидан, ташқи томондан девори

одам бўйидек иморатнинг ички қисмида поли юзаси худди Тоғли Бадахшон уйлари каби ер сатҳидан анча пастга туширилган, шунингдек, конуссимон хиргоҳга монанд том илк ўрта асрларда мавсумий дам олиш чортоқларида қўлланилган бўлиши мумкин. У ҳолда бундай том қамиш, мато, гиламлар билан ёпилган бўлиши эҳтимоли бор. Учинчидан, бундай том, сарой иморатига хос талабларга жавоб бермайди.

Шу ўринда яна бир масалага тўхталиб ўта-миз. Н.П. Лунькова илк ўрта асрга оид Хараджкент (Қанқа) шаҳарчасида аниқланган зардуштийлик ибодатхонаси икки томга эга бўлган, деб таъкидлайди. Унинг фикрича, биринчи том интерьерда декоратив вазифани ўтаган ва пирамида ёки тўрт томонга нишобли хиргоҳ томидек бўлиб, унинг тўсинлари, асоси тўрт девор мағзига жойлаштирилган горизонтал ёғочга ўрнатилган, иккинчиси эса ташқи ва асосий том бўлиб, васса шифти оддий текис юзани ташкил этган (Буряков Ю.Ф., Лунькова И.П., 1985, 4-б, в-рasm; Буряков Ю.Ф., Богомолов Г.И., 1989, 66-б.).

Бу масала юзасидан ўз фикрларимизни билдиришдан олдин Юқори Зарафшоннинг Вору тоғ қишлоғи турар уйларида учратилган бир далилга тўхтаб ўта-миз. Мазкур уйда хона, далони билан битта томга эга, лекин унинг ичида асосий хона рўпарасида жойлашган ошхона алоҳида пасткамрок томга эга. Унинг ўчоқ, тандир устидаги қисми конус шаклида кўтарилган. Ошхона уч томондан ёпик, асосий хонага қараган қисми ярим очиқ. Эътиборли томони шундаки, ошхона томи тўрт деворга ўрнатилган. Ошхона томига ўтин қаланган.

Энди И.П. Лунькова реконструкциясига қайтиб, куйидагиларни айтишимиз мумкин. Биринчидан, ёғоч тансиқ жойда, хона ичида уни бутунлай қоплайдиган декоратив томга ҳожат бўлмаса керак. Иккинчидан, пирамида тузилишидаги том тўсинлари, асоси девор мағзидаги ётиқ ёғочга ўрнатилган тақдирда бундай конструкция том мустаҳкамлигини таъминлай олмайди. Учинчидан, декоратив том тўсинларининг девордаги ўрни хона атрофи бўйлаб жойлашган супадан 90 см баландликда жойлашган тақдирда, супалардан фойдаланиш имконияти ниҳоятда камаяди. У ҳолда супанинг вазифаси нимада? - деган савол туғилади. Тўртинчидан, бордию, бундай пирамидасимон ички том, ибодатхона интерьериди

бирон-бир зарур вазифани бажарганда эди, у ҳолда шундай шифт тўсинлари ўрни бошқа зардуштийлик обидаларида ҳам сақланган бўларди. Бизнингча, деворда сақланган ёғоч ўрни улар устига тахтадан мустаҳкам полка ўрнатишга мўлжалланган бўлса, ажаб эмас.

Катта юзали хоналарни ёпишда, юқорида айтганимиздек, ўртаси равзанли текис том қўл келган. Шунинг ҳам айтишимиз керакки, равзанли текис том ҳам деворлари томон нишобликка эга. Хусусан, унинг марказий равзан қисми ташқи томондан кичикроқ гумбазга ўхшаб кетади.

Энсиз, тор йўлаклар, хоналар томи фишт қаторларининг бир-бирдан ичкари томон чиқарилиши ёрдамида ёпилган. Фиштларнинг хона томон учбурчак шаклда чиқарилиши қаторларнинг нақшин шарафага ўхшаб қолишига сабаб бўлган (184-расм).

Марказий Осиёда V-VI асрлардан бошлаб хона томини гумбаз билан ёпиш услуги юзага келади. Гумбаз IX асрдан бошлаб, асосан диний ва ижтимоий (ҳаммом) иморатларда кенг қўлланилади. Иморатни гумбаз билан ёпишга бўлган эҳтиёжнинг ошиши гумбаз ости конструкциясининг шаклланиб боришига олиб келади. IX – X асрларда тўртбурчак ҳажми билан гумбаз оралиғида саккизбурчакли халқа юзага келади. XIV асрда гумбаз ости 12 ва 16 бурчакли халқани ташкил қилади (185-расм). Шунингдек, хоналар икки - ички ва ташқи гумбазлар билан ёпила бошланади. XV асрда энсиз, узунчоқ тузилишдаги хоналарни ёпишда кўп гумбазли конструкциялар қўлланилади (186-расм). Унда гумбазлар параллел равоқлар ва уларга нисбатан перпендикуляр равишда йўналтирилган ярим равоқларга ўрнатилган. XVI асрга келиб гумбазнинг ўзаро кесишган равоқлар устига ўрнатиш услуги юзага келади. Мазкур конструкциядаги гумбаз катта майдонли хоналарни ёпишда ишлатилган. Гумбаз тузилишида қалқонсимон паруслар қўлланилади. Натижада гумбаз, тўқилган тўрсимон юзани ташкил қилади. Гумбазли хона киши руҳиятига диний обида сифатида сингиб қолган. Бунга унинг диний ва меъморий обидаларда кенг қўлланилганлиги сабаб бўлган. Дарҳақиқат, гумбаз, диний обидаларда қўл келган. У биринчидан, обида ташқи қўринишига доминантлик, тантанаворлик бағишлаган. Хона акустикасини кучайтирган. Товуш акс-садо бериб тарқалган. Бу эса масжид учун қўл келган.

Шунингдек, хонани устунсиз маълум миқдоргача кенгайтириш имконини берган. Гумбазнинг бундай хусусиятлари диний обидалар учун зарур муаммоларни ечиш имконини берган. Гумбазли конструкция хона композициясига ўзига хос бадиийлик бағишлаган. Жумладан, саккизбурчак барабанидаги равоқларга турли қўринишдаги декоратив панжаралар ўрнатилган. Панжаралардан тушган ёруғлик хонага ўзгача қўриниш ато этган. Ёруғлик нурунинг ўткир ёки майинлиги қуёшнинг ҳаракати, траекторияси ҳолатига боғлиқ бўлган. Қуёш чиқиши ва ботишида панжаралардан нур, уфқ чизигига яқин градусда тушган. Натижада хонага тушган нур, кишига гумбазнинг жуда баланд бўлиб қўриниш эмоциясини берган. Шунингдек, гумбаз конструкциялари хонага гўзаллик бағишлаган. Жумладан, гумбаз остидаги кўп бурчак гардиш равоқлари, бир неча қатор қалқонсимон юзалар қўринишини олган. Юзалар ёруғликнинг тушишига қараб, ўзига хос гўзал қўриниш ато этган (187-расм).

Интерьерда гумбазлар юзаси ранг-баранг геометрик ва ўсимликсимон нақшлар билан безатилган.

Ўзбекистон ва Тожикистон халқ меъморчилигида шифт юзасида тўсинлар йўналиши билан кўпроқ марказга яқинлашган сайин бир-бирдан кўтарилиб борган турли композициялар ишланган. Жумладан, шифт марказини хона деворларига нисбатан диагональ ўрнатилган яхлит йирик тўртбурчак юза эгаллаган композицияни, шундай юзанинг, узунчоқ тузилишдаги хоналарда бир неча марта қайтарилганини, иккита диагональ ўрнатилган тўсинларнинг кесишуви натижасида бир неча қатор олтибурчак юзачаларга таксимланган композицияни, олтибурчаклар қаторининг томонлари тенг тўртбурчак, узунчоқ тузилишдаги бўлинмалар билан алмашилиб келишини, катта ва кичик тўртбурчакларнинг ўзаро алмашилиб келишини, шифт марказида катта ва тўрт бурчагида кичикроқ ҳавзак – гумбазчалар жойлаштирилган композицияни учратиш мумкин. Юқорида келтирилган шифт композициялари Қўқон, Марғилон, Ўратепа, Хўжанд ва бошқа шаҳарлар турар жой, масжид, мадраса каби обидаларида кўп учрайди.

Шунингдек, шифт тўсинлари оралиғида вассалар билан тўғри тўртбурчак юзачалар ўрин алмаштирилган ҳолда келиши ҳам мумкин. Бун-

дай шифтлар Самарқанд ва Қашқадарёда кўп учрайди. Фарғона водийси шаҳарларида, Тошкентда тўсинлар текис тахтачалар билан қопланган ва ингичка ёғочлар билан шифт марказидаги бўлинмада кўп бурчакли турунж, даврагул нақшлари ҳам ишланган.

Илк ўрта, ўрта асрларда Марказий Осиёда хона деворининг юқори қисми, шифт ости бўйлаб фриз-безак қатори билан бойитилган (188, 189-расм). Бу тадбир XIX асрда қурилган турунж жой интерьерларида ҳам назарда тутилган (190-расм). Шунингдек, Марказий Осиё халқ меъморчилигида шифт, атрофи мураккаб йиғма муқарнаслардан ташкил топган шарафалар билан айлантирилган. Масжидларда эса шифт қисмлари атрофи бўйлаб ҳам шарафалар қўлланилган.

Тоғли Бадахшон халқ меъморчилигида хона шифти бир нечта бўлинмадан иборат. Улардан биттаси чорхона услубида ишланган. Бу ерда чорхона уч хил кўринишда учрайди. Биринчисида шифт марказий қисми, яъни бешта устун, Қоратегин ва Дарвозда тўрт ва учта устун ораллигидаги бўлинма чорхона услубида ишланган. Иккинчи турида чорхона шифтнинг марказдан четдаги бўлинмаларидан бирида ишланган. Учинчисида, хона бутунлайича чорхона услубидаги шифт билан ёпилган (Қалъайи Ҳусайн киншолоғида, Ҳазрати Султон Журадо мақбараси).

Шаҳарларда ва Фарғона водийси тоғ кишлоқларида ва қисман Юқори Зарафшон меъморчилигида шифтнинг тўсин ва вассалари умуман, ҳамма қисми сержило рангли бўёқларда бўйланган. Ранглар илгарилари тухумдан тайёрланган, XIX аср охириларидан бошлаб елимли бўёқлар, XX асрда мой бўёқлардан фойдаланилган. Самарқандда қабза шифтларнинг вассаларига сариқ, жигарранг, кўк рангларда гул шифт иккита мадохил нақши ишланган (191-расм). Тошкентда яшил ёки кўк рангли вассалар заминда оч кўк, оч яшил рангларда мадохил нақши ишланган. Қашқадарёда вассалар қизил рангда ёки жуфт-жуфт ҳолда қизил, кўк, сариқ рангларда бўйланган. Уларнинг бундай тартибда бўйлиши йўл-йўлли беқасамни эслатади. Васса ўрнида қўлланилган кичик-кичик квадрат тахтачалар юзасига ҳар хил барглар нақши ишланган. Шифтнинг бундай безак тури Бухоро ва Шаҳрисабзда кенг қўлланилган. Фарғона, Тошкент меъморчилигида кўп учрайдиган тахта билан қоплан-

ган шифтнинг ҳар хил рангга бўйланган геометрик юзалари заминда ўсимлик ва гуллар нақши ишланган. Бундай безаклар тури Самарқандда ҳам учрайди.

Самарқандда шифт тўсинлари марказидаги, қизил рангли заминда, яшил рангда ўсимликсимон нақшлар, ён томонларида яшил рангли заминда қизил рангли атиргуллар, сариқ рангда унинг ниҳол ва барглари ишланган. Тошкентда тўсиннинг кўк ва бинафша рангли заминда гул ниҳоллари ва барглари билан сариқ, оч яшил рангларда бўйланган. Шунингдек, сариқ заминда бинафша, кўк, яшил рангларда ишланган ўсимликсимон нақшлар учрайди.

Умуман, ўрта Осиёда қадимдан хонада баҳорни эслатувчи муҳитни сақлашга ҳаракат қилинган. Шунинг учун ҳам шифтга, деворларга ҳар хил гул ва ўсимликсимон нақшлар ишланган. Шифт безаги сержило рангли композициялари билан кишига эстетик завқ беради. Ёзда хонанинг салқин, қишда эса иссиқ туюлишига кишини ишонтириш эмоциясини беради. Тўсинлар ёрдамида юзага келган геометрик: учбурчак, тўртбурчак, олтибурчак, кўп қиррали юлдузсимон тузилишдаги юзалар ранг-баранг ўсимликсимон юзалар билан боғланиб, яхлит композицияни ташкил қилади. Шифт ости ва деворларининг юқори қисми бўйлаб ўтказилган шарафалар қатори, хонанинг шу икки қисмини нафақат конструктив, композиция жиҳатидан ҳам боғлайди. Шунингдек, шифтнинг хона муҳитида баланд ва баҳаво бўлишига ёрдам беради. Шифт ўзининг ранг-баранг безаклари билан хона муҳитининг маромга етганлигини, яъни тугатилган композицияга эришилганлигини таъминлайди. Хона деворларида ранг-баранг нақшлар бўлмаган тақдирда ҳам бундай шифтлар интерьер муҳитини бадийлаштира олади ва композиция жиҳатидан тугатилганлигини таъминлайди.

III. 12. ХОНА ЖИҲОЗЛАРИ- МЕБЕЛЛАР

Сўнгра саройлардан танлади бирин,

Барини безатди гавҳару олтин.

Тўрга ўрнатилди тилла қошли тахт,

Тўртгала оёғи ҳўкиз бошли тахт.

Фирдавсий

Хона интерьерини нафақат деворий сурат ва нақшлар, ҳайкаллар, балки жиҳозлар билан ҳам таъминлашга ҳаракат қилинган. Лекин шунини айтиш лозимки, Марказий Осиёда Овруподагидек стол атрофида стулда ўтириш одат тусига кирмаган. Бунга биринчидан, Марказий Осиё меъморчилигида хона атрофи бўйлаб ёки хонанинг бир қисмини яхлит супа-сўрига ўхшатиб кўтариш одати сабаб бўлади. Чунки хонага кирган меҳмон оёқ кийимини пойгоҳда қолдириб, супага чиқиб ўтирган. Иккинчидан, Марказий Осиёнинг иссиқ иқлим шароити ҳам хом гиштдан, пахсадан кўтаришган супага гилам, шолча, бўйра ёйиб ўтириш имконини берган. Шундай бўлишига қарамасдан, кундалик ҳаёт учун зарур жиҳозлар қадимдан бўлганлигига археологик ашёлар ва деворий маҳобатли тасвирлар гувоҳлик беради. Жумладан, Панжикентдан топишган кариатидалар – ёғочдан ишланган аёл ҳайкалчалари тахт учун бурчак устунлари вазифасини бажарган.*

Марказий Осиё маҳобатли тасвирий санъатида ҳайвонга ўхшатиб ишланган тахт сурати учраб туради (192-расм). А.М. Беленицкий зооморф – ҳайвон кўриниши билан боғлиқ тахт тасвирларини уч турга бўлади. Биринчи турда тахт оёғи вазифасини иккита қанотли туя ҳайкали бажаради. Бунга Панжикент, Варахша саройларидаги деворий суратлар мисол бўла олади. Иккинчи турга-ётган шернинг белига гиламча тўшаб қўйилган тасвир қиради (Панжикент деворий суратлари, хоналар III, 7; VI, 1). Учинчисида – бошлари шохли шерсимон икки ҳайвоннинг беллари билан туташиб кетган ҳолатини тасвирловчи барельеф – ярим бўртиб ишланган юзали ҳайкал мисол бўла олади (Беленицкий А.К., 1940, 14-б.). Зооморф – ҳайвон аъзоларига монанд шаклларнинг археологик қазилмаларда ашё сифатида топилиши, деворий тасвирларда

яққол тасвирланиши ўша даврда шундай тахтларнинг ҳаққоний равишда бўлганлигидан далолат беради. Бу ҳақда Г.Пугаченкова ҳам ижобий муносабат билдиради (Пугаченкова Г.А., 1966, 48-б.).

Тахт оддий устунчалардан ҳам ясалган. Устунчалар худди хона устунларидек тагкурси, капитель, кўзаги қисмларидан ташкил топган бўлиши мумкин.

Тахт XX аср бошларигача ҳукм суриб келган. Уларни музейларда учратиш мумкин. Жумладан, Душанбе шаҳридаги Республика тарихий-ўлкашунослик музейида Тожикистоннинг жанубий қисмидан топишган тахт-курси суянчиги сақланмоқда. М. Рўзиев курсини 1763 ёки 1883 йилларга оид ва ундаги расмларда ой ва юлдуз тасвири бўлиб, у ислом дини рамзини билдиради, деб таъкидлайди (Рўзиев М., 1976, 67-б.). Тахт турларини ўрта аср миниатюраларида кўра миз. Уларнинг кўпчилигида тахтлар бошпанасиз тасвирланган. Жумладан, “Нўшобага Искандар расмини олиб келдилар” (Низомий, 1985, 11-расм) миниатюрасида саркарданинг пасткамгина тахтда ўтиргани тасвирланган. “Султон Хусайн ва ёш жангчи” миниатюрасида (Низомий, 1985, 73-расм) тахт баландрок оёқларда бўлиб, уч томони деворча билан айлантирилган. Мазкур тахт ўзининг кенлиги, оддийлиги билан кўпроқ ёғоч сўрини эслатади. “Баҳром шерларни енгиб, тожга эга бўлди” миниатюрасида орқа саҳнда ишланган қурилма киши диққатини ўзига тортади. У олд томондан жавонга ҳам, тахтиравонга ҳам ўхшаб кетади. Қурилма оёқчаларга эга. Юқори қисмига сиёҳ рангли соябон ўрнатилган. Мазкур қурилма тахтиравон бўлса ажаб эмас. У нафақат ўтириб, балки ётиб дам олишга ҳам мўлжалланган. Шунга ўхшаш тахтиравонларни “Искандар ва етти донишманд” (Низомий, 1985, 66-расм) миниатюрасида кўра миз. У бироз тикрок композицияга эга. Очiq жойларда ўрнатилган тахтларни “Фарход Хусрав хузурида”, “Шерларни енгиб тожга эга бўлган Баҳром тахтда” (Низомий, 1985, 172-расм) миниатюраларида ҳам кўра миз.

Тахтлар асосида сўрилар юзага келган бўлса керак, деган фикр туғилади. В.А. Нильсен ишлаган Варахша саройи «Қизил хона»си интерьерини реконструкциясида (Нильсен В.А., Манакова В.Н., 1974, 51-б.) бурчак таянчлари кариатида шаклидаги тахт-сўри тасвирининг гувоҳи

* Кариатида ҳақиқати фикр-мулоҳазалар «Интерьерда ҳажмли бадиий тасвирлар» бобида батафсил берилган.

буламиз. Бизнингча, юпка, ҳарир кийимдаги ён қомати ишланган кариатидаларни подшоҳ қабулхонасида бўлиши ҳақиқатдан узок. Бундай кариатидалар бой-бадавлат хонадонларнинг ички, аниқроғи уларнинг пинҳон тутиладиган хоналарида, подшоҳларнинг ҳарамларида бўлиши мумкин (193-расм). Тахтларнинг катталашиб, сўрига айланганлигини миниатюралардаги тасвирларда ҳам кўриш мумкин. Жумладан, “Султон Ҳусайн ва ёш жангчи” миниатюрасида (Низомий, 1985, 73-расм) тахт ўзининг катталиги жиҳатидан сўрига ўхшаб кетади. Унда бир киши бемалол ётиб олма олса бўлади. “Амир Темурнинг амир Саидали Ҳамадоний билан бўлган баҳса енгани” (Шарқ миниатюраси, 1980, 32-расм) миниатюрасида хона поли сатҳидан 40-50 см кўтарилган сўрини кўра-миз. Унда икки киши баҳаво, кенг сўрида бемалол ўтириб, суҳбат қураётгани тасвирланган. Мазкур расмлардаги тахт ва сўрининг ўхшашлигидан ҳам, улардан бири замирида иккинчиси яратилганлигини сезиб олиш мумкин. Қозоқ халқи маданиятига бағишланган мақолада ўтов тўрида олд томонидан тўқимга ўхшаган катта ёғоч (кароват) сўри фотосурати берилган (НСАК, 1963, 403-б.). Кароватнинг бой нақшу нигори унинг бадавлат хонадонга тегишли бўлганлигидан далолат беради (194-расм).

Курсилар. V – VII асрларга оид Панжикент деворий суратларининг икки саҳнасида персонажларнинг суянчиксиз курсида ўтирганлари тасвирланган (Беленицкий А.М., 1973, 21-б., 15-рашгли тасвир). Иккала тасвирда ҳам курсилар деярли бир хил, оёқлари лавҳадигдек бир-бири билан кесишган. Марказий Осиё ва Шарқ халқларида сўнгги ўрта асрларда курсилар ҳам онда-сонда ишлатилганлигига миниатюралар гувоҳлик беради. Жумладан, XVI асрга оид “Фарҳод Хусрав хузурда” (Низомий, 1985, 38-расм) миниатюрасида Фарҳоднинг курсида ўтирганини кўра-миз. Мазкур миниатюрада курси лавҳ тузилишига эга. XVI асрнинг II ярмига оид “Лочин кўтарган йигит” (Шарқ миниатюраси, 1980, 13-расм) миниатюрасида йигит олги бурчакли курсида ўтирибди. Курси оёқчаларга эга. Ҳамма томони нақш билан тўлдирилган.

Кўп бурчакли ва баланд оёкли курсини “Қайс билан Лайли севги қиссаси” (Шарқ миниатюраси ва адабиёти, 1987, 68-расм) миниатюрасида ҳам кўра-миз. Қизиги шундаки, “Фарҳод Хусрав хузурда” (Низомий, 1985, 14-расм), “Лочин кўтарган

йигит” миниатюраларида дала, очик жой тасвирланган. Шунингдек, “Қайс билан Лайли севги қиссаси” миниатюрасида ҳам айвон орқа деворида боққа чиқиш эпиги тасвирланган. Бундан, шундай курсилардан кўпроқ боғ ҳовлида, овда, дала жойларда фойдаланилган, деган фикрга келиш мумкин.

Дастурхон. Археологик қазилмалар натижасида Марказий Осиёнинг Чуй, Талас, Фарғона ва бошқа воҳаларида хонтахта вазифасини бажарган ва дастурхон деб ном олган курси кўп учратилган. Дастурхон катта юзали патнисга монанд қисмдан ва унинг остига бириктирилган таянчдан иборат. Дастурхоннинг патнисга монанд қисми доирасимон бўлиб, унинг диаметри 50х60, қалинлиги 2х4 сантиметрга тенг. Дастурхон таянчи билан биргаликда 20х30 см баландликка эга.

Дастурхон юзасига турли мавзуларда нақш ишланган. Жумладан, VI-VII аср бошларида Тараздан топилган дастурхон юзасига манихей доктринасига оид ой ва аёл тасвирлари ишланган композиция кўринарли жойни эгаллаган (Сенигова Т.Н., 97-102-б.).

Тагкурси. Тахмонларнинг пастки қисми пол сатҳидан бироз кўтарилган бўлган. Уларга айрим ҳолларда кўрпа-тўшак пастдан териблиб чиқилган. Кўпинча тахмонга кўрпа-тўшак териш учун махсус пастқамгина тагкурси ишланган (195-расм). Бундай тагкурси жойхоб дейилиб, Бухоро воҳасида кенг қўлланилган. У Қорақалпоғистон хонадонларида ҳам бўлган. Курси оёқлари жимжимадор қилиб ўйилган. Улар устига сандик ҳам ўрнатиш мумкин бўлган (196-расм).

Бешик. Бешик ҳар бир хонадоннинг тўридан жой олган. Бешикнинг қадим замонлардан буён кенг қўлланилганлигига X-XI асрларга оид туваклар гувоҳлик беради. У ўзининг функционал вазифасидан ташқари хона кўринишига файз киритади, ўзига хос гўзаллик бағишлайди. Марказий Осиёнинг деярли ҳамма жойида бешик бир хил тузилишда бўлган, лекин нақшу нигори, безак қисмлари билан ажралган.

Сандик. Қадимда кўпчилик жойда кат деб номланган. У тахмонга сигадиган қилиб ишланган. Кат устига кўрпа-тўшаклар тахланган (197-расм). Кат юзаси бир нечта қисмга бўлинган, қисмлар асосан 3 ва 4 та катта юзага, улардан биттаси бир нечта кичик юзачаларга тақсимланган. Кат тахтача бўлинмалари юзаларига доирасимон, кўп барг-

ли турунжлар ўйилган. Тахталар атрофи занжира, ипгичка йўл-йўл нақшлар билан айлантирилган. Кат тахталари бирин-кетин сурилади ва ҳамма қисми очилади. Айвонга ўхшатиб ишланган токчага эга кат ҳам ясалган (198-расм).

XIX аср охирларида кат юзасини тунука билан қоплаб, унга нақш ишлаш анъаналари кенг ривожланади.

Сандал. Марказий Осиё халқлари қиш кунларини сандал атрофида ўтказишган. Сандал хонанинг катта-кичиклигига қараб хона ўртасига, бурчагига ўрнатилган. Сандал оддий томонлари тенг тўрт оёқли курсидан иборат. Унинг устига кўрпа, чойшаб ёпиб қўйилган (199-расм).

Сабояк. Дастурхон, нон ва идиш-тавоқлар учун кичикроқ кути бўлиб, баланд ва мустақам оёқларга ўрнатилган. Бундай қутилар Қорақалпоғистонда кенг қўлланилган. Қутилар юзаси узунасига уч қисмга бўлиниб, қисмлари айлана нақш ва занжира нақшлар тизими билан безатилган. Қадимий сабоякларнинг аксарияти усти очик бўлган (200-расм). Кейинчалик сабоякларни сандиққа ўхшатиб ишлаш кенг жорий қилинган (Савицкий И.В., 1965, 34-б., 162-расм).

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш учун ёғоч қутилар ҳам ясаган. Улар доира ва тўғри тўртбурчак шаклида бўлиши мумкин. Шундай қутилар Тоғли Бадахшоннинг Ванч, Язғулом воҳалари қишлоқларида В. Л. Воронина томонидан учратилган (Воронина В. Л., 1951, 15-расм). Қутилар деворлари ва қопқоғи ўймакорлик қилинган (201-расм).

Кули-ҳамба. Ўрта Осиёда кули ёки ҳамба деб номланган лойдан ишланган идиш кенг қўлланилган. Улар ҳар хил катталиқда бўлган. Кичикроқлари сомонли лойдан ясалган, каттароқларида оёқларининг пастки юзаси ёғочдан, тахталардан терилган бўлиши мумкин. Кулида ун, буғдой, гурунч, мева-чевалар сақланган. Кулилар олд девори юзасида ҳар хил нақшлар ишланган. Кўпроқ ўсимликсимон нақшлар, ромб, кўчқор шохига ўхшаш расмлар ишланган (202-расм).

Кулилар яшаш хоналарининг пойгоҳ қисмида, олд девори хона тўрига қаратиб жойлаштирилган. Айрим жойларда кули тахмон билан биргалиқда хона деворига қапиштириб ишланган. Шундай кули Кафт-Кумуш қишлоғида Е.М. Пещерева томонидан учратилган (Пещерева Е.М., 1985, 3-расм). Алоҳида ясалган кулилар деворлари юқори томон ичкарига едирилган ҳолда кўтари-

либ борган, оёқлари анча баланд бўлган. Бу талбир уларнинг мустақамлигини таъминлашга қаратилган. Улар хона интерьерни сарамжонлигини таъминлайди. Шунингдек, ўзига хос гўзаллик бағишлайди (203-расм).

Лавҳлар. Мактабларда, хонадонларда китоб ўқиш учун қўлланилган. Лавҳ суратини сўнгги ўрта аср миниатюраларида кўрамиз. Уларда лавҳ ва муаллим олдида ёғочдан ишланган сандиқчани кўрамиз. Сандиқчалар китоб, дафтар, қаламдон солиш учун мўлжалланган. Лавҳ яшаш учун яхлит ёғоч бири иккинчиси ичига киритилган иккита юпка тахтача шаклига келтирилади. Тахталар юзаси айланасимон, геометрик, ўсимликсимон нақшлар билан тўлдирилган. Лавҳ чиройли ва функционал жиҳатдан жуда қулай ишланган.

Марказий Осиё меъморчилигида хона жиҳозлари оиланинг асосий талабига жавоб берган. Жиҳозларнинг кам жой олишига эътибор берилган. Сандиқ, кули - ҳамбалар хона деворларидаги токча, тахмон, бўлинмаларга жойлаштирилган. Уларнинг ўймакорлик қилинган нақшу ниғори хона деворларидаги безак билан ҳамоҳанг бўлган. Безаксиз хоналарда жиҳозлар ўз беағи билан хонадаги оддийликни юмшатган ва хонага бадиий мутаносиблик бағишлаган.

III. 13. ҚАБР ТОШЛАРИ

Мақбараларда қабр тошлари ўзининг тузилиши, беағи ва жойлашиши билан интерьер композициясини белгилаб берган. Шунинг учун мақбара тошлари ҳақида икки оғиз сўз айтишни лозим топдик.

Ўрта Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг қабр тошлари ўрнатиш кенг жорий қилинади. Қабр тошлари қимматбаҳо тошлардан ясалган, пишган гиштдан терилган. Улар тузилиш жиҳатидан юқори қисми равоқ шаклига келтирилган композиция; устма-уст поғона шаклида ўрнатилган тошлардан ташкил топган композиция; бурчаклари декоратив устунчалар билан белгиланган тўртбурчак тузилишдаги композиция; юқори қисми равоқ шаклига келтирилган узунлиги 5-10 метр ва ундан зиёд, баландлиги 1,50 – 1,80 метрга эга композицияларда бўлган (204-расм).

Қабр тошлари юзаси ўймакорлик ва кошнкорлик қилинган. Уларга турли композицияда ўсимликсимон нақшлар ишланган. Шунингдек, улар юзасига Қуръон оятлари, ҳадисдан ўғитлар,

қабр тошга дахлдор шахс ҳақида маълумотлар, психотомуз рубойлар битилган.

Қабр тошлари мақбара интерьерига ўзига хос монументаллик бағишлаган. Обида интерьерининг моҳиятини белгилаб берган.

III. 14. ЧИРОҚЛАР – ЁРИТГИЧЛАР

Гинҳар қандилларни осди чароғон,

Хушбўйликка қўшиб таратди райҳон.

Алишер Навоий

Чироклар хона учун зарур ашёлардан ҳисобланган. Шунинг учун уларнинг такомиллашини қадимдан эътибор берилган. Бунга археологик ашёлар ва сақланиб қолган қадимий чирокдошлар гувоҳлик беради. Жумладан, милодга қадар айлана тузилишда, патнисга монанд ва пинжарасимон баланд таянчга эга шамдонлар топилган. Шамдонлар юзаси йиртқич (шер, бўри) ва уй ҳайвонлари (от), парранда (қарға) ҳамда отлик, овчи ҳайкалчалари билан безатилган (Байпаков К.М., 1998, зарварақдаги тасвирлар). Ёритгичлар ёғоч, сопол, мис бринждан (бронза) ясалган. Тоғли Бадахшонда XX аср ўрталаригача бринж, сополдан ишланган чироклар билан бирга ёғоч ёритгичларнинг сақланиб қолганлигидан этнограф олим М.С. Андреев гувоҳлик беради (Андреев М.С., 1958, 213-215-б.). Улар, асосан пилик ўрнатилган икки-уч туйнукчали асос ва устунга осиб қўйилган тахгачадан ташкил топган. Асос туйнукчалари пилик ўрнатишга мўлжалланган. Пиликлар узунлиги 0,5 – 1,5 метр узунликдаги ёғочдан ташкил топган. У махсус ёққа ботириб қўйилган. Пилик ёниб тугагандан сўнг, ўрнига янгиси ўрнатилган.

Сополдан ишланган чироклар кичикроқ бўлишига қарамасдан, хилма-хиллиги билан ажралган. Археолог Ш.С. Тошхўжаев X асрга оид Афросиёб чирокларини уч турга бўлади. У биринчи турга доирасимон, мой сақлайдиган қисми ҳалқасимон даста ва бўртиб чиққан узун ковушга эга чирокларни, иккинчи турга мой сақлайдиган қисми япалоксимон тузилишга ва ҳалқага ўхшаш дастали чирокларни, учинчи турга бу даврда кенг тарқалмаган узун таянчли чирокларни киритади (Ташходжаев Ш.С., 1967, 38-39 б.). Археолог оли-

ма Шишкина Г.В. ўз китобида Афросиёбдан топилган VIII – XIII асрларга оид чирокларнинг 16 хилини келтиради (Шишкина Г.В., 1979, XVI – XVIII-табл.). Уларни умумлаштириб, уч турга бўлиш мумкин. Оддийроқ тузилишдаги чироклар (205, 206-расм) ётиқроқ ва қайиқча ёки ковуш шаклида бўлиб, улар бир-биридан чўзинчоқлиги, катта-кичиклиги, дасталарининг шакли ва жойлашиши билан фарқ қилади. Иккинчи турдаги чироклар уч ковушли, кўтариб юриш учун дастали ва шифтга осиб қўйиш учун учида ҳалқа ўрнатилган тик асосга эга бўлиши мумкин. Кўп ковушли дастали чирок IX асрларда юзага келган. X – XI асрларда у шифтга осиб мослаштирилади (Шишкина Г.В., 1979, 19-б.). Учинчи турдаги чироклар ликопча, таянч, боғич ва дастадан ташкил топган. Улар қадах кўринишини эслатади. Бу турдаги чироклар XII асрда кенг қўлланилади (Шишкина Г.В., 1979, 19-б.).

XI – XII асрларга оид бринждан қўйилган узун таянчли чироклар Марказий Осиёда кенг қўлланилган. Улар Данданакон (Пугаченкова Г.А., 1967, 120-расм), Лағмон шаҳарчасидан (Литвинский Б.А., Соловьев В.С., 1985, 190-б.), Нурота тоғ қишлоғидан, Талғар (Қозоғистон) (Байпаков К.М., 1998, 163-б.) ва бошқа жойлардан топилган. Бундай чирок, асосан уч қисмга – ёғ қўйилган ликопча, узун таянч ва уч оёкли тўнгарилган косага монанд асосга эга. Тароздан топилган чирок таянчининг пастроқ қисмида кўза дасталарига монанд иккита дастаси мавжуд (207-расм).

Археологик қазималардан топилган мис, бринждан ясалган чирокларни кўздан кечириб эканмиз, уларнинг турли композицияда ишланганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Данданакондан топилган X – XI асрларга оид чирок икки ковушли, дастали бўлиб, ёғ сақлайдиган қисми қопқоққа эга (Пугаченкова Г.А., 1967, 121-расм). Шунга ўхшаш чирок Ўтрордан ҳам топилган (Байпаков К., 1998, 55-б.). Унинг ковушлари киррали, ҳамда ҳайвонниқига монанд тўртта оёғи бор.

Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасида XIV – XV асрларга оид олти бринжли чирок сақланиб қолган. Чирокларнинг ҳар қайси-си ўн ва ундан зиёд ҳалқасимон қисмлардан ташкил топган. Турли қирқимдаги ҳалқалар пастдан юқори томон ингичкалашиб боради. Ҳалқалар юзаси ўсимликсимон нақш ва чиройли сулс услу-

бидаги ёзувлар билан тўлдирилган. Ёзувларда Амир Темур ҳақида бағишланган дуолар ва чироқни Тожиддин Исфагоний ўғли Иззадин томонидан 739 йил рамазон ойининг йигирманчи кунини ясалганлиги битилган (Иванов А.А., 1981, 69-73б.). Чироқларнинг ҳар бири бир нечта ва турли диаметрдаги халқасимон бўлинмалардан ташкил топган бўлишига қарамасдан, яхлит композицияни ташкил қилади. Уларнинг ўрта қисмидаги ингичкароқ банди даста вазифасини бажарган (208-расм).

Кўп ўйиқчали бринждан қуйилган осма чироқ ҳам Марказий Осиёда кенг қўлланилган. Уларнинг аксарияти доира атрофи бўйлаб жойлаштирилган 16 та ковушдан ташкил топган. Улар нафис ишланган занжирлар ёрдамида шифтга осиб қўйилган (209-расм).

Ёритгичлар тузилишига қараб турли иншоотларда қўлланилган. Жумладан, Афросиёбдан топилган чироқлардан турар жой, сарой ва бошқа турдаги иморат хоналарида кенг фойдаланилган. Уларнинг деярли ҳамма тури махсус қурилма ёки токчага қўйилган. Қурилмалар ёғочдан ясалган бўлиб, 60-80 сантиметр баландликка эга. Шундай қурилмалардан бирини Нуротанинг Устук тоғ кишлоғида учратдик (210-расм). У бир нечта халқасимон бўлинмадан иборат. Бундай қурилмага ўрнатилган чироқдан китоб мутолаа қилганда, оила аъзолари нонушта қилаётганда фойдаланилган. Дам олиш пайтида эса чироқлар баландроқдаги токчага қўйилган. Қизиғи шундаки, Юқори Зарафшон тоғ кишлоқларида IX – XII асрларга оид сақланиб қолган устунларнинг 1,5 ва ундан

зиёдроқ баландликдаги қисмида унинг танасидан бўртиб чиққан супачалар борлиги гувоҳи бўламиз. Улар устун танасидан тўрт томонга бўртиб чиққан. Ана шу супачалар ҳам чироқ қўйишга мўлжалланган.

Шу ўринда яна бир далилга мурожаат қиламиз. Баландлиги 60-70 сантиметрли узун дастали ёритгичлар бизнингча, чироқ қўйишга мўлжалланган қурилмалар ўрнига ясатилган бўлиши мумкин. Чунки узун дастали чироқ бир жойдан иккинчи жойга кўчиришга ва кўтариб юришга қулай бўлган.

Афросиёбдан топилган сопол чироқлар орасида уч-тўрт ўйиқчали ва марказий қисмида баландлиги 10-20 сантиметрли дастали чироқча мавжудлигини изоҳлаган эдик. Мазкур чироқ шифтга осиб қўйилган. Лекин у катта хонани ёрита олмаган. Унинг шаклланган турини Тароздан топилган XI – XII асрларга оид саккиз ковушли осма сопол чироқда (Байпаков К.М., 1998, зарварақдаги тасвир) кўрамиз. Бизнингча, шу турдаги осма сопол чироқни бундан ортик катталаштиришнинг имкони бўлмаган. Бунга сабаб, биринчидан унинг вазни ошган, иккинчидан, таянч халқалари билан бундай оғирликка бардош бера олмай, узилиб тушиши мумкин. Шунинг учун ҳам кўп ковушли (16 та) чироқ бринждан ясалган.

Бундай чироқнинг ҳар бир ковушига пилик ёқилганда уларнинг шуьбласи ҳар қандай ҳажмдаги хонани ёритиб юборган. Шунинг учун ҳам улар сарой, масжид, хонақоҳ ва бошқа турдаги обидаларда кенг қўлланилган.

IV. ИНТЕРЬЕРДА БАДИИЙ ТАСВИР ВА ДЕКОРАТИВ БЕЗАК

Марказий Осиёда обида интерьерини бадиий тасвир билан боғлашга алоҳида эътибор берилган. Бадиий тасвир маҳобатли рангтасвир, ҳайкал ва барельеф – девордан бироз бўртиб ишланган шакллар тарзида келиши мумкин. Бадиий тасвир мавзуси ва унинг қаҳрамонлари иморат вазифаси билан боғлиқ бўлган. Улар сарой, ибодатхона ҳамда турар жойнинг меҳмонхоналарида ҳам ишланган. Бадиий тасвир билан интерьер орасидаги мувозанат улардаги ранг, пропорция, композиция мутаносиблиги билан ечилган.

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг бадиий тасвир ўрнини декоратив безак билан алмаштиради. Иморат ички қисмида декоратив безак деворга ўйиб ишланган ёки ранг билан ишланган ўсимликсимон ва геометрик нақшларни ташкил қилади. Улар ҳам нафақат безак вазифасини бажарган, шунингдек, халқ орзу-ҳавасини ифодаловчи рамзий маъноларга ҳам эга бўлган.

IV. 1. ИНТЕРЬЕРЛАРДА МАҲОБАТЛИ ТАСВИРЛАР

Айвон деворига чиздирди сурат,
Шоҳлар базм, рамздан берар шаҳодат.

Фирдавсий

Маъмурий, диний обидалар интерьерини тасвирий санъат ёрдамида бойитиш одатига Марказий Осиёда қадим замонлардан эътибор берилган. Юнон тарихчисининг таъкидлашича, Искандарнинг Ўрта Осиёга қилган юришларида грекларга ибодатхона, сарой ва турар жой деворларида Зариандр ва Одатиди маҳаллий эпик достони мавзуларига бағишланган тасвирлар тез-тез учраган экан (Бартольд В.В., 1915, 260-б.). Дарҳақиқат, Марказий Осиё меъморий обидаларида, турар жойларда турли мавзуларда бадиий тасвирлар ишланган. Бунга Холча-

ён, Афросиёб, Панжикент ва бошқа обидаларда топилган сюжетли деворий тасвирлар гувоҳлик беради. Бадиий санъат маҳсули - сюжетли рангтасвир, ҳайкаллар ёрдамида обида вазифаси, мавқеи белгиланган. Жумладан, саройларда шохнинг тахтда ўтиргани, ов қилиш пайти, қаҳрамонлигини ифодаловчи тасвирлар ишланган. Шунингдек, элчиларни қабул қилиш мавзусидаги сюжетлар ифодаланган. Тасвирда элчиларнинг саф тортиб, катта тортиқ, совға-салом билан келишлари каби персонаж ва сюжетлар орқали шох шон-шухратини намойиш этиш мақсади ўз ифодасини топган.

Мазкур бобда Марказий Осиё меъморий обидалари деворий тасвирлари тавсифига бир оз тўхтаб ўтамиз.

Афросиёб деворий суратлари В.А. Нильсен, Г.А. Пугаченкова, Л.И. Ремпель ва бошқа олимларимиз назаридан четда қолмаган. Улар ўз асарларида Афросиёб деворий суратларининг айрим жабҳаларини турли нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилишган. Афросиёб саройи деворий суратларини тадқиқотчи Л.И. Альбаум атрофлича ўрганишга муяссар бўлган. У сарой деворининг юқори қисмидаги тасвирларининг бутунлайича кўчиб кетган қисмини реконструкция қилишга уринмаган, лекин улар ҳақидаги фикрларини билдирган, холос.

Жумладан, саройнинг ғарбий деворида 42 та персонаж тасвири сақланган, лекин Л.И. Альбаум уларнинг бундан ҳам кўп бўлганлигини ҳамда сақланиб қолган персонажларнинг 30 нафари шох Вархумон сарой ахлини, 12 нафари элчиларни ифодалаган, деб таъкидлайди (Альбаум Л.И., 1975, 27-б.).

Жанубий деворда Чағониёндан элчиларнинг Самарқанд шохига совға-саломлар билан келаётгани тасвирланган. Шимолий деворда отликларнинг ваҳший ҳайвонлари билан жанги натурал катталиқда ифодаланган. Шу деворнинг ғарбий қисмида икки қайиқда одамларнинг сузаётгани ифодаланган.

Ғарбий девордаги тасвирда Самарқанд шох, унинг вазиру арконлари ҳамда элчилар-

нинг совға-саломлар билан кириб келаётгани, мезбонлар томонидан уларни кутиб олиш жараёни ифодаланган.

Афросиёб саройи умумий кўринишини шу ҳолича реконструкция қилганимизда, хона деворининг қарийб ярмини очиқ қолдиришимизга тўғри келади. Бу, хона кўринишини тўлиқ ёрита олмайди. Бу камчиликни бартаграф қилиш учун биринчи навбатда, ҳар бир деворнинг юқори қисмини ҳам расмга тўлдириш керак. Шу мақсадда Афросиёб саройига тегишли адабиётларни, миниатюра расмларини, Варахша, Панжикент саройлари деворий суратларини кўздан кечирдик. Шунинг учун биз кўпинча тасвирдаги персонажларнинг қисман сақланиб қолган аъзолари ҳаракатидан, йўналишидан, ҳолатидан келиб чиқиб, уларни реконструкция қилишга ҳаракат қилдик (Назилов Д.А., 1999, 10-11-б.; Нозилов Д.А., 2000, 183-187-б.). Жумладан, сарой ғарбий деворида элчилар кўлларида совға кўтариб шимол томондан жанубга қараб юраётганликлари ва композиция ўрталаридан юқorigа қараб бурилиб бораётганликлари тасвирланган. Шуниси борки, юқорироқда уларнинг рўпарасида икки одам оёқларининг пошна қисми сақланиб қолган. Улар подшо вазирлари бўлса ажаб эмас. Вазирлар элчиларни кутиб, подшо томон кузатаётган бўлишлари керак. Бу ҳолда, элчилар яна чапга бурилиб, сўнг юқори томон юришлари керак, деган фикрга борамиз. Подшо пастқамроқ тахтада ўтирган, деб фараз қиламиз, чунки тахт баланд бўлган тақдирда, подшо сурати деворга сифмаслиги мумкин, ундан ташқари подшонинг икки ёнида унинг вазиру-арконлари супада ўтиришибди. Уларни композицион боғлаш учун ҳам тахтнинг пастқамроқ бўлиши тақозо қилинади. Энди элчиларнинг юқорида тасвири сақланмаган қисмига эътиборимизни қаратамиз. Подшоҳ уламолари бир қаторда элчиларга орқалари билан ўтиришибди. Агар ўтирганлар бир қаторда бўлганда, улар элчиларга қараб ўтирган бўлар эдилар. Демак, улардан юқорида яна бир қатор бўлган. Уларда ҳам мезбонлар тасвири ифодаланган бўлиши керак, лекин тасвирий сурат композициясининг бу қисми сақланмаган. Тасвирда ана шундай етишмовчиликларни тўлдиришга ҳаракат қилдик.

Жанубий девордаги суратлар, Л.И. Аль-

баумнинг фикрича, Чағониёндан Самарқандга элчилар келиши маросимига бағишланади (Альбаум Л.И., 1975, 19-б.). Л.И. Ремпельнинг хулосасига кўра, бу тасвирда тўй маросими акс эттирилган (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1982, 121-б.). А.М. Беленицкий ва Б.И. Маршаклар эса хорижий давлатлар элчилари билан ибодатхона томон саждага бораётганлари тасвирланган, деган фикрни айтишган (Беленицкий А.М., Маршак Б.И., 1976, 85-б.). Бироқ, нафақат жанубий, балки бошқа деворий суратларда ҳам илоҳий белгиларни учратмаймиз. Бизнингча, Л.И. Альбаум фикри ҳақиқатга яқин.

Қатор бўлиб бораётган ортиқлар, совғага олиб борилаётган туяқушлар олдида фил тасвири сақланиб қолган. Филнинг устида тахтиравоннинг орқа қисми ёғоч асоси ва уни ушлаб бораётган аёл кўли, танасининг бир қисми сақланиб қолган. Л.И. Альбаумнинг чойшаб устида ўтирган киз-хукмдорнинг рафиқаси ёки қизи ва ёки келини, орқада қора кўрпачада ўтириб, тахтиравонни ушлаб бораётган аёл эса, унинг хизматкори бўлса керак, деган фикри (Альбаум Л.И., 1975, 42-43-б.) ҳақиқатга яқин, албатта (211-расм). Бундай хулоса қилишга биринчидан, тахтиравонни аёл ушлаб бориши, иккинчидан, фил кетидан учта отлик аёлнинг боришлари сабаб бўлади. Деворнинг шарқий қисмида, кўшкнинг баланд пойдевори ва унинг икки устунининг пастки қисми сақланган. Кўшк ичида қимматбаҳо тўн кийган уч нафар кишининг ва кўшк ташқарисида бир кишининг тасвирлари тиззасига сақланиб қолган (212-расм).

Л.И. Альбаумнинг фикрича, бу, яъни тўртинчи шахснинг кўшк ташқарисида қолиб кетиши рассомнинг композицион хатоси бўлган (Альбаум Л.И., 1975, 40-б.). Бизнингча, рассом хатоликка йўл қўймаган. Бордию, хато бўлганда эди, ғарбий деворда сақланиб қолган тузатишлар каби ушбу камчиликларни ҳам тўғирлаш мумкин бўлар эди. Тузатишлар Қалъаи – Кофирнинг саройи деворий суратларида ҳам учрайди. Афросиёб деворий суратида тўртинчи шахснинг кўшкка кириш пайти тасвирлаган. У кўшк майдончаси сатҳини чизишни лозим кўрмаган. Шунинг учун кириб келаётган киши ҳавода муаллақ қолгандек туюлади. Кишининг оёқлари ҳолати ҳам унинг ҳаракатдаги қиёфасини беради.

Шуни айтиш лозимки, Афросиёб саройи-

нинг барча деворларида суратлар қаватма-қават жойлаштирилган. Жанубий деворнинг пастки қисмида – пиёдалар ва отлиқлар, ўрта қатламида эса туяқушларни йўлга солиб бораётган хизматкорлар, юқори қатламда эса совғага олиб борилаётган отлар тасвирланган. Қатламларнинг бирор-бир жойида уфқ чизиги, яъни ер кўрсатилмаган. Мазкур тадбир рассомнинг тасвирлар композициясида фазовий кенгликни, биҳаволикни сақлаб қолишга уринганлигидан далилат беради.

Шимолий девор тасвирлари саҳнаси шарқий Туркистондан Самарқандга элчиларнинг келишига бағишланган (Альбаум Л.И., 1975, 19-б.). Бу деворнинг жанубий қисми тасвирлар яхши сақланган. Фарбий қисмининг кўп жойини сув манзараси эгаллаган. Унда бир қайикнинг тасвири яхши сақланиб қолган. Қайик ўрта-сида ўтирган мартабали аёл атрофида унинг қанизақлари ва мусиқа чалаётган аёл тасвирланган. Иккинчи қайикнинг бир учи ва эркак кишининг танаси сақланиб қолган. Мазкур қайикда эркак киши тасвирининг сақланиб қолиши унда фақат эркаклар бўлганлигидан далилат беради. Сўнгги ўрта асрлар миниатюра рангтасвирлари билан танишганимизда, дўмбира, уд ва бошқа мусиқа асбоблари садоси остида мартабали зотларни кузатиб бориш саҳна-сига тез-тез дуч келаемиз. Жумладан, Бобур саёҳатларига бағишланган миниатюраларнинг бирида тўртта қайик тасвирланган бўлиб, уларнинг учтасида дўмбира чалаётган мусиқачилар иштирок этишган (Бобурнома расмлари, 1978, 94-расм.). Кўриниб турибдики, қадимдан кемаларда мусиқачиларнинг бўлиши назарда тутилган. Чунки мусиқа ҳар хил хавф-хатардан огоҳлантириш, нотаниш ўлка қирғоғига яқинлашганда ўзларининг дўстлик сафарларини билдириш, сувда йўналишни йўқотганлигини билдиришда қўл келган. Шунингдек, бирон-бир рамзий вазифа ҳам бажаришда хизмат қилган бўлса, ажаб эмас. Шунинг учун иккинчи, яъни эркаклар сузаётган кемада ҳам мартабали шахсни кузатаётганлар орасида мусиқачилар бўлган, деб фарз қилаемиз.

Сув саҳнасида қайиклардан кейинги қисмида сузиб бораётган отнинг бош қисмини кўраемиз. Отлардан бири ёнидан ушлаб бораётган кишининг боши, елкаси ва ўнг қўли тасвири сақланган. Мазкур далилга асосланиб, иккин-

чи отнинг ҳам эгаси биргаликда сузиб бораётган бўлиши керак, деган фикрга келаемиз.

Афросиёб деворларидаги тасвир ҳақидаги фикр-мулоҳазамизни тугатиб, шуни айтишимиз мумкинки, унда тасвирлар маъно жиҳатидан бир мавзунини, яъни элчиларни кутиб олишга бағишланган.

Бунжикат саройидаги тасвир бешта саҳналий сюжетни ўз ичига олган. Биринчисида, тахтада ўтирган одам тасвири қисман сақланган. Иккинчисида, икки ёш бола, бир аёл ва иккита эркак комати ишланган. Учтинчисида, сув тўлкинлари ва сувда сузиб бораётган номаълум жонзотнинг бош қисми, тўртинчи саҳнада уч нафар кишининг сув томон келаётгани тасвирланган. Бешинчи саҳнада бўрини эмаётган икки бола тасвири қарийб бутунлигича сақланиб қолган (Воронина В. Л., Негматов Н. Н., 1986, 95-96-б.).

Панжикент саройида асосий хона – қабулхона деворларида тасвирий суратлар шоҳ кундалик ҳаёти ва қаҳрамонликларини ифодалашга қаратилган. Хона тўридаги девор марказида шоҳ, шер устига миндирилган тахтада ўтирибди. Икки ёнида тасвирлар икки ярусда ишланган. Уларда ов жараёни, чодирлар, мулозимлар тасвири ифодаланган. Хона ён деворларида эса тасвир уч ярусда ишланган. Ўнг томон деворида отлиқлар жанги, шоҳнинг от арава атрофида бораётгани, чап деворида соябон остидаги супа курсида дам олиш жараёни ифодаланган.

Варахша саройида қабулхона икки ён деворидаги деворий суратлар уч ярусда оқ ва сарик рангли филларда ўтирган жангчиларнинг йиртқич хайвонлар билан уришаётгани, ўртадаги ингичка қаватда от, фил ва қўлга ўргатилган йиртқич хайвонларнинг хона тўри томон қадам ташлаб боришлари ва юқоридаги баланд қаватда оқ мевали дарахтлар ва қанотли туялар тасвири ишланган.

Г. Бобожонова Варахша деворий суратларидаги қаҳрамонларнинг йиртқич хайвон билан жангини Ўрта Осиё халқлари рақсларига ўхшатиши жуда ўринли. Унинг фикрича, тасвирдаги оёқ, қўл, тана ҳаракати ҳолати Ўрта Шарқ саънатидаги анъанавий рақсга хос тўлкинсимон, доира, ўрамасимон ҳаракатлар вазни таассуротини беради. Бу тасвирдаги қомат ҳаракати, вази ва рақсдаги ҳолат ўртасидаги боғлиқлик Варахшадаги суратлар саҳнасига ўзгача оҳанг бағишлайди, аниқ жойлаштирил-

ган ранглар муқоми уйғунлигини муайян қучайтиради. Мазкур барча воситалар орқали борлиқни афсонавий поэтик идрок этишнинг асосий усули ва давр эстетик идеалининг ифодаси ҳисобланган қахрамонларни кўкларга кўтаришга йўналтирилган (Бабаджанова Г., 1995, 14-б.).

Ов ва меҳмондорчилик мавзусидаги монументал композициялар кўпгина бинолар интерьерда ишланган. Бу масала юзасидан Сурхондарё вилоятининг Шеробод туманида Тавка деб номланган қалъа (божхона) деворларида сақланиб қолган суратлар парчалари киши диққатини ўзига тортади. Тавка қалъаси деворий суратлари Ш.А. Раҳмонов томонидан ўрганилган. Унинг китобида суратлар парчалари тасвири ва қисқача изоҳига алоҳида эътибор берилган (Раҳмонов Ш.А., 2001, 30-60-б.). Ш.А. Раҳмонов китобида келтирилган суратлар парчаларини кузатар эканмиз, улардаги тасвирлар икки, яъни кийик ови ва меҳмондорчилик мавзуларига бағишланган, деган фикрга келамиз. Чунки, тасвирда овчилар чопқир отлари билан охуларни қуршовга олиб, овлашга интилаётганликлари яққол сезилади. Шунингдек, аёл ва эркак кишилар юзлари тасвирланган парчаларнинг бир жойда кўп миқдорда уюлиб қолиши, шу жойнинг тўғрисидаги девор саҳнасида меҳмондорчилик жараёни тасвирланган, деган фикрга ундайди.

Меҳмондорчилик жараёни Болаликтепа кўшк деворларидаги монументал суратларда ифодали тасвирланган. Л.И. Ремпель фикрича, деворда, “Шоҳнома” қахрамонларидан Фаридуннинг ўғиллари Салм, Тур, Эҳрожларнинг, Яман шоҳи Сарв ва унинг қизлари томонидан меҳмон қилинаётгани тасвирланган (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1960, 73-75-б.). В.А. Нильсен эса кўшк эгасининг меҳмон кутиш жараёни тасвирланган (Нильсен В.А., 1966, 284-б.), деб ёзади. Тасвирда балки Л.И. Ремпель айтганидек, “Шоҳнома” қахрамонлари назарда тутилгандир, биз бу баҳсга жавоб қидирмаймиз, лекин иккала олим ҳам меҳмондорчилик жараёни тасвирланганлигини эътироф этадилар (213-расм).

Дарҳақиқат, хонанинг тўрт деворида 28 нафар аёл ва эркакларнинг меҳмондорчиликда ўтирганлари натурал ҳажмда ишланган. Тасвир композициясининг орқа қисмида хизмат-

корларнинг елпигич ушлаб турганлари акс эттирилган. Монументал тасвир композициясининг одд қисмида меҳмонлар жуфт-жуфт бўлиб ўтиришибди, қўлларида қадах. Тасвирда уларнинг қадах ушлаган бармоқларининг ҳаракатлари жуда моҳирлик билан ишланган. Айримларининг қўлларида қадах, лекин кўзлари ён томонда, гўёки хонанинг тўрт қисмида раққоса рақсини томоша қилаётгандек. Бунга уларнинг кўзларидаги ҳавас билан боқиш ва қизиқиб тикилишлари гувоҳлик беради. Бундай ҳолатни фарбий девор тасвири марказидаги икки аёл юзидан ҳам сезиш мумкин. Дарҳақиқат, Марказий Осиёда рақс тушиш санъати қадимдан ривожланганлиги ҳақида ёзма маълумотлар бор. Жумладан, Хитой шоири Во-Дзюй-И Марказий Осиёда яшовчи нозанин раққоса рақсини қуйидагича таърифлаган эди:

Раққоса, раққоса!

Юраги созга ҳамоҳанг,

Торлар ва ногора янграб, енглар кўкка интилар,

Гўё қуюндаги қордай пилдирар, чир айланар рақсда.

Сўл томон айланар, ўнгда айланар, чарчаш нелигин билмас,

Минг давра ясайди, ўнг мингга чарх урар, адоғи йўқдай.

Инсонлар ёки барча мавжудот ичида йўқдир ўхшаши,

Учар арава ғилдираги ҳам, қуюн ҳам унга етолмас.

Қуй тугади, таъзим қилар раққоса Осмон ўзлига

Император жилмаяр унга...

(Проблемы востоковедения, 1960. 127-б.; Бухоро Шарк дурдонаси, 1997, 132-б.).

Хитой шоири ўз ҳис-ҳаяжонини, таассуротини жуда жозибали, ҳаққоний мисраларда ифода этган. Бундай мисраларни фақат ўз кўзи билан кўрган ва бу рақсдан ниҳоятда завқланган, илҳомланган кишигина ёзиши мумкин. Болаликтепа кўшқидаги деворий сурат ижодкори – рассоми нега раққосани ифодаламаган экан, деган фикр келади. Шу масала юзасидан Шарк миниатюра расмларини ҳам кўздан кечирдик. Базм жараёни ифодаланган 24 та миниатюрадани атиги 7 тасида раққоса тасвирини учратдик.

Дарҳақиқат, мусиқа бор жойда рақс ҳам бор. Мусиқа кишини ўз ҳоли-жонига қўймайди, ташвиқини оширади, дилидан ғуборини аритади. Ҳаётга, муҳаббатга, эзгуликка чорлайди, куйга ҳамоҳанг бўлишга даъват этади. Киши ҳамонда инглигини ўша пайтда ўз рақси билан изҳор эта олади. Мусиқа ижросини ифодалаган миниатюра расмларининг аксариятида рақснинг ифодаланмаганлиги кишини ўйга солади. Мазкур мавзу ечими махсус изланишни талаб қилади.

Ибодатхоналарда ҳам тасвирий санъатнинг ўрни катта бўлган. Будда, Зардуштий, Маздак ва бошқа динлар ўз идеологиясини, урф-одатини, тасвирлар, бутлар орқали ташвиқот қилишга ҳаракат қилган. Тасвирий санъат сахналари орқали ўз дини мухлисларини кўпайтириш ва унинг тасвир доирасини кенгайтиришга ҳам қаратишган. Фаёзтепа ер усти монастири деворларидаги бир сахна фикримиз исботи бўла олади. Монастир ибодатхоналаридан бирининг шимолий деворида Кушон давлати шоҳларидан Канишкани ўзининг саккиз нафар амалдорлари билан Будда худосига сажда қилгани совға-салом кўтариб келганлари тасвирланган. Фаёзтепа ибодатхонаси идеологлари деворий тасвир орқали нафақат шоҳ Канишкани буддавийликка ҳомийлик қилишини, балки унинг мулозимлари – қатор шоҳийлари, (214-расм) яъни бошқа дин худолари ва руҳонийлари ҳамда аёл илохийлари ҳам Будда худосини кадрламоғи лозим, деган ғояни ифодалашган (Альбаум Л.И., 1990, 18-27-б.).

Қишлоқ, шаҳар, вилоят, ўлка раҳбарларига зардуштийлик динига бўйсунуш ва унинг талабига амал қилиш ҳақидаги мурожаати Авестонинг муқаддас китобидан ҳам ўрин олган (Авесто, 2001, 50-б.).

Будда динига мансуб ибодатхона интерьерлари деворларида монументал тасвир асосий безак ҳисобланган. Улардаги тасвирий сюжетлар Буддани илоҳийлаштирувчи мавзуларга қаратилган. Жумладан, Қоратепа маконидаги ибодатхона деворий суратларида Будда юзилик, жуда ёш, гўзал тасвирланган. Гўёки бу ёшлик, гўзаллик унга абадул-абадга берилган, гўзал сиймо тимсолида кўзлари бироз пастга, ибодат қилаётганларга қаратилган ҳолда ишланган. Мазкур ибодатхонанинг бошқа деворида Будда ва учта қоҳин расми тасвирланган. Будда биринчи планда катта ҳажмда, қоҳинлар тасвири эса бир-бирдан узоқлашган сайин кичраийиб

борган ҳолда ишланган. Тасвир сюжети учун замин (фон) вазифасини бажарган дарахтларнинг турли ҳолати чизилган. Жумладан, Буддани узоқдаги охириги дарахтда шоҳлари энди куртак очаётгани, ундан берироқдагиси барг билан қопланаётгани, Буддага яқинроқдаги дарахтнинг гуллагани ва Будда тўғрисидаги эса, меваларнинг пишгани тасвирланган (Неглинская М.А., 1990, 22-23-б.).

Ажинатепидаги Будда ибодатхонаси деворларида сақланиб қолган суратларнинг аксариятида Будданинг бош қисми ҳамда унинг ўтирган ҳолати ифодаланган.

Жумладан, XXVII, XXVIII хоналарнинг свод шаклидаги шифтида 192x27 см, 165x75 см ли тасвир учратилган. Улардан бирида 5 қатор, иккинчисиди 4 қатор буддавийликка мансуб персонажлар тасвирланган. Персонажлардан ҳар бири 42x34 см юзани ташкил қилади. Қаторлардаги одамлар тасвири устма-уст бир ўқда жойлаштирилган (215-расм). Ёнма-ён ўтирган кишилар бир-бирдан сариқ рангли новдачалар билан ажратилган. Горизонтал қаторда юқорига кўтарилган новдачалар Будда боши устида оқ рангдаги беш баргли нилуфар (лотос) шаклида тугайди (Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1971, 63-64-б.).

Мазкур хоналардаги тасвирларда катта ёки байрамона ибодат жараёни тасвирланган бўлиши мумкин. Чунки уларнинг ҳаммаси деярли чордона ўтирган ҳолда тасвирланган. Бу, гўёки мусулмонларнинг намозларда қатор саф тортиб ибодат қилишларини эслатади. Ажинатепи ибодатхонаси шифти бутунлайича Будда динига мансуб персонажлар билан тўлдирилган ва уларнинг қаршисиди катта ҳажмдаги ибодатни бошқараётган Будданинг тасвири ишланган бўлса ажаб эмас. Шунга ўхшаш тасвирни манихей динига мансуб VIII – IX асрларга оид миниатюрада кўришимиз мумкин (Денике Б., 1938, 24-25-б.). Миниатюрада оқ кийим кийган манихей дини пешвозлари, қоҳинларнинг (жрецлар) икки қаторда ўтириб дафтарга ёзаётган пайтлари тасвирланган. Улар, гўёки Монийнинг маърузасини қунт билан эшитиб, ўз дафтарларига ёзаётгандек. Юқоридаги қаторда шахслар бир-бирдан соябонга ўхшатиб ишланган дарахтлар таналари билан ажратилган. Б. Денике: «Манихей дини негизиди зардуштийлик, христианлик ва буддавийликдан олинган жиҳат-

лари бор», - деб ёзади (Денике Б., 1938, 23-б.). Юқоридаги миниатюрада персонажларнинг Ажинатепадигдек дарахт танаси билан ажратилиши манихей дини билан буддавийлик орасида ўхшаш одатларнинг, жумладан “хаёт дарахти” каби тушунчаларнинг борлигидан далолат беради.

Ибодатхоналар деворий суратларини кўздан кечирар эканмиз, уларда диний маросим, ақида ва оятларни бажариш жараёнини тасвирлаш мақсади назарда тутилганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Панжикент эҳромларидан биридаги (иккинчисида) деворий суратлар композицияси жуда қизиқ сюжетга бағишланган. Эҳром кириш айвонининг жанубий деворида бир гуруҳ отлик ва пиёдаларнинг эҳромнинг асосий қисми томон бораётганликлари ифодаланган. Улар ҳар хил кийимда ва бўладиган маросимда иштирок этиш учун эҳром томон шошиляётганликларини уқиб олса бўлади.

Эҳром ичида эса мотам жараёни тасвирланган. Унинг жанубий деворида марҳум билан видолашув жараёни моҳирлик билан ифодаланган. Марҳум ёш йигит, унинг жасади учта катта равоқли қурилма ичида ётқизилган. Атрофида аёл ва эркаклар сочлари туширилган ҳолда мотам маросимига оид одатларни ижро этмоқдалар. Улар қайғуриб йиғламоқдалар, юзларини тирнамоқдалар, қулоқлари учини пичоқ билан қирқмоқдалар. Тасвирнинг чап томонида учта аёл сурати катта ҳажмда ишланган. Улардан биринчиси тўртта қўлга эга. Икки қўли сақланмаган, қолган икки қўлидан биттаси боши томон йўналган, иккинчисида идиш ушлаб тургани тасвирланган (216-расм). А.М. Беленицкийнинг фикрича, бу учала аёл тасвири илоҳийлаштирилган персонажларининг дафн маросимида қатнашаётганликлари ифодаланган (Беленицкий А.М., 1954, 34-б.).

Тасвирлар сахнасида марҳум ётқизилган қурилманинг ўзи ҳам диққатга сазовордир. Шунинг учун ҳам бу қурилма устида бироз тўхтаб ўтамиз. Мазкур қурилмани тадқиқотчилар йўл-йўл матодан тикилган гумбаз (Беленицкий А.М., 1954, 34-б.); равоқлар ва ёғоч синчларга тортилган қизил матоли гумбазга эга ёғоч шийпон шаклидаги тобут (Дьяконов М.М., 1954, 111-б.); ёғоч ва матодан ишланган шийпон (Якубовский А.Ю., 1951, 252-б.), деб таъкидлайдилар. Г.А. Пугаченкова “қад” ўликнинг алоҳида

уйи, бу жойда мурда билан видолашув каби маросимлар бажарилган, сўнг майит даҳмага олиб ўтилган, деб ҳисоблайди (Пугаченкова Г.А., 1963, 71-72-б.). Шунингдек, Г.А. Пугаченкова Панжикент деворий суратдаги қурилма реконструкциясини ҳам келтиради. Реконструкцияда қурилма иморат кўринишига эга. Бизнингча мазкур қурилма М.М. Дьяконов айтганидек, тобутга монанд қурилма бўлиши мумкин. Бу фикрга келишимизга қуйидагилар ундайди: Бизнингча қурилма П.И. Костров таъкидлаганидек, тошдан қурилган меъморий иншоотга (Костров П.И., 1959, 166-167-б.) ўхшамайди. Аксинча, бу енгил конструкцияда (ёғоч, мато) бўлганлиги тасвирдан аниқ билиниб турибди. Биринчидан, гумбаз остида тошдан бундай катта туйнук қолдириш мумкин эмас ва унинг юқори қисмини кенг ярим доира шаклидаги равоқ билан туташтириб бўлмайди. Иккинчидан, кичкина равоқлар қатори устига бир қатор тош териб, устидан яна йирик равоқлар қаторини ўрнатиш, конструктив жиҳатдан мумкин эмас. Учинчидан, иморатнинг ярим баландлигида тўрт томони кенг равоқлар ёрдамида очиқ қолдирилган конструктив асос устида қавариқли, яна устига қирқимда ярим доира кўринишидаги гумбазни ўрнатиш мумкин эмас. Шунингдек, V-VIII асрларда тош ёки пахсадан қавариқли гумбаз яратиш деярли қўлланилмаган. Тўрттинчидан, бундай ярим очиқ композициядаги кад иншооти археологлар томонидан бирон-бир маконда деярли очилмаган, десак бўлади.

Шу сабабларга асосланиб, қурилмани қаддан даҳмага олиб бориладиган тобут ёки видолашув учун қурилган енгил қурилма, деб ўйлаймиз. Фикримиз исботи учун қуйидаги далилларга мурожаат қиламиз. Биринчидан, тасвирда қурилманинг бутун конструктив қисмлари енгил ва юпқа ашёлардан бўлганлиги аниқ сезилади. Иккинчидан, қурилма гумбазнинг кенглиги ва ётиқроқлиги унинг томонлари тенг тўртбурчак эмас, балки узунчоқ тузилишдаги композицияда бўлганлигидан далолат беради. Г.А. Пугаченкова реконструкциясида иншоот деворлари усти бўйлаб йўналган қадимий шаҳар мудофаа деворлари ва қалъаларга хос кунгиралар гумбаз ва қурилма орасидаги бўшлиққа монандлиги тасвирда ҳам сезилади. Шунингдек, кунгирага монанд мазкур қатор матонинг пастки қисмидаги нақш бўлиши мумкин. Биз-

нингча, гумбаз синчлари тобут юкорисидаги горизонтал ёғоч-асосга киритилган. Гумбазнинг ўстига келсак, у кўпроқ эгилган синч ёғочлар устига ёпишган ва мустаҳкамланган қизил рангли матога ўхшайди.

Шу ўринда яна бир мотам маросимига бағишланган, Тоқ қалъадан (Хоразм) топилган оссуария - гўр кути деворига ишланган тасвирга мурожаат қиламиз. Унда ўртада ёйилган кўрпача, чойшаб устида майит ётқизилган. Видолашувга йиғилганлар майитнинг юқори ва пастки қисмида тасвирланган (Ставиский Б.Я., 1966, 263-б., 83-расм). Бизнингча, майит хонада жойлаштирилган. Чунки кириш эшиги устида ойга монанд нақш ва икки ён томонга эгилган ниҳол ҳамда майит ётқизилган жойда гилам нақшига монанд, юқоридагидек ниҳол тасвирининг мавжудлиги, воқеанинг хона ичида ўтаётганидан далолат беради. Тоқ қалъадан топилган оссуария – гўр кути деворига ишланган тасвирда ҳам ўлик ўртада кўрпачага ётқизилган. Мотамсаро қариндош-уруғлари унинг атрофида сочларини юлиб, ўлик билан видолашмоқдалар (Ставиский Б.Я., 1966, 263-б., 83-расм). Мазкур тасвирлардаги ўлик билан видолашув жараёни “кад” ичида ёки махсус хонада ўтказилаётибти, деб ўйлаймиз. Чунки кадда, хонада майит ёнида унинг яқинлари: умр йўлдоши, фарзандлари ўтириши мумкин. Энди яна Панжикентдаги тасвирга қайтамиз. Панжикент тасвирида ўлик Г.А. Пугаченкова айтганидек, “кад” ичида ётқизилган бўлганда, каднинг ички кўриниши, яъни интерьерни тасвирланган бўларди (217-расм).

Шундай қилиб, юқоридаги далиллар мазкур ишпоот тасвирини тобут дейишимизга асос бўли олади. Бизнингча, қурилма кад ва дахма оралиғидаги зарурий маросимни бажаришга мўлжалланган. Майит каддан олиб чиқилган ва тобутга ётқизилган. Тобут, майит билан видолашув маросими бажарилиши пайтида, баланд сууга ёки тўғри тўртбурчак шаклидаги қурилма устига қўйилган. Видолашув маросими тугагандан сўнг тобутни одамлар елкаларига олиб, дахма томон йўналишган (218-расм).

Панжикент эҳромларида қўлларидан ой ва қўш (VI хона) рамзини ушлаб турган, елкалари ортида олов учкунлари ифодаланган, боши устида табиат кучлари тасвирланган аёл қоматининг бўлиши зардуштийлик динининг ўрта

Осиё вариантыда аёл худосига алоҳида ўрин ажратилганлигидан далолат беради (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 117-б.).

Марказий Осиё меъморчилиги интерьерларидаги маҳобатли тасвирлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни умумлаштириб, уларни мавзу жиҳатдан қуйидаги турларга бўламиз. Саройларда – шоҳлар тасвири ва уларнинг қахрамонона жанги, меҳмон кутиш, қўшни давлатлардан элчиларнинг кириб келиши ва уларни кутиб олиш жараёни, йиртқич ҳайвонлар билан жанг, дарёдан қайиқларда сузиб ўтиш, шахмат ўйнаш ва шунга ўхшаш мавзулар тасвирланган. Диний иморатларда диний маросимларга оид одатларнинг бажарилиши Будда ва Бодхистава-Будда аёл суратлари, сарой, ибодатхона ва турар жойларда, тарихий воқеа ва ривоятларга оид сахналар ифодаланган.

Тасвирлар пастки ва юқори томонидан кенг изора-бўлинмалар билан чегараланган. Изора ўсимликсимон, гул новдачаларининг тўлқинсимон йўналишда қайтарилган нақшлари билан тўлдирилган. Бу тадбир маҳобатли тасвирни композиция жиҳатидан тугатилишини, яхлитлигини таъминлайди. Тасвирлар кичик-кичик сахналарга бўлинган ёки яхлит композицияни ташкил қилган ҳолда ишланган. Яхлит композицияга эга мавзудаги тасвирлар хона деворини бутунлай эгаллаган (Болаликтепа саройи) ёки девор юзаси 2-3 қатор бўлинмаларга жойлаштирилган ҳолда келиши мумкин. Бўлинмалар оралиғи ўсимликсимон нақшли изоралар билан чегараланган. Бундай пайтда ҳар бир бўлинмадаги тасвирлар обидадаги умумий мавзу учун хизмат қиладиган алоҳида-алоҳида сахналарга эга (Варахша). Тасвир композициясидаги сахналар тўп-тўп бўлиб бир-биридан кўтарилган ёки туширилган ҳамда бири иккинчисининг бир қисмини қоплаган ҳолда келиши мумкин. Уларда сахналар бир-биридан чизик ёки изора билан ажратилган (Афросиёб, Қофирнигин ва бошқалар). Шунингдек, сахналар уфқ чизигига нисбатан тик тушган чизиклар билан бўлинмаларга тақсимланган ёки Будда, Бодхистава тасвирлари ўсимлик новдачалари билан доира ичига олинган ҳолда келиши мумкин (Бунджикат, Ажинатеп).

Илк ўрта аср монументал тасвирий санъати билан қисқагина танишишимизнинг ўзиёқ, тасвир орқали иморатнинг функциясини ёритишга,

унинг тантанаворлигини, динларнинг обрўйини оширишга ва мухлисларининг кўпайишига хизмат қилишига, шоҳларнинг шон-шухратини, куч-қудратини намоёиш қилишига қаратилганлигидан далолат беради.

IV. 2. ИНТЕРЬЕРДА ҲАЖМЛИ БАДИИЙ ТАСВИРЛАР

Қудратда ягона ва кўркмасдирсиз,
Эй, жисми тошлардан бунёд илоҳлар!
Сизларни яратди заиф инсоннинг
Ўзиданда заиф, кучсиз қўллари.
Баланд шоҳсупадан виқорла боқиб,
Асрлар ўтишин кузатасиз жим.
Ва на вақт, на елдан учқур бўронлар,
Қудратингиз узра бўлолмас ҳоким.

Муҳаммад Азиз Асхбаби*

Марказий Осиёда, жумладан, Тоҳаристон(Бақтрия), Хуросон(Парфия) ва Суғдда антик ва илк ўрта асрларда ҳайкалтарошлик санъати кенг ривожланган. Ҳайкалтарошлик санъати намуналари сарой, эҳром ва бой хонадонлар уйлари интерьериде кенг қўлланилган. Ҳайкалтарошлик санъати, асосан икки йўналишда шаклланган. Бу ҳажмли ва барельеф-девор, юзасидан ярим бўртиб чиққан ҳажмда ишланган.

Ҳайкаллар кўпроқ гилдан, ганч, тош ва ёғочдан ишланган. Гилдан ясалган ҳайкаллар қизғиш рангга бўялган. Бунга Холчаён саройи ҳайкаллари мисол бўлади. Ҳайкаллар орқали шоҳ шон-шухратини, давлат куч-қудратини, душман устидан ғалабани ва мурувватни ҳамда халқнинг диний эътиқодига тегишли илоҳлар сиймосини ифодалашган. Г.А. Пугаченкова: «Холчаён саройи ҳайкаллари маъзида таъсирчан реализм ётади, у Кушон уйининг Осиё тарихида саҳнага чиққан, яъни машҳур вакиллари-нинг характери ва аниқ сиймоларини (образ) ифодалайди», - деб ёзади (Пугаченкова Г.А., 1971, 105-б.; Пугаченкова Г.А., 1978, 109-б.). А.И. Воцинина Холчаён ҳайкалларида ўша давр одамлари портрети реалистик тасвирланган, деб

фикр билдиради (Воцинина А.И., 1987, 384-б.). Иккала муаллифнинг билдирган фикрлари бир-бирига зид эмас, аксинча бир-бирини тўлдиради. Чунки ўша давр одамлари портретини реал ифодалай олган ҳайкалтарош конкрет-аниқ шахслар ҳайкалини ишлашига шубҳа қилиш ноўрин, албатта (219-расм).

Барельеф – ярим бўртиб чиққан ҳолда ишланган ҳайкаллар, Холчаён саройи мавқеини, унинг функциясини, шоҳлар сулоласини ва уларнинг шон-шухратини билдиради. Барельефнинг хона девори юқори қисмида горизонтал бўлинма сифатида жойланиши интерьернинг тантанавор, композиция жиҳатидан гўзаллигини, девор юзасининг пропорция жиҳатидан мутаносиблигини, унинг интерьер қисмлари билан ҳамоҳанг бўлишини ҳамда хонанинг турли бурчагидан барельеф композициясининг ажлит кўринишини таъминлайди.

Айритом обидасига тегишли барельеф – ўйма ҳайкаллар баландлиги ярим метрли узун тахта – сангларда бўлиши, уларнинг хона девори юқори қисмида, яъни шифт ости бўйлаб шарафа ўрнига жойлаштирилганлигидан далолат беради (220-расм). Олимларнинг фикрича, Айритом ҳайкаллари Будда маросимлари билан боғлиқ эпосларга бағишланган. Г. А. Пугаченкова мусиқа чалаётган аёлларнинг юзларида маъюслик, жиддийлик мавжудлиги сабабли, уларни Будда Гаутаманинг Шавкатли ўлимини ифодалаган эпик саргузаштлари билан боғлайди (Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1960, 26-б.). Дарҳақиқат, Будданинг Шавкатли ўлимига бағишланган эпик дostonларда дафн маросими билан боғлиқ рақсга туқиш, мусиқа чалиш ва осмондан ёмғир каби гулларнинг сочилиши каби амалу дастурлар ўз аксини топган. Г. А. Пугаченкованинг фикрича, мазкур ҳайкаллар ибодатхонанинг айвон шаклидаги кириш қисми ёки Будда ҳайкали ўрнатилган хона олдидаги даҳлизда жойлаштирилган (Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И., 1960, 27-б.). Мазкур шарафа – ҳайкаллар асосий хонадаги Будда ҳайкали билан нафақат мавзу, балки бадиий композиция жиҳатидан ҳам боғланган. Хонанинг ним коронғи қисмида, шифт остида катта баргли гуллар орасида мусиқа чалаётган қизлар сиймосининг гавдаланиши ҳар қандай кишини хайратга солади. Будда қудратининг улуғворлиги ва у билан боғлиқ воқеаларнинг жозибдорлигини

* Шоира Шаҳрибону русчадан ўзбек тилига ўзгирди.

таъминлайди.

Диний иморатларнинг тарҳи ўзaro монанд бўлишига қарамасдан, улардаги ҳайкаллар ўзига хос турларга эга. Жумладан, Парфияда ҳайкалларда қизил ранг, ундаги чуқурчалар учун кўк, сариқ ранглар билан бирга қора ранг кўп ишлатилган. Хоразм ва Суғдада ҳайкаллар пластикаси нисбатан ихчамроқ бўлиб, улар махсус тоқчаларга ўрнатилган. Уларнинг сиймоси ибодатхонанинг қайси динга мансублигидан келиб чиққан (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 130-б.).

Будда ибодатхоналарида ҳайкаллар кенг қўлланилган. Улар обида интерьерининг вазифасини аниқ белгилаб берган. Будданинг кўпроқ ўтирган ҳолати ифодаланган. Будда ҳайкали ибодатхона интерьерида, девор тоқчаларида ва махсус ажратилган хонада шохсупага ўрнатилган ҳолда ҳам учрайди. Ажинатепа ибодатхонаси фикримиз далили бўла олади. Хона ўртасида ўрнатилган Будда ҳайкали девор тоқчаларидагидан анча катта ҳажмда ишланган (76-расм). Хона деворлари тоқчаларида ўрнатилган ҳайкаллар кишини биридан иккинчисига ўтиб, сифинишга ундайди. Хона ўртасидаги ҳайкал эса хона композицияси билан бадиий жиҳатдан боғланиб, унга яхлитлик бағишлайди. Хона мавқеининг баландлигини, яъни ибодатхона комплексида унинг асосий сифиниш хонаси эканлигини таъминлайди. Шу ўринда яна бир далилга эътиборимизни қаратамиз. Будда ибодатхоналари деворларига буддавийликка ҳомийлик қилган шохлар тасвири ишланганидек, уларнинг ҳайкаллари ҳам ўрнатилган. Бунинг учун махсус хона ҳам ажратилган. Шохлар ҳайкали ўрнатилган хона Далварзинтепадаги Будда ибодатхонасида ўрнатилганлиги сабабли, бу хонани археолог олимлар “Шохлар зали” деб номлашган (Турғунов Б., 2002, 100-б.).

Суғдада илк ўрта асрларда ёғочдан тасвирилар ўйиш кенг жорий қилинган. Бунга Панжикентдаги ёғоч бадиий тасвирилар гувоҳлик беради. Бу ерда ёғочдан икки йўналишда бадиий асар яратилган. Биринчи – орнаментал, яъни тахта ёки ёғоч барельеф юзасида сюжетли тасвир, барельеф ёки нақш ўйиш, иккинчи – ҳажмли тасвир, яъни ҳайкал ясаш.

Биринчи турдаги тасвир кўпроқ хона шифти ёки шифт остида девор бўйлаб йўналтирилган тахталарда ва кундаларда ишланган. Уларда тас-

вир бир ёки икки қаторда ишланган бўлиши мумкин. Юқоридаги қатор кенг бўлган ва равоқларга бўлинган. Равоқлар ичида камон отаётган қаҳрамон, тахтада ўтирган шох ва от аравада кетаётган паҳлавон тасвирланган. Равоқлар оралиғида гул тасвири ишланган, пастки қаторда қанотли шерларнинг қадам ташлаб бир томонга қараб бораётгани тасвирланган. Шунингдек, кунда, тўғри тўртбурчак юзали тахтачаларда ҳам, ромб, доира ичига олинган “Отлиқ овчи”, “Қанотли шер” (221-расм), “Шер устида бораётган аёл” каби сюжетлар ифодаланган (222-расм). Шунга ўхшаш тасвирилар Жумалактепа саройи ёғоч қисмларида мавжуд. Унда равоқлар ичида одамлар тасвири белигача ишланган. Уларда зодагонлар ва қаҳрамонлар сиймоси ифодаланган.

Мазкур барельефли ёғоч қатор, кўпроқ шаарафа вазифасини бажарган. Лекин улардаги ҳайкаллар ўша хонадон эгаси мавқеини ёки сарой ҳокими шухратини акс эттирган. Ўша давр халқ дostonлари қаҳрамонлари сиймоларини ва улар билан боғлиқ воқеаларни ифодалаган.

Ёғочдан ишланган ҳажмли тасвир Панжикентдан ҳам топилган. Улар аёл ва аскар қоматини ифодалайди. Аёл ҳайкали нисбатан яхшироқ сақланган (223-расм). Унинг қўйлаги ҳарир матодан тикилганлиги яққол тасвирланган. Аёл қомати жуда гўзал пропорцияга эга. Унинг бир қўли белида, иккинчиси сақланмаган, лекин юқорига кўтарилганлиги сезилади. А.М. Беленицкий мазкур ёғоч ҳайкалда нозик қомат раққоса қиз сиймоси тасвирланган бўлса керак, деб тахмин қилади (Беленицкий А.М., 1973, 35-б.). Кариатида тасвири Бия-Найман гўр қутилари деворида, Варахша, Панжикент деворий суратларида ифодаланган. Суратларда кариатидалар иморатнинг бирон-бир конструктив қисмини кўтариб тургани тасвирланган. Кариатидаларнинг устун вазифасини бажарганлиги Афина акрополидаги Эрехтейон саройидан ҳам маълум. Унда аёллар қомати катта-катта тошлардан йўнилган. Улар ўзининг ҳажми ва материали эвазига конструктив элемент бўла олади. Панжикентдаги кариатидаларни А.М. Беленицкий, Б.И. Маршаклар Суғдада бадавлат хонадонлар уйларининг асосий хонаси деворининг устки қисмида, яъни тасвир ишланган горизонтал бўлинмадан сўнг юқорида жойлаштирилган, деб ёзишади (Беленицкий А.М.,

Маршак Б.И., 1976, 76-б.). Бу ерда олимлар шифт остида кенг қўлланилган шарафа қаторини назарда тутишган. Бизнингча, бу фикр ҳақиқатдан анча узоқ. Биринчидан, кариатида қатори фақатгина конструктив асос имитациясини берувчи декоратив безак бўлиб қолади. Декоратив безак имитация учун баландлиги бир метр атрофидаги ҳайкалчалар қатори катталиқ қилади. Иккинчидан, нафис ишланган ёроч кариатида девор юқорисида конструктив асос вазифасини бажаришга қодир эмас. Бу масала бўйича В.А.Нильсен фикри ҳақиқатга яқин. Унинг ёзишича, бу устунчалар уй эгаси дам оладиган тахтнинг тўрт бурчагидан ушлаб туриб, у, зодагонга жаннат гўзалликларини эслатиб турган (Нильсен В.А., 1966, 275-б.). Дарҳақиқат, ёроч кариатидалар кичик ҳажмдаги буюмларда таянч вазифасини бажарган бўлса, ажаб эмас.*

Марказий Осиё ҳажмли тасвирий санъатида ҳайкалларнинг абстракт-мавҳум тузилишдаги кўриниши ҳам учрайди. Жумладан, Шаҳристондаги “Худолар ҳайкали” номли ибодатхонанинг сақланиб қолган барча устунларининг пастки қисми зооморф-сюжетли тасвирларга тақлид қилиб ишланган. Олимларнинг тахмин қилишларича, устунлардаги зооморф тасвирлар уструшонликларнинг шомонлар билан боғлиқ бўлган эътиқодларини ифодоловчи белгиларни (нишон) билдирар экан (Мукимов Р., Мамаджанова С.М., 1990, 59-б.).

Ҳажмли тасвир ҳақида фикримизни тугатар эканмиз, куйидагиларни айтишимиз мумкин. Ҳажмли тасвирлар машҳур шахсларнинг (аскарлар, саркардалар, подшоҳларнинг) буддавийлик вакилларининг сиймоларини, шоҳларнинг мардонавор жангидан сахналарни, афсонавий мавзулардан эпизодларни ифодалаган. Улар барельеф, ҳайкал шаклида ёрочдан, гилдан, ганчдан, тошдан ишланган. Ҳайкаллар девор маъзидаги токчаларга, супаларга ўрнатилган. Ҳажмли тасвир нафақат интерьер вазифасини белгилаб берган, интерьер монументаллигини таъминлаган, хона композициясини маъно ва бадиий жиҳатдан бойитган. Шунингдек, ўтмишимиз тарихидан гувоҳлик беради. Аждодларимиз турмуш тарзи, одатлари, маданияти, устбошлари, қурол-аслаҳалари, халқ оғзаки ижодиёти персонажлари қахрамонликларидан маълумот беради.

IV. 3. ДЕВОРИЙ ВА ҲАЖМЛИ ТАСВИРЛАРДА КОМПОЗИЦИЯ ЎРНИ

Хоналар бошидан-оёқ безалган,

Ҳар ёқда мушк-анбар, ҳамма ёқ равшан.

Фирдавсий

Марказий Осиёда хоҳ иморат, хоҳ буюм бўлсин барчасида, нақшу нигорнинг ўрни катта бўлган. Исломи дини ўрнатилгунга қадар иморатларда кўпроқ сюжетли тасвир, буюмларда зооморф суратлар ишланган. Улар ўсимлик-симон ва геометрик нақшлар билан тўлдирилган. Интерьерда бир неча қаватда бўлиб-бўлиб жойлаштирилган сахналарни ёнидаги бошқа сахналар билан композиция жиҳатидан боғлаш учун улар оралиғида вертикал тузилишдаги дарахт ёки ток тасвиридан фойдаланилганлигини антик даврга оид Тупроқ қалъа саройининг “Охулар зали” деворида кўрамиз (224-расм). Мазкур тадбир билан рамка ичига олинган ҳар бир ҳайвон тасвири мавқеи кучайтирилган ва вертикал қаторларда жойлаштирилган сахналардан ташкил топган девор композицияси бойитилган ва умумлаштирилган. Деворий суратларда кўпроқ меҳмон кутиш, марҳум билан видолашув, ов жараёни тасвирланган. Сарой, меҳмонхона деворларида сюжетли суратлар кўпроқ икки-уч ярусда (қават) чизилган. Бунга Панжикент, Афросиёб, Варахша саройларидаги деворий тасвирлар мисол бўла олади. Бизнингча, бунга ҳозирги кунда кенг ишлатиладиган эргономика нуқтаи назаридан ёндошиш керак. Чунки саройларда деворлар баланд бўлган. Деворий тасвир персонажлари хона девори баландлигида, яъни бир ярусда ишланса, уларни хона марказидан туриб англаб олиш қийин. Бунинг учун хонанинг бир бурчагига бориб, иккинчи томонига узоқ тикилиб қараш лозим. Чунки сурат композицияси киши кўз қамрови чегарасига (диапазонига) яхлит сиғмайди. Шунинг учун расмлар икки-уч ярусда ишланган (225-расм). Қадимий расомлар перспектива қонун-қоидаларининг айрим томонларини ҳам эътибордан четда қолдирмаганлар. Жумладан, Варахша саройи деворий тасвирининг учинчи яруси қолганларига, яъни уфқ чизи-

* Бу масалага шу китобнинг 3-бобида батафсилроқ тўхталиб ўтилган.

ндан пастдагиларга нисбатан баланд олинган. Чунки баланддаги ярус перспектива қоидаларига биноан пастдагиларига нисбатан кенг олингандагина, киши кўзига одатдагидек каттиликда кўринади.

Деворий тасвирлар бир ярусда ишланган ҳолда ҳам учрайди. Шулар жумласига Болаликтепадаги деворий сурат киради. Шуни айтиш лозимки, Болаликтепа саройидаги суратли хона деворлари 4м 85см узунликка, яъни хона атиги 23,6 м² юзага эга. Хона девори баландлиги эса 2м бўлган. Албатта, бундай хонада деворий сурат бир ярусда ишланиши лозим. Бундай баландликдаги деворий сурат композиция ва мавзу жиҳатидан хонанинг турли қисмидан яхлит ўқилади.

Тор далон деворларида деворий суратларни ишлашда ўзгача тадбирларга мурожаат қилинган. Далон тор бўлганлиги сабабли, маълум узоқликка бориб, тасвирлар композициясини бутунлигича илғаб олиш мумкин. Шунинг учун бундай тор далон деворларида суратларнинг ҳар бир персонажи катта-кичиклиги, олд ёки ён томонларга қараши билан ихтиёрий равишда алоҳида-алоҳида композицияларда ифодаланган.

Бундай тадбир тасвирдаги ҳар бир композицияни бирин-кетин илғаб олиш имкониятини беради. Шундай тадбирда ишланган композиция олима М.А. Неглинская томонидан Қоратепа Будда мажмуаси иморатларидан бирида аниқланган. Унда етти нафар Будда ва икки - Бодхистава бир-бирдан ажралган, алоҳида композицияларда ишланган (Неглинская М.А., 1990, 25-б.).

Деворий суратларда персонажларнинг мавқеи, жамиятда тутган ўрнига ҳам эътибор берилган. Мисол учун подшо суратини уфқ чизиқлари бўйлаб ишланган қаторларда жойлаштириш мумкин бўлмаган. Чунки тасвирдаги персонажларнинг барчаси учун подшо сурати бош тасвир (доминант) вазифасини бажариши лозим бўлган. Бу эса подшо суратини алоҳида деворда катта ҳажмда ишлашни тақозо этади. Шунинг учун ҳам хона тўридаги девор танланган. Унинг ўрта қисмида подшо сурати, икки тарафида эса икки қаватда (ярусда) вазиру уламолар сурати ишланган. Шундай композицияни Варахша саройининг шарқ томонидаги қабулхонада, Панжикент саройида ва эҳромда

кўраимиз. Мазкур услуб билан сарой уч деворидаги суратнинг яхлит кўриниши ва унинг композиция ҳамда маъно жиҳатидан хона тўридаги суратга бўйсунуши таъминланган.

Диний ақидаларни бажарадиган тасвирларда илоҳийлашган персонажлар суратини ҳам оддий одамлар суратидан катта ҳажмда ишланганликлари гувоҳи бўламиз (226-расм). Жумладан, Панжикентдаги эҳром деворидаги мотам маросими бажарилаётган тасвирда саккиз қўлли аёл сурати жуда катта ҳажмда ишланган. Буддавийликка мансуб Қоратепа ибодатхона деворий суратларида қохинларнинг тасвири Будда яқинида каттароқ, ундан узоқроқда кичикроқ ҳажмда, дарахтларнинг эса Будда тасвирига яқин ва узоқлигига боғлиқ ҳолда, уларнинг куртак очишдан мевалари пишган ҳолатигача тасвирланиши Будда мавқеининг баландлигини ифодалаш ва унинг илоҳий кучга эга эканлигини тасвирда ёритишга қаратилган.

Деворий сурат сахналари томошабин томонидан осон қабул қилиниши учун тасвирлар рамкаларга олинган. Ерқўрғон зардуштийлик ибодатхонаси интерьерида сакланиб қолган тасвир парчалари бундан гувоҳлик беради (Сулейманов Р.Х., 1987, 139-б.). Айрим деворий суратларда ҳар бир шахснинг ўз ўрни, ҳурмати борлигига ишора қилинган. Жумладан, Ажинатепа Будда ибодатхонасида қаторма-қатор ҳам вертикалига, ҳам горизонталига ўтирган шахсларнинг ҳар бири ён томонларидан сариқ новдачалар билан ўралган. Новдачалар ҳар бир персонаж боши устида оқ рангдаги беш баргли нилуфар гули билан тугатилган (Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И., 1972, 63-64-б.). Мазкур тасвирда буддавийликка итоат қилганнинг ҳар бири ўз жаннатмакон дунёсига эга, деган маъно ётса ажаб эмас.

Кўриб ўтилган мисоллар шуни кўрсатадики, қадим замонларда ҳам рассомлар тасвирларни яратишда ундаги персонажларнинг узоқ-яқиндан яхлит кўриниши, муҳим воқеа персонажларининг биринчи сахнга чиқарилиши ҳамда персонажлар мавқеини, уларнинг ҳаётда тутган ўрнини инобатга олганликлари гувоҳи бўламиз.

Шу ўринда маҳобатли тасвирлардаги рангларнинг хона композициясидаги мутаносиблиги ҳақида ҳам икки оғиз фикр билдиришни лозим топдик. Шуни айтиш лозимки Афросиёб,

Болаликтепа, Варахша, Панжикент деворларида сақланиб қолган тасвирларнинг ранглари ҳозирги кунда анча сунгандек туюлади. Эслаш жоизки, улар XIII асрдан зиёд ер қаърида ётган. Намгарчилик, зах албатга ўз таъсирини кўрсатган. Бу билан маҳобатли тасвирлардаги ранглар ўз вақтида киши кўзига яққол ташланадиган даражада ёрқинликка эга бўлган, демокчи эмасмиз. Шунини айтиш лозимки, улар ганч билан пардозланган девор юзасига ишланган. Ганч юзали девор, рангларнинг бой, вазмин вазнга эга бўлишини таъминлаган. Яъни ёрқин рангнинг девор маъзига сингиб, босикрок ва гамма жиҳатидан бой бўлишига олиб келган. Иккинчидан, тасвирлардаги ранглар ёрқинлик жиҳатидан бир-биридан ажралмаган. Улар яхлит бир гаммани ташкил қилган. Шунинг учун ҳам унинг ҳамма қисми бир хил кўринган. Учинчидан, деворлардаги маҳобатли тасвир шифтдаги безаклар ва хона полига ёйилган сернақш гиламлардаги ранглар билан боғланиб, яхлит композицияни ташкил қилган. Тўртинчидан, тасвирлар хонанинг ним қоронғи қисмида, яъни ёруғлик манбаидан анча ичкарида ишланган. Албатта, улардаги ёрқинлик, хонанинг ним қоронғи қисмида киши бадиға тегмайдиган даражада майин кўринишни таъминлаган. Бешинчидан, хона марказида шифтда қолдирилган туйнукдан тушган ёруғлик, девордаги нақшларнинг орқа саҳнага (планга) ўтишини таъминлаган. Аниқроғи, туйнукдан тушиб турган ёруғлик туфайли томошабин билан девордаги тасвир оралиғида парда осилгандек туюлади. Бу ўз навбатида рангларнинг ёрқинлигини бироз сусайтиради.

Юқорида келтирилган далиллар, хона деворидаги маҳобатли тасвирларнинг ранглари ўзининг бадға тегмайдиган даражада майинлиги ва мутаносиблиги билан кишида ёқимли таассурот қолдирганлигидан далолат беради.

Хона билан ҳажмли тасвирлар орасидаги мутаносибликка ҳам катта эътибор берилганлиги гувоҳи бўламиз. Интерьерларда аксарият ҳолда ҳайкаллар махсус бўлинма ичига олинган. Бундай тадбирни Нисо саройи, Ажинатепа ибодатхонаси ва бошқа обидалар интерьерларида кўрамиз. Бўлинма ҳайкалларни девор маъзига жойлаштиришда ва унинг интерьерда обида девори билан композиция жиҳатидан боғланишига катта таъсир кўрсатган. Иккинчидан,

ҳайкалнинг, бўлинма қоронғи заминида (фон) яққол кўринишини таъминлаган. Шунингдек, интерьер яхлитлигига путур етказмаган ва хона юзасининг баҳаво бўлишига ижобий таъсир кўрсатган.

Ҳажмли тасвирлар интерьернинг баландпастлигига қараб ўрнатилган. Жумладан, Нисо саройининг ва ибодатхонанинг баландлиги эътиборга олинганлиги сабабли ҳайкаллар уларнинг иккинчи ярусидagi бўлинмаларга ўрнатилган. Шунинг учун ҳам ҳайкаллар сарой ва ибодатхона интерьерининг барча қисмидан яққол кўринади. Шу тадбирни барельефларда ҳам кўрамиз. Бунга Холчаён интерьерини гувоҳлик беради. Ундаги барельефлар деворнинг юқори қисмида, яъни одам бўйи баландлигидан юқорида уфқ чизиғи йўналишидаги қаторда ўрнатилган. Ҳайкаллар бўлинмаларда бўлмаслиги ҳам мумкин. Жумладан, Будда ибодатхоналарида катта Будда ҳайкали ўрнатиш одати бўлган (Ажинатепа ва бошқа). Уларда катта хона тўрида махсус пойсупада Будда ҳайкали ўрнатилган. Пойсупа 0,5 метрдан 1 метр баландликкача бўлиши мумкин. Бундай ҳайкаллар учун ишланган пойсупаларнинг марказий ўқларида уч ёки тўрт томонда зиналар ишланган. Уларнинг ўзи ҳам шохсупага ўхшайди. Хона тантанаворлигига, ғайритабиий таассурот қолдиришига замин яратади. Натижада Будда ҳайкали ўз пойсупаси билан хона композициясида ҳукмронликни (доминант) бажаради. Яъни хона интерьерини Будда ҳайкалига композиция жиҳатидан бўйсунгандек туюлади (227-расм).

Ҳайкаллар ҳажми майдарок бўлган тақдирда, улар девор бўйлаб йўналган супаларда ўрнатилган. Бунга Хоразмда Тупрок қалъа саройининг шохлар, аскарлар хоналари (зал) мисол бўла олади. Мазкур саройда кўчқор шохига монанд шаклларнинг (волюта) катта ҳажмда ишланиши ҳам хонадаги майдарок ҳайкаллар билан композиция жиҳатидан боғланиб, уларнинг интерьерда салобатли кўринишини таъминлайди.

Юқорида келтирилган далиллар обидаларда қўлланилган бадиий тасвирларнинг хона ички кўриниши билан композиция жиҳатидан боғланганлигини кўрсатади. Улар хоҳ маҳобатли рангтасвир бўлсин, хоҳ ҳажмли тасвир бўлсин, девор юзасига пропорция жиҳатидан пухта

жойлаштирилган. Девор баландлиги ва узунлигининг инобатга олиниб, бўлинмаларга тақсимланиши, тасвирларнинг яхлит кўринишига ва хона композициясининг бой бўлишига замин яратган. Деворлардаги тасвирларнинг узлуксиз боғланиши хона композициясининг яхлит кўринишини таъминлаган.

Хона ўртасида ёки тўрида жойлаштирилган ҳайкалларнинг хона катталигига нисбатан ҳажми топилиши ва улар учун мос пойсупанинг ишланиши, интерьер композициясининг яхлитлигини, обида мажмуасида шу хонанинг салоҳияти катталигини аниқ белгилайди.

IV. 4. ИНТЕРЬЕРДА ДЕКОРАТИВ БЕЗАК ЎРНИ

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгунга қадар ҳам хона декоратив безагига алоҳида интибор берилган. Декоратив безак кўпроқ монументал тасвирий саҳналар остида деворнинг изора қисмида ишланган. Улар, кўпроқ ўрама тузилишидаги ўсимликсимон нақшдан иборат. Шундай нақшлар Варахша, Панжикент тасвирий саҳналарининг пастки қисмида ишланган. Тасвирий панноларнинг усти ва ён томонлари хошия вазифасини бажарувчи узлуксиз такрорланган доиралар қатори билан чегараланган. Ҳонияларнинг пастки изора қисми анча баланд ишланган.

Илк ўрта асрларда ёғоч ва ганч ўймакорлиги декоратив безакда кенг қўлланилган. Панжикент, Варахша саройларида ёғоч, ганч юзада қахрамонликларни ифодаловчи саҳналар ромб, доира, тўртбурчаклар ичига олинган. Улар нафақат бир саҳна эпизодини чегараловчи хошия вазифасини бажарган, шунингдек, бир хил мавзудаги ўсимликсимон нақшли юзани бойитиш учун, ўша нақш юзасида ора-орада ёки унинг марказида жойлаштирилган ҳолда ҳам келган. Жумладан, Варахша саройида вертикал, қия тушган новдачалар ёрдамида тўқима матога ўхшаган фактурали юза марказида, ичига тўрт баргли гул нақши ишланган доира ўрнатилиши, нақш юзасини бадий жихатдан бойитган ва зерикарли бўлишидан сақлаб қолган, аниқроғи жонлантириб юборган. Доира, ромб, тўртбурчак тузилишидаги шакллар икки қатор хошия-чегарага эга бўлиб, улар ичи эса,

ўймакорлик қилинган тўртбаргли гул, доираларнинг узлуксиз такрорланиши ва ўртасидаги мураккаб нақш билан бойитилган. Уларнинг ҳар қайсиси ўзига ҳос алоҳида, мустақил безак тури сифатида гавдаланади ҳамда девор юзасидаги нақшларни композиция жихатидан жонлантириш моҳиятига эга (228-расм). Марказий доира ичига олинган ва ташқарисидаги нақшлар доира атрофидан ён томонларга йўналган ниҳолларнинг ўрама шаклда тугатилиши билан, улар мавзу ва композиция жихатидан умумлаштирилган (229-расм).

Ўрта асрларда гулганчдан мураккаб нақшлар ишланган. Бунга Термиздаги шоҳлар саройи девор ва устунларининг сақланиб қолган қисмлари гувоҳлик беради. Унда геометрик ва ўсимликсимон композициялар, жойлашган ўрнига қараб, бир неча қатор нақш ва безаксиз кенг чизиқ каби хошиялар билан турли тузилишдаги рамкаларга олинган. Бу тадбир девор юзасидаги нақшли паннонинг композиция жихатидан тугатилишини таъминлаган ва турли мавзудаги нақшин юзаларни яратиш имкониятини беради.

Ичига майда нақшлар жойлаштирилган йирик доиралар Сафед Баланд мақбараси интерьерларининг деворларида ва саккизбурчак пойгумбаз қисмида кенг қўлланилган. Доираларнинг кенг хошиялари билан ва чегараси патнисга монанд безаксиз юзалар ичига олиниши, интерьер нақшу нигорининг композиция жихатидан яхлитлигини таъминлаган. Марказий Осиё меъморий безагида квадрат нақшли юза ўртасида доира ичига олинган нақшни жойлаштириш анъана бўлиб қолган. Улар ўрта аср иморатларида ҳам мавжуд. Жумладан, Самарқандда Шоҳи Зинда мажмуасининг Шоҳи Мулк оқо мақбараси интерьерида квадрат юза ўртасига жойлаштирилган доира, нақшин юзанинг композиция жихатидан бой бўлишини таъминлаган. Шунингдек, нақшин юзанинг бир хил, яъни зерикарли бўлишидан асраган.

XII-XIII асрларда, хусусан, маъмурий, диний обидалар интерьерида фиштин безак кенг қўлланилган. Фиштарнинг турли композицияда, жуфт-жуфт, ораллигида тик ҳолда, арчасимон, яъни бир қатор ўнг томонга, иккинчи қатор чапга қия йўналишда қаланиши, обида интерьерида майин безакка эга бадий композицияни ташкил қилади.

Марказий Осиё меъморчилиги декоратив беагида XIV асрдан бошлаб ганч, ёғоч ўймакорлиги, рангли безак билан бир каторда мозаика, майолика кенг қўлланилади. Мозаика, майолика, мрамар юзалар мадраса, сарой, хонақоҳ, масжид, мақбара интерьери беагида кўпроқ ишлатилади. Мрамар тошли юзалар деворнинг изора қисмини пардозлашда ва интерьерда декоратив устунчалар, ҳамда шарафалар ишлашда қўлланилган. Бухородаги XVI асрга оид Баланд масжиди бадий беагини ўрганган олима И.Ф. Бородина, масжид интерьери деворида ишланган нақшларнинг жойланишини, анъанага айланган схемага биноан безатилган, яъни деворнинг пастки қисми – изора, ундан юқорида токча ёки декоратив бўлинма ва девор билан шифтни боғловчи кенг ёғоч эгаллаган, деб таъкидлайди (Бородина И.Ф., 1972, 174-б.). Нақшлар хона деворига куйидаги тартибда жойлаштирилган. 1 – хона интерьерида яхлит юзани эгаллаган, 2 – тўртбурчак ёки равок ичига олинган юзага ишланган, 3 – кириш равоклари, равок қанослари ва меҳроблар ичига олинган ҳолда, 4 – изора сифатида ишланган ҳолда учрайди (Воронина В.Л., 1980, 189-б.) (230-расм). Хона девори баланд бўлган тақдирда токчага монанд баланд бўлинма юзага келган. Бундай бўлинма учга тақсимланган, яъни унинг пастки қисми тўртбурчак тузилишидаги токчага ажратилган, бўлинманинг юқори қисми эса баланд шарафа каторлари билан тугатилган ва умумлаштирилган. Пастки токча девори юзасига ён томонларга кенгайтирилган бутоқ ёки гулдаста тасвири ишланган. Баланд бўлинма девори рангли чизик билан иккига тақсимланган. Пастки баланд қисмида узун гулдаста тасвири, юқори қисмидаги юза рангли чизиклар ёрдамида 7-8 та юзачаларга тақсимланиб, ҳар бирига биттадан гулдаста, гул туваги билан ёки бутоқ тасвири ишланган. Шундай тартибдаги нақш тақсимоти В.Л. Манакова ўрганган XIX асрга оид Бухоро турар жойининг ёзги хона деворида кўрамиз (Манакова В.Л., 1990, 64-расм).

Баланд бўлинмалар нақшини қисмларга ажратиб ишлаш, тасвирларнинг мутаносиблигини таъминлашга қўл келган. Шунингдек, нақшларнинг кўзга яхлит-яхлит кўринишини таъминлаган. Деворий бўлинманинг нақшли юзаларга тақсимланиши бағдоди эшик табақа-

сини эслатади. Эшик табақасида ҳам у, девордагидек уч қисмга тақсимланган ва марказий бўлинма ҳамма вақт баландлиги билан ажралади.

Турли ҳажмдаги токчаларга тақсимланган девор композициясини бадийлаштириш учун деворнинг икки - уч жойида симметрик тузилишда текис бўлинма ёки катта токча қолдирилган ва уларга гулдасталар тасвири ишланган. Бу тадбир билан девор юзасидаги майда токчалар нақшли катта юзалар ёрдамида композиция жиҳатидан умумлаштирилган. Бухородаги Абдулазизхон мадрасаси хужралари деворларидан бири фикримиз исботи бўла олади (Нильсен В.А., Манакова В.Н., 1974, 76-расм).

Кўп ҳолларда девор юзаси марказини алоҳида белгилаш учун токчабанд қилинган ўртадаги бўлинма атрофи кўзга яққол тапланадиган ранг билан бўялган. Шунингдек, девор изора қисмининг марказида ён томонларидагига нисбатан баланд ва кенг ёйилган гулдаста ёки бутоқ тасвири ишланган. Тошкент халқ меъморчилигида қўлланилган бутоқ ва гулдасталарда уларнинг новдачалари ҳам ифодаланган ва гуллар тасвири Бухоро ва бошқа шаҳар халқ меъморчилиги беагига нисбатан сийракроқ ишланган. Халқ турар жой меъморчилигида нафақат девор юзасидаги нақшларни, балки хона умумий кўриниши нақшу нигорини композиция ва бадий жиҳатидан умумийлаштиришга катта эътибор берилган. Токчабанд ва нақшу нигорланган тўрдаги девор ўзининг бой бадий беаги билан хонанинг икки ён томонидаги деворларини бир композицияга боғлашга эришилган. Хонада деворлар нақшу нигори мутаносиблигини таъминлаш учун, ҳовли томонидаги деворда, бағдоди эшик билан тўсилган деразалар оралиғидаги бўлинмаларда ҳам нақшлар ишланган. Ёз ойларида дераза ортидаги эшиклар очилганда, хонадон аъзолари учун, ҳовлидаги гулзор билан девордаги гуллар тасвирини кузатиб ўтириш имкони туғилади.

Умуман, девор юзаси нақшларининг ҳошия билан турли ҳажмда – томонлари тенг тўртбурчак, тўғри тўртбурчак, ромб, учбурчак, доира каби қисмларга бўлиниши ва улардаги нақшларнинг бир-биридан фарқ қилиниши, экилган гулларга қараб ариқча ёки йўлак билан чаманларга ажратилган гулзорни эслатади

(231-расм). Хонанинг хар бир деворида нақшлар яхлит-яхлит бир – биридан фаркли, лекин умумий композицияга бўйсунган юзани ташкил қилади (232-расм).

Хона интерьери копозициясида ранг-баранг нақшу нигорли деворлар, нафис безакли шифт ва полга тўшалган сербезак гиламлар биргаликда хона интерьери композициясини бадиий жиҳатдан мутаносиблигини ва ҳамоҳанглигини таъминлаган.

IV. 5. БЕЗАК КОМПОЗИЦИЯСИДА ХУШХАТ ЁЗУВЛАР ҶОИИ

Кўрдим бир айвонда шундайин бир байт,
Уста нақш битибти қолсин деб абад:
«Биродар, кел менинг меҳмоним бўлгил,
Гулистон айлагил бу кошонамни,
Куруқ кўл билан кел, аммо тап-тақир
Дил билан ҳадлама сен остонамни.»*

Шерали Лойик

Меъморий обидаларнинг ички ва ташқи қисмида, шифт, эшик, устунларида ҳамда амалий санъат буюмларида безак композициясини бойитишда X-XI асрлардан бошлаб ёзув кенг қўлланилган. Ёзувлар, асосан араб алифбосида (куфий, сулс, насхий) битилиб, маъно жиҳатидан диний, фалсафий, тарбиявий мавзуга эга бўлган ва буюм, иморат муаллифининг исми ва яратилган санасини ёзишда қўлланилган.

Куфий ёзувида ҳарфларни юкорига бўй чўздириш имконияти катта. Шунинг учун ҳам меъморий безакда куфий ёзуви турунинг роли катта (Воронина В.Л., 1980, 189-б.).

Ҳарфлар тизимидан сермаъно жумлалар ва сержило, нафис композициялар яратилган.

Иморат интерьерида ёзув қўллаш одатининг юзага келиши ҳақида В.Л. Воронина жуда тўғри далил келтиради. Унинг фикрича, нафақат Марказий Осиёда, умуман, Шарқда ислом дини ўрнатилгандан сўнг деворий тасвир саънати га барҳам берилди бошланади. XI-XII асрларда унинг ўрнини тўлдириш учун ва ислом динини тарғиб қилишга ёзув кўл келган (Воронина В.Л., 1980, 188-189-б.). Ёзув танҳо ва ўсимликсимон

нақшлар билан қўлланилиши мумкин. Иморат интерьерида у, бир йўла икки: декоратив панно, безак ва Қуръон оятларини эслатиб турувчи дастур-безак вазифасини бажарган. Турар жойлар деворларида, қисмларида инсоний фазилатларга даъват этувчи насиҳатомуз лавҳаларнинг оила учун тарбиявий аҳамияти катта бўлган.

Ёзувлар диний (масжид, мадраса, мақбара) обидалар ва турар жойлар меҳмонхонаси интерьерида ҳамда амалий санъат буюмлари юзасида кенг қўлланилган (233-расм). Обида интерьерининг кўринарли жойида, кўпроқ меҳроб, гумбаз гардиши бўйлаб, шифт шарафаси устидаги хошияда битилган. Жумладан, XI асрга оид Шир Кабир масжид-мақбара меҳробининг катта ва кичик равоқлари йўналиши бўйлаб ёзув ишланган (234-расм). Катта равоқнинг остида ҳам горизонтал қаторда ёзувлар мавжуд. Мазкур обидада ёзувлар қатори меҳроб композициясининг функция, безак ҳамда ёзувларнинг маъно жиҳатидан аҳамиятли эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, меҳробнинг қолган қисмидаги доирасимон, ўсимликсимон нақшлар билан боғланиб, унинг композициясини бойитади. Обида интерьерида деворнинг икки-уч жойидан кенг ва тор ёзувлар қатори ўтиши мумкин. Бунга Гури Амир ва Шайх Фозил мақбаралари мисол бўла олади (235-расм).

Ташқи чизиги тўртбурчак кўринишдаги меҳробларда ёзув қатори ҳам шундай тузилишга эга. Бунга Хўжа Аҳмад Яссавий масжиди меҳроб мисол бўла олади. Квадрат-мурабба тузилишдаги юзаларда ёзув яхлит композицияда ишланган. Бундай юзада ёзув кўпинча бир қаторда ўйилган. Квадрат юзани тўлдириш учун “алиф”, “лом”, “зол”, “дол” ҳарфларни баланд қилиб ёзиш амалий санъат буюмларида ҳам учрайди.

Шунингдек, квадрат юзада ёзувлар композицияси икки-уч қаторда бажарилган бўлиши мумкин. Бундай пайтда ёзувлар баргли ва гулли ингичка ниҳоллар билан бирлаштирилган. Жумладан, Хўжанддаги Шайх Муслиҳитдин комплексидаги эшикнинг тепа китобалари шундай композицияга эга. Китобаларда ёзувлар қалин ва чуқур заминга эга. Шунинг учун ҳам ундаги ўсимликсимон нақш, иккинчи планга ўтган ва ёзув композицияси заминини бойитишга хизмат қилади.

Ёзув билан нақшнинг биргаликда келиши-

* Шоир Аскар Маҳкам таржимаси.

ни эшик китобалари юзасида кўрамиз. Масалан, Шахрисабздаги XV асрга оид Шамсиддин Кулол мақбарасидаги эшик юзасида катта-кичик гулларни ўз ичига олган сербарг, кўп ниҳолли нақш, ёзув билан бирга ишланган (Маньковская Л. Ю., 1971, 22-б.). Бундай пайтда ёзув қалин ва чуқур заминда ишланади, нақшлар эса ингичка ва майда қилиб ўйилган. Натижада ёзув биринчи планга, нақшлар эса иккинчи планга ўтади. Яъни, нақшлар ёзувга замин бўлиб қолади ва унинг аҳамиятли эканлигини композиция жиҳатидан таъкидлаб туриш вазифасини бажаради.

Марказий Осиёда ёзув ҳарфларининг ўзидан гул чиқариб ёзиш одати ҳам бўлган. Бунга Хивадан Жума масжидининг қадимий устунлари гувоҳлик беради. Уларда ёзув ҳалқаси устун танасининг пастроқ қисмида жойлаштирилган. Кўпроқ “алиф”, “лом” ҳарфларининг юқориюқидан ислими ва барг нақшлари ажратиб чиқарилган (236-расм). Ажралиб чиққан барглар ўзаро боғланиб, ҳарфлар орасида мадохил, меҳроб, шамолда эсаётган ниҳол ёки дарахтга ўхшаш композицияларни ташкил қилган. Ёзувлардан тузилган, «даврагул» каби нақш композицияси Марказий Осиёда ҳам учрайди. Жумладан, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги икки табақали эшикнинг темир ҳалқалари остидаги қисми темир ҳарфлар ёрдамида олти баргли нақш композициясида тузилган. Ҳарфлардан тузилган барг тасвирига ўхшаш нақшда Аллоҳга олти хил эпитетда мурожаат қилинади (Туякбаева Б. Т., 1989, 34-б.) (237-расм). Ёзувлардан тузилган «даврагул» нақшини Каттақўрғон шаҳар масжиди шифтида учратдик. Унда алиф, лом ҳарфлари ёрдамида доира юза маркази олтига учбурчак ва битта олти бурчакка бўлинган. Ўратепа шаҳрида хонадон уйи деворидаги гулдаста тасвири ишланган паннода ёзув тўрт марта қайтарилган “ё фаттоҳ” сўзини ташкил қилади (Белинская Н. А., 1979, 109-110-б.). У гулдаста нақшининг марказида доира ичига олинган. Паннода ёзув гулдаста билан ҳамоҳанглиги туфайли бир-бири билан ўзаро уйғунлашиб кетган. Шунинг учун ҳам улар яхлит композицияни ташкил қилади (238-расм). Ашт тоғ қишлоғидаги “Ҳашт саҳоба” мақбараси деворида қора рангли ҳарфлари билан устига ялов ўрнатилган гумбаз тасвири ифодаланган композицияни уч-

ратдик. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасининг бурчак устунчаларидаги ёзувларда ҳарфлар “куфий” услубида бўлиб, “қоф” ҳарфи эгилган ниҳолга ўхшайди. Баланд ҳарфларнинг элементлари ўртада “бахт тугуни”ни билдирувчи мураккаб ўрама тугунларни ташкил қилади (Туякбаева Б. Т., 1989, 50-б.).

Ёзувли композиция ўз вазифасидан ташқари, буюм юзасида нақш мутаносиблигини таъминлашда катта ёрдам берган. Жумладан, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги устунларидан бирининг танаси пастдан юқоригача ҳар хил катталиқдаги нақшли ҳалқалар билан безатилган. Унинг пастроқ қисмида ва калла қисмининг остида қалин ҳалқа мавжуд. Пастдаги ҳалқа юзаси ва оралиғи майда нақшлар билан тўлдирилган йирик баргларни эслатади. Юқоридагисида эса қалин ва майда ҳарфлардан тузилган баланд ҳарфлар қалин ёзилган. Бордию, юқоридаги қалин ёзувли ҳалқа бўлмаганда, устуннинг безак жиҳатидан мутаносиблиги йўқолиб, кишига пастки қисми оғир, усти эса енгил бўлиб туюларди (239-расм).

Кўриб ўтганларимизнинг ўзиёқ меъморчиликда, халқ амалий санъатида ҳарфларнинг ўзидан эпиграфик қатор, яхлит композиция тузилганлиги ва уларнинг декоратив безак билан ўзаро боғланиб, бир-бирини уйғунликда бойитганлиги ҳамда буюм беағи композициясига мутаносибликни таъминлашда хизмат қилганлиги гувоҳи бўлдик. Ёзувнинг иморат интерьерлари деворларида, устун ва эшиклариде бўлиши, хонадоннинг бахтли турмушга, мухаббатга, тўқчиликка, хотиржамликка бўлган орзуларини ифодалаган. Ёзувнинг геометрик ва ўсимликсимон нақшлар билан ёки ёзувнинг ўзидан безак чиқариб ишланиши хонадоннинг нафақат келажакка бўлган ишончини, балки эстетик дунёқарашини ҳам бойитишга қаратилган. Яъни ёзувларни очикдан-очик намойиш этмасдан, уни бироз бўлса ҳам ўсимликлар дунёси билан боғлаш, хона беағининг бой фалсафий мазмунга эга бўлишини таъминлаган. Диний иморатларда ҳам ёзув бой безак вазифасини ўтаган, шунингдек, аждодларимиз диний эътиқодларини, ўзларининг Аллоҳ паноҳида бўлганликларидан миннатдорликларини ифодалаган. Диний обидалар интерьерлари қисмларида Қуръони Каримдан оятларнинг ёзилиши, масжидларнинг функ-

ция жиҳатидан вазифасини янада равшан ифода-
лашга хизмат қилган.

IV. 6. МАСЖИД ИНТЕРЬЕРИДА БАДИИЙ БЕЗАК ИШЛАШ САБАБЛАРИ

Ҳадиси шарифда масжид интерьерини ҳад-
дан зиёд беэмасликка ишора қилинганли-
гини қуйидаги ўғитлардан библиб оламиз; “Ҳаз-
рат Умар (халифалик даврида) Расулulloҳ-
нинг масжидлари биносини тузатмакни буюр-
дилар: “Одамларни ёмғирдан асрағил, лекин
масжидни кизартириб, сарғайтириб бўямағил,
одамларнинг хаёлини бузмасин”, – дедилар.
Анас: “Кейинчалик одамлар масжид биноси
бирлан фахрланиб юрғайдирлар-у, лекин кам
тўғмиш килғайдирлар”, – деганлар. Ибн Аббос
эса: “Аллоҳга қасамд қилиб айтурманким, яху-
дий ва насронийлар ибодатхоналарини беэ-
маликдек, сизлар ҳам масжидларни беэйдир-
синлар”, – дедилар” (Ал-Бухорий, 1991, 135-б).
Дарҳақиқат, деворлардаги ранг-баранг нақш-
лар намозхоннинг хаёлини тортиши мумкин.
Аллоҳ уйига келган намозхон беэак ва нақшлар-
га эътиборини камроқ қаратиб, ёлғиз Аллоҳ би-
лан намоз орқали, мулоқотда бўлиши керак.
Дарҳақиқат, ҳадисдаги ўғитларга нега амал
қилинмади? – деган фикр киши эътиборини ўзига
тортади. Мазкур мураккаб масала ечими кўп ва
ҳар томонлама илмий изланишларни талаб
қилади. Шундай бўлса ҳам, мазкур масала юза-
сидан ўз фикр-мулоҳазаларимизни қисқаги-
на изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Биринчидан, мусулмонларнинг тоат-ибо-
дат қилишлари учун масжидлар қуриш, унинг
меъморий андозасини яратиш зарур бўлган
бир пайтда, бу масала юзасидан турли фикр-
мулоҳазалар бўлиши табиий, албатта. Шунинг
учун ҳам X асрда яшаган донишманд Абу Фа-
ких Абу Лайс Самарқандийнинг «Бўстонул Ори-
фийн» номли муътабар китобининг масжид-
ларни беэаш бобида бу масалга икки хил ёндо-
шилган фикрлар мавжуд. Унда ёзиллишича,
масжидни беэаш макруҳ деган кишилар Али-
нинг (розийалоҳу анҳу) сўзларига асосланиша-
ди: «Одамларга шундай замон келадики, фа-
қат исломнинг исмию Қуръоннинг расми қола-

ди. Ўша кунларда одамларнинг масжидлари би-
носи чиройли қурилган, қалблари ҳидоятдан
бурилган бўлади... (Абу Лайс Самарқандий,
2003, 140-б.). Шунингдек, масжидни беэашнинг
зарари йўқ деган фикрлар ҳукм сурган. Жумла-
дан, Абу Ҳанифа (раҳматуллоҳ алайҳ): «Меним-
ча, пул масжиднинг даромадидан бўлмаса, бе-
эашнинг зарари йўқ», – деганлар (Абу Лайс
Самарқандий, 2003, 140-б.). Шунингдек, масжид-
ларни беэашнинг зарари йўқ, деган кишилар
фикрларини шундай изоҳлашади: «Бу ишда
масжидларни улуғлаш бор. Аллоҳ таоло мас-
жидларни улуғлашга буюрган: «Аллоҳ уларни
баланд кўтариб (бино) қилинишга ва уларга ўзи-
нинг номи зикр қилинишига изн берган (яъни,
амр қилган) эди» (Нур,36). Бошқа оятда: «Аллоҳ-
нинг масжидларини фақат Аллоҳга ва охират
қунига иймон келтирган, намозни тўқис адо эт-
ган, закотни (ҳақдорларга) ато қилган ёлғиз
Аллоҳдангина кўрқадиган зотлар обод қилур-
лар» (Тавба,18), деб марҳамат қилган. (Абу Лайс
Самарқандий, 2003,141-б.).

Мазкур далиллар масжидларни обод қи-
лиш мумкинлигини ҳам эътироф этади. Шунинг
учун ҳам Усмон ибн Аффон (розийаллоҳу анҳу)
Пайғамбаримизнинг масжидларини дуб дарах-
ти билан кўтариб, чиройли қилиб қўйганлар.
Умар ибн Абдулазиз эса, нақш солдириб, беэак
ва қурилишига катта эътибор берганлар (Абу
Лайс Самарқандий, 2003, 141-б.).

Юқорида келтирилган далиллар шуни
кўрсатадики, масжидларнинг беэатилиши мас-
жид даромадига оғирлиги тушмаслиги, яъни
иктисодий тежамкорликка асосланган бўлиши
керак. Шунингдек, масжид хўжа кўрсинга ёки
манманлик учун беэатилган бўлмаслиги ло-
зим. У ҳамма вақт худо уйи, яъни мусулмон-
ларнинг тоат-ибодатда бўлишларига хизмат
қиладиган муқаддас даргоҳ бўлиши лозим.
Серҳашам масжид қурилиши билан манманлик-
ка берилиб худони эсдан чиқармасликка, аксин-
ча доимо тоат-ибодатда бўлишга даъват этили-
ши лозим, деган ғоялар ётади.

Иккинчидан, кенг омма орасида ислом ди-
нини мустаҳкам ўрнатиш машаққатли кураш,
ҳар томонлама ташвиқот ишларини олиб бо-
ришни тақозо этган. Айни пайтда бошқа дин-
ларда тасвирий санъатнинг монументал тасвир,
ҳайкалтарошлик каби намуналаридан унумли
фойдаланилган. Бунга Марказий Осиё ибодатхо-

на ва саройларидаги деворий суратлар, ҳайкаллар, барельефлар-девор юзасидан бўртиб чиққан шакллар гувоҳлик беради. Улар санъат намуналари орқали ўз тоат-ибодатларини тангрига етказиш мумкин, деб билишган. Ибодатхона интерьерларини ҳаддан зиёд безашган. Шундай пайтда ислом дини акидаларига биноан тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик намуналаридан бутунлай воз кечилган, лекин бунинг ўрнини нима биландир тўлдирилиши лозимлиги яққол сезилган. Юқорида айтганимиздек, санъат намуналарига кўзи ўрганиб қолган омма оддий деворга ёки оддий безаксиз меҳробга кўникиши кийинлиги, табиий.

Учинчидан, христиан, Будда ва бошқа динларга мансуб ибодатхона қаршисида ёки ўрнида қурилган масжид безаксиз қолдирилганда, у омма диққатини жалб қилмаслиги мумкин. Шунингдек, ўзга дин мухлислари учун бу масала ҳам тескари ташвиқот олиб боришга ва масжидларни камситишга қисман бўлса ҳам қўл келиши мумкин. Шунинг учун ҳам VIII асрда халифаликда масжид қурилишига фаол эътибор берилган. Мустақиллик рамзи сифатида номусулмонлар дунёсига зид равишда, христианларнинг маънавий маркази ҳисобланган Қуддусда (Иерусалим) Қуббат ас-Сахра (Ал Аксо масжиди ёнида) “Қоя гумбази” номли тенги йўқ улкан масжиднинг қурилиши Абдулмалик даврида ислоҳ қилинди. Масжид ўз ҳажми, мухташам беағи билан христианлар ибодатхоналарини ортда қолдириши назарда тутилган эди (Большаков О.Г., 1982, 169-б.).

Тўртинчидан, Марказий Осиёда масжидлар беағи, ўша давр маҳобатли санъатига мос равишда олиб борилган. Масалан, биринчи масжидларни олиб қарасак, уларнинг қурилиш даври, асосан IX-X асрларга тўғри келади. Марказий Осиё шаҳарлари меъморчилигида гил, ганч ўймакорлиги ва фишт қалаш услуби билан нақш чиқариш санъати ривожланган бир давр эди. Шунинг учун ҳам масжид меҳроби гил ёки ганч ўймакорлиги билан безатилган. Девор, устун ёки ярим устун, ҳатто меҳроб фиштли турили йўналишда қалаш йўли билан бадиийлаштирилган. Бу тадбир обидага маҳобатлилик, киши таъбини хира қилмайдиган ва кўзини қувонтирадиган гўзаллик бағишлаган. Лекин давр ўтиши билан масжидларни безаш одат тусига кириб қолган. Улардаги безак давр бадиий

санъати талабига қараб бажарилган, яъни бадиий санъатнинг шаклланиши босқичларидан четда қолмаган.

Бешинчидан, масжид беағига эътибор бермаслик мумкин эмас эди. Оддий халқни масжидларда жамоа билан тоат-ибодат қилишга жалб қилиш лозим эди. Масжид тоат-ибодат жойи, энг покиза ва эътиборли макон ҳисобланган. У ўз гўзаллиги, шинамлиги билан киши эътиборини жалб қилиш, унинг эстетик дунёқарашини тарбиялаши лозим. Масжид ўз салобати, беағи билан тежамли рационал, шу билан бирга кишида ғайритабиий таассурот қолдириши ҳам эътибордан четда қолмаган. Шунинг учун ҳам диний обидалар, шу жумладан, масжидлар безакдан холи бўлмаган.

Марказий Осиёда масжидлар ичида безак маромида қўлланилган. Ранг-баранг нақш кўпроқ шифт ва гумбазда қўлланилган. Масжид қибла томон деворидаги нақш киши хаёлини чалғитмайдиган даражада бўлган. Марказий Осиёда, хусусан, Бухорода сарой ва турар жойларда қўлланилган кўзгу устини нақш билан безаш услуби масжидларнинг нафакат ғарбий деворида, балки ўзида ҳам деярли қўлланилмаган.

Шуни айтиш лозимки, масжид иморати айрим қисмлари тузилиши жиҳатидан ўз-ўзидан безакни талаб қилади. Жумладан, гумбазли иморатнинг тўртбурчакдан саккизбурчакка ўтишда бурчаклари, яъни бағаллари очик қолдирилиши мумкин эмас. Интерьерда масжиднинг ўша жойлари нима биландир тўлдирилиши талаб қилади (240-расм). Айнан шу жойда меъморлар кўп бурчакли шарафа қўлланиши лозим топишган. Шарафа шу жойга ишлатилиши айнан қўл келган. Шарафа ўз-ўзидан шакллардан, муқарнаслардан тузилганлиги сабабли конструктив элемент бўлишига қарамасдан, у маҳобатли безак вазифасини ҳам бажарган (241-расм). Унга озгина ранг берилса бас, ибодатхона интерьерига ўзгача бадиий хусн ато этади. Шарафанинг тўртбурчакдан саккизбурчакка ўтишида конструктив асос вазифасини бажарганлиги Сараҳсадаги XI асрга оид Яртигумбаз мақбараси интерьеридан яққол намоён бўлади. Мазкур шарафа йирик нимкоса ва меҳробсимон бўлақлардан ташкил топган (242-расм).

Масжид интерьеридан, умуман композициясида меҳроб асосий вазифани бажаради. Ҳам-

мамизга маълум, меҳроб масжиднинг қибла томонини белгилаб туради. Шунинг учун ҳам Жалолиддин Румий: "... улар муаззам масжидлар қуришади, эшиги, девори, бошқаси учун кўп пул сарфлайдилар. Ҳолбуки, унинг қиймати Қиблададир ва мақсад қибладир", – деб ёзди (Румий, 1997, 94-б.). Шунинг учун ҳам масжидга кирган киши кўзига унинг меҳроби яққол кўриниши лозим. Чунки меҳроб қибла томон деворида жойлашади. Масжид интеръерининг ҳамма бурчагидан меҳроб кўриниб туриши лозим бўлган. Шунинг учун ҳам меҳроб ўз хизмати юзасидан ифодали бўлиши меъморлар назаридан четда қолмаган. Марказий Осиёда қурилган масжидларда меҳроблар жуда гўшл, мутаносиб пропорция ва композицияда ишланган. Бунга Афросиёб масжиди, Шир Кабир, Данданакон, Ашт тоғ қишлоғи масжиди меҳроблари мисол бўла олади.

Шунингдек, масжид интеръерида имом товуши ҳаммага барабар эшителиши лозим. Бу муаммонинг ечими меъморлардан меҳробга элиборни кучайтиришни талаб қилган. Меъморлар интеръерда акустикани кучайтириш муаммоларини оддий тоғ қишлоқлари масжидлари бурчагида, девор мағзида, оғзи хонага қаратилган кўзалар ўрнатиш йўли билан қисман ечишгани (Назилов Д.А., 1984, 83-б.). Акустика масаласини меҳроб тузилиши билан ечишга ҳам ҳаракат қилинган. Меҳробни тарҳда уч, беш киррали қилишган, равоқ қисмини эса шарафалар билан тўлдиришган. Улар меҳроб қаршисида имом товушини залга қайтишига ёрдам берган. Юқорида келтирилган далиллардан, меҳроб безаги унинг вазифасидан ҳам келиб чиққан, деган хулоса келиб чиқади.

Устунлар нақшу нигори ҳам ёғоч мустаҳкамлигини кучайтириш билан боғлиқ бўлган. Жумладан, устунни ингичка ва қалин ҳалқалар ёрдамида кўзаги, тана, курси ва бошқа қисмларга бўлиш, унинг мустаҳкамлигини таъминлашга ҳам ёрдам берган, яъни ёғочни узунтик (вертикал) тушадиган ёриқлардан асрайди. Ҳалқалар ёрдамида бир-биридан ажратилган устун қисмлари юзаси турли ўйма безаклар ишланганга қўл келган.

Хотима сифатида шуни айтишимиз мумкинки, Марказий Осиёда ўрта асрларда биринчи масжидларни қуришда ҳаддан зиёд безакка эътибор берилмаган. Масжидни безаш масаласи ин-

теръернинг меъморий композицияси ва қисмлари вазифаси ва қурилиш ашёларини моҳирлик билан ишлаш талабидан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам безак фақатгина меҳроб, гумбазости бурчак бағалларига, ёғоч шифтли интеръерда устунларга берилган, холос. Шифтларни нафис ранг-баранг нақшлар билан безаш, асосан XV асрлардан бошлаб кенг қўлланилади. XVI асрда масжидлар интеръерида гумбаз остида ишланган қалқонсимон юзалар, равоқлар чегаралари кўк чизик билан белгиланган. Бу тадбир ҳам гумбаз ости конструктив асосининг таъсири натижасида юзага келган. Яъни интеръер конструкциясини бироз бўлса ҳам бадиийлаштиришга қаратилган. Шифт ва гумбазларда қўлланилган ранг-баранг безак, масжид хонақоҳида мутаносибликни таъминлашга ёрдам берган. Марказий Осиё иқлим шароитида нафис ранглар обида ичида ўтирганларга салқинлик ҳиссини беради. Шунингдек, хонақоҳ сахнига тўшалган гулдор гиламлар билан боғланиб, бир маромни ташкил қилади ва киши хаёлини чалғитмайдиган яхлит муҳит яратади.

IV. 7. НАҚШЛАРДА КЎЙЛАНГАН ОРЗУ

Эй мусаввир дилбаримга сурати монанд қил,
Кўрмакидин хотиримни гаҳ-гаҳи ҳурсанд қил.

Алишер Навоий

Аждодларимиз қурган сарой, масжид, масканлар деворидаги нафис нақшларни кўриб қувонамиз, баҳридилемиз очилади. У бизга эстетик, маънавий завқ бағишлайди. Лекин эстетик завқнинг ўзи кифоями ёки бу нақшлар бирор-бир маънони англатадими, деган фикрга ҳам баъзан борамиз. Тасаввуф шеърятда Аллоҳга муҳаббат, инсонга оқибат, ҳаётга ишқ нақадар гўзал образлар орқали ёритилганлиги ҳаммамизга маълум. Бу муҳаббат, бу ишқ, бу гўзал сермазмун иборалар фақат адабиётдами ёки бошқа санъат турларида ҳам бўлганми? Бизнингча, бу фақат адабиётда бўлиб қолиши мумкин эмас. У санъатда ҳам ўз ифодасини топган бўлиши лозим. Чунки адабиёт ва санъат ҳамма вақт бир-бирини тўлдириб келган. Лекин бизлар нақшларнинг рамзий маъноси-

* Муаллиф олдин ҳам мазкур мавзуга оид ўз фикр-мулоҳазаларини қисқача ёритишга уринган (Назилов Д.А., 1981, 12-сон, 4-5-б.).

ни ёритадиган манбаларга тўлиқ эга эмасмиз. Накшлар олдида лол қоламиз, унинг гўзаллигига мафтун бўлиб, ундаги маънони ўқиш ёдимиздан кўтарилади.

Антик ва илк ўрта асрларда бунёд этилган сарой, ибодатхоналар деворларида халқ эпосларига оид лавҳалар ўз ифодасини топган бўлса, ислом дунёсида ўрта ва сўнгги ўрта асрларда юзага келган, инсон вужудини ларзага соладиган Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайхо, Гўрўғли, Алпомиш каби достонларни билган наққош уларга лоқайд бўла олмайди, албатта. Чунки у ҳам ижодкор. Наққош ҳаётга, достон, қахрамонларига, севгига бўлган муносабатини изҳор қилмасдан, ичида сақлаб юриши қийин. У ўзига ёққан достон, воқеа қахрамонларини, уларнинг кечинмаларини, қолаверса ўз муҳаббатини нақшлар рамзи орқали ўзи тузган композицияларда изҳор этишга уринади. Шу ўринда бир мисол келтирамиз: Нуротанинг Ухум тоғ қишлоғида кел масжид устунида ёвузлик ва меҳрибонликка бағишланган нақшни учратдик (243-расм). Унинг кўзаги қисмида тўртта мадохил нақши бўлиб, улардан бирида чехраси иссиқ одам юзи тасвирланган, унинг ёнидаги мадохилда ўртасига гул жойлаштирилган одам юраги ишланган. Учтинчи мадохилда ковоғи осиглик одам юзи ишланган. Ёнидаги мадохилда эса орқаси бўм-бўш қовурга суяклар сураги ўйилган. Хулоса қилиш мумкинки, уста юрагидан ўрин олган, меҳрибон киши, юраги муҳаббатга тўла ва гулдек, ёвуз, шафқатсиз кишининг юраги бўм-бўш, зулматдек қоронғи, деган фалсафий ғояни ўзи ясаган устун нақшида ифодалаган (Назилов Д.А., 1984, 112-113-б.). Нишу тоғ қишлоғида (Сурхондарё) уста Хўжаназарнинг айтишича, уста ўз севгилиси сиймосини ёғочга рамзий нақшлар билан ифодалар экан. Тажрибали усталар нақшга қараб устанинг кимга ошиқ бўлганлигини билишар экан, деган (Нозилов Д.А., 1996, 144-б.). Фирдавсийнинг қуйидаги байти ҳам бунга далил бўла олади:

**Буюрди, бу ишга жонни этиб бахш,
Ҳарирга қилсунлар манзарани нақш.**

(Фирдавсий, 1976, 565-б.)

Ҳарир парда ёки деворга манзарани ёки воқеани нақшлар орқали ифодалаш назарда тутилмоқда.

Нақшларда катта маъно борлиги шеърят-

да ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, Алишер Навоийнинг байтида куб – шароб сақлайдиган хум, хуршид – куёш, паргор – доира чизадиган асбоб (циркуль) номлари келтирилганлигини Н. Комилов қуйидагича талқин қилади: “Май хуми билан куёш тарҳи бир хил, бир вақтда яратилган ўхшаш нарсалардир. Уларнинг гардиши Аллоҳнинг доира чизиви билан бир пайтда очилгандек (Комилов Н., 1996, 169-б.).

Алишер Навоийнинг “Ахтарин ишқ эттию совуқ нафасни оқ субҳ” ғазалида икки хил образ, яъни ошиқнинг ҳижрони, айрилиқдаги холати-тун, висол дамлари-тонг тимсолида ифодаланганлигини Н. Комилов таҳлил этади (Комилов Н., 1996, 238-б.). Энди шу манзарани, ҳолатни нақш тимсолида ифодалашда нақшлар композициясида ҳижронни ёритиш учун кўк, тўқ кўк, қора, яъни қоронғи рангдаги заминда, висолни-оқ, сариқ ёки ёруғ заминдаги юзада ишлаш наққошнинг ҳаёлига келмасдан иложи йўқ. Шунинг учун бўлса керак, ислими ва ҳандасавий нақшлар тўқ ва оч рангли заминларда ишланганлиги гувоҳи бўламиз.

Тўлқинсимон нақш Олтинтепа маконидан топилган бронза даврига оид одам хайкалчалари танасида ишланган. Тўлқинсимон чизик бир ёки икки қаторда учрайди. Олимларнинг фикрича, бундай нақш-сув руҳини билдирад экан (Массон В.М., Сарианиди В.И., 1973, 122-б.). Тўлқинсимон нақш ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам рамзий ифодага эга бўлган. У эндиликда сув руҳи эмас, бошқа рамзий ифодаларни билдирган. Жумладан, Ҳофизнинг қуйидаги мисраларидаги тўлқин, ҳаётнинг тез ўтиб боришини билдиради:

Тез ўтар бу дунёнинг

Тўлқин эрур тимсоли.*

(Ҳафиз, 1955, 77-б.)

Азизиддин Насафий ҳам тўлқинланаётган денгиз сувини нақшга, аниқроғи тўлқинсимон нақшга ўхшатади. Унинг фикрича, тўлқин бир нақш бўлиб кўтарилади, аммо у йўқолмасдан янги нақш пайдо бўлиб, олдингисини мавҳ этади (Насафий, 1997, 130-б.). Дарҳақиқат борлик, ҳаёт йўқолмайди, фақат янгиланади. Инсон туғилади, ўсади, улғаяди, ўрнига янги инсон туғилади, у ҳам борлиқни давом эттиради. Борлик ҳам тўлқинсимон нақш каби доимо ҳаракатда. Тўлқинсимон ислими новдачанинг эгилган жойидан навбатма-навбат гул ва гулчаниш

* Шоира Шаҳрибону рус тилидан ўзгартди.

Ўсиб чиқиши – қадимдан бирлик тушунчасини, боғлиқлик сабаби ва оқибати ҳамда дунёнинг доимийлигини ифодалаган (Исмаилова Э.М., 1982, 58-б.). Демак, тўлқин чизик битта бўлса, жонли мавжудот ва инсон умрининг қисқалигини, кўп бўлса, сувни, шаршарани, ўсимлик тусини олса, дунёнинг доимийлигини ифодалар экан. Шу ўринда Ашт тоғ қишлоғидан топилган ўрта асрларга оид меҳробнинг юқори қисмидаги тўлқинсимон нақшни эслаймиз. Унда бир неча қатор тўлқинсимон нақш шаршара манзарисига ўхшаб кетади. Демак, мазкур нақш меҳроб тўррисида ўтирганларга бу вақтинчалик дунёнинг тез ўтиб боришини, боқий – доимий дунёга бориш учун ҳар бир киши тоат-ибодатни қанда қилмаслигига ишора сифатида ишланган бўлса, ажаб эмас.

Самарқандда ўрта асрларда қурилган Ширинбека оқо, Туман оқо, Бибиҳоним, Қозизода Румий мақбаралари интерьерида манзара тасвири ишланган. Тадқиқотчи С.С. Давыдов бу диллиб бўйича Г.А. Пугаченкова ва Л.И. Ремпелларнинг мақбара деворидаги манзара тасвири жаннат рамзини ифодалаган, деган фикрларни инкор этади ва бу манзаралар мақбара деворларида ўрнатилиши лозим бўлган дарча (дараза) рамзини ифодалаган ҳамда ўрта асрларга хос мақбара худди жаннатмакон боғ марказида ўрнатилган сарой ғоясини аниқлаган, яъни «Аллоҳ унинг жойини жаннат боғига айлантирсин», деган иборага асосланган деб таъкидлайди (Давыдов С.С., 1981, 27-б.). Бизнингча, мазкур олимлар фикри бир-бирига зид эмас. Г.А. Пугаченкова ва Л.И. Ремпелларнинг фикрича, мақбара ичи жаннатмакон боғ рамзини ифодаласа, С.С. Давыдов бўйича эса марҳум ўтган мақбара жаннатмакон боғ ўртасида жойланган саройни ва унинг дарчаларидан жаннат боғи манзаралари кўриниб туради, деган маънони аниқлаган. Иккала таҳлилда ҳам манзара тасвири жаннат боғи билан боғлиқ рамзий ифодани аниқлаган.

Самарқандда Бибиҳоним, Туман оқо мақбаралари интерьерида йил бўйи кўм-кўк бўлиб турган ва теракка ўхшаб бўй чўзган игна барг-ли сарв дарахти сурати ишланган. Сарв (кипарис) дарахти кўп халқлар тафаккурида ўлган одам руҳининг доимий келиб турадиган жойи ҳисобланган. Доимо кўм-кўк либосга бурканган сарв дарахти доимий ҳаёт аллегориясининг

ўзига хос кўринишини аниқлаган (Давыдов С.С. 1990, 122-б.).

Кўпинча нақшларнинг кўриниш ҳолати, буюмларнинг шакли унинг рамзий ифодасини белгилайди. Жумладан, меъморчиликда устуннинг кўзага ўхшаш қисми, кўзаги деб юритилади. Кўзада сув сақланган. Сувга халқнинг эътиқоди баланд бўлган. Сув – ҳаёт. Шунинг учун ҳам устуннинг кўзаги қисми ҳосилдорлик рамзи ҳисобланган.

Нилуфар гули, биринчи навбатда, кўёш рамзи бўлган, чунки қадимдан бу гулнинг ҳолати осмонда кўёшнинг йўналишига қараб ўзгариб туриши аниқланган (Сычева Н.С., Сычев В.Л., 1982, 84-б.).

Уч танобли баргнинг юракка ўхшатиб ишлатилиши – зардуштийликда адабийлик маънавиятини билдирган ва шундай рамзий ифода билан ўрта аср орнаментикаси дунёсига кириб келган (Исмаилова Э.М., 1982, 58-б.).

Ўсимлик шохчаларининг дарахт рамзи ўрнини босиши манихей дини символикасида кўзга кўринган жойни эгаллаган (Беленицкий А.М., 1954, 71-б.). Марказий Осиё меъморчилиги деворий суратларида, халқ амалий санъати буюмларида дарахт шохчалари, гуллар тасвири кўп учрайди. Жумладан, Ховалинг гил қутилари деворларида дарахт шохчаларини кўрамыз. Дарахт шохчаси – ҳаёт дарахти маъносини, дунё томири ва шон-шўхрати новдаси рамзини ифодалаган. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг дарахт шохчалари нақши саодат дарахти, маъносини аниқлаган.

Талхатанбобо мақбара – масжиди интерьерининг саккизбурчак қисмида фиштар арчасимон дарахт шохларига ўхшатиб терилган. Мазкур нақш кўпроқ XI-XII асрларга оид мақбараларда сақланган. Олимларнинг айтишларига қараганда, шохлари пастга ёйилган дарахт нақши – нариги дунёни, шохлари юқорига қараганлари – тирилиш рамзини ифодалаган экан (Умерова Ф.Ф., 1999, 215-216-б.).

Гулдонлардаги бутоқ, шохча, гулдаста тасвирлари эса осмоний “ҳаёт шажараси”нинг рамзи ҳисобланган. Лола – табиатнинг уйғониш рамзини ифодалаган. Бухоро турар жой ички деворларида, гулдонларда бутоқ тасвири кенг қўлланилган.

Халқ амалий – бадиий санъати ва меъморчилигида гул ҳамда ўсимликсимон нақшлар би-

лан бир қаторда, мевалар ҳам ўз аксини топган. Жумладан, I асрга оид бир идишда аёл зулфи ва кулоқлари ўрнида барг ва новдалари билан бир бошдан узум нақши бўртма қилиб туширилган. Шунингдек, VI-VII асрларга оид Мунчоктепада очилган хона деворларида одам боши билан бир бош узум тасвири кўзга ташланади. Узум тасвири Варахша саройи (V-VII асрлар) деворидаги ганч панноларда ҳам учрайди. Анор эса I-V асрларга оид гўр қутилари деворларида, I-III асрларга оид анор ушлаб турган ҳосилдорлик худоси Анахита ҳайкалчасида мавжуд. Анор билан лола тасвири қадимий Панжикент деворий суратларида, аноргул ва анор нақши XIX-XX аср уй-жой меъморчилигида кўп ишланган. Анор тасвири ўрта асрларга оид кулолчилик буюмларида ҳам кўп учрайди. Анор ичидаги доначалари (меваси) – ҳосилдорлик, анор билан лола тасвирлари табиатнинг уйғониши, баҳор рамзини билдирган (Воронина В.Л., 1985, 257-6.).

Умуман олганда, олма – муҳаббат, анор, узум – эзгулик, тўкчилик, тўкин-сочинлик рамзи хисобланган.

Марказий Осиё халқ амалий санъати буюмларида, деворий нақшларда доира, гирих, учбурчак, ромб каби нақшлар кенг қўлланилган. Уларда ҳам рамзий маънолар бўлган. Жумладан, доира, гирих, учбурчак сингари шакллар кўпинча хонадонни, кишини ҳар хил инс-жинслардан асровчи рамзий белги вазифасини ўтаган.

Геометрик нақшлар жуда қадим замонлардан буён монументал безакда қўлланилиб келинган ва ҳар қайсиси ўзига хос рамзий ифодага эга бўлган. Олтинтепадан топилган аёл ҳайкалчаларининг бирида унинг пастки қисмида атрофи киприк тузилишида тик чизиклар билан айлантирилган учбурчак нақши тасвирланган. Олимларнинг фикрича, мазкур нақш худо-аёл рамзини ифодалаган (Массон В.М., Сарияниди В.И., 1973, 121-6.).

Қадимий меъморларнинг ибодатхоналар қурилишида айлана тузилишидаги тархни қўллашларининг ўзиёқ бундай обиданинг кўп халқларда аҳамиятга эга бўлганлигидан ва қуёш рамзининг ифодаланганлигидан далолат беради (Сарияниди В.И., 1977, 39-6.). Дарҳақиқат, айлана тузилишидаги тархни Афғонистонда милoddгача I минг йилликка оид Қутлугтепа, Туркма-

нистонда милoddгача III-II асрларга оид Нисо ибодатхонаси, Хоразмда милoddгача IV асрга оид Қўйқирилган қалъа обидаларида кўрамиз. Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам доира комил инсон фазилатларига хос рамзий ифодаларни билдирган. Жумладан, жавонмардлик илмида доира тавсифи бои инсоний фазилат сифатида талқин қилинган. Унда, доира – биз муҳаббат ва дўстлик доирасидан ташқари чикмаймиз, ўз атрофимизда айланамиз, нимаики истасак ўзимиздан истаймиз, чунки маърифат доирасининг маркази бизмиз, деган маънога ишорадир, дейилади.

Доира марказию паргор нуқтаси сенсан,

Гар боқсанг ўзингга ҳам ер кўзгуси сенсан.

(Кошифий, 1994, 80-6.)

Шунингдек, жавонмардлик илмида доира инсоний фазилат чегарасини белгилаган. Тарикат аҳлининг кулоҳлари кигиздан бўлиб, уни мавлавий кулоҳ деганлар. Кулоҳ устидан яна алиф суратли кигиз боғлаш – ростлик белгисини ва доира шаклида кулоҳ атрофини ўраш – ростлик доирасини англатган. Яъни, “Биз ростлик доирасидан бошимизни ташқари чиқармаймиз ва ўз биродаримиз учун бошни ўртага кўямиз”, деган маънони бишдирган (Кошифий, 1994, 46-6.).

Тўрт қисмга бўлинган айлана ёки тўғри тўртбурчакни Ховалинг, Кангурт туманлари кишлоқларида ишланган хўжалик гил қутиларида кўрамиз. Худди шундай нақш X-XII аср кулолчилик буюмларида ҳам мавжуд. Мазкур нақшларда доира дунё ва борлиқнинг қисмларга бўлинишини, дунёнинг тўрт қисмдан ёки тўрт томондан ташкил топганлигини ифодалаган бўлса, ажаб эмас.

Томонлари тенг тўртбурчак (квадрат) оламнинг олов-сув-ер-ҳаво каби асосий унсурлари рамзини ифодалаган, натижада мукаммал, бардошли тузилишга эришган оламнинг асосий чегарасини яхлит ҳолатга келтирган, деб тушунилган (МНМ, 1980. 630-6.).

Салиб шаклидаги нақш Марказий Осиёда жуда қадим замонлардан буён мавжуд. Салиб шаклидаги нақшни халқлар турли даврларда табиатнинг пайдо бўлиши тушунчаси, қуёш тимсоли, ўлиш ва тирилиш рамзи деб билишган. Туркман гиламларида 9 та салиб нақшдан ромб тузилишидаги композиция яратганликлари гувоҳи бўламиз. Мазкур нақш туркманларда

ошани бало-қазолардан сақловчи тумор, деб тушунилади. Салиб тузилишдаги тақинчокни пессириялик подшоҳ ва касситлик зодагонлар (князь) тақводорлик белгиси сифатида бўйинларига осиб юришган. Критлик ва кипрлик кохинлар эса салиб кўринишидаги нақшни ҳосилдорлик рамзи ва баҳорнинг уйғонишини ифодолончи рамзий белги сифатида қадрлашган (Бурканд Brentъес, 1976, 89-б.). Салиб кўринишидаги нақш рамзий вазифаси, унинг қўлланилган жойига боғлиқ бўлган. У ҳамма вақт янгилашни, тирилиш, бало-қазолардан асраш рамзи сифатида гавдаланган. Масалан, сув, озик-овқат маҳсулотларини сақлаш учун қўлланиладиган хум, хумча, кўзачаларда ишланган салиб нақши, улар ичидаги хом ашёларни ифловланишидан, ҳаром бўлишидан асраш белгиси сифатида гавдаланган (Абдуллаев А., 1977, 38-б.).

Ромб шаклидаги нақшни Ўрта Осиё тасвирий санъатида кўп учратиш мумкин. Олимларнинг таъкидлашича, ромб илк тош даврдан бошлаб аёл, яъни она-ер белгиси ҳисобланган. Шунингдек, ромб нақши замонавий этнография ва археология фанларида наслдорлик, тирилиш ва униб чиқиш рамзи сифатида маълум (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-б.). Ромбнинг аёл ва наслдорлик рамзи сифатида гавдаланиши бир-бирини тўлдирди деб ўйлаймиз, чунки аёл – насл, ер эса ҳосил беради. Яъни, ҳосилдорлик рамзини ифодаллаган десак хато қилмаган бўламиз.

Олимларнинг фикрича, бўртиб чиқан бутоклари билан ёйилган кўй терисини эслатувчи ва унга қуш қаноти тасвири ёки даста ўрнатилган қалқонни эслатувчи ромб нақши ҳам ўзига хос рамзий маънони аниқлаган экан. Жумладан, кўй териси – янги йил куёши рамзини бутун борлиқнинг, ўликларнинг тирилиши; ромбга кўй ва қуш тасвирининг қўшилиши фаровонлик ва роҳатбахшлик рамзини; кўй терисининг қалқон сифатида қўлланилиши киш куёшининг (нариги дунё) ноҳушликларидан асраш рамзини ифодалар экан (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-б.). Шундай нақшлар Туркманистондаги ХI асрга оид Талхатанбобо мақбара-масжиди интеръери деворларида мавжуд.

Талхатанбобо ва бошқа масжид, мақбаралар деворларида бантик юзасида капалаксимон боғланган банд тасвири ўйилган гишт бўлаклари кенг қўлланилган. Улар икки хил маънони аниқлаган. Архаик афсоналарга мифологияларга

биноан банд нариги дунёдан чиқишда ёрдами тегадиган Варун ҳалқасига тўғри келади. Тирилиш пайтида йўлларнинг очилиши – ҳалқасимон бандларнинг ечилиши билан боғлиқ, деб тушунилган. Шунингдек, этнографик одатларда сақланган ипли белбоғ ечилмагунча дуолар ёки тоатлар натижасиз қоларкан. Тасаввурларнинг ўзаро боғланиши тушунчаларига биноан банд инга ўхшатиш, ин “меърож” сўзини аниқлаш, ҳар бир мақбара тимсолини билдирган (Умерова Ф.Ф., 1999, 214-215-б.).

Фозгон усталари ишлаган қадимий тошларда капалак тасвирининг икки тури учрайди. Улардан бирида тасвир бадийлаштирилган, яъни баргга монанд қанотлари ичига гул тасвири ишланган доирага бирлаштирилган, иккинчисида капалак расми тошга ўйилган чизиқларда ҳақиқий (реал) кўринишда ишланган (Назиев Д.А., 1989, 34-б.). Халқ тасавурида ўлган одам руҳи капалак киффасида ўша хонадон уйига учиб келади, деган тушунча мавжуд. Шунинг учун ҳам уни “арвоҳ капалак” дейишади. Унинг қабр тошида ишланиши ҳам ўлган киши руҳининг осонликча чиқиб туришини таъминлашга бўлган ишончни билдирган.

Оқ Остонбобо мақбараси кириш пештоқи ўнг қисмида иккита нақшли композиция мавжуд. Уларнинг бирида етти учли юлдуз тасвири, иккинчисида етти қиррали мураккаб нақшлар ифодаланган. Иккаласининг ҳам марказида қуёш тасвири ичига олинган ўрама тузилишидаги нақш жойлаштирилган. Олимларнинг фикрича, еттибурчакли юлдуз нақшини (космос) коинот ва осмоннинг етти қаватига монанд қилинган. Етти қиррали нақшнинг марказида жойлаштирилган ўрама (спираль) нақш – ҳаёт, қалбнинг барча кўринишдаги рамзи, яъни инсон, ўсимлик ҳамда ҳайвонлар дунёси учун ҳам барабар хизмат қилган (Арапов А., Тўйчиева Ю.Г., Булатов М.С., 2002, 23-б.). Мазкур далиллардан ҳаёт абадул-абад, у чексиз, деган ҳулосага келиш мумкин. Мазкур нақшларнинг мақбарада қўлланилиши ҳам бежиз эмас. Етти қават осмон Аллоҳнинг қудрати билан яратилган, киши ўлгандан сўнг унинг қалби, руҳи фоний дунёдан боқий дунёга ўтиб яшайди, яъни ҳаёт чексиз, деган маънони билдиради. Дарҳақиқат, ўрама тугамайди, унда узилиш йўқ, у чексиз давом этади.

Саккизбурчакли нақш франциялик олим Р. Лават фикрича, қадимий Шуверда осмон ху-

до рамзини ифодалаган (Массон В.И. Сариянди В.И., 1973, 118-б.). Бундай нақш Марказий Осиёда жуда кенг қўлланилиб келган. Мазкур нақш қадимда бутун Шарқда шундай рамзий ифодага эга бўлган бўлиши мумкин. Ислом дини ўрнатилгандан сўнг бундай нақш самодаги қуёш, ой, юлдузлар рамзини ифодалай бошлаган.

А. Дж. Арберри китобида тасаввуф илмига оид таълимотлардан айримлари чизма орқали ифодаланган. Шулардан бир-иккитасини мисол тариқасида келтирамиз. Сўфийларнинг таълимотида биноан қобик ёки идиш ичига олинган руҳий таълимотни ўрганиш орқали ҳақиқат англанади. Шунингдек, уч таркиб орасидаги муносабат айлана узунлиги, радиуси ва доиранинг маркази шаклида гавдаланиши мумкин. Ҳақиқатни англовчи Намоён кўринишида бўлади. Яна айтилади, ҳақиқий илмга эга шахс Ҳақиқатга эришади, Пинҳон кўринишида бўлади ва руҳий воситаси орқали жисм ёки шакл ичида жойлашган ўзининг чуқурликдаги Маркази билан боғланади (Арберри, 2002, 224-б.). Мазкур таълимот тасвирда қуйидагича ифодаланган. Намоён кўринишида доира марказидаги нукта жисм (тана), икки ўқ орқали ташқари томон, яъни доира чизиги томон йўналган чизиклар қалб, доира чизигининг ўзи эса Рухни англатади. Пинҳон кўринишида эса доира марказидаги нукта – Рух, марказий ўқлар орқали марказга интилган чизиклар – қалб, ташқи қобик, яъни доира чизиги эса жисмини (тана) англатади.

Аллоҳнинг (Танҳо) Яккаю-ягоналиги – сўфийлар метафизикасининг негизидир. Сўфийлар Аллоҳнинг талабини ва таълимотини тан оладилар. Аллоҳ бир вақтнинг ўзида бевосита яқинликда ва ҳар қандай шакл, фикр ва кўринишдан ниҳоятда узокда туради (Арберри, 2002, 224-б.). Мазкур таълимот чизмада қуйидагича тасвирланган: 1) Кўплик танҳоликда. Марказий нукта атрофи саккизта доирачалар билан айлантирилган. Доирачалардан чизиклар марказий нукта томон йўналтирилган; 2) Танҳолик кўпликда ҳам худди шундай, лекин унда чизиклар марказдан атрофдаги доирачалар томон йўналтирилган (244-расм). Шу ўринда яна бир мисол келтирамиз. Карманада (Эрон) жума масжидининг гиштгин деворий безакларида бир нақш киши диққатини тортади. Унда доира ва унинг марказидаги нукта олтита ойсимон

нақш билан туташтирилган. А.А. Игнатенконинг фикрича, мазкур нақш тасаввуф илмидан Танҳоликдан кўпликка, Кўпликдан танҳоликка каби етакчи таълимотни ифодалар экан (Игнатенко А.А., 1989, 21-б.). Нақшни кузатар эканмиз ундаги ойсимон қисмлари ўзаро боғланиб, доимо ҳаракатда бўлган салиб нақшнинг ўхшашлигини кўрамиз. Ойсимон нақшлардан ҳар бири ташқи доира чизигидан марказга интилиб, марказий нуктадан бошқа ойсимон нақшнинг учи орқали доира чизиги томон интилаётгандек туюлади. Умуман, мазкур нақш танҳолик ва кўпликнинг ўзаро боғланиб, бир таълимотни англашнинг намоёниши этади.

Пайғамбаримиз айтадилар: «Аллоҳ Оламнинг ўз Нафаси ва Меҳри билан яратади»... Илоҳий Нафас бутун оламга тарқалади. Чунки биз нафас чиқараётганимизда бўғин ва сўзлар талаффуз этамиз. Меҳр - шавқат нафаси олижаноб шакл ва хис-ғуйғулар шакллари келтиради (қарангиз Арберри, 2002, 235-б.).

А. Дж. Арберри китобида мазкур таълимот тўртта нақшда ифодаланган. 1) Шакл – тўртбурчак тузилишида ифодаланган; 2) Кенгайтириш – тўртбурчак марказий ўқлари устига иккинчи тўртбурчак бурчаклари ўрнатилган. Натижада саккизбурчак ҳосил бўлган; 3) Торайиш – тўртбурчак марказий ўқларида учбурчак ўйиш билан тўртбурчак салиб тузилишига келтирилган; 4) Ҳамдардлик Нафаси (рахм-шавқат) – саккизбурчак салиб нақшлари билан кетма-кет бирлаштириш ёрдамида ифодаланган (245-расм).

Одам табиатан ўз ичида иқдор бўлиши орқали қарама-қаршиликларни бирлаштириш имкониятига эга. Қалб, Ой шуълали аёл асоси, жисм ичида Рух ёки Идрок, қуёш нурли эркак асоси билан бирлашади. Шу ҳолда унинг илм олинганга ишқи намоён бўлади (Арберри, 2002, 236-б.). Мазкур таълимот чизмада бешта позицияда ифодаланган.

1) Эркак асоси қалин ичи бўялган нукта шаклида берилган;

2) Аёл асоси (спираль) ўрама тузилишида берилган;

3) Эркак тузилишида (кўриниш) нуктага спираль қўшилган ва ўткир учи юқорига қаратилган вергулга монанд нақш ичига олинган;

4) Аёл тузилишида (кўриниш) спираль марказига қалин нукта қўйилган ва ўткир учи пастга

қартилган гармдорига монанд нақш ичига олинган;

5) Қарама-қаршиликлар учрашувида эса иккинчи гармдорига монанд нақш бирлаштирилиб, бир бутун доира шаклига келтирилган. Доира ичиде икки нуқта ва икки ўрама саккиз сонига монанд тузилишда бирлашади.

А. Дж. Арберри китобида келтирилган схемаларини кўздан кечирар эканмиз, кўз ўнгимизда Марказий Осиё меъморчилигида, бадий безагида, амалий санъатда кенг қўлланиладиган туррунж нақшлари намён бўлади. Уларда ҳам марказий ўқдан доира чизиғи томон йўналган нурларнинг ўткир бурчакли учбурчак ёки узунчоқ гул шаклида тугатилиши гувоҳи бўламиз. Мазкур нақшларда ҳам тасаввуф илмига оид Бирлик Кўпликда ёки Кўплик Бирликда каби таълимотларни ўқиб олишимиз мумкин. Хусусан, гармдорига монанд нақш диққатга сазовордир. Шундай нақш Марказий Осиёнинг турли халқларига мансуб дўппилар композициясида мавжуд. Хусусан, Ўзбекистоннинг Тошкент, Чуст, Марғилон шаҳарлари халқлари дўппиларида бундай нақш яққол ифодаланган. Демак, уларда ҳам эркак тузилиши тушунчаси ётиши гувоҳи бўламиз. Бадий безакда нақш панноларининг ҳония қисмида шундай нақшларнинг кетма-кет улашиб кетиши қарама-қаршиликларнинг бирлиги кетишини аңлатиши мумкин.

Илоҳий Нафас таълимотини ифодалашда қўлланилган тўртбурчак, саккизбурчак, салиб тузилишидаги нақшлар Марказий Осиё меъморчилигининг бадий безагида кенг қўлланилган. Тўртбурчак нақшнинг такомиллаштирилиб, саккизбурчакка ва салибга айлантирилишини деворий нақшларда, ўймакорлик қилинган ёшик табақалари юзасида учратамиз. Уларнинг кетма-кет узлуксиз бирлашишини тасаввуф таълимотига биноан Илоҳий Нафас ва Меҳр-шафқатни аңлатганини билиб оламиз.

Самарқанд, Юқори Зарафшон сўзаналарида кўп учрайдиган чорчироқ нақшидан қадим замонларда зардуштийлик дини ақидаларига биноан муқаддас оловга бўлган эътиқоднинг безакда сақланиб қолганлигини билиб оламиз. Шунингдек, мазкур нақш орқали халқимизнинг ёруғликка, тантанаворликка бўлган орзу-ҳаваслари ифодаланган.

Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг ҳам тирик мавжудотлар тасвирлари обида-

ларда ишланганлиги гувоҳи бўламиз. Жумладан, Самарқандда Шердор мадрасаси (1636 й.), Бухорода Нодир Девонбеги мадрасаси (1622 й.), Термизда шоҳлар саройи (XII аср), Самарқанднинг Хўжа Аҳрор мажмуасидаги мадрасада шер тасвири бўлганлиги сабабли уни Шердори Берун (XVII аср) деб аташган. Бундай мисолларни кўп келтирсак бўлади. Олимларимиз мазкур даврларга оид тасвирларда ҳам жанрли саҳналарга бағишланган мавзулар бўлганлигини таъкидлайдилар. Жумладан, Г.А.Пугаченкова, Л.И.Ремпель Самарқандда Амир Темур, Ҳиротда Шохрух, Исфаконда Абу Саид саройларида шоҳ ва сарой амалдорлари портретлари, сарой ҳаёти, кўнгишхушлик (ов), ҳарбий юришлар каби саҳналар услуб жихатида Марказий Осиёнинг XV-XVII асрларга оид миниатюралари мактабларига хос услубларда ишланган, деб таъкидлайдилар (Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И., 1982, 144-б.).

Тасвирларнинг аксарияти бир, икки ёки уч персонажлардан ташкил топган. Меъморий обидалар пештоқларида, халқ амалий санъати буюмларида, хона деворларида, бадий матоларда шер ва куёш, бир мавжудотнинг иккинчисига ҳамла қилиш саҳнаси, дарахт, тоғ эчкиси, кўчқор, грифон, паррандалар, йирткич ҳайвонлар сурати ишланган.

Уларнинг аксарияти рамзий ифодаларга эга бўлган, албатта. Жумладан, шер – посбон, қачонлардир илоҳий тушунчага, сўнг шоҳона виқорлик рамзи (шоҳлар тахтида) ва ёвузликдан сақловчи кучни ифодалаган (Ремпель Л. И., 1987, 21-б.). Куёш билан шер “шеру хуршед” тасвирида куёш – мажозий тушунча бўйича, ер, устун ва осмонни идора қиладиган ва қўриқлайдиган куч сифатида, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги афсоналарда эса у оламнинг ўзгаришида ҳокимиятнинг куч-қудратини балоқазолардан сақлаш тушунчасини ифодалайди (Юсупова М., 1997а, 142-143-б.). Шер, куёш, оху тасвирларидан тузилган композициялар табиат фаслларининг ўзгариши, наврўзи оламнинг кириб келиши, экин майдонларида баҳорги ишларнинг бошланиши рамзини билдирган (Юсупова М., 1997, 17-б.). IX – X асрларда Афросиёб сопол идишларида чизилган шер тасвири ўша давр диний-фалсафий тизимида катта ҳурмат қозонган Ҳазрат Али рамзини ифодалаган (Ташходжаев Ш.С., 1967а, 72-б.). Дарҳақиқат,

кўпгина қўлёмаларда Алига нисбатан “Шери Худо” - “Худо Шери” ибораси кенг ишлатилган. Шунинг учун ҳам Рудакий: “Юрагида шерга нисбатан муҳаббати бор кишининг бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам обод бўлади”, - деб ёзган (Ташходжаев Ш.С., 1967, 72-б.).

Қакнус қуши – афсонавий қуш. Тасаввуф адабиётида талқин қилинишича, бир пирнинг руҳи иккинчи бир тарбия бериш ёки бир кучли руҳнинг иккинчи бировда «тажаллий топиши» (жилоланиши) мумкинлиги ифодаланган (Султонмурод Олим, 1992, 76-б.).

Худ-худ (попушак) – тасаввуф адабиётида раҳнамо пир рамзи бўлган. Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр” дostonида худ-худ барча қушларга раҳнамо бўлиб, семурғ деган шох қушни излаб йўлга тушади.

Термиз шохлари саройлари деворларида шер танали одам юзига монанд икки бошли мавжудот тасвирланган. Бундай қўшалок юзли шер тасвирини Б.П.Денике тамға, деб ҳисоблайди (Денике Б.П., 1930, 84-б.), М.Юсупова уни давлат герби, деб таъкидлайди (Юсупова М., 1997а, 143-б.).

Зарафшон тоғ воҳасида IX-XII асрларга оид устунларнинг бирида тонг рамзи сифатида окшом рамзини ифодаловчи бойўғли боши тасвирлари ўйилган (Воронина В.А., 1985, 254-б.).

Каптар аёл худо (маъбуда) белгиси ҳисобланган, кейинчалик христиан дини рамзи ва қуёшни ифодалаган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.). Шунингдек, омад рамзини билдирган.

Қирғий космик кучларни ифодалаган ҳамда тамғалар белгиси сифатида қўлланилган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.).

Бургут – қадимдан қуёш рамзи ҳисобланган. Шунингдек, куч ва ҳукмронлик рамзини билдирган (Ремпель Л. И., 1987, 32-б.). Умуман, тасвирлар оламида қушлар табиат шаклларида узоклашиб, кўпроқ рамзий белгиларни ифодалайди. Улар билан нариги дунё тушунчаси боғланган. Жумладан, киши ўлгандан сўнг унинг руҳи қуш бўлиб учиб кетади, деб тушунилган.

Ўрдак, роз, тустовук, товус – бахт-омад, гўзаллик, оламшумул ғояларни, хушхабарларни етказувчи куч сифатида гавдаланади. Улар илоҳий кучларни ифодалаган. Шеърятда мажозий, рамзий ифодаларни ёритган. Айрим уруғлар қушларни тотемлари деб билганлар. Жумладан, оғузларга мансуб кайи, баёт, алкирели,

каремли уруғлари учун – ок лочин; язир, дюкер, дудурғи, ёнарлилар учун – бургут; овшар, каририк, бекдили, каркинлар учун – қуёшни кўтарайтган бургут; баюндур, бечене, джагулдур, чепенилар учун – шунқор тасвири тотем ҳисобланган (Мошкова В.Г., 1970, 230-б.).

Ўрдак (мурғиоб) Фаридиддин Атторнинг таъкидлашича, – у ўзининг борлигини сувсиз тасаввур қилолмайди. Ҳар дақиқада у ғусл қилади ва ҳатто унинг жойнамози ҳам сувда экан (Шукуров Ш., 1991, 108-б.). Ўрдак поклик рамзини ифодалаган. Шунинг учун ҳам сўнгги ўрта аср миниатюраларида («Ширин ҳузурда базм», «Баҳром сандал қасрида», «Икки донишманд баҳси», «Донишмандлар суҳбати», севги, муҳаббат каби мавзуларга бағишланган тасвирларнинг олд қисмида ҳовузда бир жуфт ўрдакларнинг сузиб юргани ифодаланган. Бундай тадбир билан рассом тасвирдаги қаҳрамонлар муҳаббатининг поклигини ифодалашга уринган.

Хўроз – қадимий ақидаларга биноан ислом дини ўрнатилгунга қадар, у оламни шайтон окшомидан сақлаган, деган тушунчани англатган (Иностранцев К.А., 1908, 146, 203-б.).

Ҳайвон – қуш (грифон) Ўрта Осиё тасвирий санъатида икки хил тузилишда ифодаланган; канотли шер ёки бургут бошли ҳайвон шаклида. Грифон табиатидаги икки хил кучни, яъни эзгулик ва ёвузликни ифодалаган. Грифон чорвани кўриқлаб, кишига хизмат қилади ва кишини ёвуз кучлардан асрайди, деб тушунилган (Ремпель Л.И., 1987, 42-б.).

Илон боши XIX-XX аср бошларида мисдан ишланган чойжўш дасталарида учрайди. Нақл қилишларича, илон бошининг тасвири идишдаги суюкликни ҳар хил инс-жинслардан сақлар экан. Мазкур фикр Е.М.Пещерева томонида ҳам тасдиқланади. Унинг ёзишича, хонадон химоячиси-илон хона деворий нақшларида хонадон қазноқини (дон сақлайдиган хона, кути) асрашга хизмат қилади, уй-рўзғор сопол буюмларига чизилган ёки гил тасвири ёпиштирилган ҳолда ишланган (Пещерева Е.М., 1959, 101-102-б.).

Кўчқор шохига ўхшаш нақш тоғ аҳолиси амалий санъат буюмларида, деворий суратларда кенг ишланган. Қадимий Панжикент ёғоч ўймакорлигида, Варахша обидаларида, тоғмеъморчилигида устун устига ўрнатилган бошалар ҳам кўчқор шохига ўхшаб кетади. Кўчқор шохига монанд икки баргли гул нақши Туркманистон-

ди Амударёолди туманларидан бири Халачда хон деворида токча бўлинмалари кўринишини берадиган юпка хошияларнинг юқорида равок шаклида тугатилган қисмига ҳам ўрнатилган (Левина В.А., Овезов Д.М., Пугаченкова Г.А., 1953, 14-б.).

Тоғ эчкиси қадимдан, асосан тоғликлар томонидан эъзозланган. Ибтидоий жамоада овлинган хайвон, шунингдек, тоғ эчкисининг гўшти таом тайёрлаш учун оловхонага топширилиб, териси, шохи ов қатнашчилари орасида тиксимланар экан (ИНУ, 1950, 23-б.). Демак, ёввойи эчки шохи, жасур, довюрак, чаккон мерганга тақдим этиладиган нишона бўлган. Балки Сосоний шоҳлари бош кийимида ёввойи эчки шохи тасвирланганлиги боиси шундадир.

Дарвоқе, тоғлардаги уйлар хонасининг киранириш пештоқига, устунига хонадонни балокизолардан сақлаш мақсадида ёввойи эчки ёки кўчқор шохи ўрнатилган. Бинобарин, уйлардаги устун бошасининг ёввойи эчки, кўчқор шохига ўхшашлиги замирида қадим замонлардан сақланиб қолган юқоридаги каби ишонч ётадики, у кишини жасурликка, мардликка, покизаликка даъват этувчи белги сифатида халқ бадийи беагида, ёғоч ўймақорлиги санъатида ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам Хоразмдаги Тузроқ қалъа саройининг аскарлар залида саркардалар оралиғида кўчқор шохига монанд катта шакллар ишланган. Юқори Зарафшоннинг Наврўзшоҳ маконида зардуштийлик динига мансуб оташкад меҳробининг юқори қисмида кўчқор шохига монанд бурама нақш учратилган. У кўпроқ олов учқунини эслатади. Ю. Я. Якубов мазкур нақшни олов худоси рамзини, яъни муқаддас олов руҳини ифодалаган, деб таъкидлайди (Якубов Ю. Я., 1993, 300-б.). Ю. Я. Якубовнинг фикрига қўшимча қилиб шунини айтишимиз мумкинки, мазкур кўчқор шохига монанд нақшнинг саждагоҳ меҳробида қўлланилиши, муқаддас оловнинг куч-қудратини, унинг ёвуз иблислар устидан ғалаба қозониши ва хонадонни ёвузликлардан сақлаб, фаровонлигини ва осойишталигини таъминлаш йўлида курашишини ифодалаган.

Халқ амалий санъати беагида ит аъзолари изи тасвирланган. Жумладан, кирғиз гиламлари беагида “ит изи”, “ит куйруғи” номли нақшларни учратамиз. Уларда ит куйруғи ва панжаси стиллаштириб ишланган. Ит образи Алишер

Навоийнинг “Лисонут – тайр” достонининг 163-бобида ифодаланган. Асарда Баҳовуддин Накшбанднинг вафодор ити изини ўпиб йиғлагани хикоя қилинади (Алишер Навоий, 1984, 153-154-б.). Ит инсонни турли фалокат, ташвишлардан, балло-қазолардан огоҳ қилган ва кўриқлаган. Шунинг учун ҳам халқ амалий санъати буюмларида, гилам нақшларида унинг стиллаштирилган тасвири вафодорлик рамзини ифодоловчи белги сифатида ханузгача ишланади.

Марказий Осиёда от билан боғлиқ ривоятлар қадимдан кенг тарқалган. Қадимий кўлёмаларда Фарғона отлари учар (осмон) отлар зотидан тарқалган, деган маълумотлар бор (Бичурин, 1950, 149-б.). Афсонавий қахрамон Сиевуш образи қора от билан боғланган (Дьяконов М.М., 1951, 42-б.). Ўрта асрларда сўфийлик таълимотида от худога интилган одамнинг кўнглини ифодалаган (Шукуров Ш., 1991, 108-б.). Отнинг яшин тезлигида чопқирлиги, эҳтирос билан олдинга қараб интилиши, ўз эгасига вафодорлиги, унинг ҳар қандай муҳит ва шароитда эгаси учун хизмат қилиши назарда тутилган. Шунинг учун ҳам мусулмонлар ривоятларига кўра Муҳаммад пайгамбаримиз бир тун жазавага тушган пайти афсонавий қанотли от – Бурокка миниб Аллоҳ хузурига йўл олганлар.

Марказий Осиё меъморчилик, халқ амалий санъатида одам тасвири ёки унинг аъзолари мавхумлаштирилган кўринишда ишланган. Жумладан, Дарвоз тоғ воҳасининг Ёғид қишлоғида одам тасвири дарахтга ўхшатиб ишланган. Фақат унинг устида кўғирчоқ боши чизилган. Катта дарахт тасвири хонадон эркагини, кичикроғи – бекасини, майдароқлари фарзандларини билдирган. Худди шундай тасвир ёнида тик ёғоч чизилса – мусофир ҳассаси рамзини, дарахт билан биргаликда – саёҳатчи, мусофир тасвирини ифодалаган. Шунингдек, бордию хонадон аъзоларидан бири саёҳатга кетган бўлса, унинг омон-эсон қайтиши орзуси ниятида хона эшигига шундай тасвир чизилган (Муҳитдинов И., 1964, 142-б.). Одам оёғининг изи тасвири қадимий Мисрда Язид ибодат-хонасига омон-эсон зиёратга келганлиги рамзини ифодалаган (Уваров А.С., 1908, 168-б.). Мазкур нақш кейинчалик инсон ҳаётининг ўтган босқичи ва яхши дунёга етиш бахтига муяс-сар бўлганлигини билдирган (Исмаилова Э.М., 1982, 120-б.).

Ўрта Осиё тасвирий санъатида, амалий санъат буюмларида ранг қадимдан ишлатилган. Ранг-лар ҳам ўзига хос рамзий маънони бажарган. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида ўз севгилиси Дилоромни йўқотиб, телба холи-га тушиб қолган Баҳром шоҳни даволаш мақса-дида еттига қаср қурилиши ва уларнинг ҳар қайсисини Моний томонидан ўзгача рангда зийнатлашиши ҳам бежиз эмас. Қасрлардан би-ри қора, иккинчиси зарнигор, учинчиси сабза ранг, тўртинчиси гулнорий (лаъл ранг), бешинчиси мовий ранг, олтинчиси сандал ҳидли ва еттинчиси оқ рангда жилоланади. Халқимизда бу рангларнинг барчаси рамзий ифодага эга бўлган. Жумладан, кўк ранг мовий осмон-ни билдирганлигидан, мовий рангдаги гумбаз-лар осмонга ўхшатишган. Шу билан бирга ай-рим жойларда кўк ранг хонадонни “ёмон кўз”-дан асрайдиган белги сифатида ҳам ишлатилган. Жумладан, Хивада шу мақсадда иморат дарвозаси устки қисмининг икки томонига кўк рангли накшин сопол идиш ёки унинг синиғи-дан икки парчаси сувоққа ёпиштириб қўйилган. Жавонмардлик илми, дастури ва қоида – талаб-лари ҳамда тасаввуф илмида рангларнинг рам-зий маъносига амал қилинган ҳолда ёзма маълумотлар мавжуд. Жумладан, зангори (кўк) ранг ҳақида қуйидагилар баён этилган. Зангори ранг осмон рангидир ва у сулукда тараққий эт-ган, ҳолати баркамол одамларга ярашади. Зангори рангли тўн кийган одам олий кадр, олий ҳикмат бўлмоғи даркор. У ҳамма ожизларга соя солиб, кеча-кундуз яхшилик қилишдан тинмаслиги, чарчамаслиги лозим (Ҳусайн Воиз Кошифий, 1994, 44-45-б.).

Қизил ранг Ўрта Осиё обидалари деворида кенг қўлланилган. Бунга милоддан аввалги III-II асрларга оид Янги Нисо заллари, VI-VIII асрларга оид Варахша обидасининг қизил зали далил бўлади. Шунингдек, ўрта асрларга оид сопол буюмлар заминида ҳам қизил ранг ишлатилган. Хуросонда Маздак динига мансублар ўзларини хурралий, деб аташган. Улар ўз динлари нишони учун қизил рангни танлашган. Шунинг учун уларни “Сурх-алам” – қизил яловдор” деб аташган (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 107-б.). Ўрта Осиёда қизил ранг галаба рамзи ҳисобланган.

Оқ ранг – ёруғлик ва яхшилик, эзгулик рамзи

бўлган. Узоқ тоғ қишлоқларида янги уйга кўчиб ўтишдан олдин хонадон аёли унинг устунлари ва шифтига ун сешиб чиққан. Халқимиз, одатда, келин-куёв йўлига оқ матодан поёндоз тўшаган. Айрим қишлоқларда келинликка куёв томонидан келган қуда-андаларга ун сепишган. Муқанна тарафдорлари оқ рангни танлашган. Шунинг учун уларни “оқ кийимликлар” дейишган. Улар Маздак шиорларини танлаб, тенг хуқуқлик ўрнатиш учун курашганлар (Джаббаров И., Дресвянская Г., 1993, 108-б.). Ҳусайн Воиз Кошифий, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва уларнинг кўкси қудрат, гина ва ғубордан покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содик каби бўлади ва кундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди, деб ёзади (Кошифий, 1994, 44-б.). Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони қахрамони Баҳромнинг орзуси жума куни оқ рангли қасрда ушалади. У ғойиб бўлган севикли ёри Дилоромнинг ҳаётлиги ва изтироб чекиб тургани ҳақида еттинчи иклим тарафидан келтирилган доно мусофир суҳбатидан нишона топди.

Мазкур далиллар ҳам оқ рангнинг ёруғлик, яхшилик каби хосиятидан далолат беради.

Сариқ рангни сариқ касалга даво ҳисобланган. Шунинг учун беморга сариқ либос кийдиришган, хонани сариқ рангли буюмлар билан жиҳозлашга ҳаракат қилишган. Сариқ рангнинг белгиси Алишер Навоий асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

Ярақон дафъи соригъ жинс қилур, турфа кўрунғ, Ким бўлур тегса юзунг тўниға бисёр соригъ.

(Алишер Навоий, 1960, 301-б.)

Ўрта Осиёнинг айрим худудларида сариқ ранг ғам-аламни ҳам ифодалаган. Шунинг учун Тожикистоннинг тоғ қишлоқларида яқин йилларгача оламдан ўтган ёш йигит салласига сариқ рангли гул тақиб қўйишган (Беленицкий А.М. Маршак Б.М., 1976, 85-б.).

Жавонмардлик илми, дастури ва тасаввуф илми тавсифида яшил ранг кўкат ва сувнинг рангидир ва бу рангдаги хирқани олий ҳимматлилар ва кўнгли ҳамиша тирик одамлар киядилар. Яшил рангли тўн кийганлар кўкат-майсалар каби яшнаган, хандон чехра ва хурам бўладилар ҳамда сув янглиғ ҳаётбахш, ёқимли бўладилар, дейилган. Тупроқ ранги эса хоксорлик, сабру таҳаммул сифати рамзини билдирган (Кошифий, 1994, 44-45-б.).

суф илмида ранглар алоҳида маъно касб этган. Ранглар сўфийнинг руҳий ҳолатларини англатган. Рухнинг рангдан рангга кўчиши ривожла - нишнинг белгиси ҳисобланган. Муриднинг руҳий босқичи унинг кўз ўнгида намоён бўлаётган ранг орқали аниқланган. Шунинг учун ҳам тасаввуф илмида етти хил асосий ранглар ҳислатларига оид шарҳлар мавжуд. Тасаввуф илмининг тадқиқотчиларидан бири Нажмиддин Комилов, Нажмиддин Кубронинг ранглар ва шакллар билан боғлиқ руҳи, психологик тажрибалари кейинги сўфийлар томонидан ривожлантирилган,-деб таъкидлайди (Комилов Н., 1995, 22-б.).

Шунинг учун бизлар Ҳазрат Шайх Нажмиддин Кубронинг ранглар ҳислатларига берган тупунчаларини келтираемиз. Унингча, оқ ранг –

исломни, сариқ ранг – иймонни, зангори ранг – эҳсонни, яшил ранг – имтинони (ишончни), кўк ранг-иконни (тўлиқ ишонч), қизил ранг – ирфонни, қора ранг – ҳаяжонни (ҳайратни) англатади (қаранг: Комилов Н., 1995, 22-б.). Нажмиддин Кубронинг “Латоиф” деб номланган ранглар назарияси файласуф олим У. Қорабоев томонидан ҳам таҳлил этилган (Қорабоев У., 2001, 46-47-б.).

Юқорида озгина бўлса ҳам кўриб ўтганларимиз, аجدодларимиз халқ меъморчилиги ички безагига, амалий санъат буюмларига, ҳўжалик буюмларига ранг-баранг, нафис композицион ва маъно жиҳатидан боғланган геометрик ва ўсимликсимон нақшлардан, нафақат завқ олишган, балки улар орқали ўз орзу-умидларини, муҳаббатларини ҳам намоиш этишган.

СҶНГГИ СҶЗ

Бировким, бир чаманда сойир эди:

Неча гулким, очилди, кўрди, терди,

Алишер Навоий

Турли турдаги иморатлар ички кўринишни ўрганиб, қуйидаги хулосага келамиз. Ҳамма турдаги иморатларда, асосан қуйидаги уч масалага эътибор берилганлиги гувоҳи бўламиз. Иморат ички кўринишида тарҳга, конструктив қисмларнинг талабга жавоб беришига, хона тузилиши композицияси қисмлари, жиҳозларининг хона иш фаолиятига (функциясига) жавоб беришига, хона композицияси нақшунигори киши маънавий - эстетик эҳтиёжига ва унинг диний эътиқодга жавоб бериши назарда тутилишига эътибор берилган. Мазкур талабларнинг ҳар қайсиси ўз йўлида яна бир нечадан талабни қамраб олган. Улар хонанинг конструктив асоси, қисмлари, жиҳозларининг бажарадиган ишига қараб жойлашиши, хона кўринишига таъсирини яхшилаш тадбирларидан келиб чиққан.

Хоналарнинг тарҳда тузилиши, катта-кичиклиги ҳам уларнинг бажарадиган вазифасидан келиб чиққан. Тарҳда тўғри тўртбурчак, томонлари тенг тўртбурчак тузилишдаги хона, барча турдаги иморатларга қўл келган. Саройларда шу турдаги тарҳ катта ҳажмда қўлланилган. Ибодатхоналарда асосий хона тўрт томонидан далон билан айлантирилган, тарҳда айлана шаклидаги хона кўпроқ ишлатилган. Бир хонадан иккинчисига ўтиладиган тарҳ сарой, турар жой, ибодатхона ва ҳаммомларда кўп учрайди. Тим ва савдо иншоотларининг каппонлари, гумбазли бўлинмалари кўча йўналиши ва чорраҳаларда – тўрт кўчанинг учрашган жойида қурилган. Шунинг учун ҳам унинг ҳамма томонидан кириш пештоки назарда тутилган. Бундай савдо иншоотларининг маркази, катталиги, баландлиги билан ажралиб турган. Савдо иншоотининг уч-тўрт томонидаги кўп гумбазли, далонга монанд бўлинмаларнинг кўчаларга қўшилиб кетиши, иморат интерьерига

ярим очиклик бағишлайди ҳамда композиция жиҳатидан унинг шаҳар муҳити билан боғланиб кетишини таъминлайди.

Масжидларда асосий тоат-ибодат ўтказиладиган хонақоҳ ўрта асрларда бир ёки икки томонидан очик бўлган (Мох, Чорустун масжидлари). Антик ва илк ўрта асрларда қурилган ибодатхоналарда асосий хона атрофидаги айланма далонлар ўрнини эндиликда масжидларда ташқарига очилган айвонлар эгаллаган. Хонақоҳнинг икки, уч томонидан айвон билан чегараланиши ҳам унинг тарҳида оддий ва ҳаммабоплигини намоёиш этади. Ибодатга келган киши айвондан тўғри хонақоҳга ўтади. Умуман, масжидлар тарҳида очиклик асосий ўринни эгаллайди. Масжидларнинг ички кўринишида безак унинг асосий, яъни меҳроб қисмининг зарурлиги, улғуворлигини намоёиш этишга қаратилган.

Иморат тарҳи билан унинг конструктив асоси бир-бири билан боғланиб, яхлит композицияни ташкил этган. Конструктив асос нафақат иморат ташки композицияси, балки интерьерда ҳам ўз ифодасини топган. Аниқроғи у интерьер композициясини белгилаб берган. Маъмурий, диний, турар жой иморатларида хона юзасини кенгайтириш муаммолари юзага келиши натижасида интерьерда устунлардан кенг фойдаланилган. Хона томи, асосан икки: гумбаз ва васса шифт йўналишида ривожланган. Ёғоч устунлар кўпроқ васса шифтларда, тошдан ёки гипсдан терилган устунлар хонани гумбаз билан ёпишда қўлланилган. Иккала турдаги конструктив асос ҳар хил катталиқдаги хоналарни ёпиш имконини берган. Хоналарда устунларнинг қўлланилиши иморат интерьерининг тантанавор ва маҳобатли бўлишига ҳам замин яратди.

Компакт тузилишдаги ёки кўп хонали оби-

даларда марказий, асосий хона гумбаз ости конструкциялари такомиллашиб борган. Жумладан, XVI асрда гумбазларни ёпишда оғирликни ташувчи равоқларнинг кесишуви ва токиларнинг кесишуви натижасида тўқилган сават тузилишидаги қалқонсимон юзаларни ташкил қилган конструкциялар юзага келади. Бундай конструкция хона сатҳини кенгайтириш имконини берган. Равоқларнинг кесишуви конструкцияси хона интерьерининг тўрт томонида катталиги бир хил, чуқур бўлинмаларнинг юзага келишига замин яратади. Мазкур бўлинмалар қўшимча хоналар тусини олади. Бу эса ўз навбатида хона кўринишини мураккаблаштиради, яъни тархда кўп бурчакли, қирқимда ўртаси баланд, икки ёни пастроқ тузилишдаги композицияни юзага келтиради. Марказий хона ва бўлинмаларнинг сатҳи (поли) бир сахнда бўлиши, бўлинмалар девори бурчакларига декоратив безак сифатида ярим устунларнинг қўлланилиши интерьерга яхлитлик кўринишини беради. Шунингдек, марказий хона гумбази ўзининг катталиги, салобати билан томонлардаги бўлинмаларни композиция жиҳатидан марказга бирлаштиради. Иморат конструктив асослари яна қўшимча, аниқроғи кичик ҳажмдаги, нафақат конструкция балки интерьерда ҳам ўзига хос безак вазифасини бажарадиган элементларнинг юзага келишини тақозо этган. Улар қаторига устун устидаги бошалар, гумбаз ости бағаллардаги равоқлар, шарафалар, қалқонсимон юзачалар ва бошқалар қиради.

Иморат интерьерининг кўриниши ва функцияси хона қисмлари, жиҳозлари билан белгиланган. Масалан, саройда – тахт, ибодатхонада – илоҳлар, Будда ҳайкаллари, улар учун тоқча бўлинмалари, супалар, оташпарастилик ибодатхоналарида – оташкад ва муқаддас меҳроблар, масжидда – меҳроб, турар жойда – супа, тахмон, тоқчалар хонанинг асосий функциясини белгилаб турган. Турар жойларда ёзги, қишки ва меҳмон кутишга мўлжалланган хоналар назарда тутилган. Хоналар пойгоҳ ва пешгоҳ қисмларга ажратилган. Ўчоқлар хонанинг пойгоҳ қисми девори мағзида жойлаштирилган.

Турар жой меъмориликда хона юзасини эгаллайдиган жиҳозлардан кам фойдаланишга ҳаракат қилинган. Хона сатҳидан унумли фойдаланишга ва унинг ҳамма қисмини оила

аъзолари фаолиятига хизмат қилишини кучайтиришга қаратилган. Шунинг учун ҳам нафақат тоқча, тахмонлар хатто мўрилар девор мағзида жойлаштирилган. Кат, сандиқлар ҳам девордаги тахмон ва тоқчаларнинг пасти бўлинмаларига жойлаштирилган. Хона деворларида тахмон, тоқчаларнинг қўлланилиши интерьерга саранжомлик, қулайлик билан бирга турар хонага хос муҳит яратган ва бадиийлик бағишлаган. Марказий Осиёнинг иқлим шароити хонада супа устига тўшалган бўйра, гилам ва кўрпачалар билан чекланиш имконини берган. Шунинг учун антик ва илк ўрта асрларда хона атрофи бўйлаб жойлаштирилган супалар ҳам хонадон талабига жавоб берган. Ўрта ва сўнгги ўта асрларда шаҳарларда ўртача катталиқдаги, тархда тўғри тўртбурчак тузилишдаги хоналарнинг кенг тарқалиши ҳамда бундай хонанинг барча қисмидан унумли фойдаланиш истаги унинг атрофи бўйлаб йўналган супалардан воз кечишни ва ўрнига супаларнинг яхлит бўлишини тақозо этган. Шунинг учун ҳам супа хона сатҳини қарийб бутунлайича эгаллай бошлайди. Фақат хонанинг кириш қисмида оёқ кийими ечиш ва ташнов ўрнатиш учун супа сатҳидан пастроқда йўлак қолдирилган. Натижада хона юзаси пешгоҳ ва пойгоҳ қисмларга ажратилган. Ибодатхоналарда вертикал, ётиқ тузилишдаги таштаклар хонанинг марказида, оддий ўчоқ тузилишидаги таштак муқаддас меҳроб олдидаги супада жойлашган ҳолда келиши мумкин. Ҳаммомларда асосий хона – миёнсаройдан фойдаланиш жараёни супада бажарилиши сабабли, унинг ўрта қисмини ва атрофини супалар эгаллаган. Ишлаб чиқариш хоналарининг тузилиши, кўриниши унда жойлаштирилган ишлаб чиқариш қурилмаларининг иш жараёни эътиборга олинган ҳолда яратилган. Бозорларда устунлар атрофи бўйлаб савдо расталари жойлаштирилган.

Барча турдаги хоналарда киши маънавий-эстетик талабига жавоб бериш муаммоси, антик давр меъмориликда ҳам ўз аксини топган. Хоналар бадиий беазаги биринчи навбатда унинг вазифасини ёритиш муаммосидан келиб чиққан. Жумладан, саройларда рангтасвир ва ҳайкалтарошлик санъатлари намуналари интерьернинг тантанаворлиги, ҳокимиятнинг қудрати, шон-шухратини ифодалашга қаратилган. Шунинг учун ҳам подшоҳлар саройида

подшоҳ, вазиру уламолар, зодагонлар, саркардалар тасвирлари ҳайкаллари, шунингдек, элчи қабул қилиш, меҳмон кутиш, ов, жанг каби жараёнлар ифодаланган (Тупроқ қалъа, Варахша, Болаликтепа, Афросиёб, Панжикент ва б.).

Ибодатхоналарда илоҳлар ҳайкаллари, тасвирлари, турли диний маросимлар ижроси тасвири ишланган. Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, авесто, христиан, буддизм, Маздак каби динлар ўз маънавий дунёқарабини тарғибот қилишда бадий санъатга таянган. Умуман, ибодатхоналар тарҳида ғайритабиий муҳит яратишга ҳаракат қилинган. Жумладан, буддавийликка оид ибодатхоналарнинг тўрида, яъни ичкари қисмидаги хоналардан бирида Будданинг катта ҳайкали ўрнатилган (Ажинатепа ва б.). Зардуштийларнинг муқаддас олов сақланадиган хонаси ибодатхонанинг ичкарисида, кўздан узоқдаги қисмида жойлашган. Ибодатхоналарнинг асосий ибодат қиладиган хоналари атрофи кўшимча хона ёки далонлар билан айлантирилган. Бу тадбирни Будда ва зардуштийлар ибодатхоналарида кўрамиз. Христиан динига оид ибодатхоналар тўрида алтарь – муқаддас меҳроб жойлашганлигининг гувоҳи бўламиз.

Интерьер гузаллигини таъминлашда нафақат шифт, девор безаклари, балки хона қисмларининг ҳам ижобий таъсири бўлган. Чунки токча, тахмон, меҳроблар ҳам нафис безакдан ҳоли бўлмаган. Шунинг учун ҳам улар ўз вазифасидан ташқари нафис безаклари, пропорцияларининг мутаносиблиги билан интерьер композициясини бойитган.

Тасвир, нақш ишлаш шарт бўлмаган иншоотларнинг, интерьер композицияси, конструктив асослари зарурат юзасидан мавжуд қисмлар ҳисобидан жонлантирилган ва бадийлаштирилган (бозор, кутубхона, мактаб, ҳаммом ва б.). Айрим ҳолларда уларда ҳам безак бўлганлигидан археологик ашёлар, миниатюра тасвирлари гувоҳлик беради. Жумладан, ҳаммомларда поклик рамзий белгилари тасвирланган (канотли фаришталар).

Интерьерда конструктив асосларни ҳам ўз ҳолича қолдирмасдан, уларнинг гузаллигини таъминлашга ҳам эътибор берилган. Бунга, устунларнинг ўймакорлик қилиниши, кабеза шифт қисмлари ва гумбазларнинг ранг-баранг нақшлар билан безатилиши, гумбаз

равоқлари, бағалларида, девор билан шифтни композиция жиҳатидан боғловчи сержило нафис шарафаларнинг қўлланилиши мисол бўла олади.

Нақшлар турлари давр ўтиши билан бойиб борган. Марказий Осиёда ислом дини ўрнатилгандан сўнг интерьерда сюжетли композициялар ўрнини ўсимликсимон, геометрик нақшлар эгаллаган. Бадий безакнинг бу турида ҳам катта муваффақиятларга эришилади. Мисол тариқасида XI асрга оид Термиз шохлари саройини кўрсак бўлади. Унинг устун ва деворларидаги ўйма нақшлар нафислиги, композиция жиҳатидан бойлиги билан кишини лол қолдиради.

Давр ўтиши билан нақшлар тури ҳам бойиб борган. Жумладан, IX-XII асрларда гиштдан кесиб нақш чиқариш ҳамда ганч ўймакорлиги кенг қўлланилади. XIII асрда ранг қўлланила бошлади. XV асрда маъмурий, диний обидалар интерьерларида мрамор тош, қаватма-қават ёпиштирилган бўртма қоғоз устига зарҳал юритилган нақш-кундал (папье-маше) кенг ишлатилади. XVI асрда турар жой интерьерларида қирма кўшқаватли ганч ўймакорлиги, часпак-ёғоч ва ганчдан ишланган юпқа тасма каби нақшлар юзага келади.

Нақшлар нафақат эстетик завқ берган, шунинг билан бирга рамзий тушунчаларга ҳам эга бўлган. Уларда табиат гузаллиги, инсонлар орасидаги тинч-тотувлик, инсонларга хос олижаноб фазилатлар, яхши орзу-хаваслар, сержило, ранг-баранг рамзий ифодалар билан берилган. Безак орқали барчанинг кўнглини кўтаришга, гўзадлик яратишга, уйга завқ-шавқ, осойишталик бағишлаш ҳам назардан четда бўлмаган, чунки хонага кирган кишининг баҳридилди очилган. Ранг-баранг ўсимликсимон нақшлар хонадон эгаларига, инсонларга ҳамма вақт иссиқликни, баҳорни, пишқичлик келишини эслатиб турган.

Интерьернинг салобати, бадий безак даражаси қандай турдаги иморатда бўлишидан қатъи назар қурдираётган ёки мутасадди шахсининг маънавий дунёқараши, жамиятдаги мавқеи ва иқтисодий шароитига боғлиқ бўлган. Шу жиҳатдан турли турдаги иморатлар интерьерларини асосан уч: оддий, ўрта ва мураккаб турларга бўлиш мумкин.

Оддий композициядаги интерьерлар кон-

структив жиҳатдан зарур қисмлардан ва оддийроқ безакка эга жиҳозлардан ташкил топган. Уларда устун, эшиклар оддий, шифт ва деворлар юзаси, тахмон-токчалар безаксиз келиди. Уларда гўзалликка интерьер қисмларининг мутаносиблигини топиш йўли билан қилинган.

Композицияси ўртача кўринишга эга интерьерлар қаторига ҳам зарур қисм ва жиҳозлардан ташкил топган, лекин айрим қисмлари пардозланган хоналар киради. Масалан, турар жой хонасида шифт ранг-баранг безакка эга, лекин деворларда токчалар ораллиги, токчабанд девор ранг билан пардозланмаган оддий бўлиши мумкин. Бундай иморатларда шифт безагининг ўзиёқ хона интерьери композициясини бойитган.

Мураккаб композицияларга эга интерьерларда хона шифти, деворлари ва конструктив қисмлари ҳам ранг-баранг пардозга эга бўлган. Мураккаб композиция сарой, ибодатхона, турар жой интерьерларида ҳам бўлиши мумкин. Масалан, Будда ибодатхонасида деворлардаги токчаларга шу дин илоҳлари ҳайкаллари ўрнатилган. Девор ва шифтларга, уларнинг рангли тасвирлари ва тоат-ибодатларининг

бажарилиш жараёни рангларда ифодаланган композициядаги интерьерлар киради. Турар жой меъморчилигида меҳмон қабул қилинадиган хонанинг шифт, шифт остидаги мураккаб композициядаги шарафалар қаторидаги ҳар бир косача атрофи ҳошияланган ва юзаларига гуллар ишланган. Шунингдек, девор юзаси бўлинмаларга таксимланган ва ичи бир неча қаватда ранг-баранг геометрик, ўсимликсимон нақшлар билан тўлдирилган хоналар мураккаб композициядаги интерьерлар қаторига киради.

Юкорида айтиб ўтилган талаблар хона интерьери композициясини ташкил қилади. Улар хонанинг, иморатнинг вазифасини, моҳиятини белгилашни; хонада доимо мўътадил ҳароратни сақлашни; табиий ёруғликнинг тушиб туришини; лозим пайтда хона ҳавосини алмаштириб турилишини; конструктив қисмларнинг мустаҳкамлигини ва уларнинг хона композициясида мутаносиблигини ва хона композициясига бўйсунлигини; хонанинг кенг, баҳаво, шинам бўлишини, турли диний эътиқодлар талабига жавоб беришини ҳамда эстетик жиҳатдан кўпчиликка манзур бўлишини таъминлаган.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Манъбалар

- Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис Ал-жомий ас-сахих. 1-китоб. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991.
- Абу – Фақиҳ Абу Лайс Самарқандий. Бўстонул Орифийн. Тошкент: Мовароуннаҳр, 2003.
- Абу Мансур ас-Саолибий. Йатимат ад – даҳр. Араб тилидан Исмадулла Абдуллаев таржима қилган. Тошкент: Фан, 1976.
- Абу Мансур Абдумалик ибн Муҳаммад ас-Саолибий. Татиммат ал-Йатима. Тошкент: Фан, 1990.
- Авесто. Тарихий – адабий ёдгорлик. Тошкент: Шарқ, 2001.
- Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. III-том. Бадойиул-васат. Тошкент, 1960.
- Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
- Амир Хосрав Дехлеви. Довалрани Хизрхан. Алигарх, 1918.
- Аттор Фаридиддин. Илохийнома//Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Тошкент: Маънавият, 1997.
- Аҳмад Яссавий . Девони Ҳикмат. Тошкент: “Фафур Фулом номидаги” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
- Бируни Абурейхан Муҳаммад ибн-Аҳмад. Памятники минувших поколений // Избр. произведения. Перевод и примеч. М.А. Салье. Ташкент:1957. Т.1.
- Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2, Ч.3., М.-Л., 1950.
- Бобурнома расмлари. Тошкент: Фан, 1978.
- Воизи Балхи. Фазоиши Балх. Техрон :1931(форс тилида).
- Геродот. История. М.: Ладомир, 2001.
- Дехлавий. Амир Хусрав Дехлавий асарларига ишланган расмлар. Тошкент: Фан, 1983.
- Джами в миниатюрах XVI века. М.: Советский художник, 1966.
- Ибн Сино. Таржимаи ҳол. (арабчадан А.Ирисов таржимаси)//Гулистон. 6- сон. 1979.
- Ибн-аль Фарид. Арабская поэзия средних веков. З. Миркиной таржимаси. М., 1975.
- Извлечения из “Ахсан ат-такасим фи-маърифат ал акалим” ал Макдиси – МИТТ, т.1. М.-Л.,1939.
- Клавихо. Руи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406) М.: Наука, 1990.
- Кошифий Ҳусайн Воиз. Футуватномаи Султоний ёхуд жавонмардлик тарикати. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти, 1994.
- Марко Поло. Книга Марко Поло. М., 1955.
- Марко Поло. Книга Марко Поло. Алма-Ата, 1990.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ) //Труды Института востоковедения АН СССР. Т.1.М., 1939; Т.II.М., 1938.
- Миниатюра Мавераннахра. Л.: Аврора, 1980.
- Наршахий. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент: Фан, 1966.
- Насафий Азизиддин. Зубдатул ҳақойик//Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Тошкент: Маънавият, 1997.
- Низами. Пять поэм. Искандернаме. М.: Изд-во худож. лит., 1968.
- Низомий “Ҳамса” сига ишланган расмлар. Тошкент: Фан, 1985.
- Нисорий Ҳасанхожа Музаққир аҳбоб. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
- Пахлавон Маҳмуд. Рубойилар. Нашрга таёрловчи Тўхтасин Жалилов. Тошкент, 1979.
- Румий Мавлоно Жалолиддин. Ичингдаги ичингдадир. Тошкент: Ёзувчи, 1997.
- Румий Жалолиддин. Маънавий маснавий. Форсийдан Асқар Маҳкам таржимаси. Тошкент: Шарқ, 1999.

- Савдий Шерозий шеърятидан.** Тошкент, 1976.
Табари. Ат-Табари. Извлечения из “Тарих аррасул вал мулук” // МИТТ. Т.1.Л.,1939.
Гермизий. Форсчадан Чустий ва Эшбой Пардаев таржимаси. Тошкент, 1979.
Форобий. Фозил одамлар шахри. Тошкент, 1993.
Фирдавсий. Шохнома. 2-жилд Тошкент, 1976.
Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967.
Ҳафиз. 50 газелей. Сталинабад, 1955.
Шарқ миниатюраси. Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.
Шарқ миниатюраси ва адабиёти. Тошкент, 1987.

Адабиётлар

- Абдуллаев А.** Солярный знак из Тамошотепа и его аналоги // МАИТ, Душанбе: Дониш, 1977.
Арберри. А.Дж. Суфизм. Мистики ислама. М.:Сфера, 2002.
Азимов И.М. Комплекс Пошо-Пирим в селении Пахтаабат // САУ. 1975. № 9.
Азимов И.М. Архитектурные памятники Ферганской долины. Ташкент: Узбекистон, 1982.
Азимов И.М. Неизвестные памятника архитектуры Багдадского района // АСУ. 1989. № 7.
Азимов И.М. Архитектура на деньгах стран Центральной Азии // Нумизматика Центральной Азии. Вып. II. Ташкент, 1997.
Алимов Ў. Ўрта асрларда Мовароуннахрда боғчилик ҳўжалиги тарихи. Тошкент: Фан, 1984.
Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. Ташкент: Фан, 1975.
Альбаум Л.И. Живопись святилища Фаязтепа // Изобразительное и прикладное искусство. Ташкент: Фан, 1990.
Альбаум Л. И. Христианский храм в старом Термезе // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство. Ташкент, 1994.
Андреев М.С. Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921г. // Изв. Туркестанского отдела РГО. Ташкент. 1924. Т. XVII.
Андреев М.С. Таджики долины Хуф. Вып. 2. Сталинабад, 1958.
Аршавская З.А. К эволюции архитектурной типологической схемы «Двор с обводом из коридорообразных помещений» в северном Тохаристане–Согде // АСУ. 1987. №3.
Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. М.: Наука, 1984.
Аранов А.В., Тўйчиева Ю.Г., Булатов М.С. Космограммы Ак – Астана – баба // O'zbekiston Arxitekturasi va Qurilishi. 2002. №1.
Аскарлов А.А. Сапаллитепа. Ташкент: Фан, 1973.
Аскарлов А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. Ташкент, Фан, 1979.
Аскарлов А., Ширинов Т. Древнебактрийский храм огня в Южном Узбекистане // Градостроительство и архитектура. Ташкент: Фан, 1989.
Аскарлов Ахмадали. Энг қадимий шаҳар. Тошкент: Маънавият, 2001.
Аскарлов Ш.Д. Мавзолей-хонакох суфиев Мовароуннахра // O'zbekiston arxitekturasi va qurilishi. 2002/2-3.
Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. М.: Наука, 1979.
Ахмедов М.К. Храм огня на городище Афрасиаб // Маскан. 1993. № 1-2.
Ахраров И.А., Ремпель Л.И. Резной шгук Афрасиаба. Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1971.
Ахунбабаев Х. Домашние храмы раннесредневекового Самарканда // Городская культура Бактрии-Тохаристана и Согда. Античность раннесредневековье. Ташкент: Фан, 1987.
Ахунбабаев Х.Г. Об одном согдийском обычае // ИМКУ. Вып. 23. Ташкент: Фан, 1990.
Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесреднего Азербайджана. Баку, 1986.
Ашрафи М.М. Рукописные хранилища Бухары эпохи Авиценны и последующих веков // Абуали ибн Сино и его эпоха. Душанбе: Дониш, 1980.

- Бабаджанова Г.** Знаковые сцены раннесредневековой стенописи Средней Азии//*Узбекистон архитектураси ва қурилиши*. №1995. №1-2.
- Байпаков К.М.** Средневековый Отрар // *Градостроительство и архитектура*. Ташкент: Фан, 1989.
- Байпаков К.М.** Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Ғылым, 1998.
- Байпаков К.М., Шарденова З.Ж., Перегудова С.Я.** Раннесредневековая архитектура Семиречья и Южного Казахстана на Великом Шёлковом Пути. Алматы: Ғылым, 2001.
- Бартольд В.В.** К истории персидского эпоса // *ЗВО*. Т. XXII. 1915.
- Бартольд В.В.** История культурной жизни Туркестана. Соч. Ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В.** Сочинения. Т. 2. Ч. 1. М., 1963.
- Бартольд В.В.** О христианстве в Туркестане в домонгольский период (По поводу семиреchenских надписей). Сочинения. М. 1964. Т. 2, Ч. 2.
- Бартольд В.В.** Улугбек и его время // *Бартольд В.В. Сочинения*. Т. 11(2) М., 1964.
- Бартольд В.В.** Учёные мусульманского “ренесанса” // *Бартольд В.В. Т. VI*. М., 1966.
- Бартольд В.В.** Ислам // *Бартольд В.В., Соч.*, Т. VI, М., 1968.
- Бартольд В.В.** Сочинения. Т. VII, М., 1971.
- Беленицкий А.М.** Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV-XV вв. *ТОВЭ*. II. Л., 1940.
- Беленицкий А.М.** Вопросы идеологии и культов Согда // *Живопись древнего Пенджикента*. М., 1954.
- Беленицкий А.М.** Монументальное искусство Пенджикента. М.: Искусство, 1973.
- Беленицкий А.М., Маршак Б.И.** Черты мировоззрения согдийцев VII-VIII вв. в искусстве Пенджикента // *История и культура народов Средней Азии*. М.: Наука, 1976.
- Белинская Н.А.** Резной ганч Таджикистана // *Искусство таджикского народа*. Душанбе: Дониш, 1979.
- Бернштам А.Н.** Бани древнего Тараза и его датировка. *ТОВЭ*, II, Л., 1940.
- Бертельс А.Е.** Пять философских трактатов на тему «Афрак ва анфус». М., 1970.
- Болелов С.Б.** Раннесредневековый жилой дом на юге Узбекистана // *АСУ*. 1987. №6.
- Большаков О.Г.** Ислам запрещает // *Наука и религия*. 1967. №7.
- Большаков О.Г.** Средневековый арабский город // *Очерки истории арабской культуры V-XV вв.* М.: Наука, 1982.
- Бородина И.Ф.** Интерьер зданий Самарканда времени Улугбека // *СА*. 1962. №2.
- Бородина И.Ф.** Интерьер мавзолея Гумбази-Сайидан в Шахрисабзе // *Материалы и исследования по истории реставрации архитектурных памятников Узбекистана*. Ташкент., 1967.
- Бородина И.Ф.** Интерьер монументальных сооружений Самарканда конца XIV-XV веков Л., 1965. Санъатшунослик фанлари номзоди илмий унвонига талабгор диссертация автореферати.
- Бородина И. Ф.** Мечеть Балянд в Бухаре // *Архитектурное наследие*. М., 1972.
- Булатов М. С.** Храмы – обсерватории Тагискана и Чирик рабата в Казахстане // *Маскан*. 1992. №7,8.
- Булатова В.А.** Жилой комплекс VII века в Куве // *История материальной культуры Узбекистана*. Вып. 7. Ташкент, 1966.
- Бурхард Брентъес.** От Шанидара до Аккада. Немис тилидан Н. Н. Водинская таржимаси. М.: Наука, 1976.
- Буряков Ю.Ф., Лунькова И.П.** Археологические материалы о землетрясении в Ташкентском оазисе // *ОНУ*. 1985. №8.
- Буряков Ю.Ф., Богомолов Г.И.** К планировке и архитектуре раннесредневекового Хараджкета // *Градостроительство и архитектура*. Ташкент: Фан, 1989.
- Бухоро Шарк дурдонаси.** Париж, 1997.
- Васильева Г.П.** Формы оседлого жилища Южной Туркмении в XIX – начале XX в // *Жилище народов Средней Азии и Казахстана* М.: Наука, 1982.
- Веймарн Б.** Орнаментация дворца XII в. в древнем Термезе. М.: Искусство, 1934.
- Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А.** Следы почитания огня в средневековом Хорезмском городе //

- Этнография и археология Средней Азии. М.: Наука. 1979.
- Воронина В.Л. Жилище Ванча и Язгулема // Архитектура республик Средней Азии. М., 1951.
- Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М. 1951а.
- Воронина В.Л. Проблемы раннесредневекового города Средней Азии: Дисс....докт. истор. наук. М., 1961.
- Воронина В.Л. Черты раннесредневекового жилища Средней Азии // СЭ. 1963. № 6.
- Воронина В.Л. Архитектурный орнамент Средней Азии (вопросы классификации) // АН. 1980. № 28.
- Воронина В.Л. Жилище народов Средней Азии и климат // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1982.
- Воронина В.Л. Доисламская символика в архитектуре Средней Азии и зарубежного Востока // Архитектурное наследство. М., 1985. №33.
- Воронина В. Л., Негматов Н. Н. Открытие Уструшаны // Сквозь века. М., 1986.
- Воронина В.Л. Вопросы архитектурной реконструкции // Вопросы истории архитектуры. М. 1990а.
- Воронина В.Л. Свет и тени в архитектуре Средней Азии // Архитектурное наследство. М., 1990 б, № 37.
- Воцинина А.И. Центральная Азия в кушанскую эпоху. М.: Наука, 1978.
- Всеобщая история архитектуры. (ВИА). Т.1. М., 1970.
- Всеобщая история архитектуры. (ВИА). Т.2. М., 1973.
- Всеобщая история архитектуры. (ВИА). Т.8. М., 1969.
- Высоцкий А.М. Христианский памятник на поселении Дус-Чакын около Мерва: интерпретация, датировка, реконструкция // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. М.: Наука, 1990.
- Вяткин В.Л. Самария. (Описание древностей Самарканда самаркандца Абу-Тахир Ходжа). Справочная книга Самаркандской области за 1898г. Вып. VI. Самарканд, 1899.
- Гафуров Б.Г. Таджики. Кн. 1., Душанбе: Ирфон, 1989.
- Гришман Р.М. Происхождение "Чахартака" // История и археология Средней Азии. Ашхабад, 1978.
- Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент, 1964.
- Гулямова Э. Раскопки на городище Сайёд в 1976 г // Археологические работы в Таджикистане, XVI. Душанбе: Дониш, 1982.
- Гулямова Э. Раскопки на городище Сайёд и Манзары в 1981г. // Археологические работы в Таджикистане: Душанбе: Дониш, 1988.
- Гуревич Л.Л. Об архитектуре мусульманских погребальных сооружений Пенджикента // Страны и народы Востока. М.: Наука, 1987.
- Гуревич Л.Л. К интерпретации пенджикентских "капелл" // Тезисы докладов конференции «Культурные взаимосвязи народов Средней Азии и Кавказа с окружающим миром в древности и средневековье». М., 1981.
- Гуревич Л.В. К интерпретации пенджикентских «капелл» // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. М.: Наука, 1990.
- Давыдов С.С. Декорация средневекового интерьера Средней Азии и его реставрация // САУ. 1981. №9.
- Давыдов С.С. Этюд по иконографии самаркандских пейзажей XIV-XV вв. // Изобразительное и прикладное искусство. Культура Среднего Востока. Ташкент: Фан, 1990.
- Дандамаев М.А., Луконин В.Г. Культура и экономика Древнего Ирана. М., 1980.
- Денике Б.П. Изображение фантастических зверей в термезской декорации // Искусство Средней Азии. М., 1930.
- Денике Б.П. Живопись Ирана. М.: Искусство, 1938.
- Джаббаров И., Дресвянская Г. Духи, святые, боги Средней Азии. Ташкент: Узбекистон, 1993.
- Дорошенко Е. А. Зороастрийцы в Иране. М.: Наука, 1982.
- Дрезден М. Мифология древнего Ирана / Пер. с англ. языка. И.М. Стеблин-Каменского // Мифологии древнего мира / Под ред. В. Якобсона. М.: Наука, 1977.
- Дьяконов М.М. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии, КСИИМК. Вып. 10, 1951.
- Дьяконов М.М. Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии // Живопись древнего Пянджикента. М., 1954.

- Жилина А.Н.** Традиционные поселения и жилище узбеков Южного Казахстана//Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1982.
- Жўраев М., Холмухамедов Қ.** Етти икклимдаги “етти” лар. Тошкент: Фан, 1989
- Захидов П.** Самаркандская школа зодчих. Ташкент: Фан, 1965.
- Зохидов П.Ш.** Меъмор олами. Тошкент, 1996.
- Иванов А.А.** О бронзовых изделиях XIV в из мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви//Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье. М.: Наука, 1981.
- Игнатенко А.А.** В поисках счастья. М.: Мысль, 1989.
- Иностранцев К.А.** Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской Персии. Приметы и поверья//ЗВО. XVIII. СПб., 1908.
- Иностранцев К.А.** Сасанидские этюды. СПб., 1909.
- Ирисов А.** Абу Али ибн Сино. Ташкент: Фан, 1980.
- Исаков А.** Цитадель древнего Панджикента. Душанбе: Дониш, 1978.
- Исмаилова Э.М.** Искусство оформления Среднеазиатской рукописной книги. XVIII-XIX вв. Ташкент: Фан, 1982.
- История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века.** Л., 1958.
- История народов Узбекистана (ИНУ),** Ташкент: Изд-во АНРУз. Т.1, 1950.
- Карцев В.Н.** Зодчество Афганистана М.: Стройиздат, 1986.
- Кисляков Н.А.** Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахио-Боло, М.-Л., 1936.
- Кисляков Н.А.** Семья и брак у таджиков. По материалам конца XIX начала XX века. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959.
- Кожемяко П.Н.** Раскопки жилищ горожан X-XII вв. на Краснореченском городище // Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. Фрунзе, 1967.
- Кожемяко П.Н.** Изучение памятников средневековой Киргизии // Средневековые города Средней Азии и Казахстана. Л., 1970.
- Комилов Н.** Нажмиддин Кубро. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
- Комилов Н.** Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент: Ёзувчи, 1996.
- Костров П.И.** Исследование, опыт реконструкции и консервации живописи и скульптуры древнего Пянджикента // Скульптура и живопись древнего Пянджикента, М. 1959.
- Кочнев Б.Д.** Средневековые загородные культовые сооружения Средней Азии. Ташкент: Фан, 1976.
- Крамер С.П.** История начинается в Шумере. М., 1965.
- Крачковский И.Ю.** Арабские географы и путешественники // Изб.РГОИ. 1937. №5.
- Крюков К.С., Салахитдинов Н., Ртвеладзе Л.Л.** Новые данные о мавзолее Закарии Варрана //САУ. 1976. №3.
- Кызласов Л.Р.** Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 гг.//Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1959. Т.11.
- Қорабоев У.** Нажмиддин Кубро ва унинг латоиф назарияси//Сино, 2001. 1-сон.
- Лавров В.А.** Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950.
- Левина В.А., Овезов Д. М., Пугаченкова Г.А.** Архитектура туркменского народного жилища // ТЮТАКЭ. Т. III. М., 1953.
- Литвинский Б.А.** Кангюский-сарматский фанр//К историко-культурным связям племен южной России и Средней Азии. Душанбе, 1968.
- Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И.** Аджина-Тепа. М.: Искусство, 1971.
- Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И.** Раскопки на Аджина-Тепе и Кафир-кале в 1970г.//АРТ. Вып. XVI. М.: Наука, 1975.
- Литвинский Б.А.** Памирская космология // Страны и народы Востока. Вып. XVI. М.: Наука, 1975.
- Литвинский Б.А.** Семантика древних верований и обрядов памирцев //Средняя Азия и её соседи в древности и средневековье. М.: Наука, 1981.
- Литвинский Б.А., Седов А.В.** Тепай-шах. Культура и связи кушанской Бактрии. М.: Наука, 1983.
- Литвинский Б.А., Соловьев В.С.** Средневековая культура Тохаристана. М.: Наука, 1985.

- Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана. М.: Искусство, 1969.
- Лунина С.Б. Жилой дом XII-начала XIII в. на городище Султан-кала // Средневековые города Средней Азии и Казахстана. Л., 1970.
- Лунина С.Б. Изучение жилых домов Мерва X-начала XIII в. // Культура Туркмении в средние века. Труды ЮТАКЭ, Т. XVII. Ашхабад, 1980.
- Манакова В.Н. Художественная культура народного жилища Узбекистана. Ташкент.: Изд-во Гафура Гуляма, 1990.
- Мандельштам А.М. Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА. 1968. № 145.
- Мамаджанова С., Мукимов Р. Энциклопедия памятников средневекового зодчества Таджикистана. Душанбе, 1993.
- Маньковская Л.Ю. Архитектурные памятники Кашкадарьи. Ташкент: Ўзбекистон, 1971.
- Маньковская Л.Ю. Новое об архитектурном наследии Хорезмской области // САУ. 1978. №12.
- Маньковская Л.Ю. Новое об архитектурном наследии Кашкадарьинской области // САУ. 1979. №1.
- Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX-XX). Ташкент: Фан, 1980.
- Массон В.М., Сариниди В.И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М., 1973.
- Мец А. Мусульманский ренессанс. Перевод с немецкого языка и предисловие Д.Е. Бертельса. М., 1966.
- Мирбабаев А.О. Из истории учебных заведений эпохи Абу Али ибн Сино // Абу Али ибн Сино и его эпоха. Душанбе, 1980.
- Мкртычев Т.К. Терракотовые архитектурные модели Ферганы // САУ. 1988. № 7.
- Мифы народов мира (МНМ). В двух томах. Т.1. М., 1980.
- Моногарова Л.Ф. Материалы по этнографии язгулемцев // Среднеазиатский этнографический сборник, Вып 2. М., 1959.
- Мошкова В.Г. Ковры народов Средней Азии конца XIX-начала XX в. Ташкент: Фан, 1970.
- Мукимов Р.С., Мамаджанова С.М. Зодчество Таджикистана. Душанбе: Маориф, 1990.
- Мухиддинов И. Стенные росписи жилищ в селении Ягид. (Дарваз) и связанные с ними поверья и представления // Советская этнография. 1964. №2.
- Мухиддинов И. Земледелие памирских таджиков Вахана и Ишкашима. М.: Наука, 1975.
- Мухиддинов И. Обычай и обряды памирских таджиков, связанные с жилищем. Конец XIX - начало XX вв./Материалы к историко-этнографическому атласу народов Средней Азии и Казахстана//СЭ. 1982. №2.
- Мухиддинов И.М. Обычай и обряды, связанные со строительством жилища у припамирских народностей в XIX – начале XX в.// Этнография Таджикистана. Душанбе: Дониш, 1985.
- Мухтаров А. Резьба по дереву в долине Зеравшана. М., 1966.
- Мухтаров А. Позднесредневековый Балх. Душанбе, 1980.
- Назилов Д.А. Архитектура горных районов Узбекистана. Ташкент: Фан, 1984.
- Назилов Д.А. Некоторые черты архитектуры старого Ашга // АСУ. 1986. №5.
- Назилов Д.А. Камнерезы села Газган // Декоративное искусство. 1989. №5.
- Назилов Д.А. К вопросу реконструкции росписей афрасиабского дворца // Санъат. 1999. 3-сон. Ушбу мақола ўзбек ва инглиз тилларида ҳам шу журналда чоп этилган.
- Назилов Д.А. Зодчество горных районов Средней Азии. Ташкент, 1999.
- Назилов Д.А. Вариант реконструкции интерьера тронного зала афрасиабского дворца в Самарканде // ТошДТУ хабарлари. 2000. 1-сон.
- Назилов Д.А. Мастера школ горного зодчества Средней Азии. Ташкент, 2001.
- Назилов Д.А. Реконструкция мечети Чорустун в Термезе // Санъат. 2003. 3-сон. (рус, ўзбек, инглиз тилларида).
- Народы Передней Азии (НПА). М., 1957.
- Народы Средней Азии и Казахстана (НСАК). Казахи. М., 1963.
- Неглинская М.А. Художественные особенности сюжетной живописи буддийского культового центра Кара-тепе // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. М.: Наука, 1990.

- Немцева Н.Б. Раннесредневековая усадьба и замок у городища Бабатаге на юге Узбекистана // Античные и раннесредневековые древности Южного Узбекистана. Ташкент: Фан, 1989.
- Немцева Н.Б., Сапаров Н.Ж. Банный комплекс Рабати Малика // Узбекистон моддий маданияти тарихи. Ташкент: Фан, 2002. 33-сон.
- Немцева Н.Б. Ханака Сайф ад-дина Бахарзи в Бухаре. Бухара, 2003.
- Некрасова Е.Г., Шрайбер Ф.И. Новые данные о мавзолеях Шабурган-ата и Абдурахман-вали // АСУ. 1990. №2
- Негматов Н.Н. Исследования в Северном Таджикистане в 1970 г. // АРТ. Вып. 10. М., 1973.
- Негматов Н.И. К проблеме компактных селений Уструшаны и Ходжентской области в средние века // МКТ. Душанбе: Дониш, 1978.
- Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XV вв) М.: Наука, 1976.
- Никитин А.Б. Христианство в Центральной Азии (древность и средневековье) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. М.: Наука, 1984.
- Никитин Г.Н. Живописное убранство мавзолея Гур-Эмир // Материалы и исследования по истории и реставрации архитектурных памятников Узбекистана. Ташкент, 1967.
- Николаева Н.С. Художественная культура Японии XVI столетия. М.: Искусство, 1986.
- Нильсен В.А. Монументальная архитектура бухарского оазиса. Ташкент: Фан, 1956.
- Нильсен В.А. Архитектура Средней Азии V-VIII вв. Ташкент: Фан, 1966.
- Нильсен В.А., Манакоева В.И. Архитектурный декор памятников Узбекистана. Л., 1974.
- Нильсен В.А., Гаузен А.В. Архитектурные памятники Ура-Тюбе // АСУ. 1989. №2.
- Нозилов Д.А. Халқ меъморчилиги. Тошкент: Фан, 1982.
- Нозилов Д.А. Накшларда куйланган орзу // Фан ва турмуш. 1986. 12-сон.
- Нозилов Д.А. Маскан, амалий санъат буюмлари, ип-газлама маҳсулотларидаги тасвирларда композиция ўрни // Ёшларнинг изланишлари ва ишлаб чиқаришнинг истикболи. Илмий мақолалар тўплами. II қисм. Тошкент. ТошДТУ, 1995.
- Нозилов Д.А. Уста усталар ҳақида дилкаш киссалар. Тошкент: Фан, 1996.
- Нозилов Д.А. Ўрта Осиё дизайни тарихидан. Тошкент: Узбекистон, 1998.
- Нозилов Д.А. Марказий Осиё меъморчилигида хона билан боғлиқ рамзий урф-одатлар. // Вестник ТошДТУ. Хабарлар. Тошкент, 2002. 4-сон.
- Нозилов Д.А. Термиз шохлар саройи ички кўринишини қайта тиклаш // Мозийдан садо. 2003. 2-сон. (Ўзбек, рус, англиз тилларида).
- Ноткин И.И. Структурно-генетическая концепция архитектурного пространства // САУ. 1981. №10.
- Ноткин И.И. Синусоида гармонизирует пространство // Архитектура и строительство Узбекистана. 1985. №11.
- Орлов М.А. К вопросу о реконструкции дворца Хорезмшахов III в. н.э. Топрак-кала // ИАН СИФ. 1950. т. VII. №4.
- Памятники архитектуры Туркменистана (ПАТ). Л.: Стройиздат, 1974.
- Пардаева Р.У. Малоизвестные памятники сельской архитектуры Бухарской области // САУ. 1976. №5.
- Пешерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. М.-Л., 1959.
- Пешерова Е.М. Некоторые сведения о таджикском жилище привахских районов // Этнография Таджикистана. Душанбе: Дониш, 1985.
- Пидаев Ш.Р. Хозяйственно-жилой комплекс XI-начала XIII веков на городище Старого Термеза // АСУ. 1986. №11
- Пидаев Ш.Р., Аршавская З.А. Караван-сарай Хатынрабат // АСУ. 1986. №2-3.
- Пилявский В.И. Сырцовые сооружения древнего Мерва // СИНТАА ХИС. Вып. 8. М-1947.
- Пилявский В.И. Архитектура древнего Мерва // НТЛИСИ. Вып. 10. М., 1950.
- Пугаченкова Г.А. Архитектурные памятники Нисы // Груды ЮТАКЭ. т. 1. Ашхабад, 1949.
- Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., 1958.
- Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана.

Ташкент, 1960.

Пугаченкова Г.А. Мавзолей Араб – ата // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. 2. Ташкент: Фан, 1963.2

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. М.: Искусство, 1965.

Пугаченкова Г.А. Искусство Туркменистана. М.: Искусство, 1967.

Пугаченкова Г.А. Скульптура Халчаяна. М.: Искусство, 1971.

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Самаркандские очажки. Из истории искусства Великого города.

Ташкент: Изд-во. Литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1972.

Пугаченкова Г.А. К архитектурной типологии в зодчестве Бактрии и Восточной Парфии // ВДИ. 1973. №1.

Пугаченкова Г.А. К познанию античной и раннесредневековой архитектуры Северного Афганистана. Древняя Бактрия // Материалы Советско-Афганской экспедиции 1963-1973 гг. М., 1976.

Пугаченкова Г.А. Искусство Бактрии эпохи Кушан. М.: Искусство, 1979.

Пугаченкова Г.А., Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. М.: Изобразительное искусство, 1979.

Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусства Средней Азии. М.: Искусство, 1982.

Пугаченкова Г.А. Из художественной сокровищницы Среднего Востока. Ташкент, 1987.

Пугаченкова Г.А., Ргвеладзе Э.В. Северная Бактрия-Тохаристан. Ташкент: Фан, 1990

Пугаченкова Г.А. Интерпретация одного из персонажей на биянайманском оссуарии // ИМКУ. Вып. 27, Самарканд: Регистан, 1996.

Пулатов Х.Ш. Планировочная структура народного жилья Ташкентской области // САУ. 1971. № 9.

Пулатов З.Ш., Пулатов Х.Ш. Этические аспекты жилой среды в народной архитектуре Узбекистана // Вопросы теории и истории архитектуры Узбекистана. Вып. 150. Ташкент, 1975.

Пулатов Х.Ш. Из гражданского зодчества Ташкента // АСУ. 1976. № 6.

Пулатов Х.Ш. Этапы развития старого Ташкента // Архитектура и строительство Узбекистана. 1983. № 8.

Путинцева Т.А. Следы ведут в пески Аравии. М.: Наука, 1984.

Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. М., 1971.

Рапопорт Ю.А. К вопросу о дионисийском культе в священном дворце Тупрак-кала. Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978.

Распопова В.И. Один из базаров Пянджикента VII-VIII вв // Страны и народы Востока. Вып. X. М., 1961.

Распопова В.И. К вопросу о специфике города и сельских поселений раннесредневекового Согда // УСА. 1979. Вып. 4.

Ратия Ш.Е. Мечеть Биби-Ханым. М., 1950.

Рахимов Р.Р. “Мужские дома” в традиционной культуре таджиков. Л.: Наука, 1990.

Рахмонов Ш.А. Тавка. Тошкент, 2001.

Ремпель Л.И. Архитектурный орнамент Узбекистана. История развития и теория построения. Ташкент, 1961.

Ремпель Л.И. Цепь времен. Ташкент: Изд-во литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1987.

Ргвеладзе Э.В., Аршавская З.А., Абдуллаев К.А. Древнейшая многоколонная мечеть Средней Азии // САУ. 1979. № 6.

Ргвеладзе Э.В. Новые материалы из Чаганиана // АСУ. 1982. №6.

Ргвеладзе Э.В. Великий шёлковый путь. Ташкент. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” 1999.

Рузиев М. Резное дерево Чорку. Душанбе: Дониш, 1975.

Русанов Д. Градостроительная культура Кампыртепа эпохи кушан // МТЭ. Ташкент. 2000. Вып. 1.

Проблемы востоковедения. 1960. №5.

Савицкий И.В. Резьба по дереву. Народное прикладное искусство каракалпаков. Ташкент: Фан, 1965.

Сагдуллаев В.С. Архитектура древнебактрийских усадеб // САУ. 1981. №6.

Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. Ташкент: Фан, 1987.

Садоков Р.Л. Музыкальная культура древнего Хорезма. М., 1970.

Сазонова М.В. К этнографии узбеков южного Хорезма // Археологические и этнографические работы

- Хорезмской экспедиции. 1945-1948 гг., т. I. М., 1952.
- Сарианиди В.И.** Древние земледельцы Афганистана. М.: Наука, 1977.
- Сенигова Т.Н.** Иконографическое изображение из Тараза // Известия АН КазССР. Сер. общ. наук. №3(14).
- Смагулов Е., Туякбаев М.** Археологические исследования городища Сидак // Известия национальной Академии наук Республики Казахстан. Алматы: НИЦ «Фылым», 2003
- Смирнова О.И.** Очерки из истории Согда. М., 1970.
- Снесарев Т.П.** Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969.
- Ставиский Б.Я.** Некоторые вопросы истории буддизма в Средней Азии. Из итогов раскопок Каратепе – буддийского пещерного монастыря в Старом Термезе // Доклады по этнографии. Вып. 1(4). Л., 1965.
- Ставиский Б.Я.** Между Памиром и Каспием. М., 1966.
- Ставиский Б.Я.** Работы на Кара-тепе в 1970-1971 гг. Каратепе. Вып. III. М., 1972.
- Стеблин-Каменский И. М.** Повседневная и ритуальная пища Ваханцев // Страны и народы Востока. М., 1975.
- Стеблин-Каминский И.М.** “Четыре стороны” в Авесте (1994) Эрмитажные чтения 1986-1994 годов памяти В.Г. Луконина. СПб., 1995.
- Степанянц М.Т.** Философские аспекты суфизма. М.: Наука, 1987.
- Струве В.В.,** Истар-Исольда в древне-восточной мифологии «Тристан и Исольда». Л., 1932.
- Сулейманов Р.Х.** Храмовый комплекс Еркурган, предварительные результаты изучения // Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент: Фан, 1987.
- Сулейманов Р.Х.** Древний Нахшаб. Ташкент: Фан, 2000.
- Сулгонмурод Олим.** Ишқ, ошиқ ва маъшук. Тошкент: Фан, 1992.
- Сухарева О.А.** Бухара XIX - начала XX в. М., 1966.
- Сухарева О.А.** Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М.: Наука, 1975.
- Сухарева О.А.** Квартальная община позднефеодального города Бухары. М., 1976.
- Сычева Н.С., Сычев В.Л.** К проблеме семантики изобразительных мотивов на Кара-тепе // Буддийские памятники Каратепе в Старом Термезе. М.: Наука, 1982.
- Ташходжаев Ш.С.** Художественная поливная керамика Самарканда IX-начала XIII вв. Ташкент: Фан, 1967.
- Ташходжаев Ш.С.** Самаркандский жилой дом IX-X вв. // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 13. Ташкент, 1977.
- Термизий.** Форсчадан Чустий ва Эшбой Пардаев таржимаси. Тошкент, 1979.
- Терновский В.Н.** Ибн Сина. М., 1969.
- Тизенгаузен В.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. СПб, 1884.
- Токарев С.А.** К вопросу о назначении женских изображений эпохи палеолита // СА. 1961. № 2.
- Токарев С.А.** Ранние формы религии. М.: Наука, 1964.
- Толстов С.П.** Древний Хорезм. М., 1948.
- Топрак-кала.** Дворец. ТХАЭЭ. XIV М.: Наука, 1984.
- Троицкая А.Я.** Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана // СЭ. 1935. № 6.
- Турғунов Б.** Қадимий Чағониён тупроғида маданият излари / Чағониён тарихи. Тошкент, 2002.
- Туякбаева Б.Т.** Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. Алма-Ата, 1989.
- Тўхтиев И.** “Минг уйлар”нинг архитектураси ва санъати. Тошкент: Фан, 1984.
- Уралов А.** Гражданское зодчество средневековой Центральной Азии. Автореф. дисс. докт. архитектуры. Ташкент, 1998.
- Уралов Л.** Бани-хаммом в зодчестве Центральной Азии. Самарканд, 2002.
- Уринбаева М.Б.** Традиции и преемственность интерьера жилых домов в Узбекистане. Ташкент, 1992.
- Ўролов А.** Халқ хаммомлари. Тошкент: Фан, 1987.

- Ўролов А.С. Ўтмишдаги даволаш ва шифобахш муассасалар. Тошкент: Фан, 1990.
- Уваров А.С. Христианская символика, Ч. 1. М., 1908.
- Умерова Ф.Ф. Орнамент и райская топография в исламских мавзолеях(к вопросу об исламских прототипах в исламской архитектуре)//Архитектурное наследство. 1999, №43.
- Филанович М.И. К типологии раннесредневековых святилищ огня Согда и Чача //Городская культура Бактрии – Тохаристана и Согда. Ташкент: Фан, 1987.
- Фрай Ричард. Наследие Ирана. Инглиз тилидан В. А. Лившиц ва Е. В. Зеймаль таржимаси. М.: Наука, 1971.
- Ҳамиджанова М.А. Материальная культура матчинцев до и после переселения на вновь орошенные земли. Душанбе, 1974.
- Хмельницкий С. Ходжа Машад. Gamalun. Берлин-Рига, 2001.
- Ходжаева С.Ш. О некоторых квартальных мечетях Ташкента // САУ. 1974. № 9.
- Чекаева Р.У. Малоизвестные и неизвестные архитектурные памятники Бухарского оазиса //АСУ. 1983. №5
- Чехович О.Д. Самаркандские документы XV – XVI вв. // (о владениях Ходжа Ахрара в Средней Азии и Афганистане) Факсимиле, критический текст, перевод, введение, примечания и указатели. М., 1974.
- Ширинов Т. Алтари огня из храма Джаркутана – памятника эпохи развитой бронзы юга Узбекистана // ИМКУ. Вып. 23. Ташкент: Фан, 1990.
- Шишкин В.А. Некоторые итоги работ Узбекстанской археологической экспедиции (1947-1953гг.), ТИИА, Вып. VIII. Ташкент 1956.
- Шишкин В.А. Варахша. М., 1963.
- Шишкина Г.В. Глазурованная керамика Согда. Ташкент: Фан, 1979.
- Шлоберже Д. Эллинизированный Восток. М.,1985.
- Шкода Б.В. Пянджикентские храмы и проблема религии Согда (V-VIII вв). Автореф. дисс... канд. истор. наук. Л., 1986.
- Шкондина И.В. Влияние солнечной инсоляции на среднеазиатский архитектурный декор // АСУ. 1984. №2.
- Шукуров Ш.М. К анализу принципов иконографии в изобразительном искусстве Средней Азии // Средняя Азия в древности и средневековье. М.: Наука, 1977.
- Шукуров Ш.М. “Шахнаме” Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. М., 1983.
- Шукуров Ш.М. Искусство средневекового Ирана. М.: Наука, 1989.
- Шукуров Ш.М. “Охота за смыслом” в искусстве Ирана // Сад одного цветка. М., 1991.
- Юсупова М.А. Изображения живых существ в декоре мусульманского зодчества Бухары // Узбекистон архитектура ва қурилиши. 1997, 1-2-сонлар.
- Юсупова М.А. Изображения живых существ в декоре мусульманского зодчества Центральной Азии // Узбекистон санъатшунослиги муаммолари. Тошкент: Фан, 1997 а.
- Юсупова М.А. Архитектура суфийских обитателей Бухары // “Узбекистонда ижтимоий фанлар” 1998, №4-5.
- Ягодин В.Н., Никитина А.Б., Кошеленко Г.А. Хорезм // Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М., 1985.
- Якубов Ю. Паргар в VII-VIII веках нашей эры. Душанбе: Дониш, 1979.
- Якубов Ю. О работах Верхнезеравшанского отряда в 1976 г.//АРТ. Вып. 16. Душанбе: Дониш, 1982.
- Якубов Ю. Раннесредневековые сельские поселения Горного Согда. Душанбе: Дониш, 1988.
- Якубов Ю. Работы верхнезеравшанского археологического отряда в поселении Наврузшах в 1984г. // АРТ. Вып. 24 (1984г.). Душанбе: Дониш, 1993.
- Якубовский А.Ю. Развалины Ургенча // Известия ГАИМК. Т. VI. Вып. 2. Л., 1930.
- Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // ТСТАЭ. Т. I. М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
- Якубовский А.Ю. Древний Пянджикент // По следам древних культур. М., 1951.
- Alexandre Papadopondo. Islamische Kunst Herder Treiburg Based Wien, 1982.

Boyce M. The Fire-temples of Kerman//Acta Orientalia. T. XXX. Copengagen, 1966.

Boyce M. On the Sacred Fires of the Zoroastrians – BSOAS. 1967. T. 31. 4. 2.

Bude E.A.W. Amulets and Nalismsans. N.Y., 1968.

Gabriel A. Die Religiose Welt des Iran. Wien – Koln, 1974.

Kramrisch S. The Temple as Purusa – Studies in Indian Temple Architecture. Ed. By Pramod Chandra. New Delhi, 1975.

Litvinsky B.A. Outline history of Buddhism in Central Asia. Moscow, 1968.

Wilber D. Iran Past and Present. Newdersey, 1967.

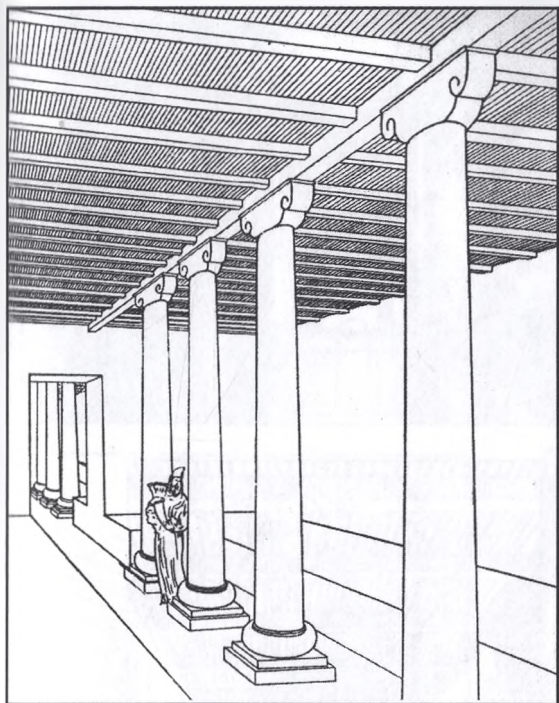

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

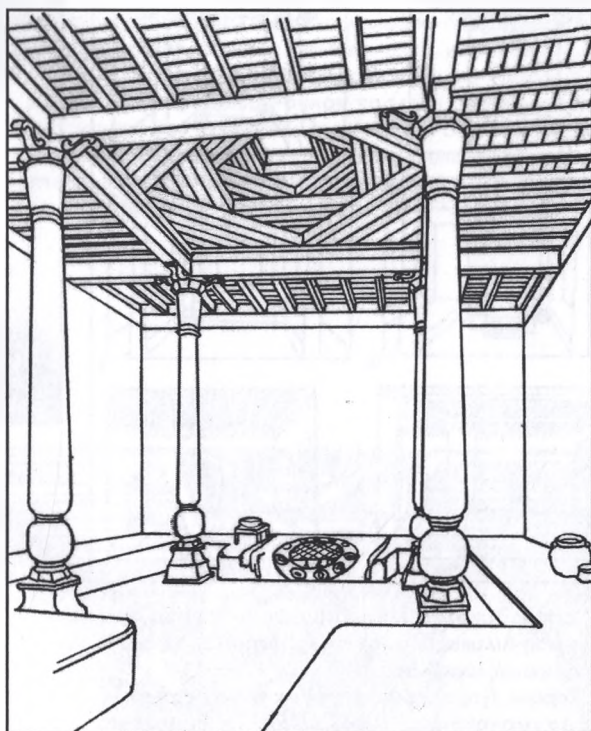
- АН - Архитектурное наследство.
АРТ - Археологические работы в Таджикистане.
АСУ - Архитектура и строительство Узбекистана.
ВДИ - Вестник древней истории.
ВИА - Всеобщая история архитектуры.
ЗВО - Записки Восточного отделения Русского археологического общества.
ИАНСИФ - Известия Академии наук СССР, серия истории и философии.
Из.ГАИМК - Известия Государственной академии истории материальной культуры.
ИЗУ - Искусство зодчих Узбекистана.
ИМКУ - История материальной культуры Узбекистана.
КСИЭ - Краткие сообщения института этнографии.
ЛЮИВ АН СССР - Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР.
МАИТ - Материалы по археологии и истории Таджикистана.
МНМ - Мифы народов мира.
МИТТ - Материалы по истории туркмен и Туркмении.
МКТ - Материальная культура Таджикистана.
МТЭ - Материалы Тохаристанской экспедиции.
МХЭ - Материалы Хорезмской экспедиции.
НПА - Народы Передней Азии.
НСАК - Народы Средней Азии и Казахстана.
НТЛИСИ - Научные труды Ленинградского инженерно - строительного института.
РГО - Русское географическое общество.
СИИТАЛХИС - Сообщения Института истории и теории архитектуры Академии архитектуры СССР.
САУ - Строительство и архитектура Узбекистана.
ТИИА - Труды Института истории и археологии Академии наук Узбекистана.
ТОВЭ - Труды отдела Востока государственного Эрмитажа.
ТошДТУ - Тошкент давлат техника университети.
ТПЭ - Таджикско-Памирская экспедиция.
ТСТАЭ - Труды Согдийско - Таджикской археологической экспедиции.
ТХАЭЭ - Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.
ТЮТАКЭ - Труды Южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции Академии наук Туркменистана.
ЦГА - Центральный государственный архив.

РАСМЛАР

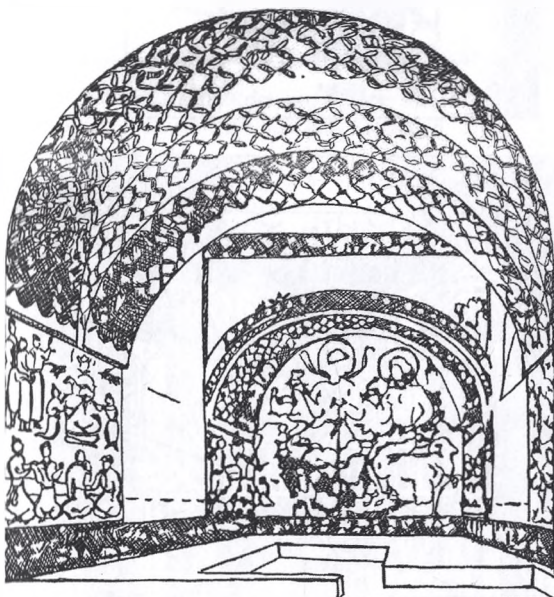

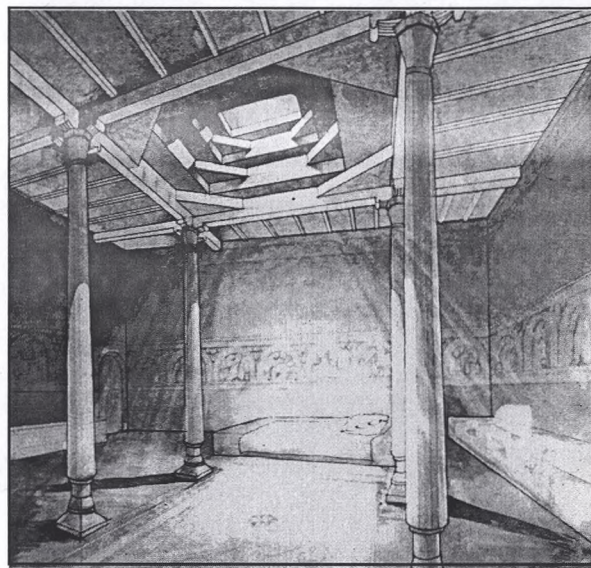
1-расм. Нисо. Томонлари тенг (квадрат) унинг хоналаридан бири ички кўриниши (Г. Пугаченкова реконструкцияси).

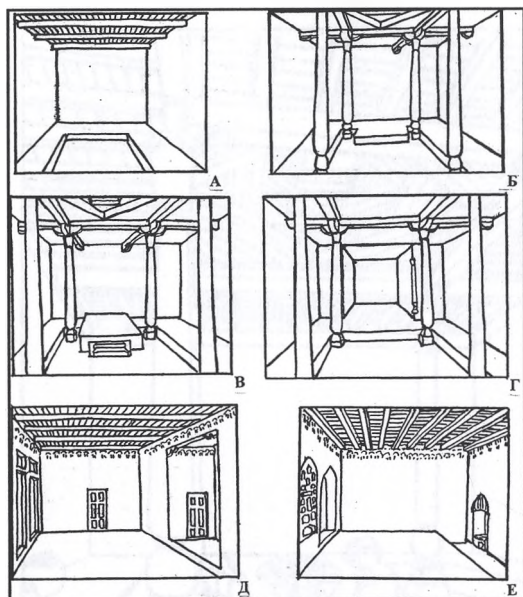
2-расм. Панжикент. Илк ўрта асрларда меҳмонхона ички кўриниши (В.Л. Воронина реконструкцияси).

3-расм. Панжикент. Илк ўрта асрларда хашаматли хонанинг шимол томондан кўриниши (Б.Я. Ставиский реконструкцияси).

4-расм. Қозоғистон. Қуируктепа шаҳарчаси. Хонадон ушининг асосий хонаси ички кўриниши (З. Шарғенова реконструкцияси).

5- расм. (схема) Марказии Осиё турар жой меъмorchилигида меҳмон кутадиған жоининг (шоҳнашин) шаклланиши.

А. Хоразм. Тупроқ қалъа 5- уй (илк ўрта асрлар).

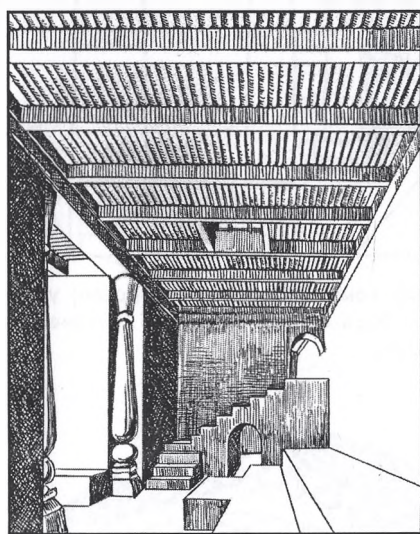
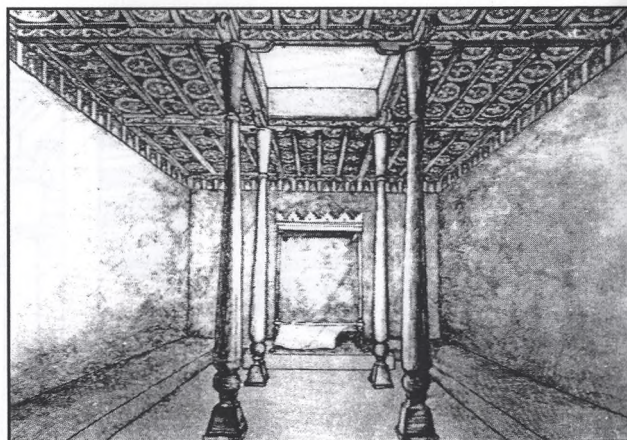
Б. Джумалактепа (Тоҳаристон) Панжикент (Суғд) кўшк интеръери. Унда тўрдаги супа кенгайтирилган (илк ўрта асрлар).¹

В. Тоҳаристон. Кофир қалъа. Унда супа кенгайтирилган ва атрофидагиларидан бироз кўтарилган. Чикиш зинаси ҳам мавжуд (ўрта асрлар).

Г. Тоҳаристон Кофир қалъа. Унда меҳмон кутадиған супа кенгайтирилган. Шоҳнашинга монанд бўлинма юзага келган (урта асрлар).

Д. Бухоро. Шоҳнашинли хона (XIX аср).

Е. Фарғона. Хона сатҳи юзаси чуқур иўлак билан пешгоҳ ва поёғоҳга ажратилган (XIX аср.) (Реконструкциялар ва чизмалар муаллиф томонидан ишланган).

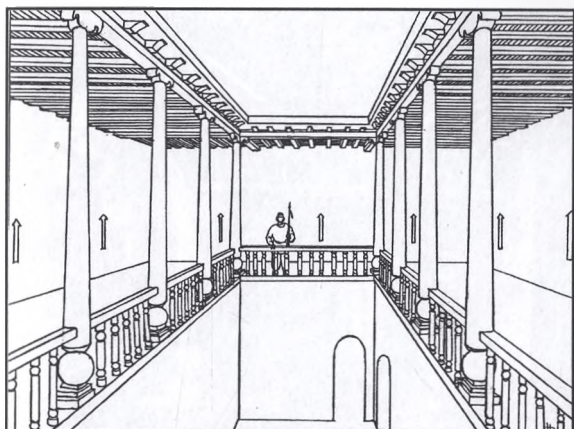

6-расм. Тоҳаристон. Жумалактепа кўшкни меҳмонхонасининг асосий хонаси ички кўриниши (В.А. Нильсен реконструкцияси).

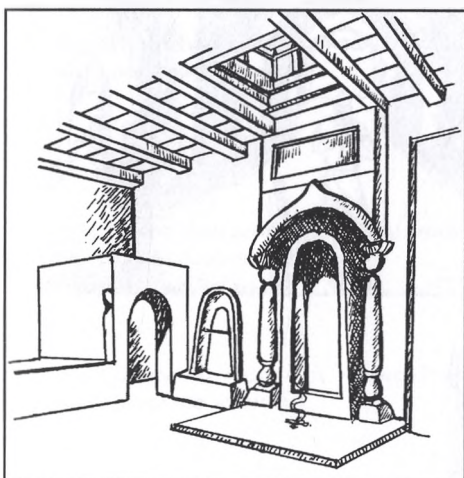
7-расм. Жумалактепа кўшкни. Далон, зина ва супалари билан кўриниши (V-VIII асрлар) (В. Нильсен реконструкциясидан нусха).

8-расм. Марв. Кичик Қиз қалъа (VI-VII асрлар). Катта ер эгалари уйи (кўшк) Кўшк тарҳини В.И. Пилявский улчаган ва чизган. Кўшк ички кўриниши реконструкцияси муаллиф томонидан ишланган.

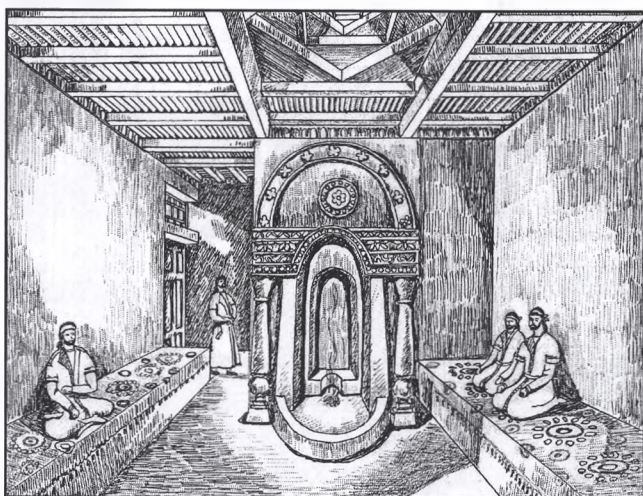

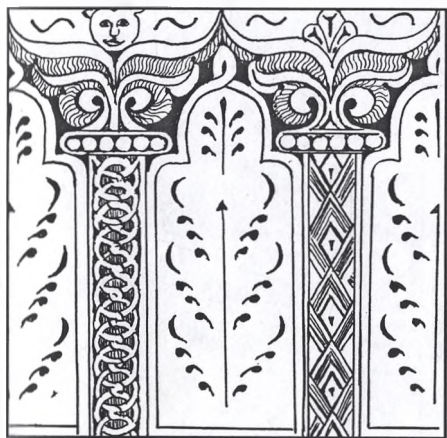
9-расм. Туркменистон. Бургут қалъа воҳасида VIII асрга оид кўшкнинг иккинчи қавати ички кўриниши Е.Е. Неразикнинг китобига мазкур қалъа иккинчи қавати "П" харфи шаклида девор билан ўралган. Биз ўз реконструкциямизда қалъанинг шу қисмини айвон шаклида бердик. Е.Е. Неразикнинг ўзи ҳам қалъанинг иккинчи қавати бўлган, деб тахмин қилади (Неразик Е.Е., 1966, 70-б.).

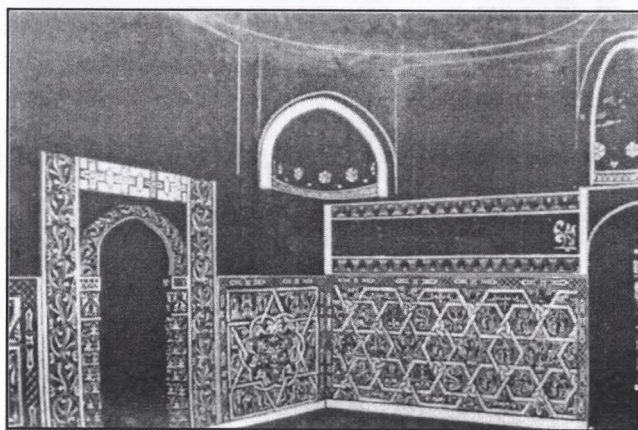
10-расм. Панжикент. Қадими турар жои. Мехробли хона ички кўриниши (В.А. Воронина реконструкцияси).

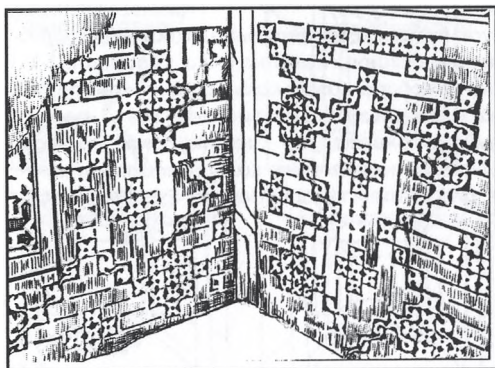
11-расм. Юқори Зарафшон. Кум тағ шаҳарчаси. Ибодатхона ички кўриниши. Ибодатхона тарҳи ва мехроб реконструкцияси Ю. Якубов томонидан ишланган. Мехробли хонанинг умумий кўриниши реконструкцияси муаллиф томонидан ишланган.

12-расм. Хутал. X – XI асрларга оид турар жои. Хона деворидаги нақш (Э. Ғуломов реконструкциясидан нусха).

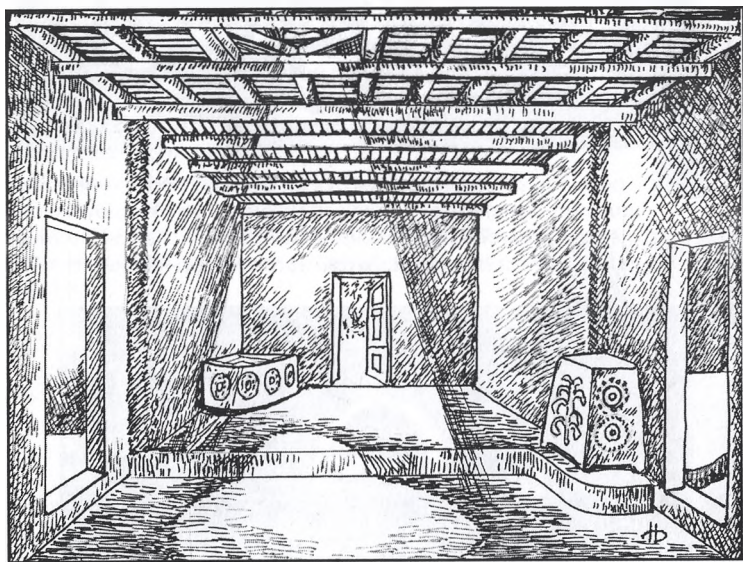
13-расм. Сайёд шаҳарчаси IX – XI асрлар. Гумбазли хона ички кўриниши (Э. Ғуломов реконструкцияси).

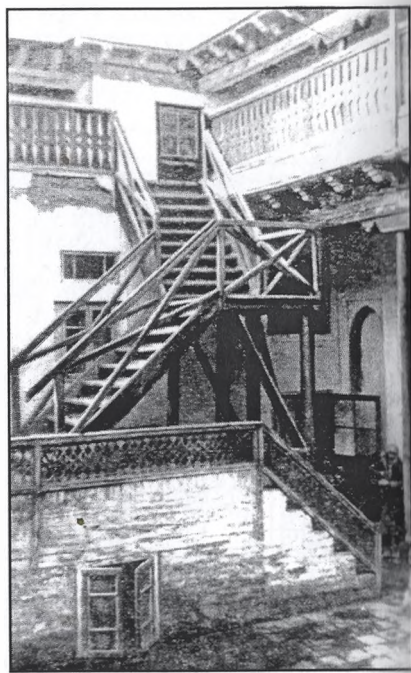
14-расм. Марв. X–XIII асрларга оид турар жойнинг шартли равишда белгиланган 7 – рақамли хона деворининг пастки қисми (С.Б. Лунина суратидан нусха).

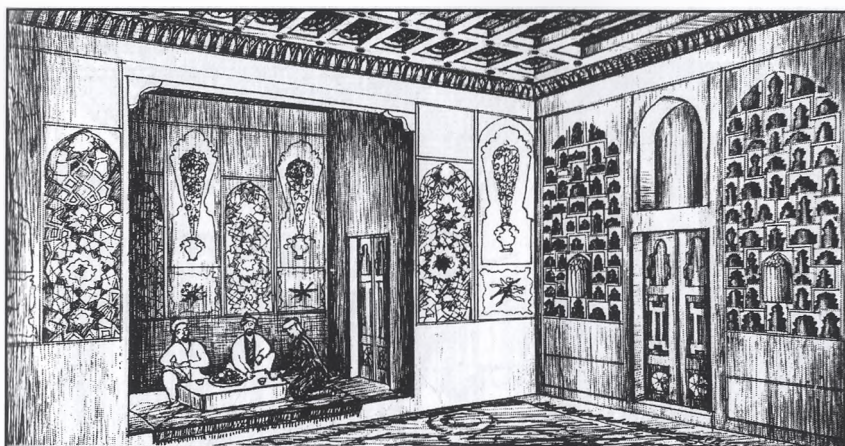
15-расм. Султон қалъа яқинида XI – XII асрларга оид икки қаватли уй. Уй тарҳи В.И. Плявский томонидан ўлчанган. Уй ички кўриниши реконструкциясини муаллиф ишлаган.

16-расм. Хоразм. Оқча – Гелин макони. Шартли равишда белгиланган 18 рақамли уй дахлиз кўриниши (тарх. Е.Е. Неразика тегишли, дахлиз кўриниши реконструкциясини муаллиф бажарган).

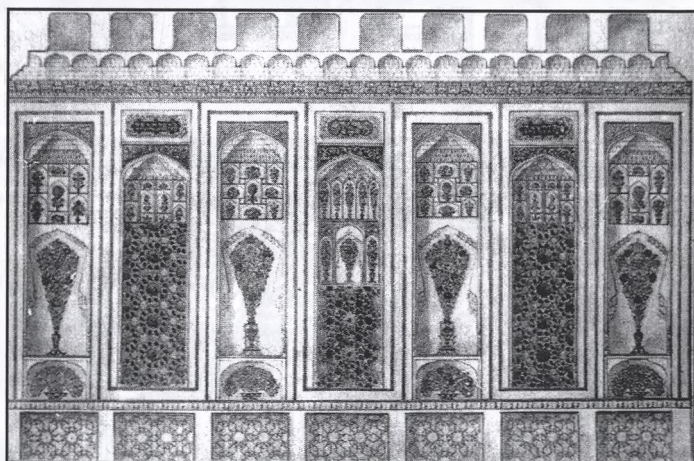

17-расм. Бухоро. Турар жой ҳовлиси (О.А.Сухарева фотоси).

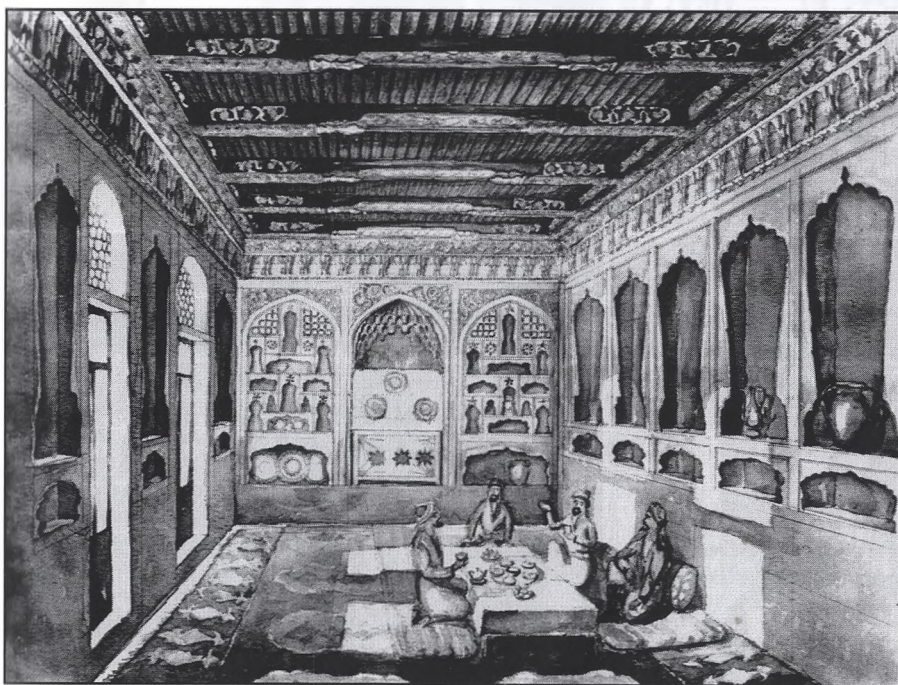

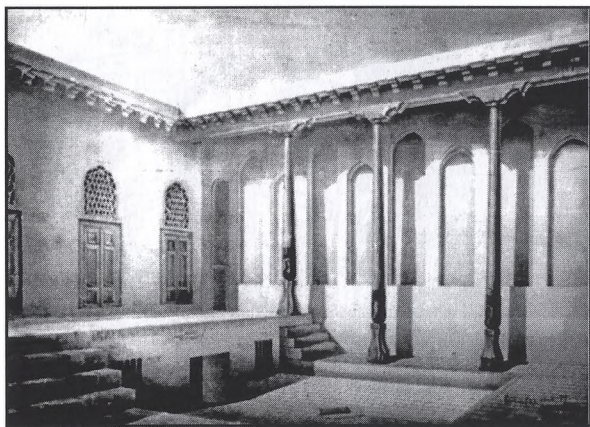
18-расм. Бухоро. Турар жои. Шохнашинли хона
кўриниши (муаллиф чизмаси).

19-расм. Бухоро. Ёзги хона деворидаги безак
(Л. Яблокова ўлчови ва чизмаси).

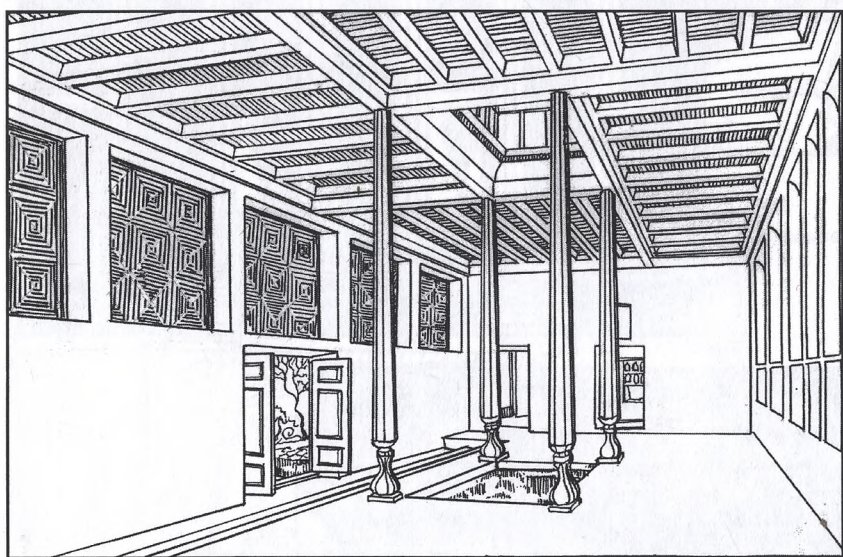
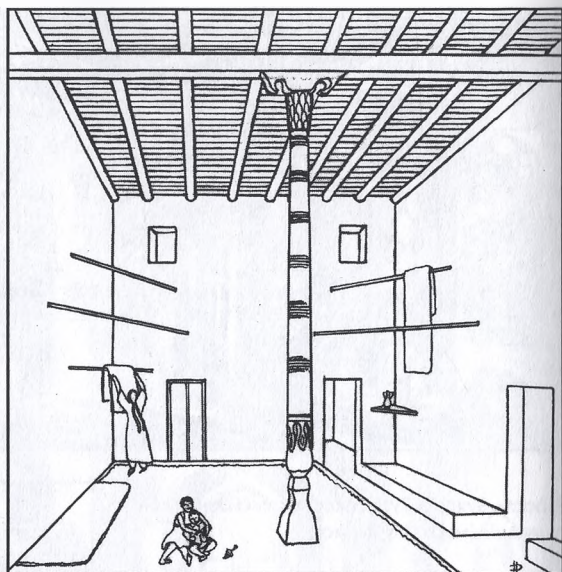

20-расм. Самарқанд. Турар жои. Мехмонхона
кўриниши (муаллиф чизмаси).

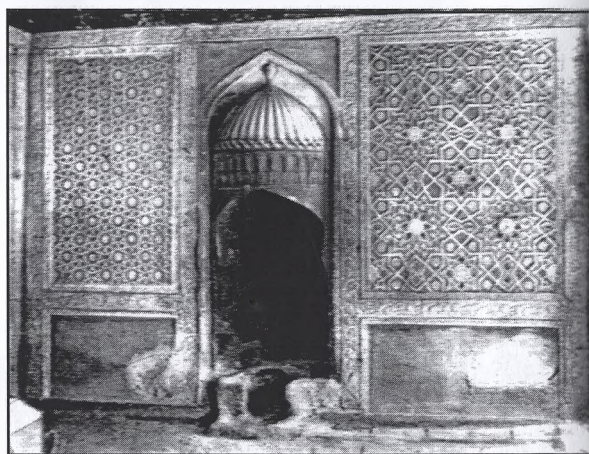
21-расм. Хива. Турар жой айвони (Д.А. Аскарлова, В. Талибов чизмаси).

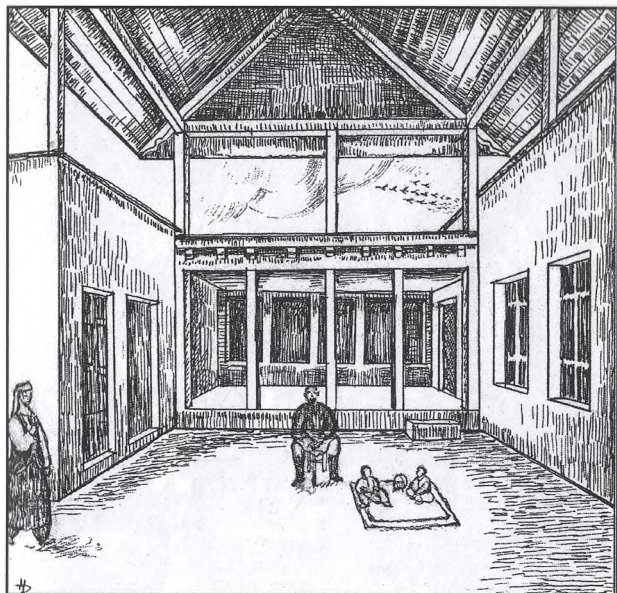
22-расм. Қорақалпоғистон. Хужайли шаҳри, Турар жойда хонага айлантирилган катта айвон (муаллиф чизмаси).

23-расм. Марғилон. "Қашқарча" услубда ёпилган ховли кўриниши. XIX аср ўртаси (В.Л. Воронина чизмасидан нусха).

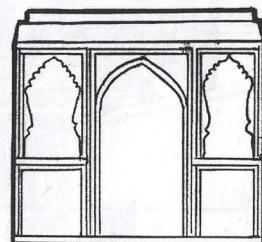
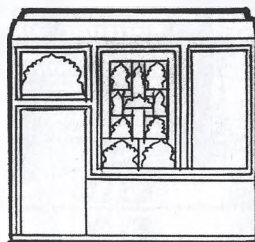
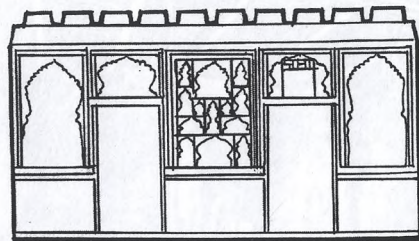
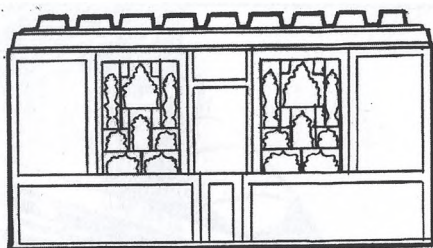
24-расм. Марғилон. Яшаш хонасида гўмбазлик мўри кўриниши. (1938-1939 йиллар фотосурати А.К. Писарчик мақоласидан олинди).

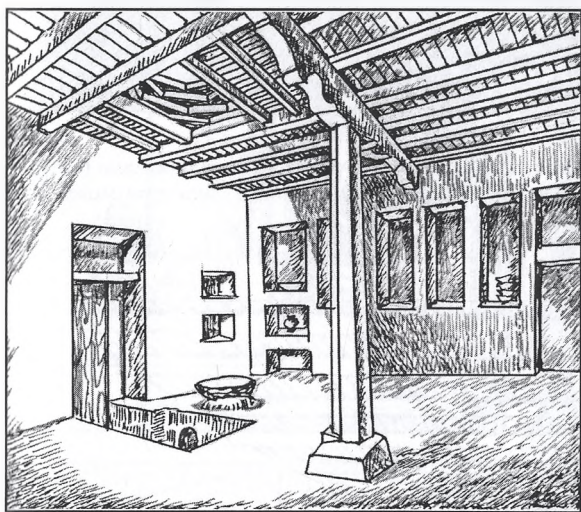
21	22
23	
	24

25-расм. Тошкент. Чиватой маҳалласи. Турар жой шийпони (муаллиф чизмаси).

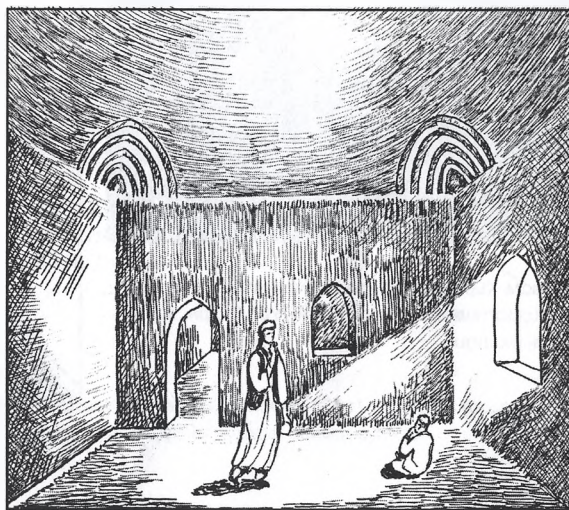

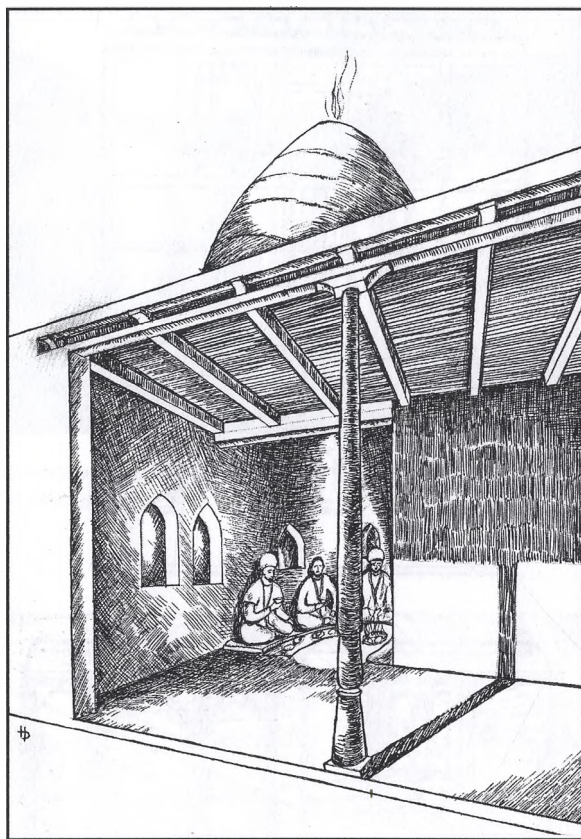
26-расм. Тошкент. Хона деворларини токчаларга тақсимлаш услуби (В.Н. Манакова чизмасидан нусха).

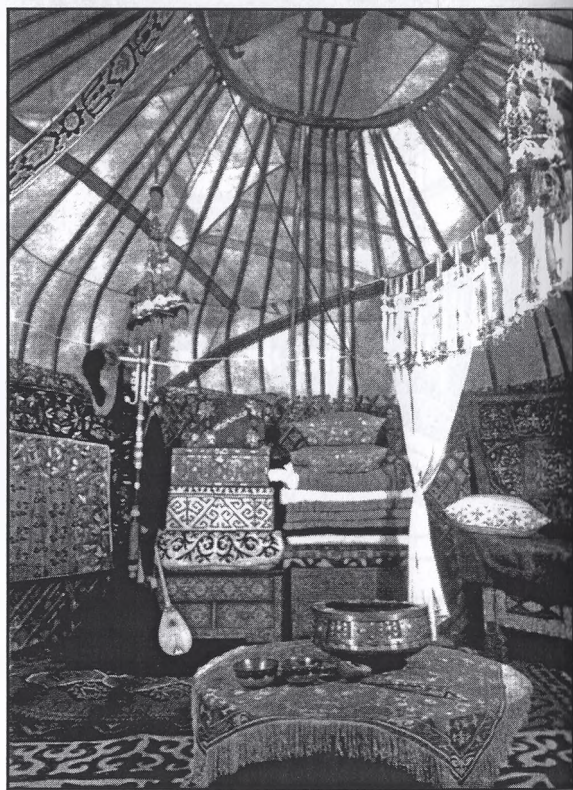
27-расм. Туркистон. Карнак қишлоғи XIX асрга оид турар жойнинг ички кўриниши (А. Корнаухова чизмасидан нусха).

28-расм. Серахс тумани. Икки хонаси гўмбазли турар жой (XX аср боши). (Тарҳ А.М. Жмүлюкинники. Уи ички кўриниши реконструкциясини муаллиф бажарган).

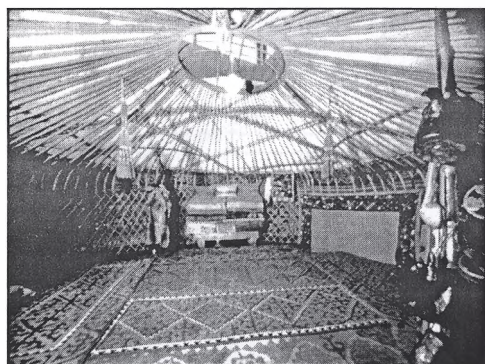

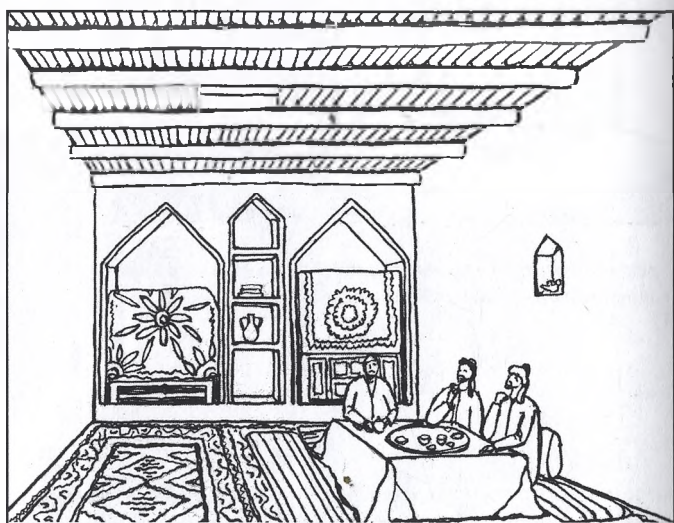
29-расм. Туркменистон. Кувак тумани. Равшан Меред ховлиси. Куммез ички кўриниши Б.В. Дмитриевский чизган парх ва қирқимга асосан муаллиф томонидан ишланган.

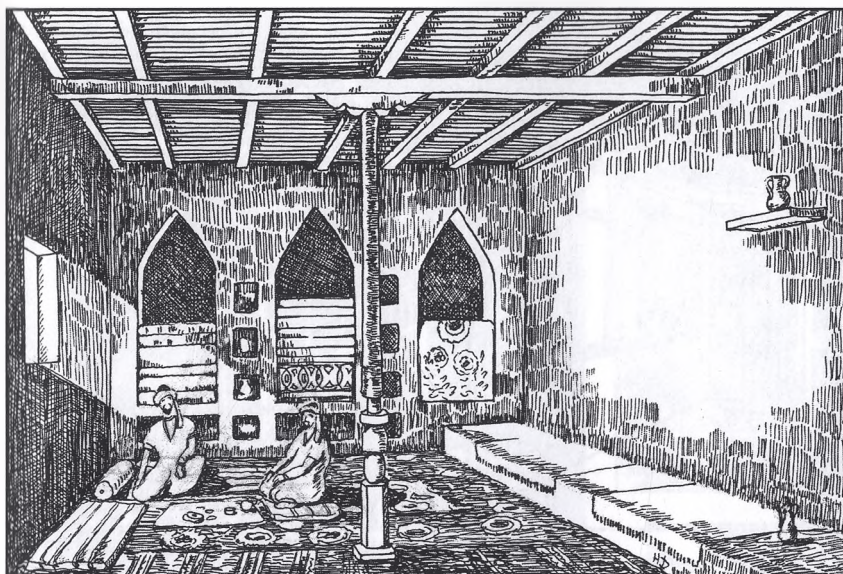
30-расм. Козогистонда ўтовнинг ички кўриниши («Декоративное искусство»), 1980,8-сон, журналдан олинди).

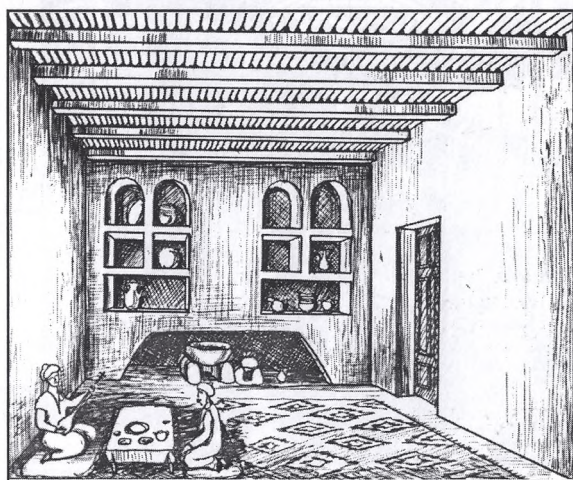
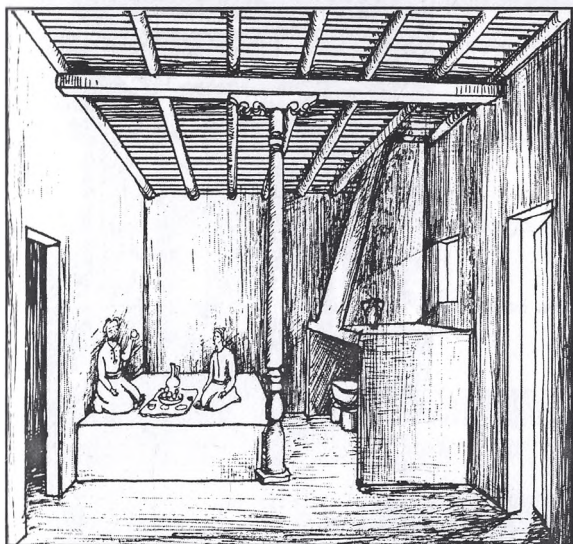
31-расм. Қирғизистонда ўтовнинг ички кўриниши («Декоративное искусство»), 1983,8-сон, журналдан олинди).

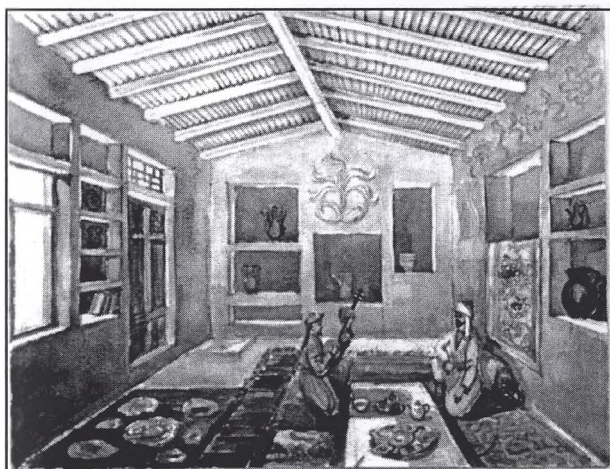
32-расм. Нурота. Синтаб тоғ қишлоғида турар жой хонасининг кўриниши (муаллиф чизмаси).

33-расм. Нурота. Ухум қишлоғи. Эски уй, Асосий хона-нинг кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

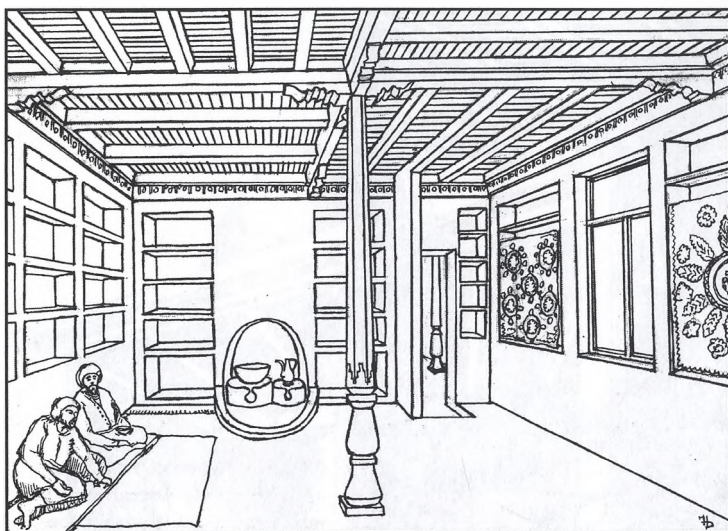

34-расм. Сурхондарё. Деҳаи Боло тоғ қишлоғи. Хона кўриниши (муаллиф чизмаси).

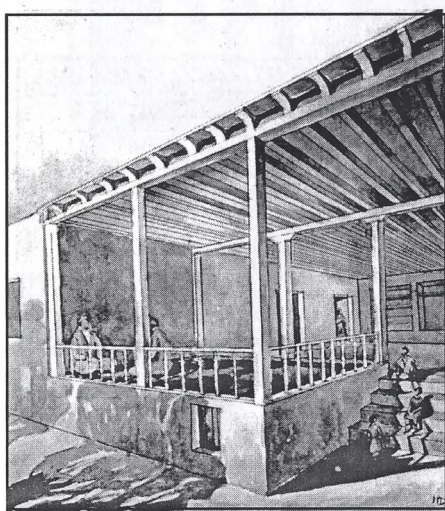
35-расм. Қашқадарё. Ғелон тоғ қишлоғи. Хона кўриниши (муаллиф чизмаси).

36-расм. Фарғона. Чумоқча (Сўх) тоғ қишлоғида хона ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

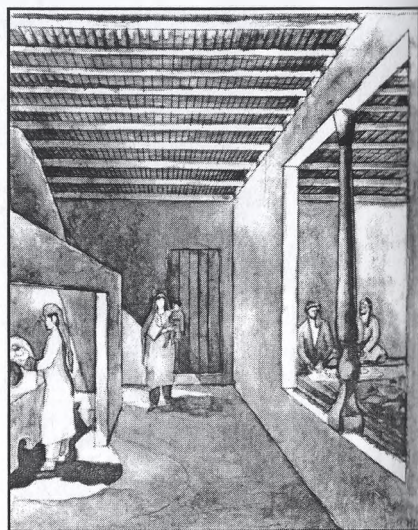

37-расм. Тошкент вилояти. Четсув тоғ қишлоғи. Утанов уйида асоси хона ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

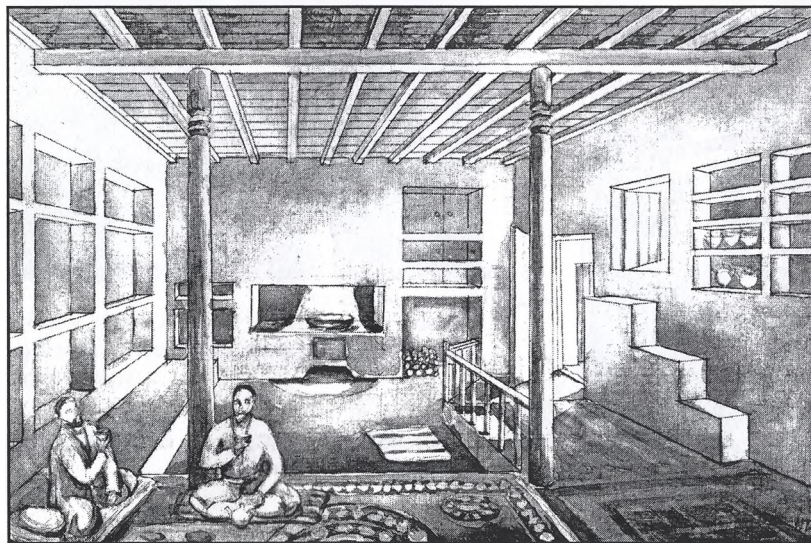
38-расм. Тошкент вилояти. Бўстонлик. Така Ёнғоқ тоғ қишлоғи. Мускиналиева уйи айвони (муаллиф чизмаси).

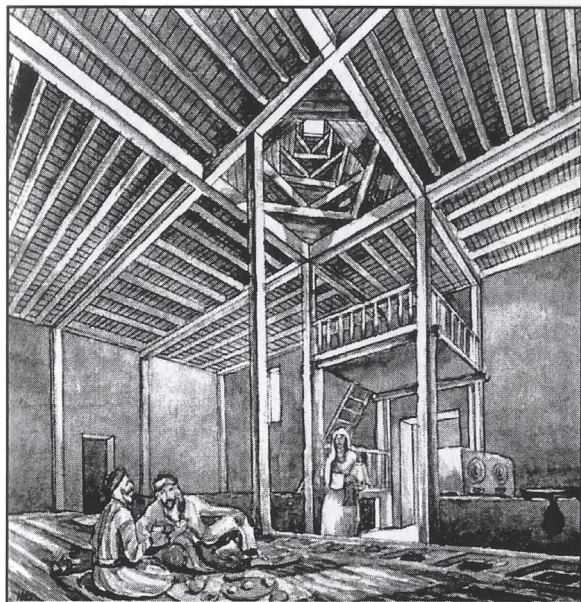
37	
38	39
40	

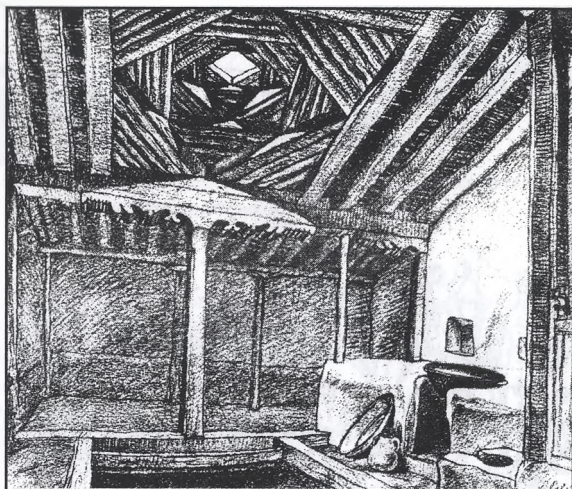
39-расм. Юқори Зарафшон. Вешаб тоғ қишлоғи. Қурбонов уйи. Хона кўриниши (муаллиф чизмаси).

40-расм. Юқори Зарафшон. Вору тоғ қишлоғи. Зикриев уйи ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

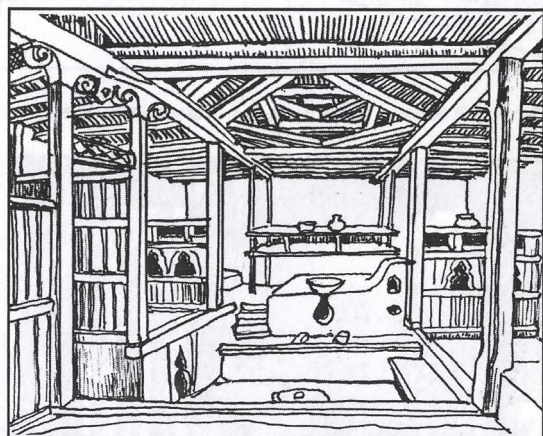

41-расм. Дарвоз. Кулумбаи Боло тоғ қишлоғи. Ака – ука Назировлар уйи ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

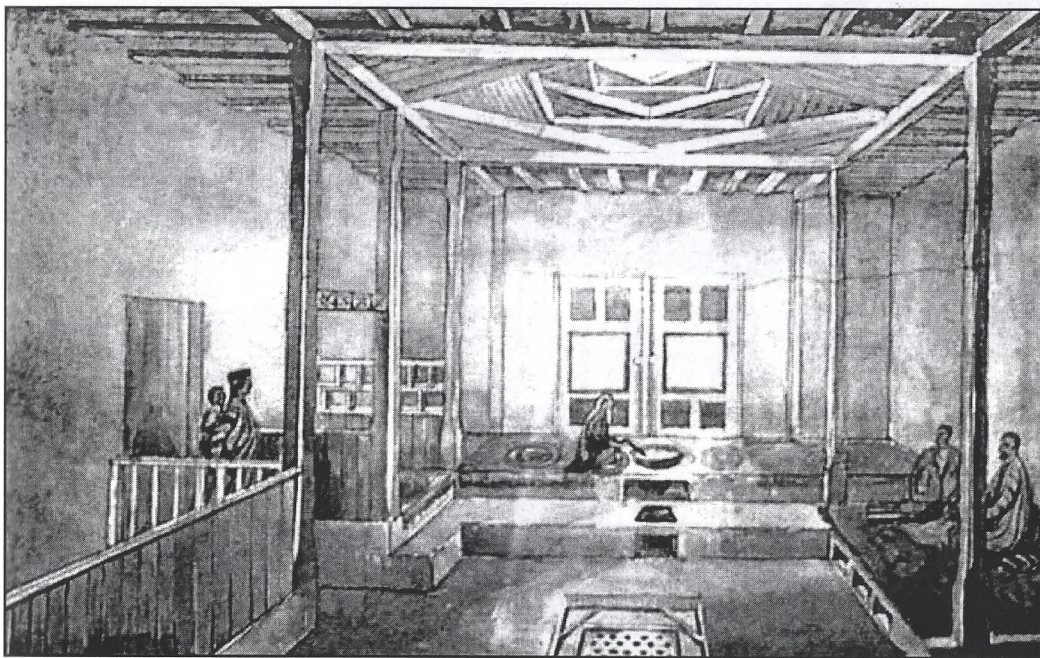

42-расм. Тоғли Бадахшон. Ванч шаҳрида уй ички кўриниши (В.А. Воронина чизмаси).

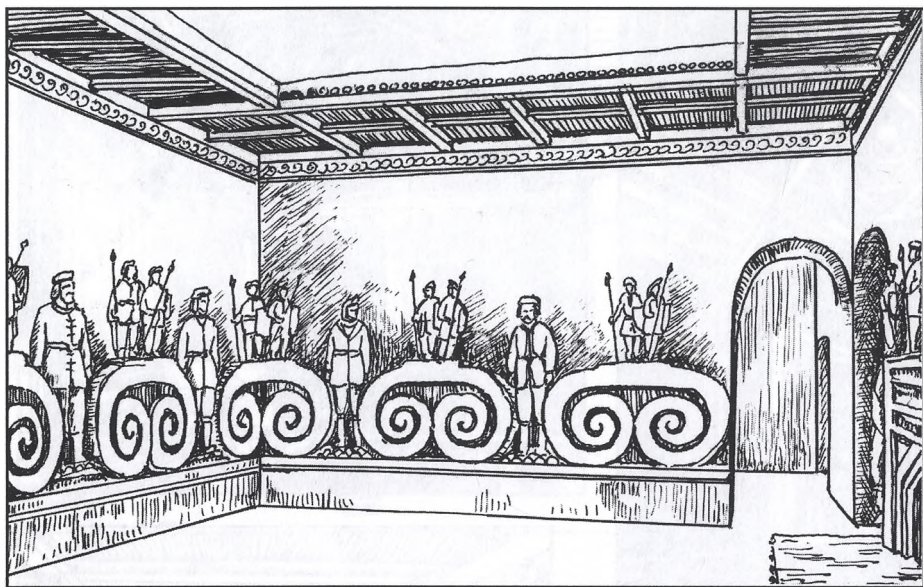
43-расм. Тоғли Бадахшон. Шошбувад қишлоғи. Неғқадам уйи ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

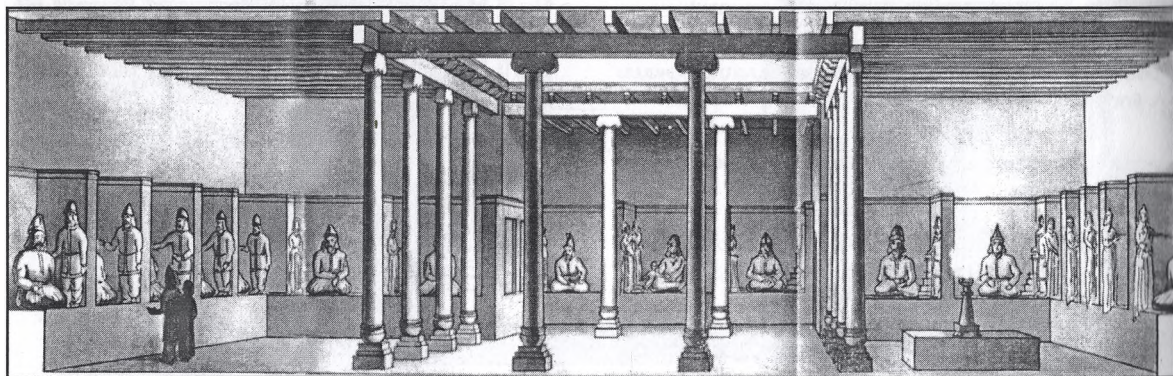
44-расм. Тоғли Бадахшон. Ямғ қишлоғи. Турар жой ички кўриниши (М. Мамадназаров чизмасидан нусха).

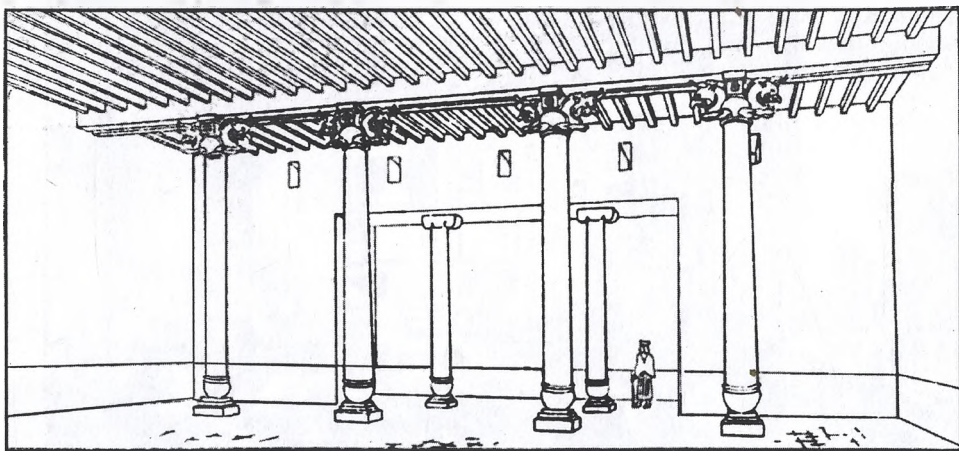
41	42
	44
43	

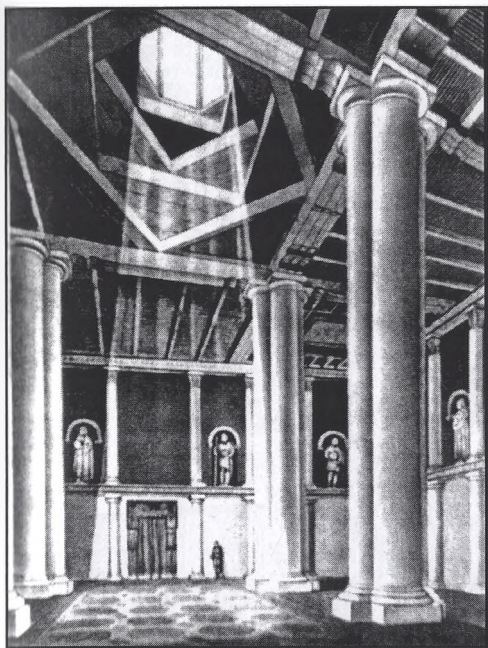
45-расм. Хоразм. Тўроқ қалъа. Аскарлар зали (реконструкциядан нусха).

46-расм. Хоразм. Тўроқ қалъа сароёи. Шоҳлар зали ички кўриниши (М.С. Лапиров-Скобло реконструкцияси).

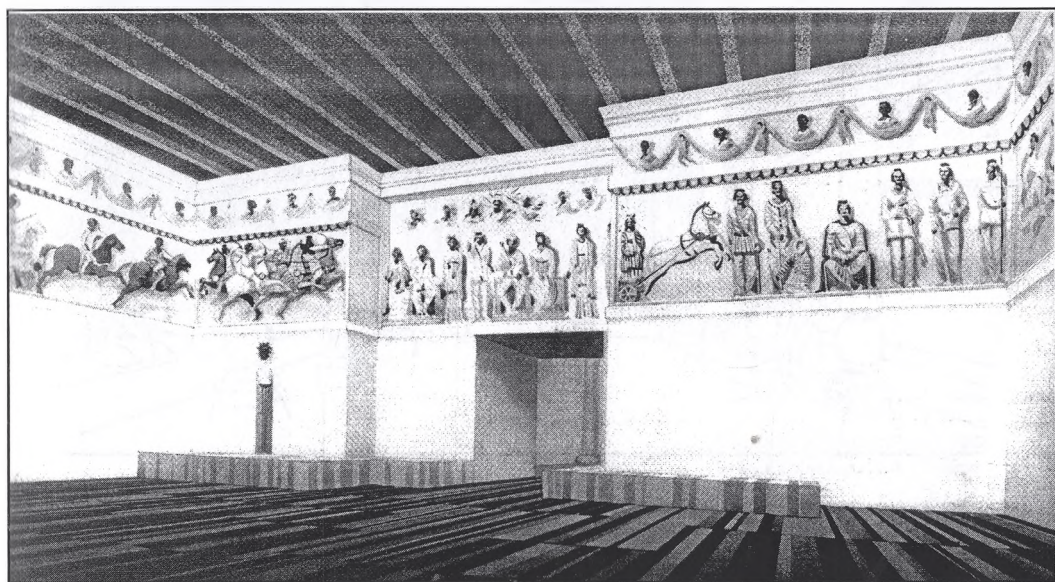
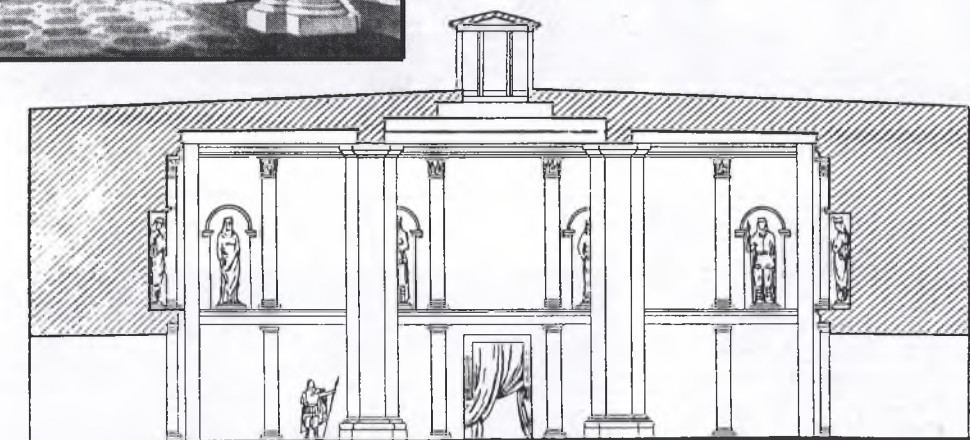
47-расм. Хоразм. Қалъаи – Кўр сароёи ички кўриниши (Б.Я. Ставиский реконструкцияси).

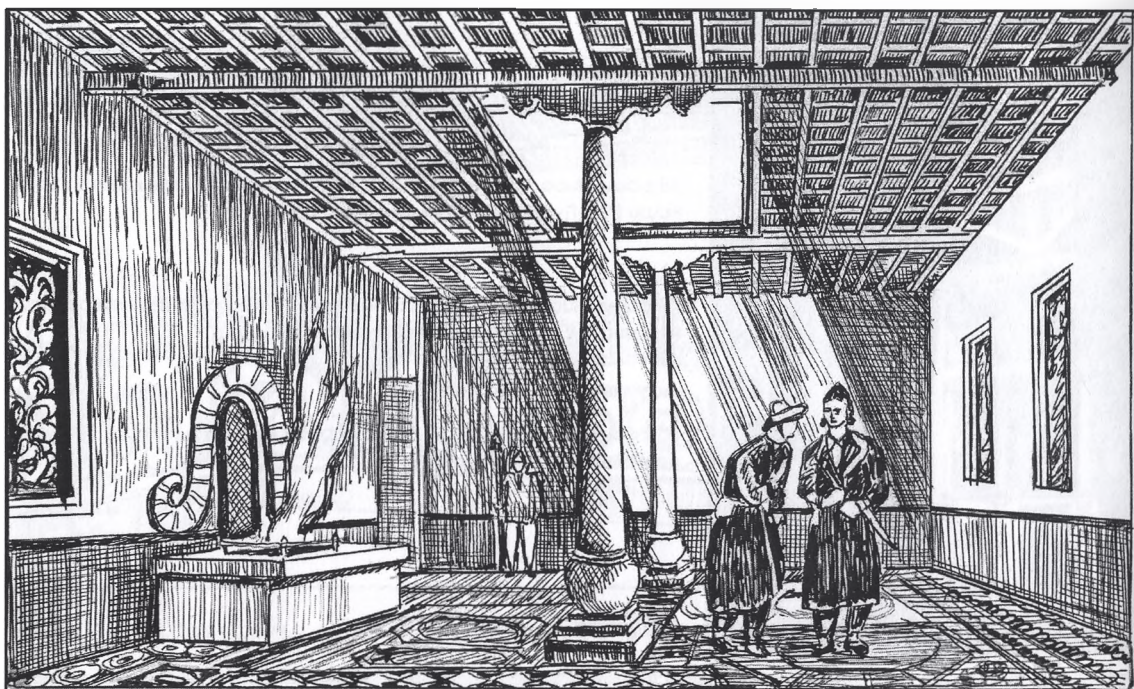

48-расм. Нисо. Сароининг томонлари тенг (квадрат) хонаси қури-
ниши (Г.А. Пузаченкова реконструкцияси).

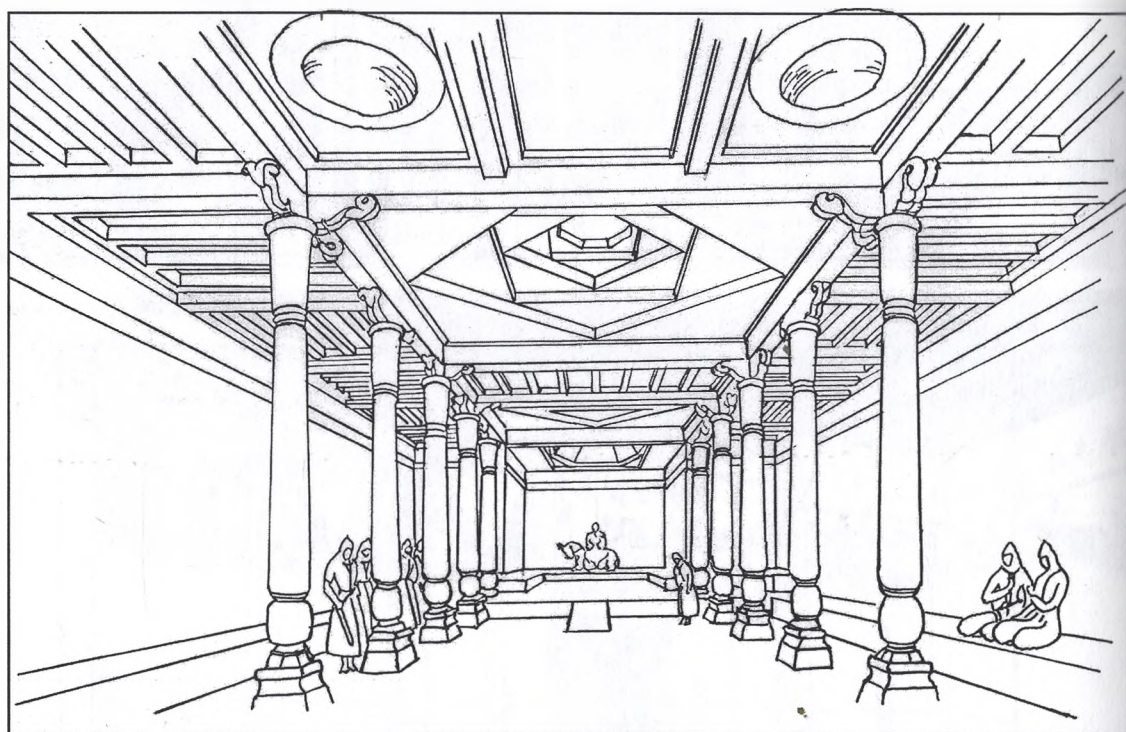
49-расм. Нисо. Сароининг томонлари тенг хонасининг қирқимда
қуриниши (Г.А. Пузаченкова реконструкцияси).

50-расм. Тохаристон. Холчаён сарои ички қуриниши (Г.А. Пузаченкова реконструкцияси).

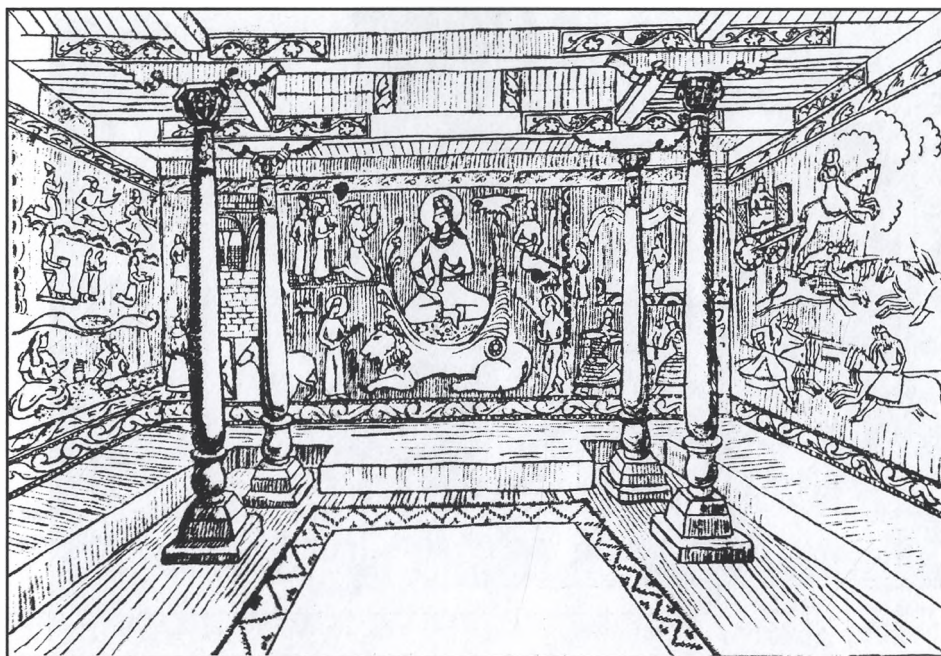

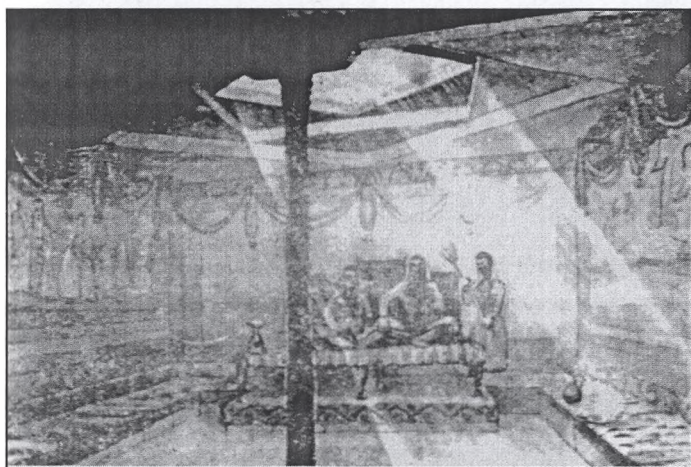
51-расм. Гуяр калъа хукмдори сароии ички кўриниши (Г.А. Пузаченкова реконструкциясидан нусха).

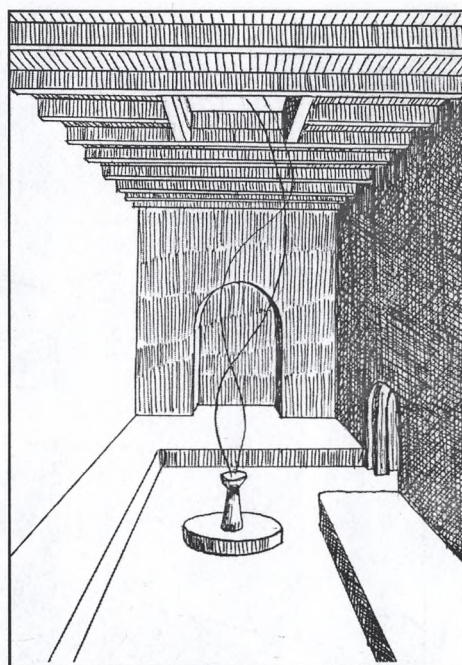
52-расм. Бунжикат сароии ички кўриниши (В.А. Воронина реконструкциясидан нусха).

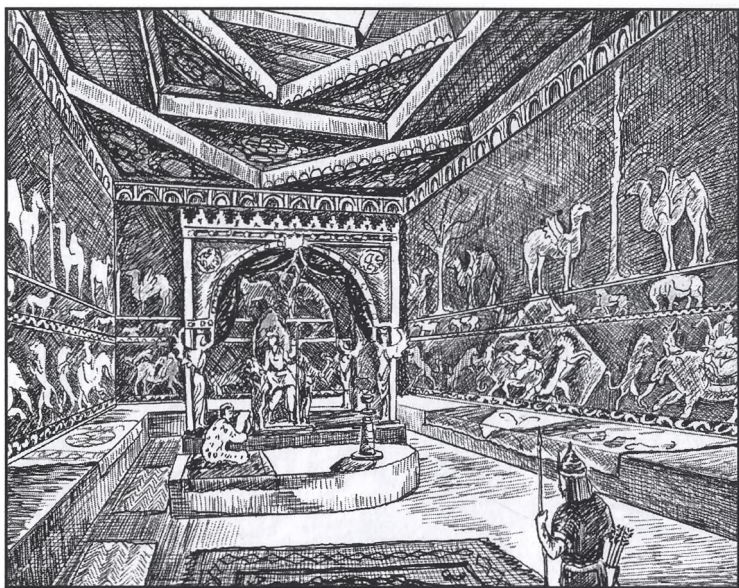
53-расм. Панжикент сарои ички кўриниши (В.Л. Воронина реконструкцияси).

54-расм. Болаликтепа сарои V – VI асрлар ички кўриниши (V – VI асрлар) (Л.И. Альбаум реконструкцияси).

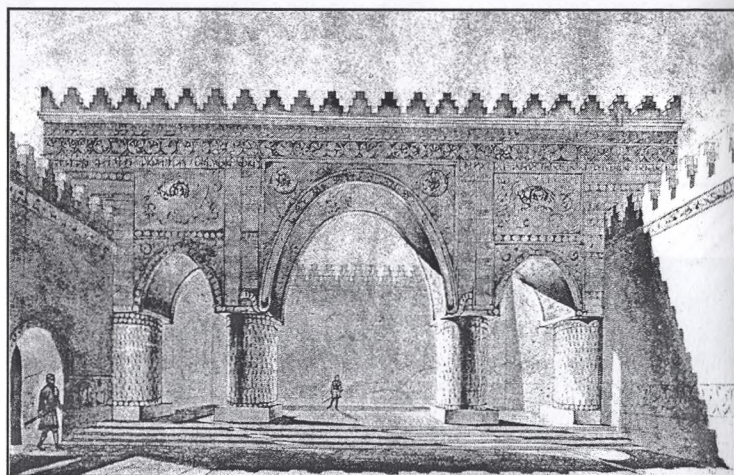

55-расм. Болаликтепа сарои хоналаридан бири ички кўриниши (В.А. Нильсен реконструкцияси).

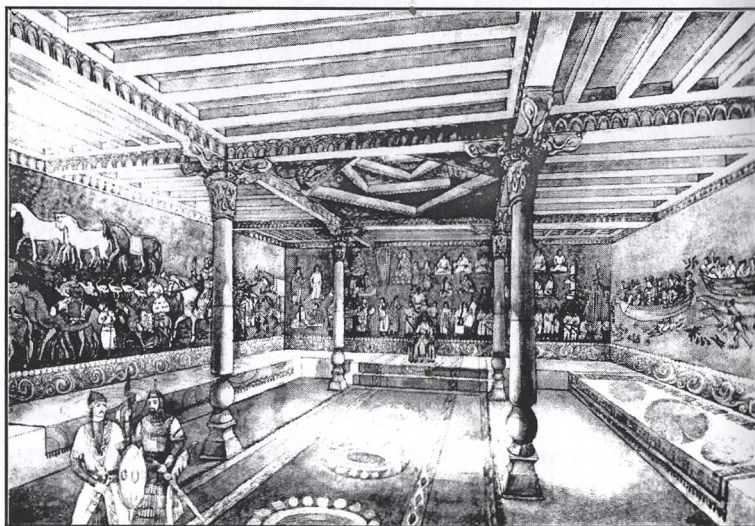

56-расм. Варахша. Сароининг ички кўри-
ниши (В.А. Нильсен реконструкциясидан
нуса).

57-расм. Варахша сароии. Ҳовли
кўриниши (В. Нильсен реконструк-
цияси).

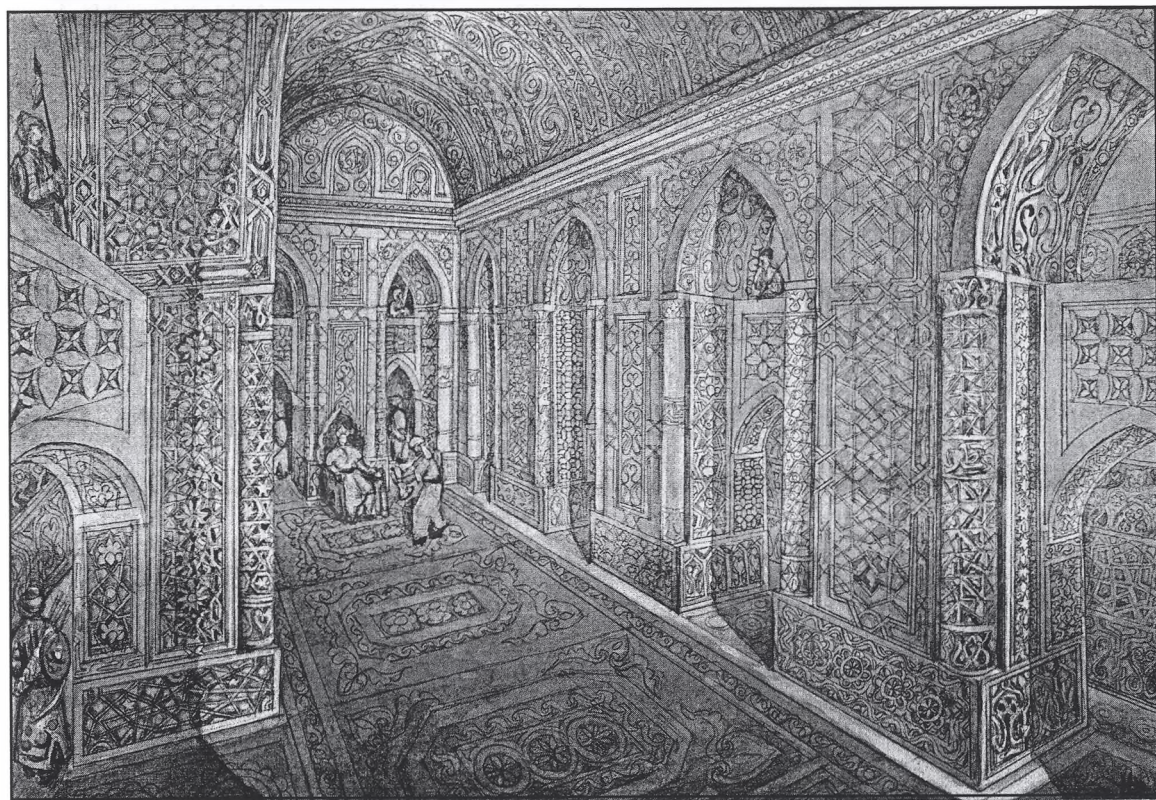

58-расм. Самарқанд. Афросиёб шоҳлар
сароии. (Сарои тарҳи Л.И. Альбаумга
тегишли. Сарои ички кўриниши
реконструкцияси муаллиф томонидан
ишланган).

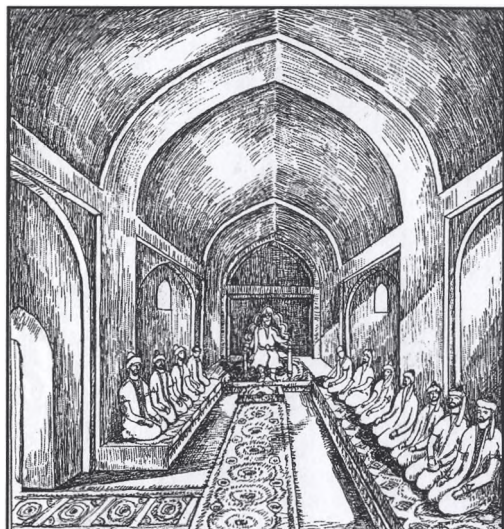

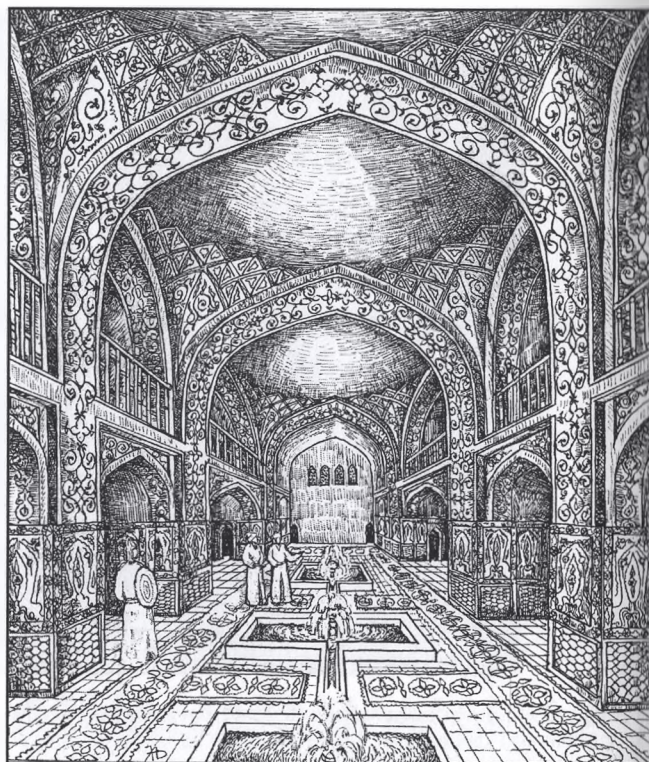
59-расм. Термиздаги Киз қалъа саройида катта хонанинг (зал) кўриниши. (Сарой тарҳи Б.Н. Засыпкинга тегишли. Сарой ички кўриниши реконструкцияси муаллиф ва rassom Абдужаббор Нозилов томонидан ишланган).

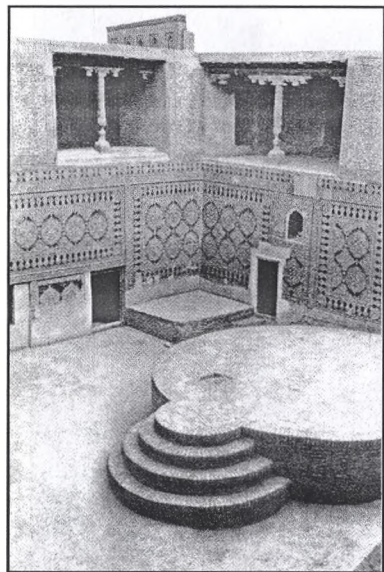
60-расм. Термиз шоҳлари саройининг ички кўриниши (муаллиф реконструкцияси)

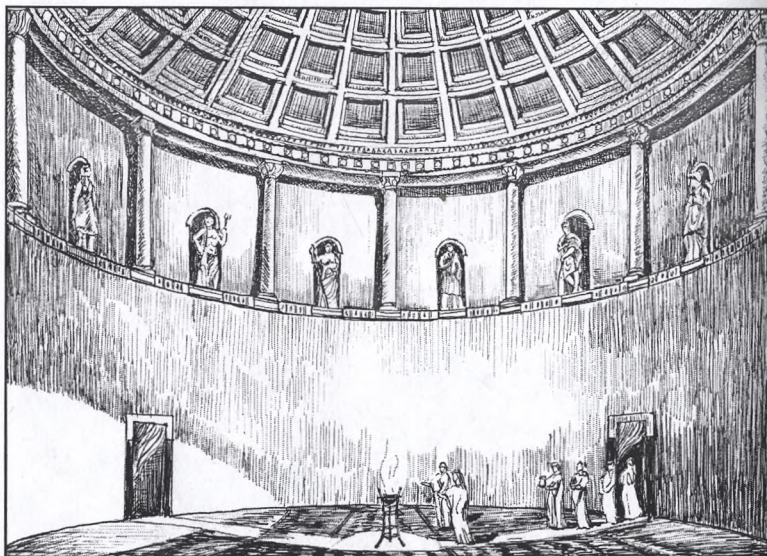
61-расм. Шахриёр Арк шаҳарчасига девонхона-мажлислар ўтказадиган хонанинг ички кўриниши. (Обида тархи В.И. Пилявский томонидан ўлчанган ва чизилган. Девонхона интерьери реконструкцияси муаллиф томонидан ишланган).

62-расм. Самарқанд. Боғи Дилқушо боғ саройи ички кўриниши. Сарой реконструкциясини муаллиф, археолог Ё. Алимов бажарган тарх асосида, ишлаган.

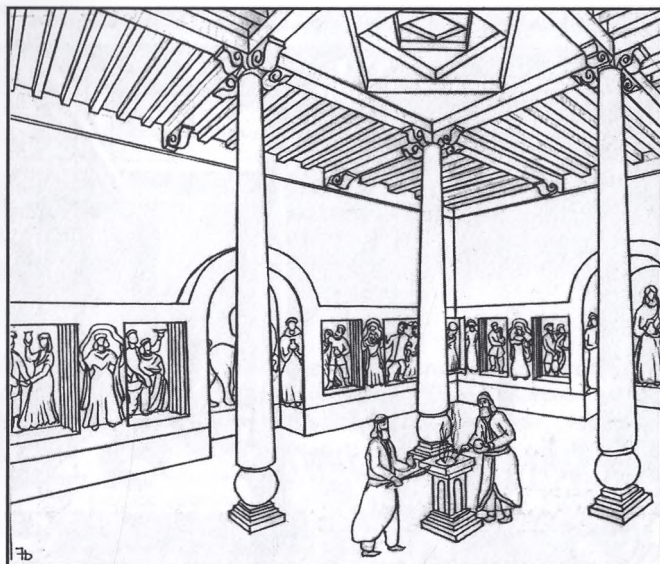

63-расм. Хива. Тошхўвли саройи айвони («История искусств Узбекистана» китобидан олинди).

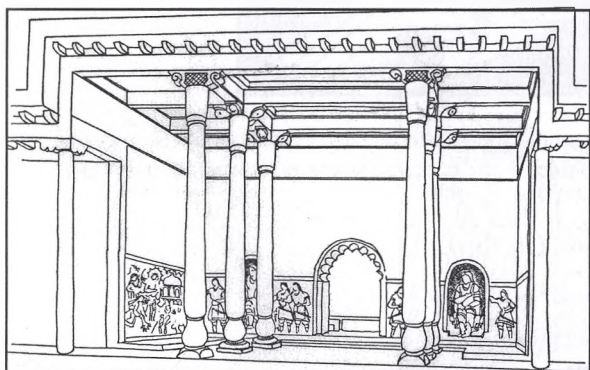

64-расм. Нисо. Аилана тархдаги ибодатхона ички кўриниши (Г.А. Пузаченков реконструкцияси).

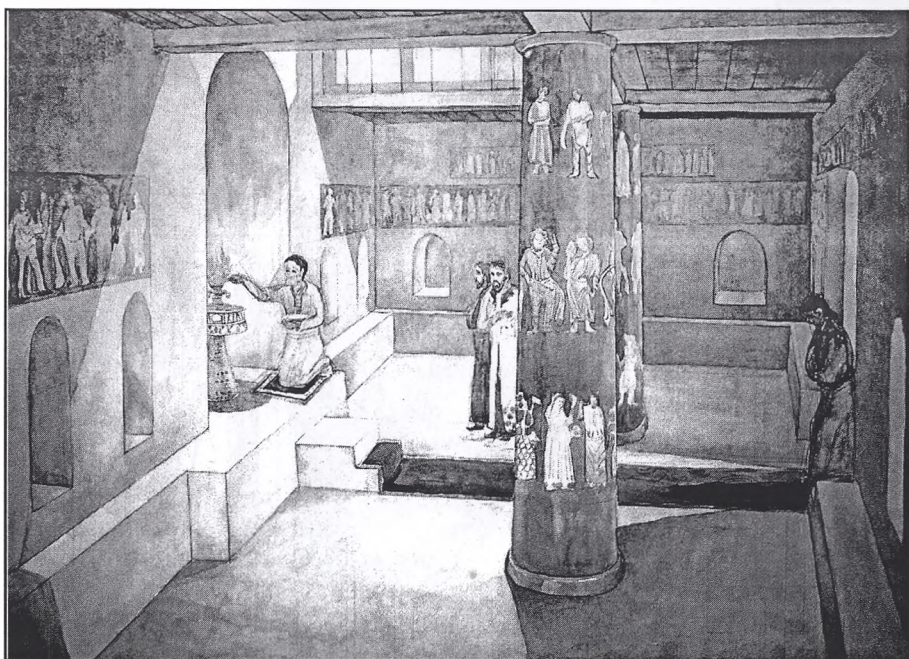
65-расм. Хоразм. Тўпроқ қалъа саройи мажмуасида "Ниқобликлар рақси" номли Анахита ибодатхонаси ички кўриниши (муаллиф реконструкцияси). Ибодатхона интеръери реконструкциясини бажаришда Ю.А. Рапопорт ишлаган тарҳ ва шимолий девор кўриниши тасвиридан фойдаландик.

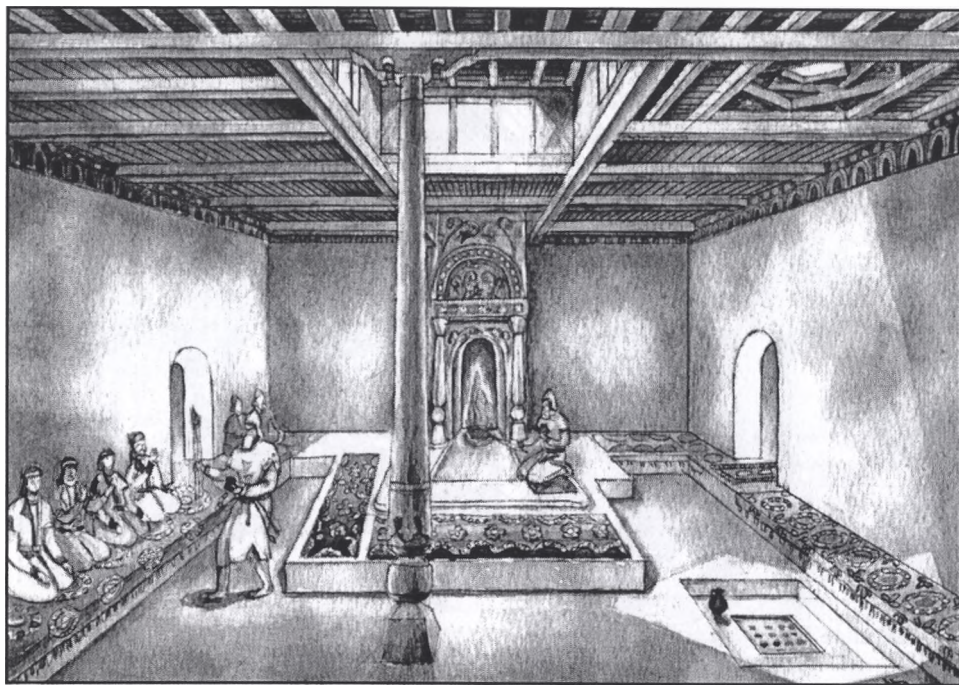

66-расм. Панжикент ибодатхонасининг деворию суратли ва ҳайкалли зали (В.А. Воронина реконструкцияси).

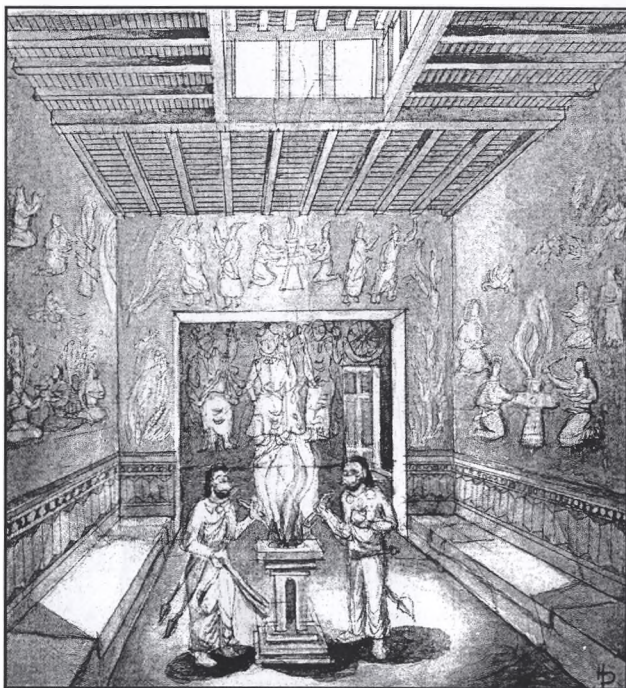
67-расм. Ерқўرғон шаҳарчаси. Ибодатхона ички кўриниши реконструкцияси Р.Х. Сулайманов китобига келтирилган. 1 – қурилиш даври тарҳи, ички кўринишнинг аксонометрик реконструкцияси, жанубий девори кўриниши, шарқий деворидаги деворию сурат парчалари, устунлардан бирининг пастки қисми ва ундаги сакланиб қолган тасвирларнинг чизмаси асосида муаллиф ва rassom Абдуҷаббор Нозилов томонидан ишланди.

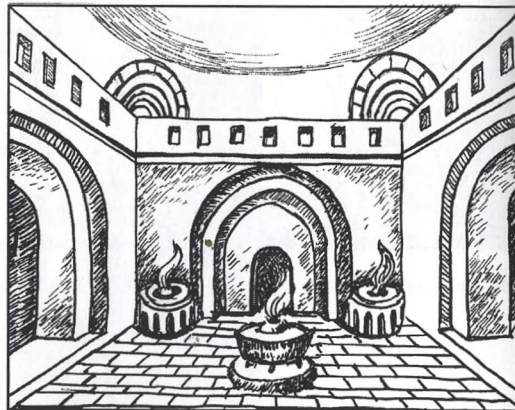

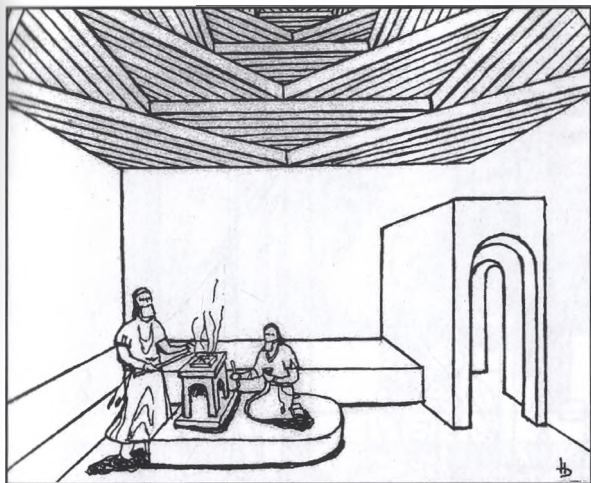
68-расм. Тохаристон. Кампиртепа. Ибодатхона ички кўриниши (ибодатхона ички кўриниши реконструкцияси. «Материалы Тохаристанской экспедиции» китобида келтирилган тарх асосига, муаллиф томонидан ишланди).

69-расм. Суғд. Кўргонтепа. Зардуштилик динига оид ибодатхона (Ибодатхона тарҳини Г.А. Пугаченкова келтирган. Ибодатхона ички кўриниши реконструкциясини муаллиф ишлаган).

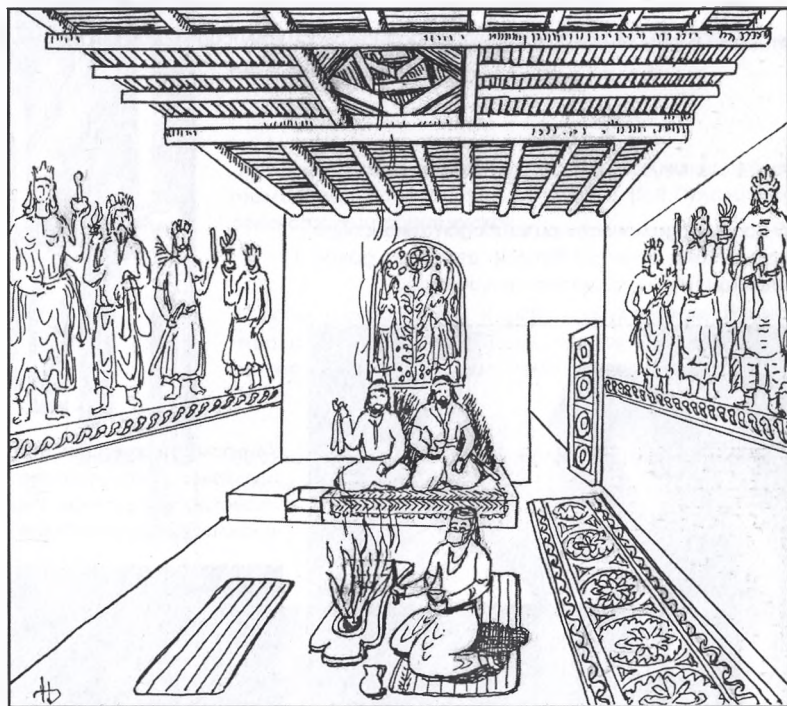
70-расм. Афросиёб шаҳарчасида очилган оловхона ички кўриниши (М. Ахмедов реконструкциясидан нусха).

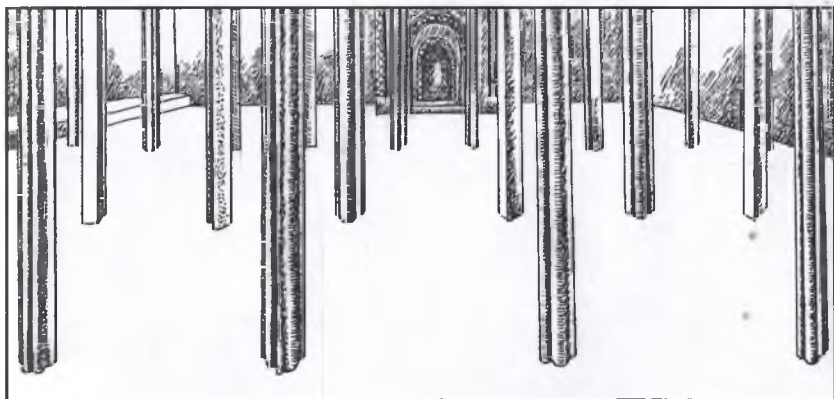

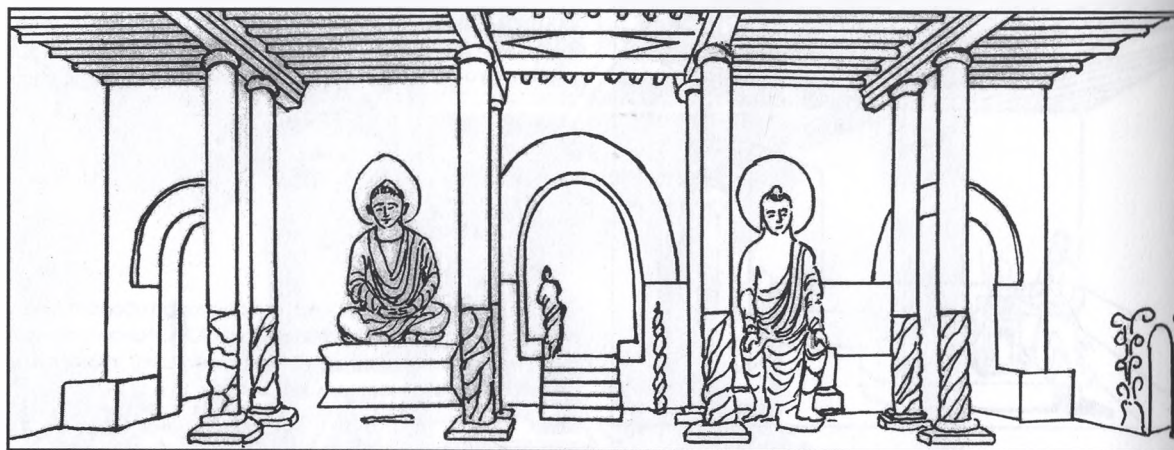
71-расм. Тошкент. Оқтепа, Юнусобод. Зардуштилик ибодатхонасининг доимий олов ёниб турадиган хонаси. (Интерьер реконструкцияси, М.И. Филанович тарҳига асосан, муаллиф томонидан ишлаган).

72-расм. Хоразм. Жигарбанд шаҳарчасида ибодатхона (Ибодатхона тарҳи О.А. Вишнева, Ю.А. Рапопортлар томонидан келтирилган. Ибодатхона ички кўриниши реконструкциясини муаллиф ишлаган).

73-расм. Ҳратена. Қалъаи Каҳқаҳа шаҳарчаси. Бутлар ибодатхонаси VII – IX асрлар (Бутлар ибодатхонаси ички кўринишини Р.С. Муқимов, С.М. Мамажоновлар аксонометрияси ва устунлари қирқими асосида муаллиф ишлаган).

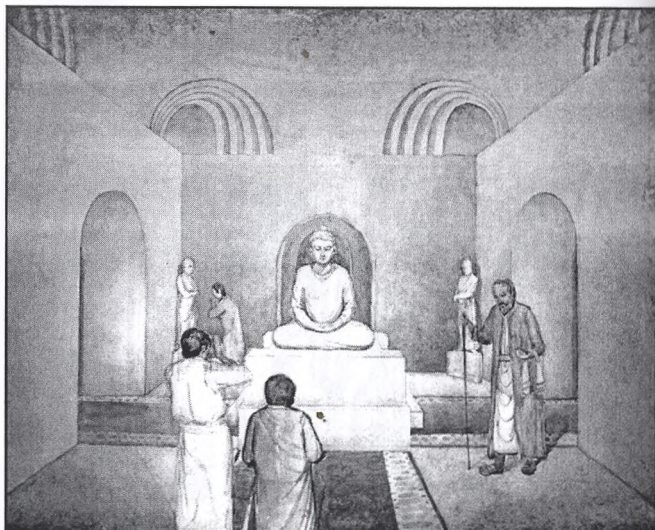

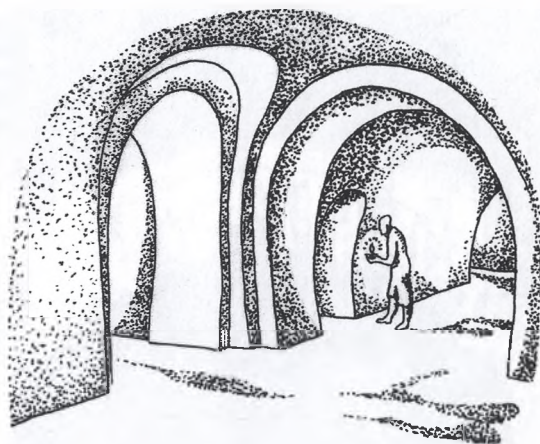
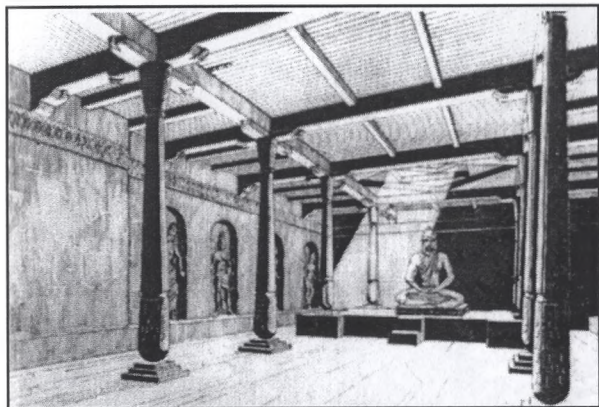
74-расм. Оқ Бешим шаҳарчаси. Бутда ибодатхонаси ҳовлисида айвоннинг кўриниши (С.Г. Хмельникийи реконструкцияси).

75-расм. Бутда монастири ва ибодатхоналарида асоси хона атрофи бўлаб шуналган далон кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

76-расм. Тоҳаристон. Қалъаи-Кифирғин. Бутда ибодатхонаси интерьери (Ибодатхона тарҳи аксонометрияси И.Р. Пичиқян томонидан ишланган. Унинг ички кўриниши реконструкциясини муаллиф ва Абдуҷаббор Нозилов бажаришган).

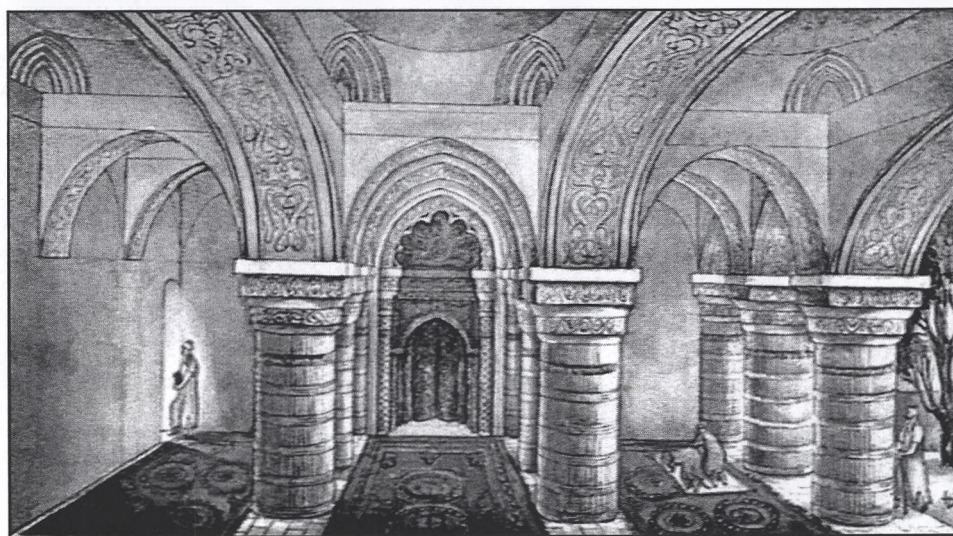
77-расм. Кува Будда эҳроми ички кўриниши (В.А. Нильсен реконструкцияси).

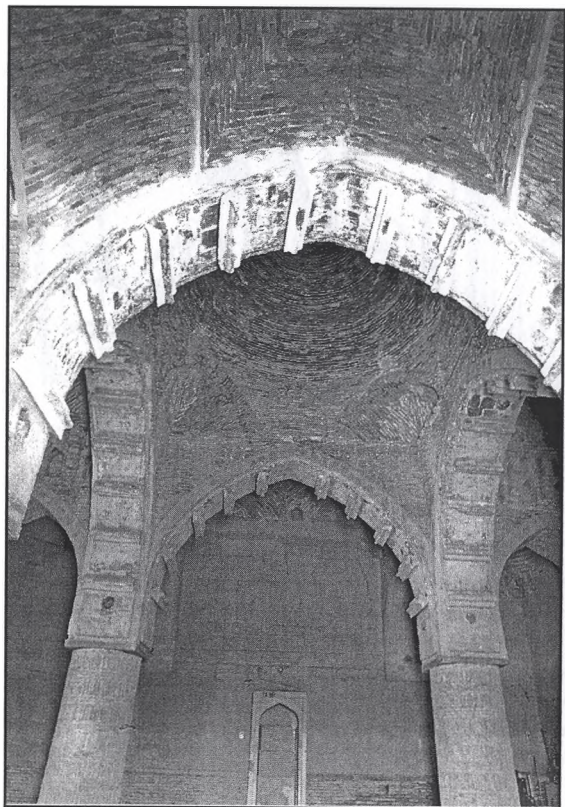

78-расм. Коратела. Ер ости ибодатхонасининг шимолий томонидан айланиб ўтган далони (Б.Я. Ставиский реконструкциясидан нусха).

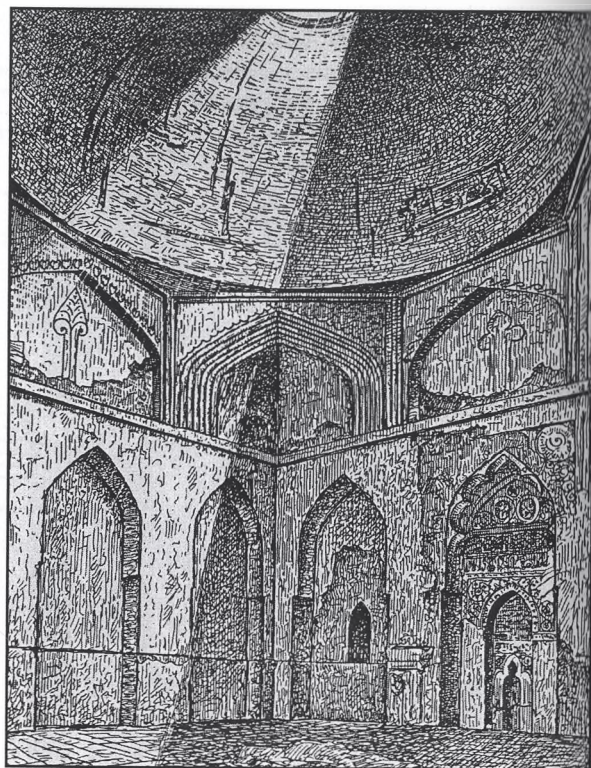
79-расм. Туркменистон. Хароба Кошук черкови. (Черков тархи Г.А. Пугаченкованики, черков ички кўриниши реконструкцияси муаллиф томонидан ишланган).

80-расм. Марв. Чорустун масжиди (муаллиф реконструкцияси).

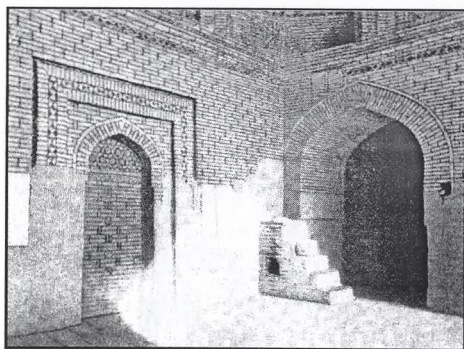

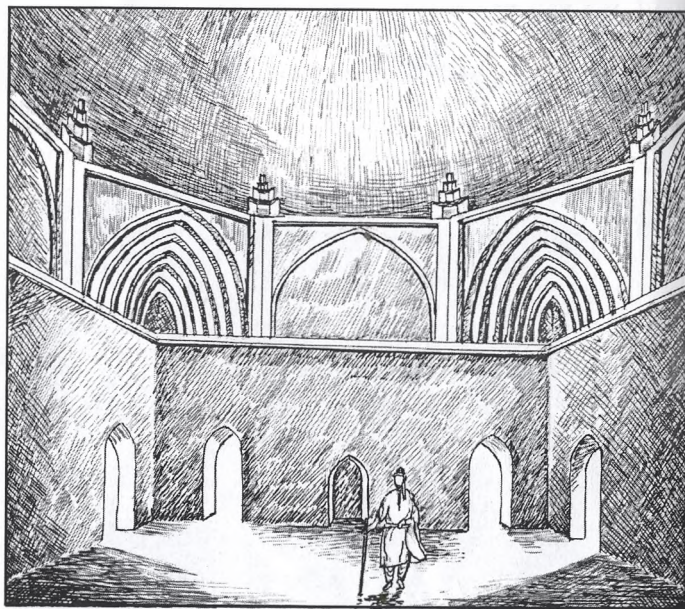
81-расм. Ҳазора қишлоғи. Деғгарон масжиди
ички кўриниши "Мозийдан таралган зий"
(китобидан олинди).

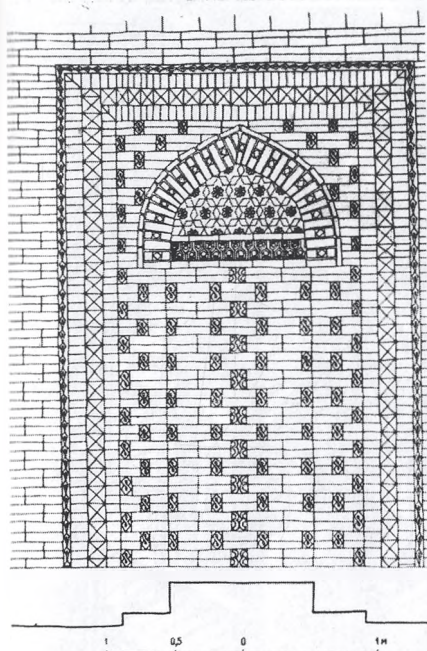
82-расм. Шир Кабир мақбараси интеръери (Г.А. Пугаченкова
чизмаси).

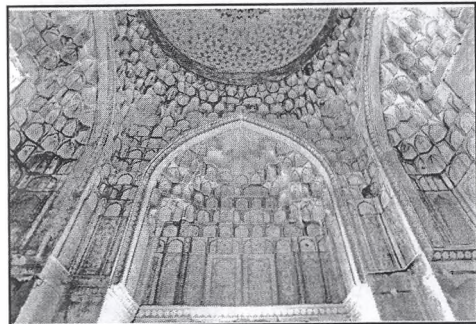
83-расм. Туркменистон. Талхатанбобо мас-
жиди интеръери. (В.А. Жуковский фотоси).

84-расм. Даҳистон. Намозгоҳ ички кўриниши реконструкцияси
муаллиф томонидан Г.А. Пугаченкова тарҳи асосида ишланган.

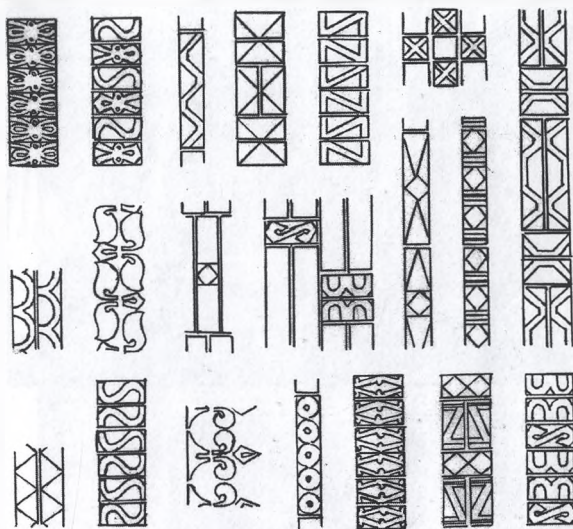
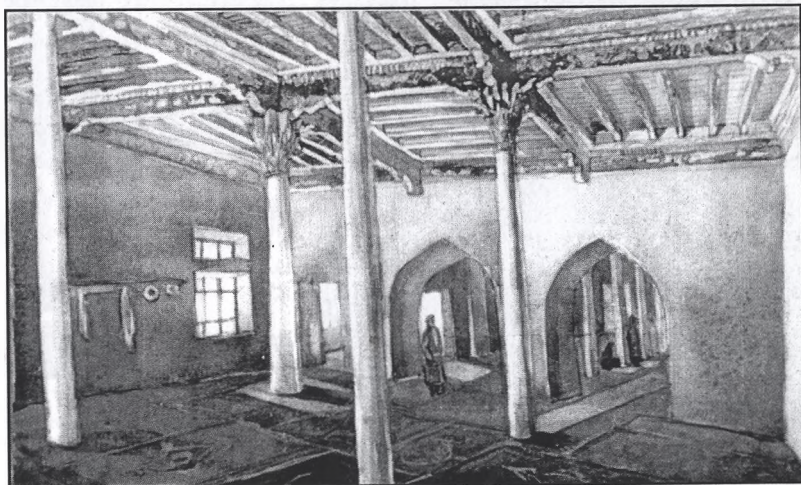
85-расм. Туркменистон. Талхатанбобо масжиди меҳроби (А.М. Прибыткова чизмаси).

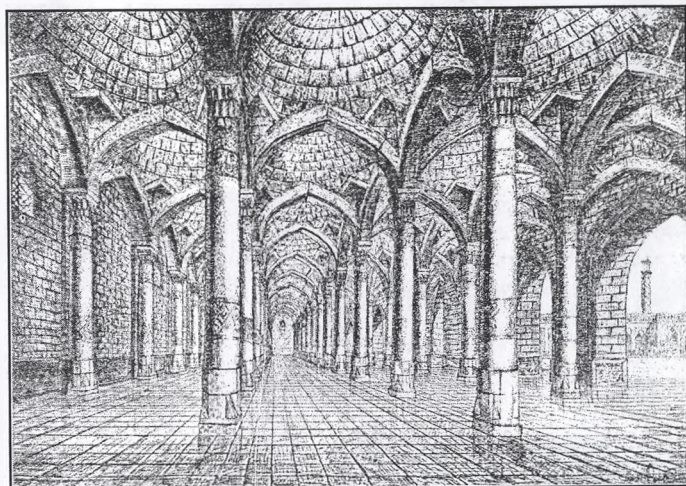
87-расм. Самарқанд. Бибихоним масжиди далонлари (галерея) кўриниши (Ш.Е. Ратия реконструкцияси).

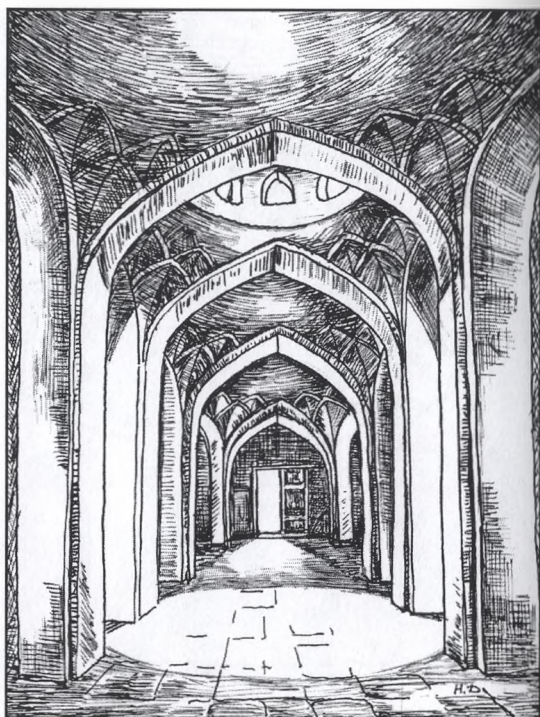
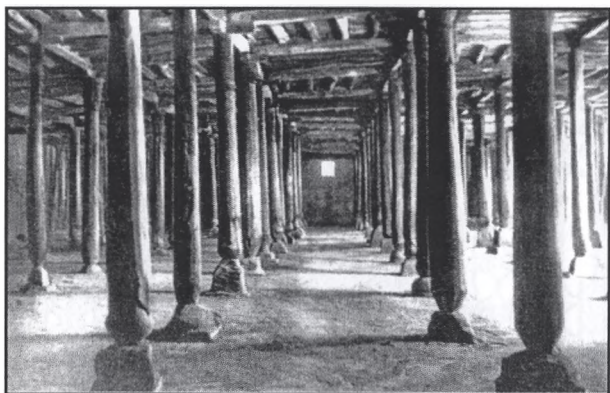
88-расм. Бухоро. Боло Ҳовуз масжиди гўмбаз қисми кўриниши (1712 ил). (Фотосурат В. Телегин томонидан ишланган. Х. Пулатов мазкур фотосуратни муаллифга тақдим этди).

89-расм. Марғилон. Жума масжид ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

86-расм. Талхатанбобо масжиди безағида ишлатилган фигурали гиштар тури (А. М. Прибыткова чизмасидан нусха).

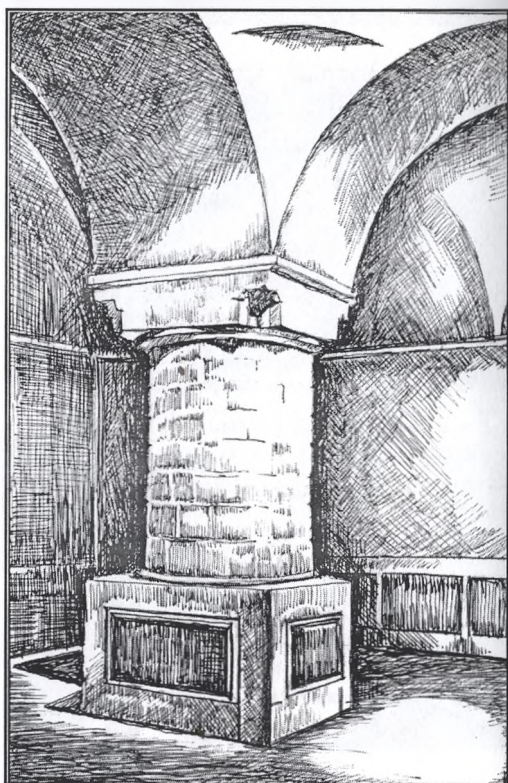
90		91
92		94
93		

90-расм. Хива. Жума масжид ички куриниши (Фотосурат Л. Маньковская китобидан олинди).

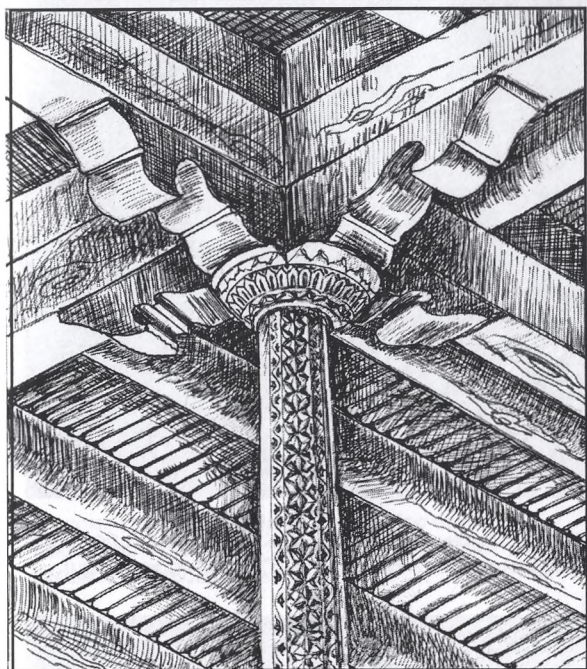
91-расм. Нурота. Жума масжид ички куриниши (муаллиф чизмаси).

92-расм. Қозғистон. Аристонбоб масжиди ички куриниши. (У. Истен фотосурати).

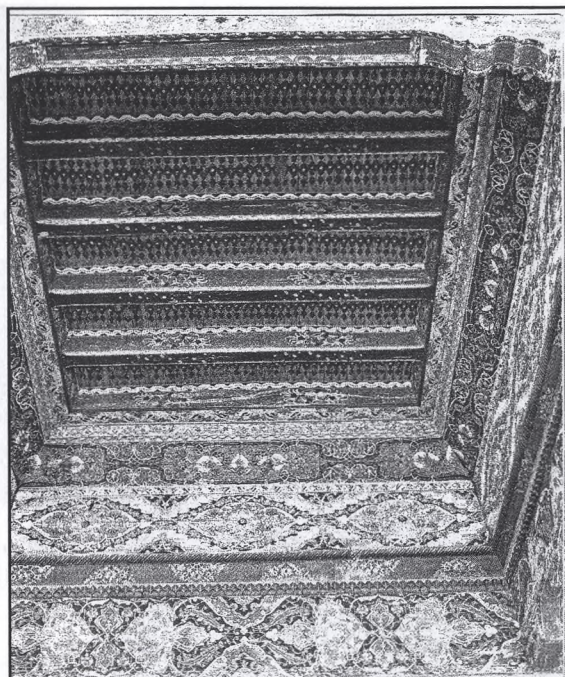
93-расм. Шарқий Туркистон. Ёркент. Жума масжиди айвон қисми. (М.Б. Глаудинова фотосурати).

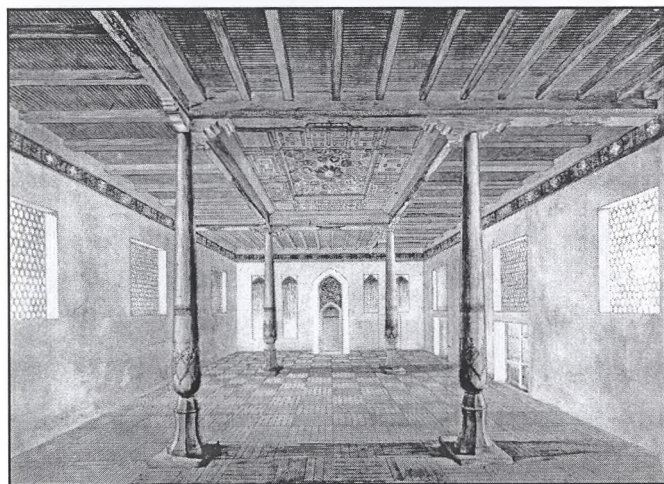
94-расм. Ғазгон мәрморий мажмуасига масжид устуни (муаллиф чизмаси).

95-расм. Деълибаланд меъмории мажмуасида масжиднинг мрамартошдан ишланган устуни (муаллиф чизмаси).

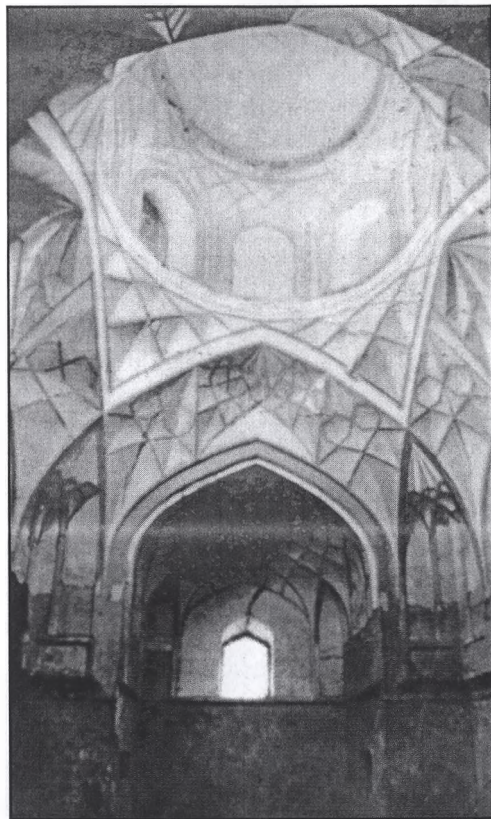

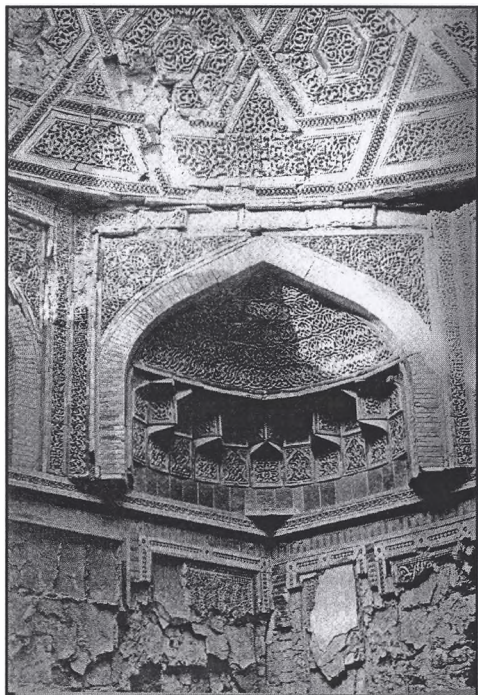
96-расм. Фарғона. Бағдоқ. Оқил масжидигаги шифт бегази (И. Азимов фотосурати).

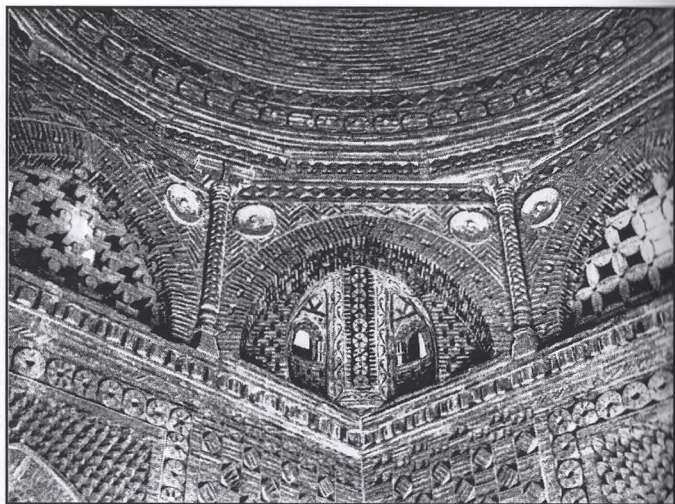
97-расм. Самарқанд. Рухобод мажмуаси масжиди ички кўриниши реконструкцияси. В.А. Нильсен раҳбарлигида И.В. Дмитриева ишлаган.

98-расм. Бухоро. Чорбакр хонақохи ички кўриниши ("Памятники искусства Средней Азии" китобидан олинди).

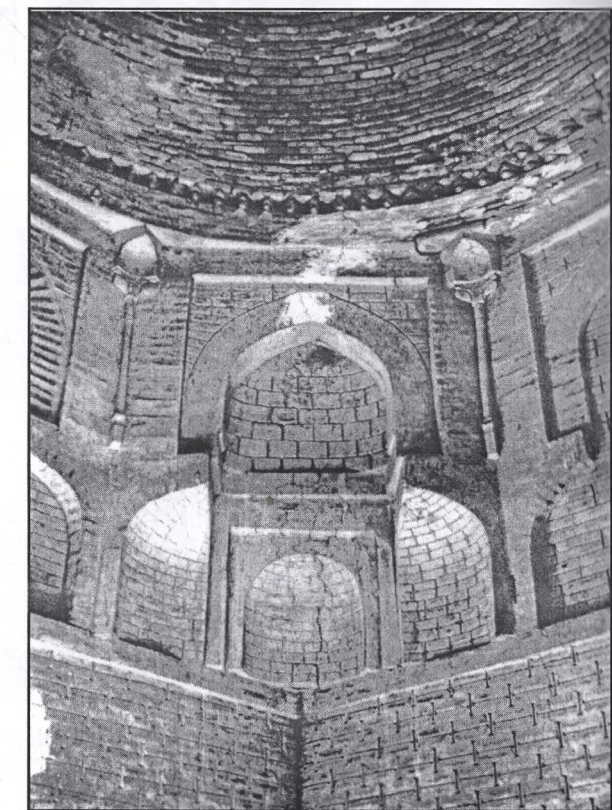
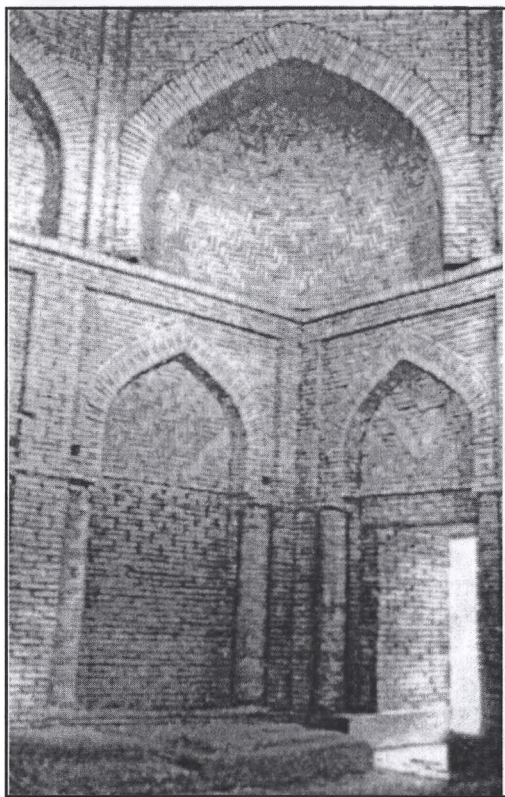

99-расм. Бухоро. Саифуддин Бохарзии хонакохи.
Гумбазости бурчак шарафаси (Н.Б. Немиева
китобидан олинди).

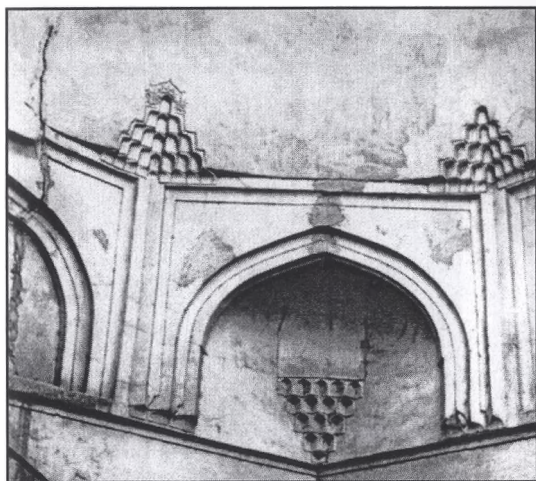

100-расм. Бухоро. Сомониилар мақбараси интеръерида багаллар
катори ("История искусств Узбекистана" китобидан олинди).

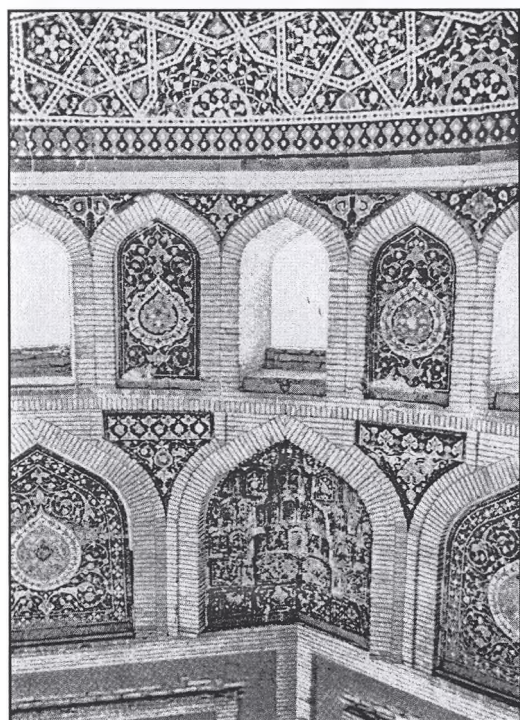
101-расм. Аработа мақбараси интеръери ("История
искусств Узбекистана" китобидан олинди).

102-расм. Термиз. Султон Саодат меъморий мажмуасида
мақбара интеръери ("Всеобщая история архитектуры"
китобидан олинди).

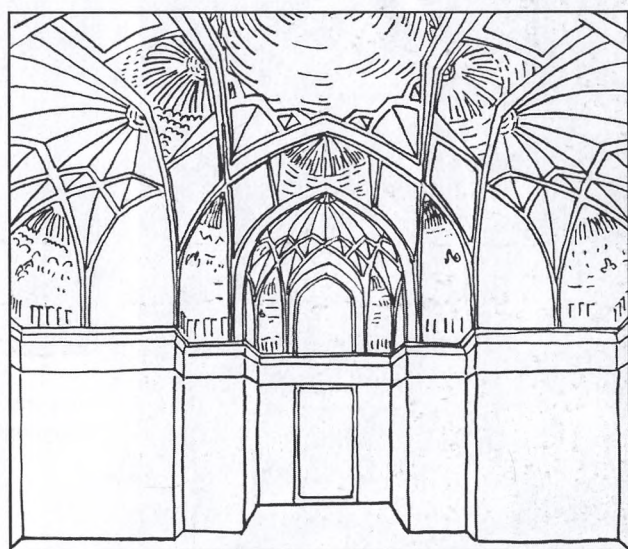
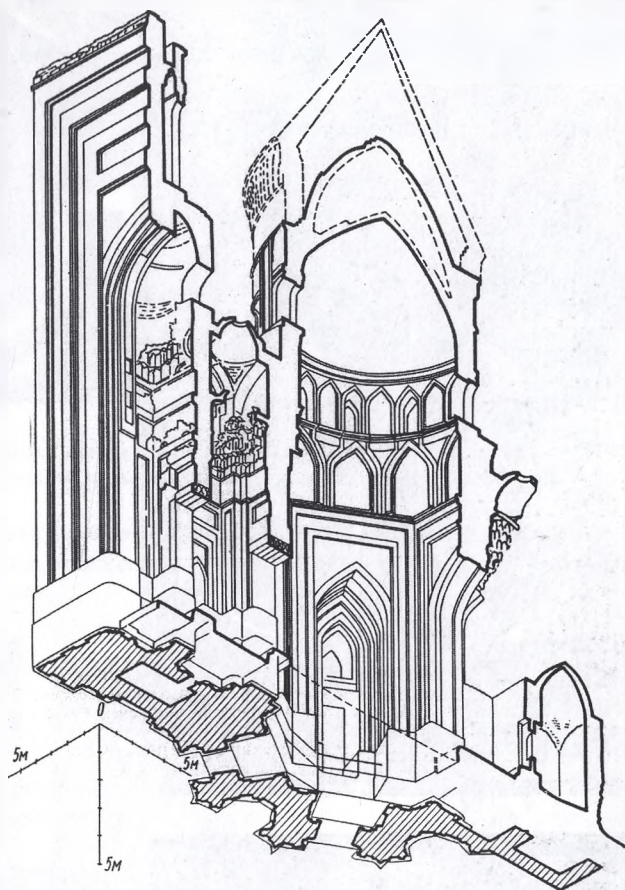

103-расм. Кӯҳна Урганч. Нажмиддин Кубро мақбараси гүмбазости кўриниши ("Памятники архитектуры Туркмении" китобидан олинди).

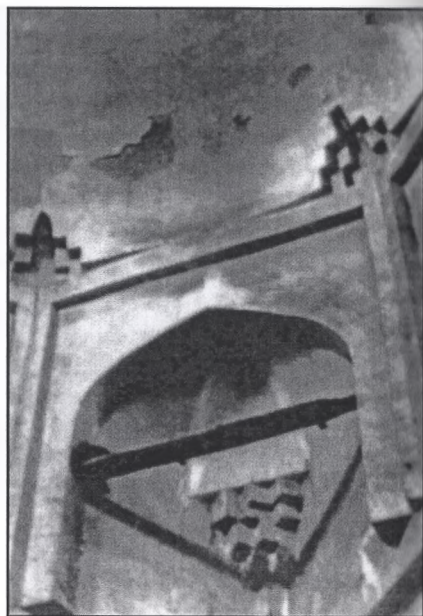
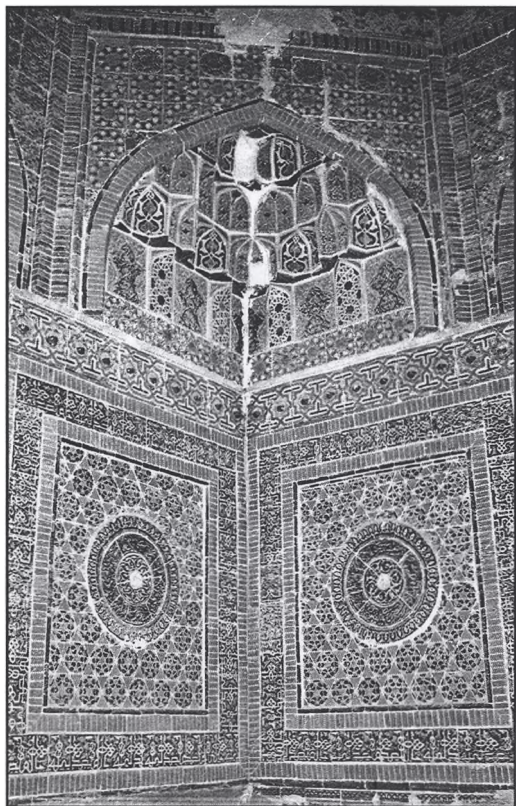
104-расм. Кӯҳна Урганч. Турабекхоним мақбарасининг қирқимда кўриниши (Н. Бакланов улчови ва чизмаси).

105-расм. Кӯҳна Урганч. Турабекхоним мақбараси гүмбазости кўриниши ("Памятники архитектуры Туркмении" китобидан олинди).

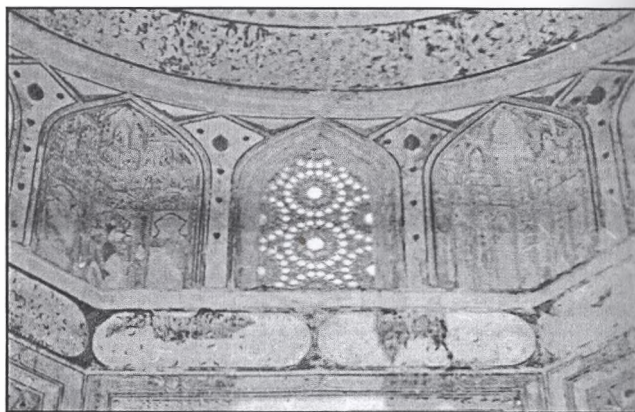
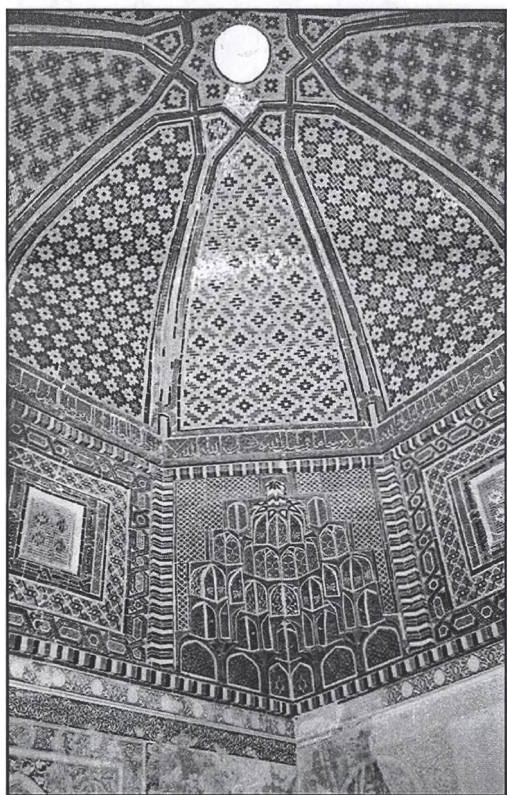

106-расм. Самарқанд. Оқсарой мақбараси ички кўриниши (И. Бородина чизмасидан нусха).

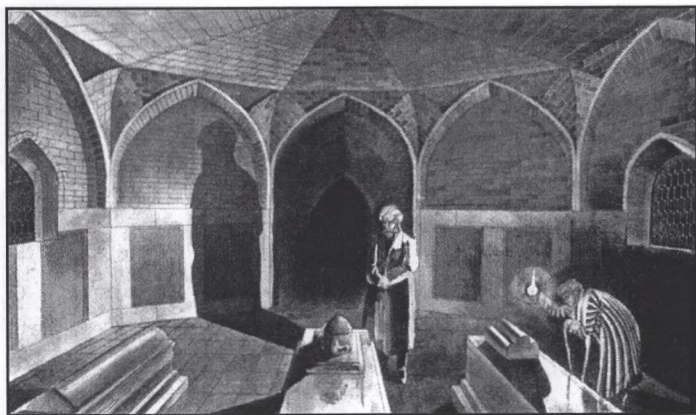
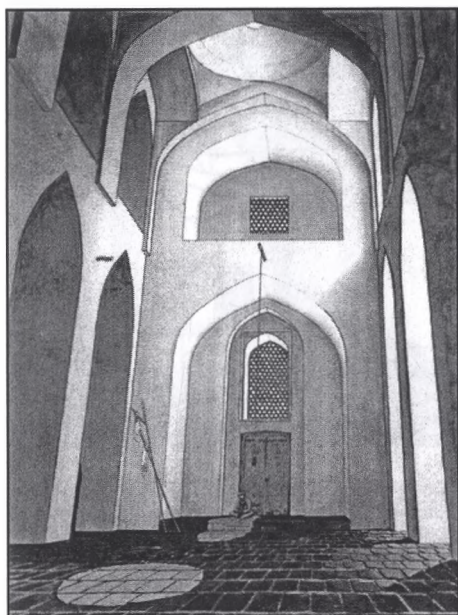
108-расм. Хива. Сауд Аловиддин макбарасидаги зиёратхона гумбазости бурчаги (Л.Ю. Маньковская, В.А. Булатова китобидан олинди).

107-расм. Самарқанд Шоди Мулк око макбараси интерьерида квадрат ичидаги доира нақш кўриниши (Абдуризо Нозилов фотоси).

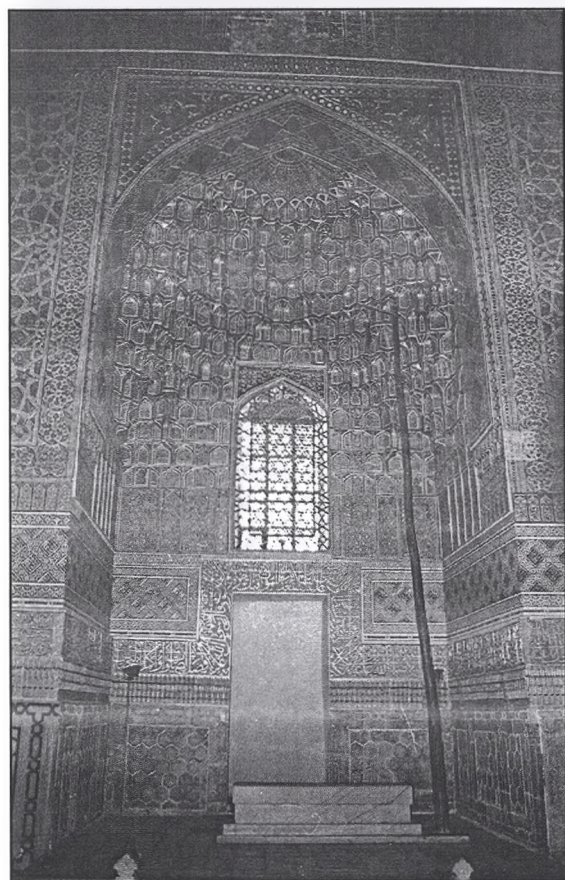
110-расм. Самарқанд. Ширинбека око макбараси ички кўриниши (Абдуризо Нозилов фотоси).

109-расм Самарқанд. Кусам ибн Аббос макбараси зиёратгоҳи ички кўриниши (Абдуризо Нозилов фотоси).

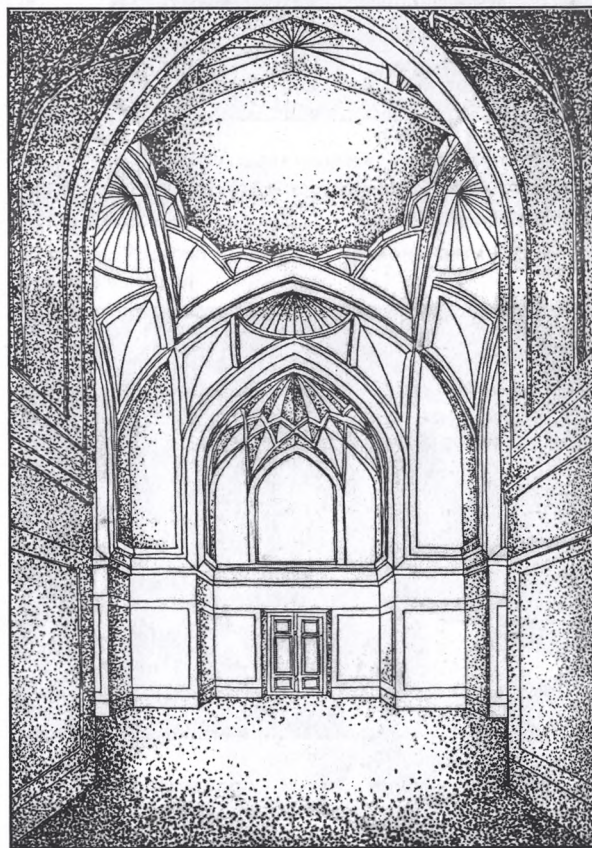

112-расм. Самарқанд. Оқсарои. Мақбараси ички кўриниши (таъмир лойиҳаси В.А. Нильсен ва Ю.Стишенко томонидан ишланган).

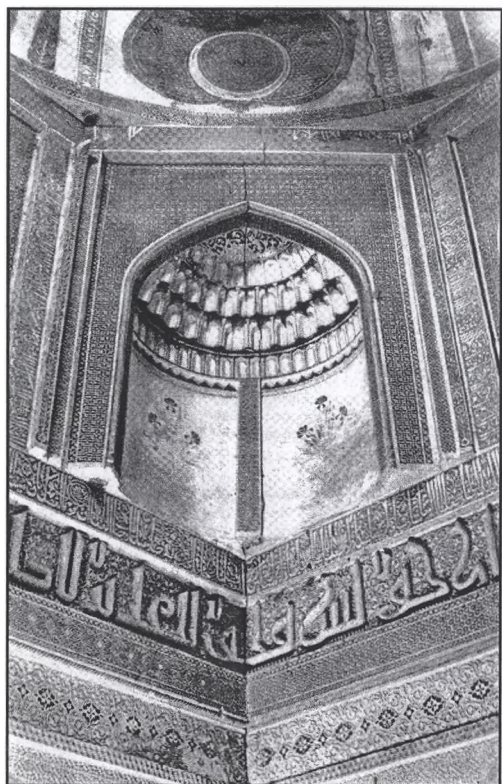
111-расм. Туркистон. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси ички кўриниши (таъмир лойиҳаси А. Красильников ва В.А. Нильсен томонидан ишланган).

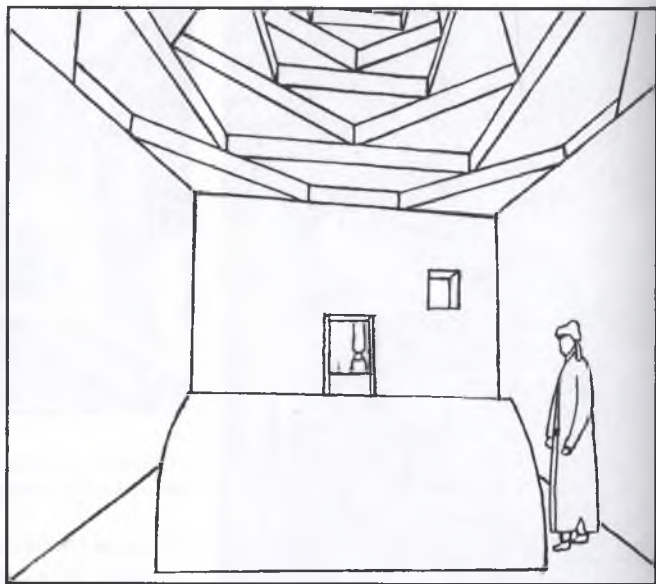
113-расм. Самарқанд. Гури Амир мақбараси ички кўриниши (Абдуризо Нозилов фотоси).

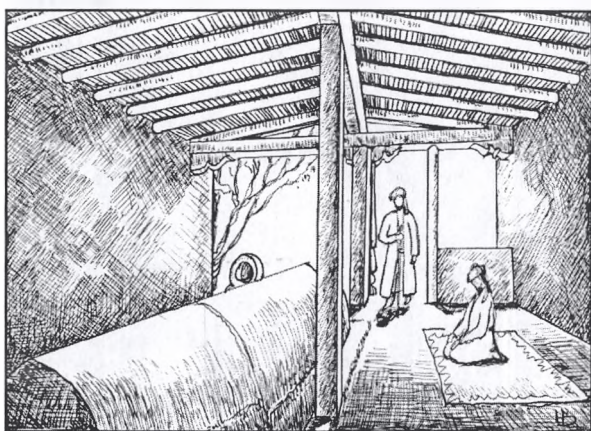
114-расм. Самарқанд. Ишратхона. Марказии хона (Х.Ш. Пулатов, Х. Жумабаев чизмаси).

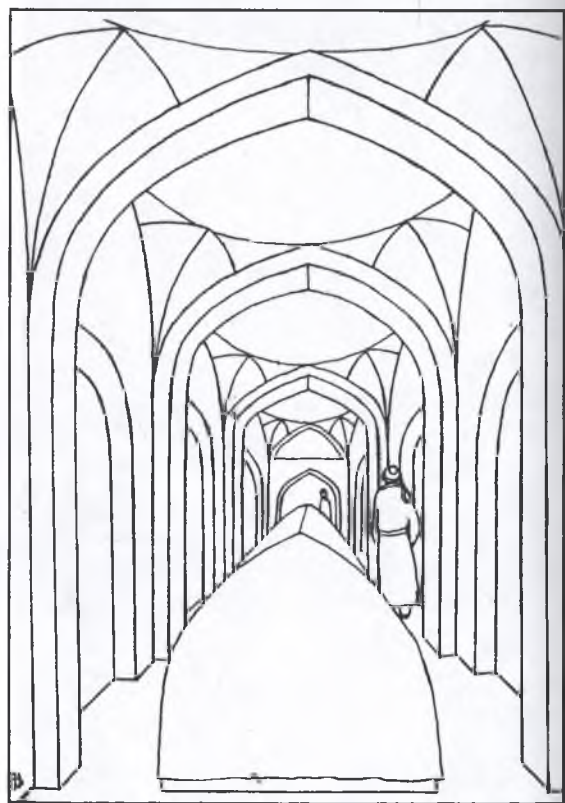
115-расм. Наманган. Хўжа Амин қабри мақбараси ичкы кўрнйши ("История искусств Узбекистана" китобидан олинду).

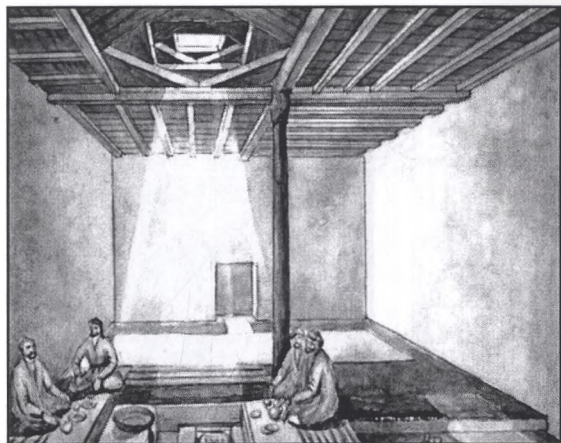
116-расм. Дарвоз. Хазрати Султон Жyрадо мақбараси ичкы кўрнйши (мyаллиф чизмаси).

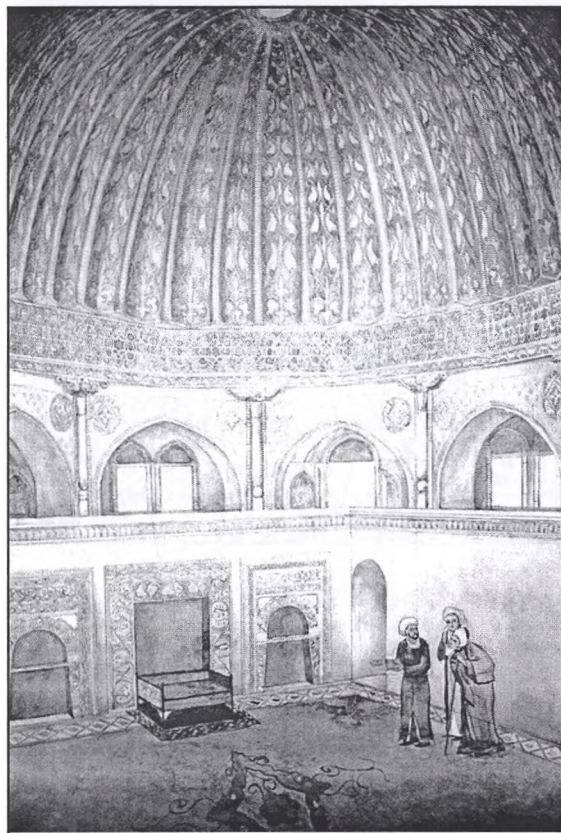
117-расм. Панжикент. Эшони Ҳофиз мақбараси ичкы кўрнйши (Мақбара ичкы кўрнйши мyаллиф томонидан Л.А. Гуревич тархи асосида ишланган).

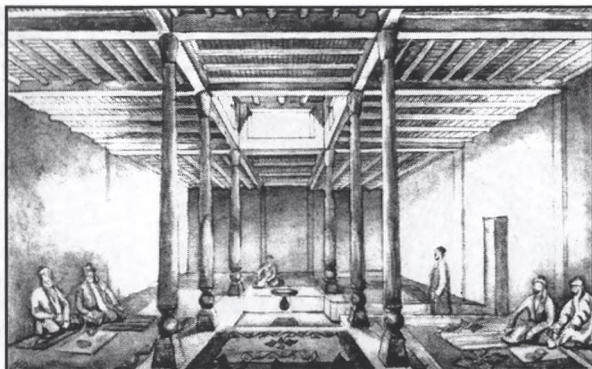
118-расм. Хўжали. Миздаҳқон. Шамун Наби мақбараси ичкы кўрнйши (мyаллиф чизмаси).

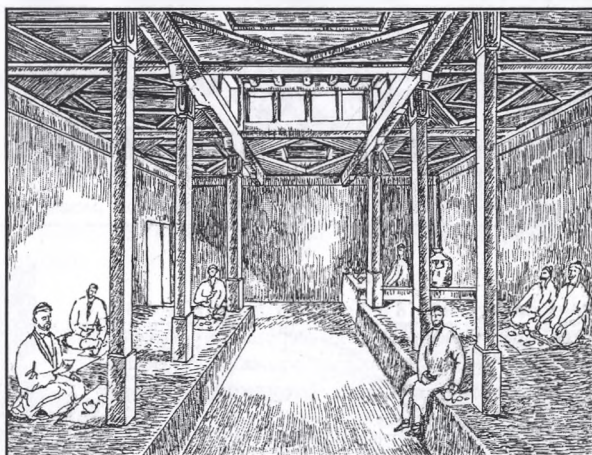
119-расм. Дарвоз. Ёшуг қишлоғи. Оловхона ва масжид бир хонага жойлаштирилган (муаллиф ўлчови ва реконструкцияси).

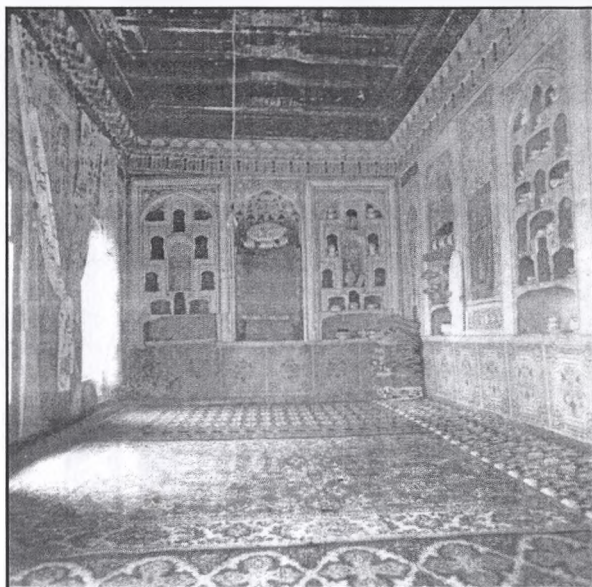
121-расм. Афросиёб. Гумбазли хона ички кўриниши. Хонанинг развёрткада кўриниши реконструкцияси Л.И. Ремпель томонидан ишланган. Хонанинг перспективада кўриниши, Л.И. Ремпель тарҳи ва реконструкцияси асосида, муаллиф ва rassom Абдужаббор Нозиловлар томонидан ишланган.

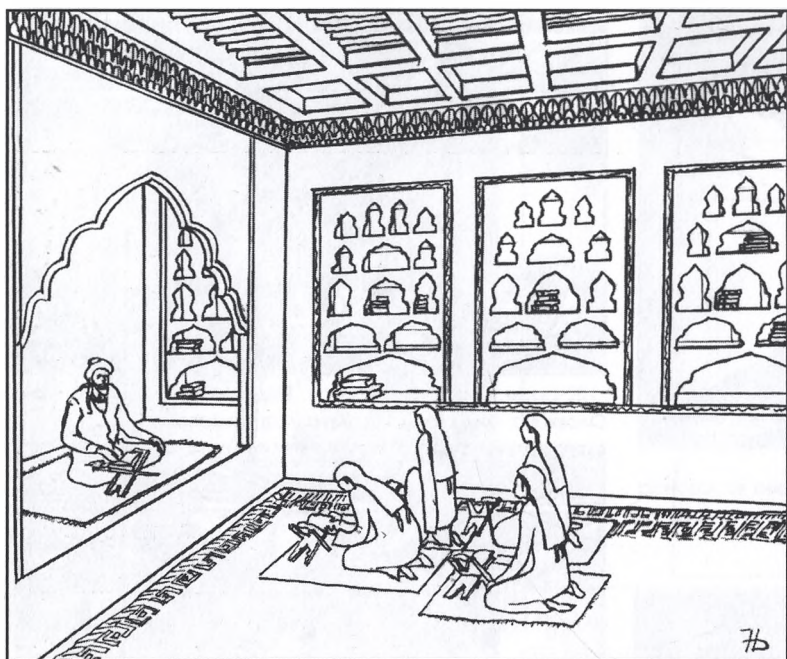
120-расм. Қоратёгин воҳаси. Жирғатол. Қошоў қишлоғи. Оловхона – эркаклар уйи (муаллиф чизмаси).

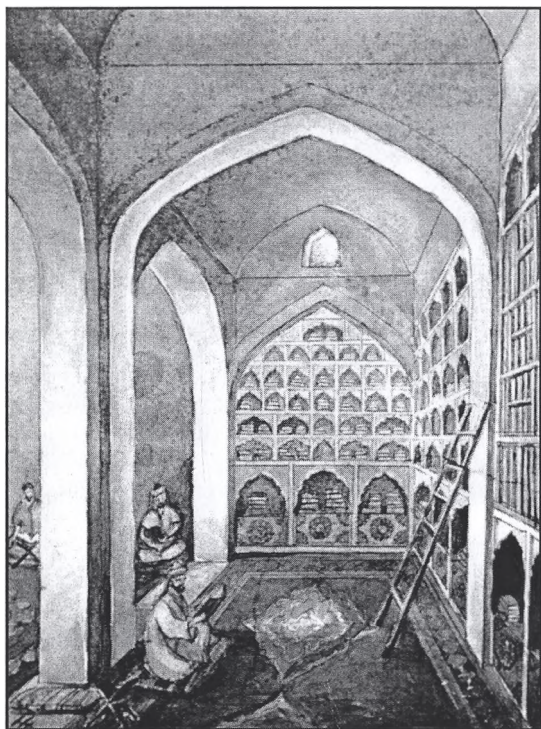
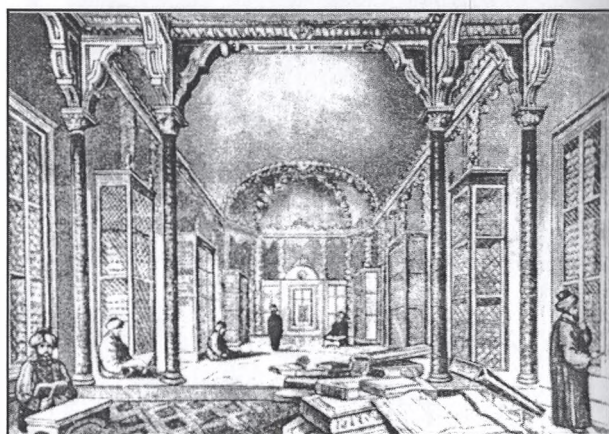
122-расм. Уратепа. Қадимий чойхона ички кўриниши (муаллиф чизмаси)

123-расм. Бухоро. Ёшги хона кўриниши («Ўзбекистон санъати» журналдан олинди).

124-расм. Кўқон 1918 и. Ҳожи ва ҳаттот Ҳожи Носир Мухаммад Шокирбоининг "Лаилининг мактабда уқиётгани" номи миниатюраси асосида дарсхона учки кўриниши муаллиф реконструкциясида.

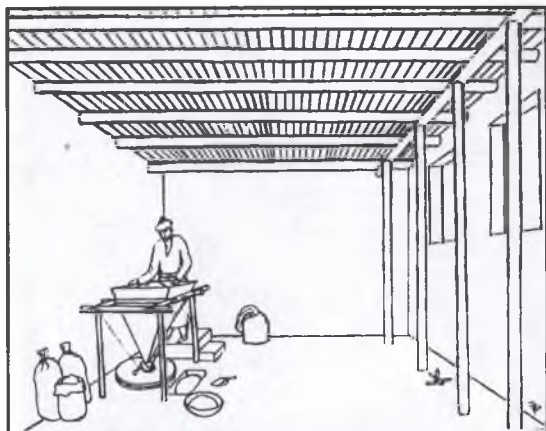

124	125
127	126

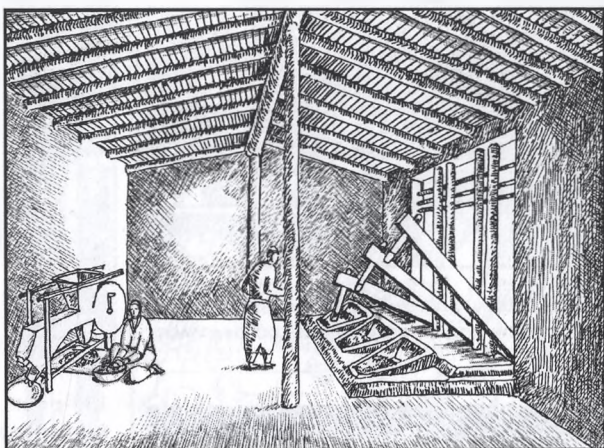
125-расм. Мактаб ички кўриниши. «Мактаб» миниатюрасидан. Хирот, XIV-XV асрлар.

126-расм. Кутубхона ички кўриниши (Тасвир В.Н. Терновскининг "Ибн Сино" номи китобидан олинди).

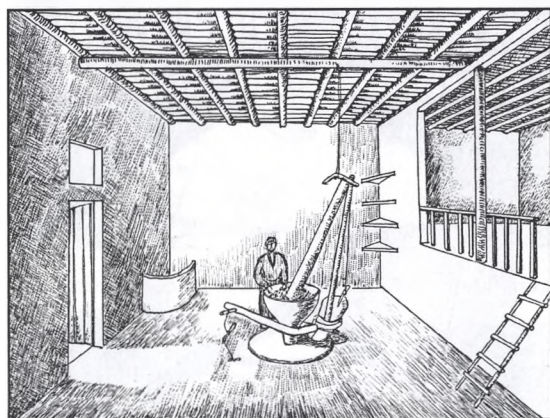
127-расм. Кутубхона ички кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

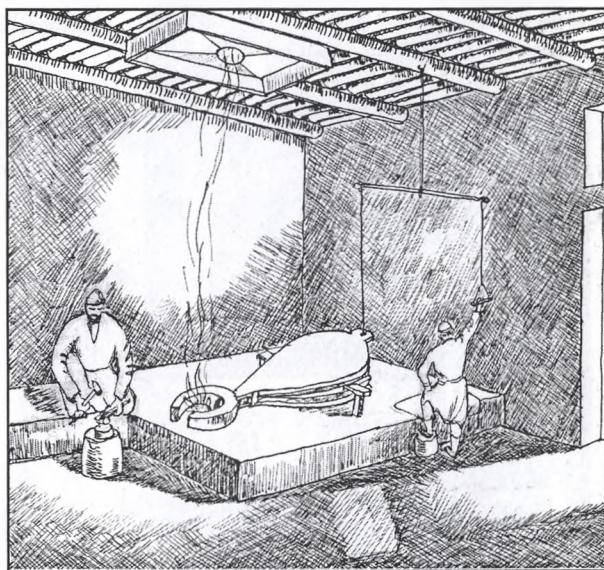
128-расм. Гараша. Тоғ қишлоғи. Сув теғирмони ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

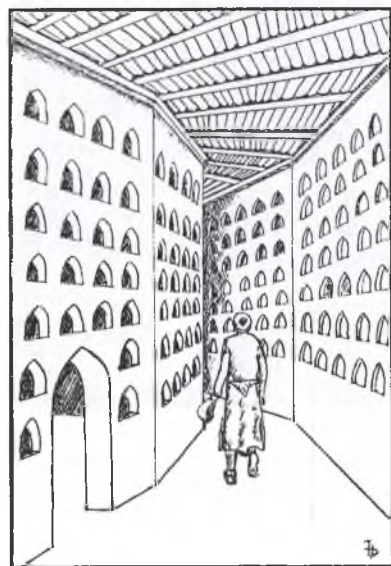
129-расм. Фарғона. Лембр тоғ қишлоғи. Обжувоз – шолу тозалайдиган қурилмалы хона ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

130-расм. Қашқадарё. Деҳай Боло тоғ қишлоғи. Абдушукўр жувозхонаси ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

131-расм. Деҳай Боло. Темирчилик устахонаси ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

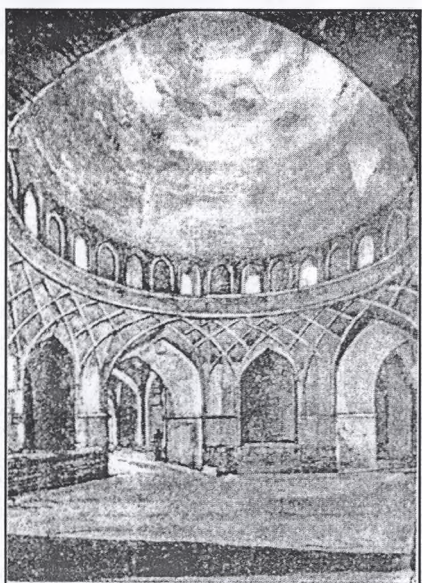
132-расм. Хоразм. Қават қалъа. Тархда саккизбурчак тузилишдаги ҳамма деворлари тоқчабандли хона ички кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

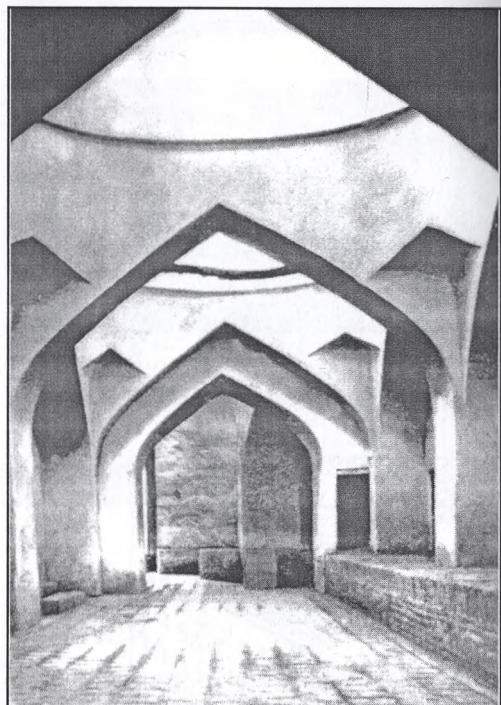
133-расм. Тоғли Бадахшон. Дон маҳсулотлари сақлайдиган қазнок ички кўриниши (муаллиф чизмаси).

134-расм. Тошкент. Ёзочдан қурилган тим (Х.Ш.Пулатов мақоласидан олинди).

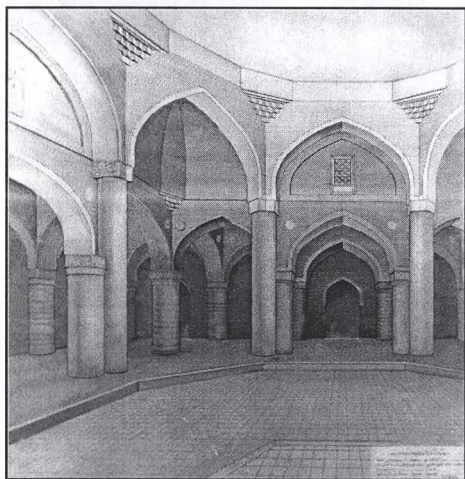

133	134
135	136
137	

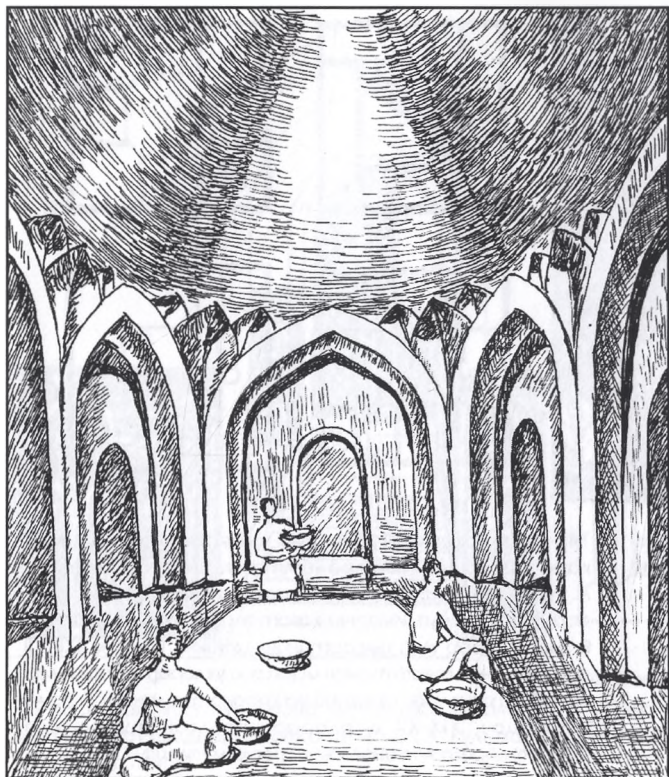

135-расм. Бухоро. Абдуллахон тими ички кўриниши (В.Дмитриев чизмаси).

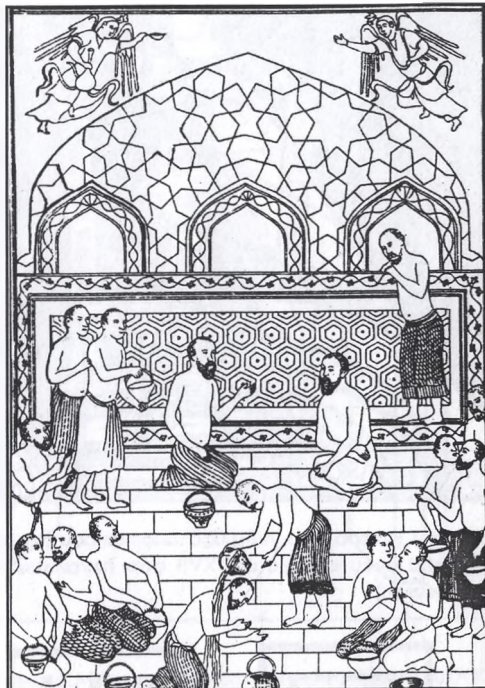
136-расм. Хива. Оллоқулихон тими ички кўриниши (Фотосурат Л.Ю. Маньковская китобидан олинди).

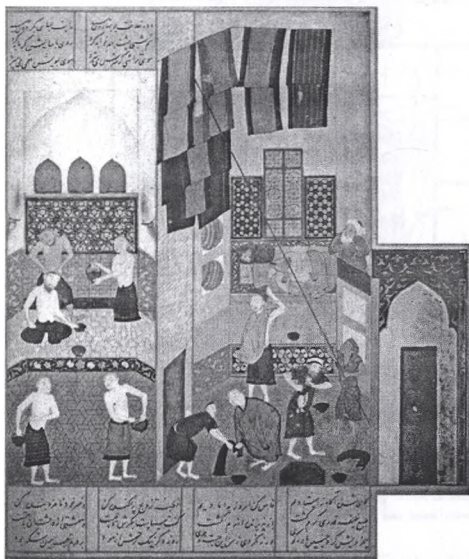
137-расм. Работи Малик карвонсароии (Л.Талис ва Ю.3.Шваб реконструкцияси).

138-расм. Нурота. Ҳаммомнинг асосий хонаси кўриниши (муаллиф чизмаси).

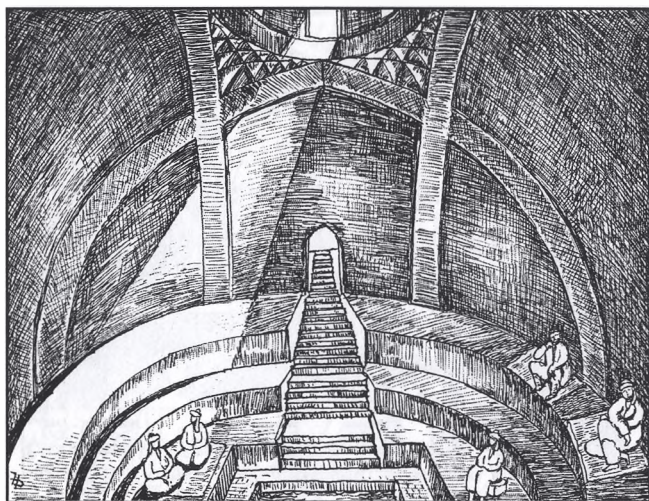
139-расм. Миниатюрада ҳаммом ички кўриниши ифодаланган (Миниатюра тасвирининг чизикда кўриниши А.С. Ғуролов китобидан олинди).

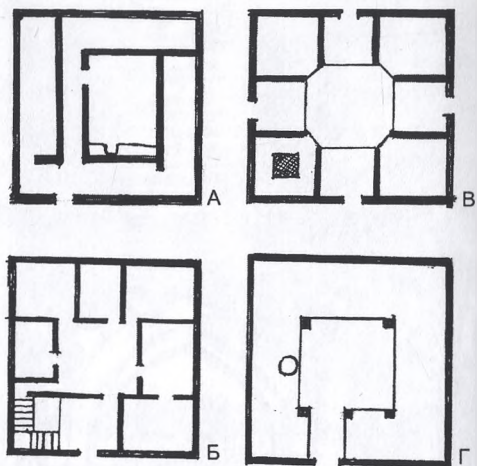
140-расм. Ҳаммом ички кўриниши. «Хорун-аррашид ва сартарош» миниатюрасидан. Хирот, XV аср.

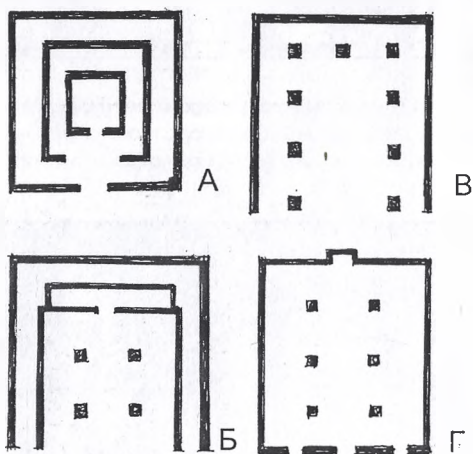
141-расм. Бухоро. Дор-уш-шифо шифохонаси. Беморларнинг даволаниш хоналарига киришлари учун даҳлиз (муаллиф реконструкцияси).

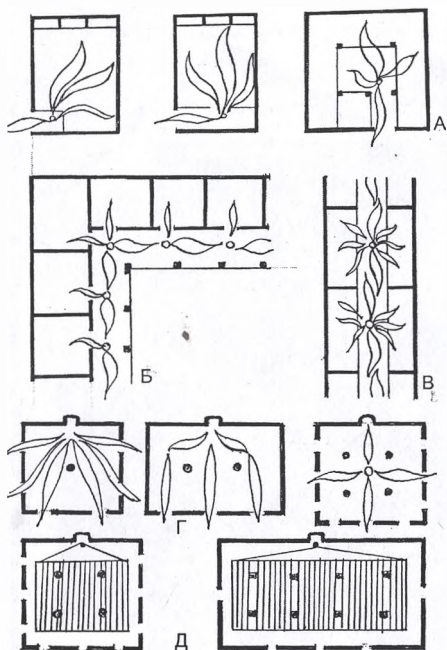
142-расм. Бухоро. Дор-уш-шифо шифохонаси ховлисидаги сардоба ички куруниши. XVII аср (муаллиф реконструкцияси).

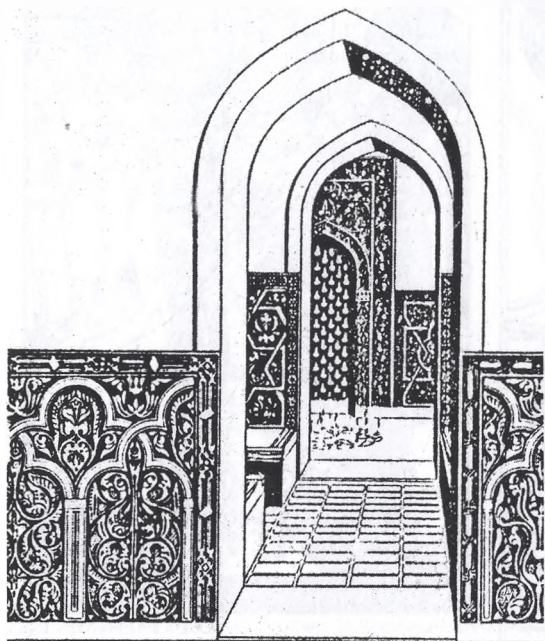
143-расм (схема). Турар жой иморати хоналарининг каматиб бориши ҳисобига катталашуви босқичлари. А. Бухоро воҳаси. Турар жой тарҳи (милоддан аввалги III-аср). Б. Қиз қалъа. Иккинчи қават тарҳи (VI- VIII асрлар). В. Марв. Турар жой иморатининг иккинчи қавати (XI- XII асрлар). Унда тўрт томон марказий уқларидаги айвонлар ҳисобига очикликка эришишга ҳаракат қилинган. Г. Тоғли Бадахшон. XIX-XX асрларда қурилган турар жой иморатларига хос андозавий тарҳ (муаллиф чизмаси).

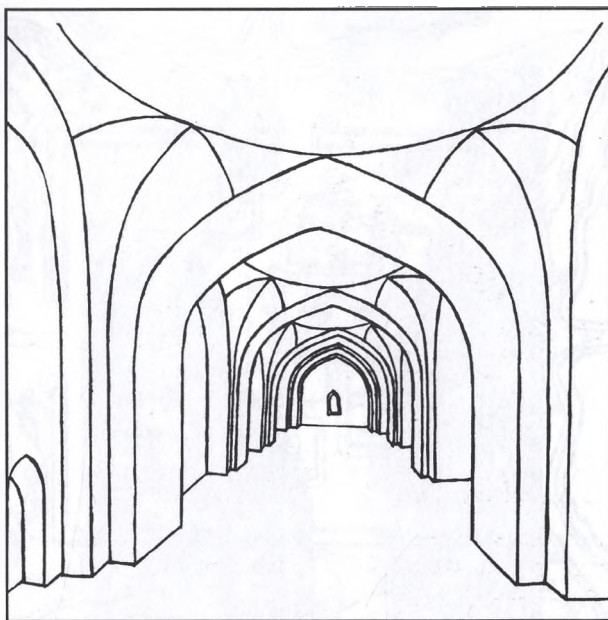
144-расм (схема). Марказий Осиё меъморчилигида обида тарҳининг асрлар давомига ўзгариб бориши. А. Оқ-Бешим.Будда ибодатхонаси тарҳи (илк ўрта асрлар). Б. Панжикент. Ибодатхона тарҳи. Илк ўрта асрларда атрофи далон билан айланттирилган тарҳ турли иморатларда қўлланилган. Унда Оқ-Бешим ибодатхонаси каби иморатнинг марказий хонаси деворлари олиб ташланиб ўрнига устунлар ўрнатилган. В. Термиз шохлар сароли (ўрта асрлар). Унда асосий хона билан далон устунлар ёрдамида яхлит композицияга бириштирилган. Г. Сўнги ўрта асрларда шундай тарҳ диний ва маданий иморатларда кенг қўлланилган (муаллиф чизмаси).

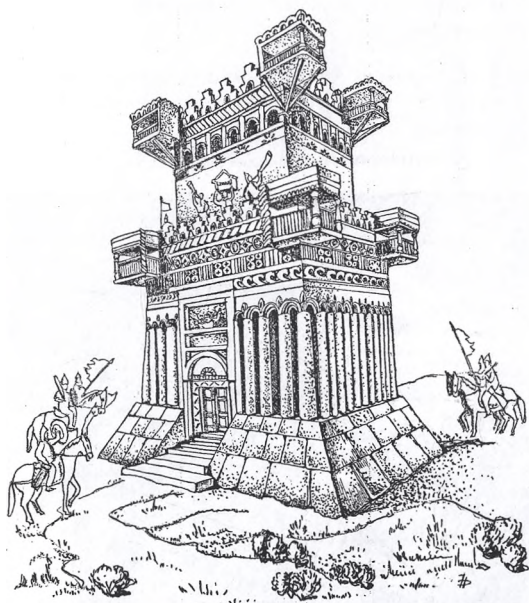
145-расм (схема). А. Турар жой меъморчилигида хона турининг киши эътиборини ўзига торттиши синусоидлар ёрдамида берилган. Б. Ховли томонидан айвон билан чегараланган тарҳли иморатда киши ўзига керакли хона томон интилади. Асосий пўналиш қалин синусоидлар билан кўрсатилган. В. Анфилада тузилишидаги тарҳда ҳам киши диққат – эътибори керакли хона томон қаратилади. Асосий пўналиш қалин синусоидларда белгиланган. Г. Турли тарҳдаги масжид хонақоҳида намозхон диққат – эътиборининг меҳроб томон торттилиши. Д. Жамоаниннг ибодат қилишида масжид хонақоҳи тарҳининг қўлаи турлари (муаллиф чизмаси).

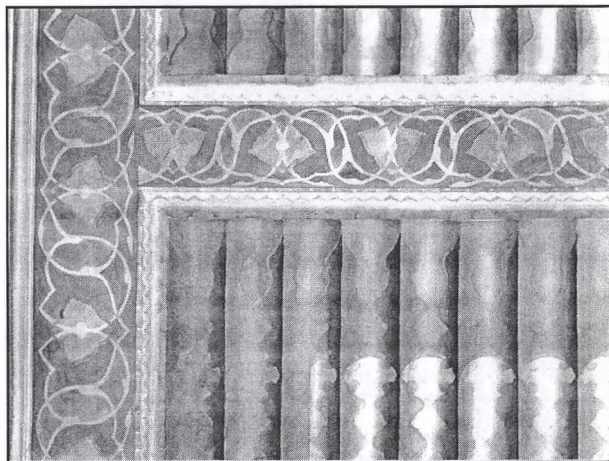
146-расм. Тоҷикистон. Сайёғ шаҳарчаси хоналари анфилада тuzилишида жолашган уй (Э. Гуломова реконструкцияси).

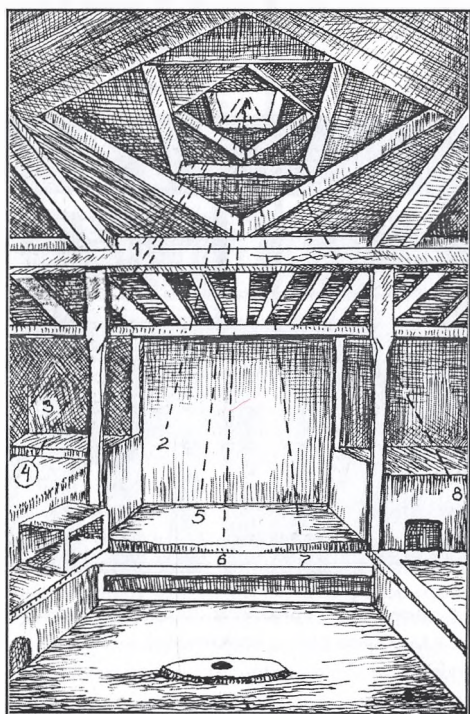
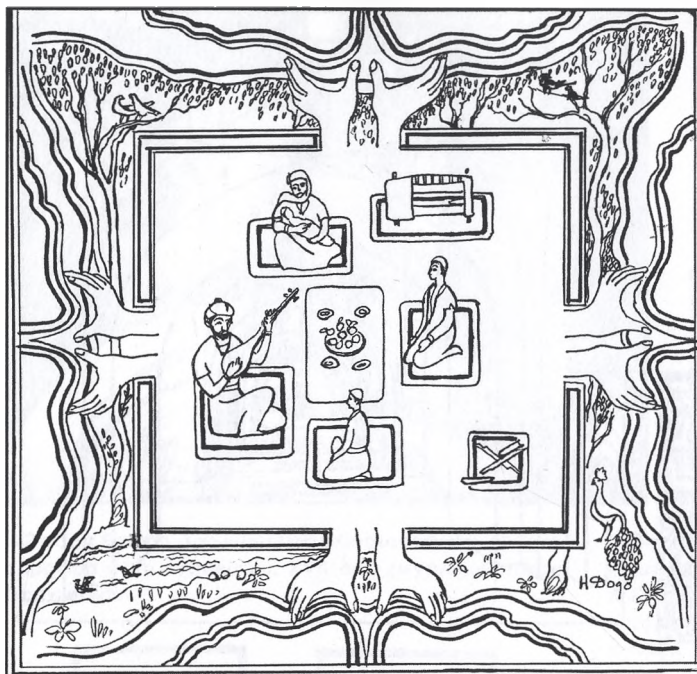
147-расм. Кармана. Масҷид – намозгоҳнинг ички кўриниши (А.К. Писарчик фотосидан нусха олинди ва унинг марказии бўлимасидан бир қисми қўшилган ҳолда берилди).

148-расм. Пермь губернияси, Аниқов қишлоғидан топилган VI-VII асрларга оид қумуш лаган юзасига ишланган Марказии Осиёга хос қалъа тасвири. Унда қалъа (фасади) олғ томондан кўриниши ифодаланган. Унинг бурчақларида балконлар мавжуд (қалъанинг перспективада кўриниши муаллиф томонидан ишланган).

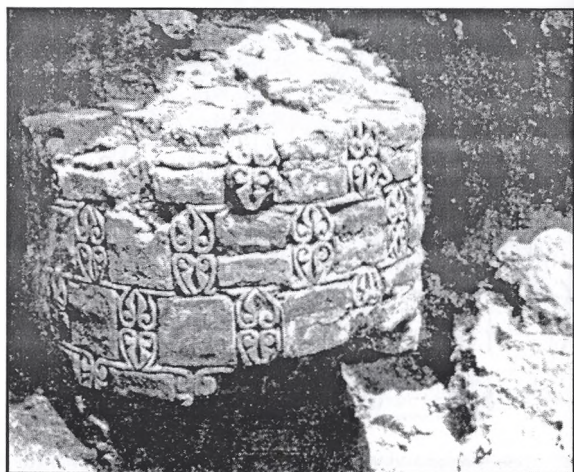
149-расм. Самарқанд. Турар жои. Шифтнинг бир бўлағи (муаллиф ва Х.Қурбонов ўлчови ва чизмаси).

152-расм. Тоғли Бадахшоннинг Шаржод қишлоғидаги Мурод Али ўйи. Унда баҳор фаслининг асосий кўнлари белгиланган. Қуёш нури маълум вақтда шифт тўнугидан – рузандан 4- бөлгига тушганда Наврузи олам қирганидан дарак беради (М.С. Андреев чизмасидан нусха).

150-расм. Хонада хотиржамлик. Самарқанд ва бухороликлар ақидаларига биноан хонадонни тўрт томонидан тўрт паёғамбаримиз қуриқлашар экан. Расмда оила аъзолари дам олиб ўтиришибди. Тўрт томонидан ёпирилаётган ёвуз кўчларни паёғамбарлар қайтармоқдалар (муаллиф реконструкцияси).

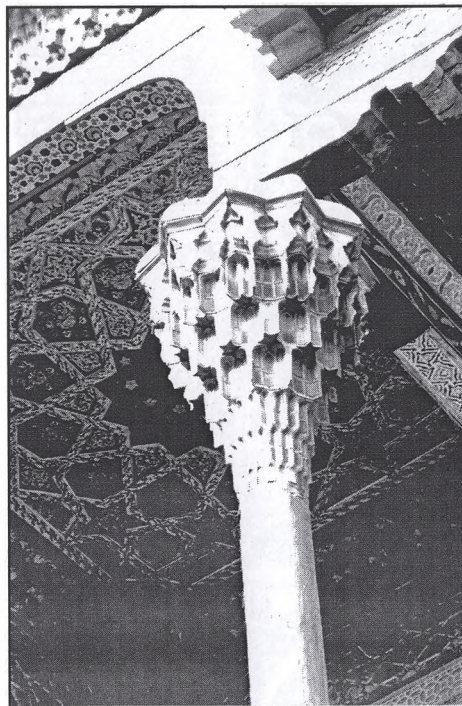
151-расм. Суфийларнинг зикр тўшиш пайтида хонакоҳ гўмбазини тўнугидан тўшайётган нурнинг жозибадорлиғи (муаллиф чизмаси).

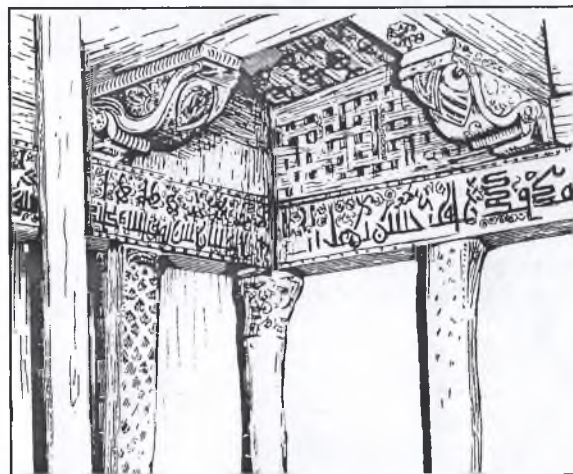
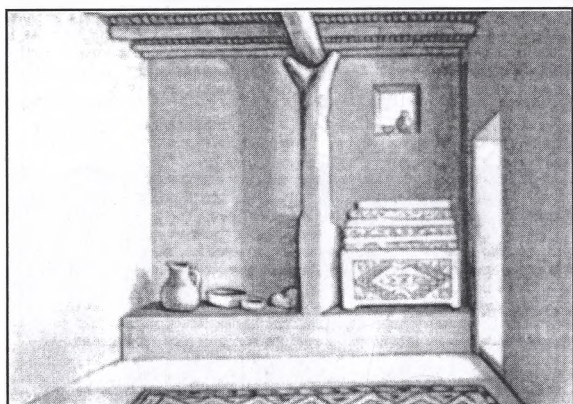
153-расм. Данданакон масжиди устунининг сақланиб қолган қисми (А.М. Прибыткова фотоси).

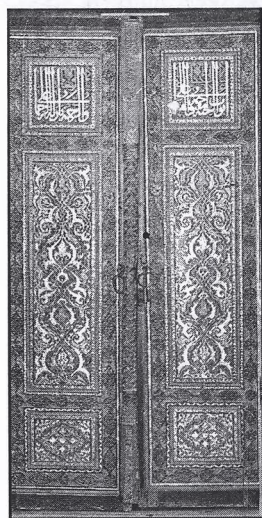
154-расм. Юқори Зарафшон. Оббурдон тоғ қишлоғи. Устуннинг капитель қисми (В. Воронина буюича).

155-расм. Бухоро. Болоховуз масжиди. Аивон устуни (В. Телегин фотосурати. Тасвирни Х. Пулатов мазкур китоб учун такдим этган).

156-расм. Тоҷикистон. Навобод қишлоғи. Хона интеръери (И. Мухиддинов фотосурати).

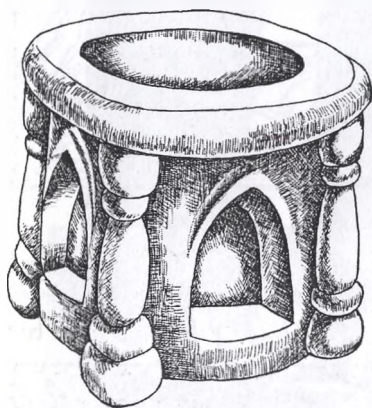
154	155
156	157
158	

157-расм. Исфара. Чорқуҳ тоғ қишлоғида мазор ички қуриши (Н. Дрига чизмаси).

158-расм. Самарқанддаги Шохӣ Зинда меъморий мажмуаси. Икки табақали эшик дарвоза. 1403- 1404 иилар (Абдуризо Нозилов фотоси).

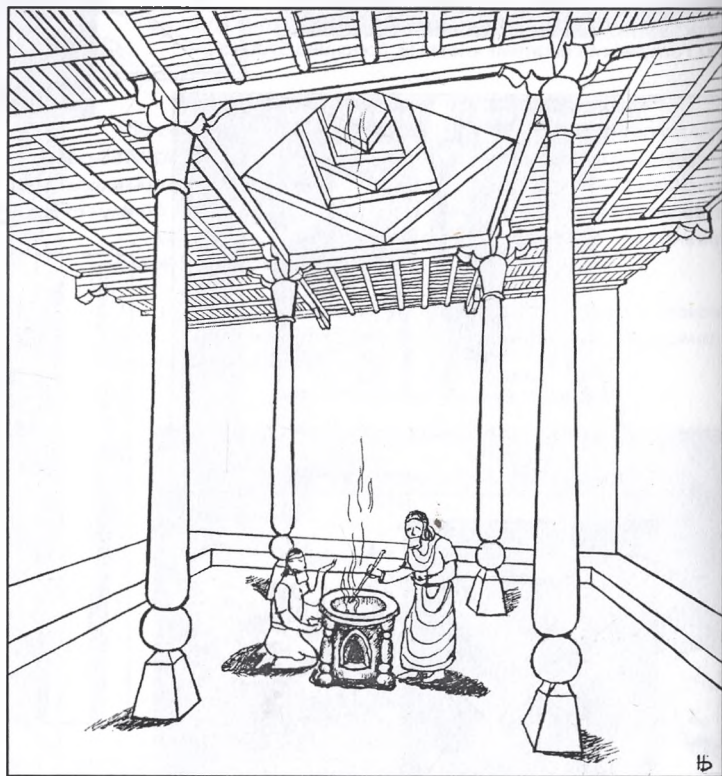
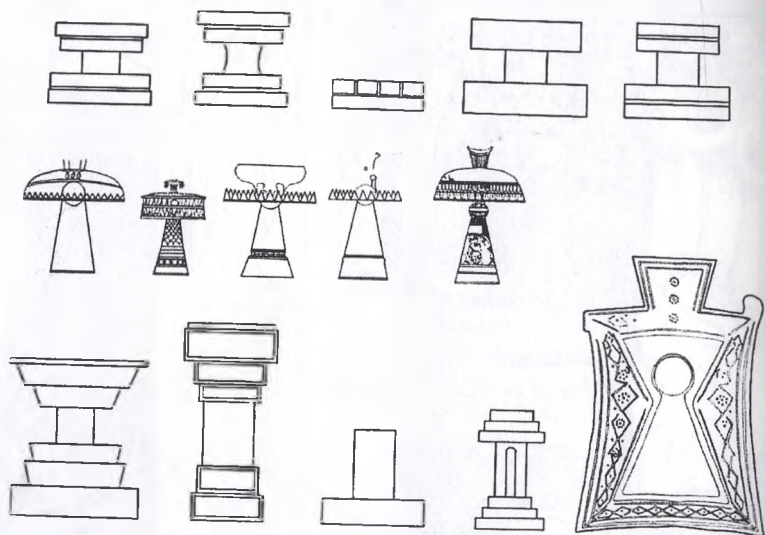
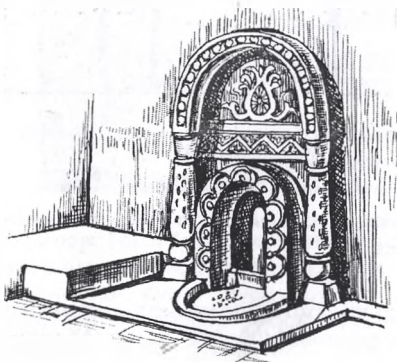

159-расм. Вахшвор тоғ қишлоғи. Декоратив панжара (му-аллиф чизмаси).

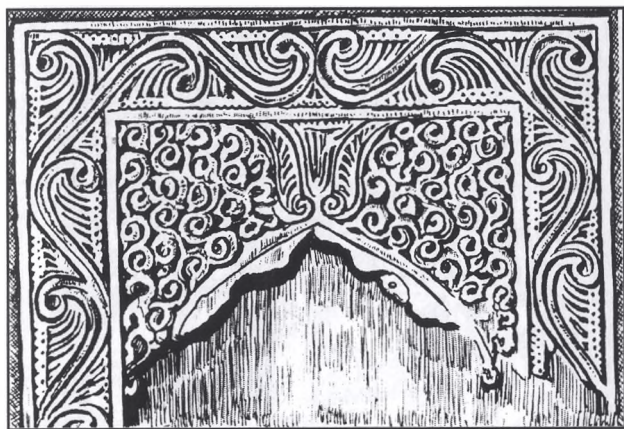
160-расм. Деворий тасвирларда ифодаланган ва археологик қазилмалардан топилган оташкадлар кўриниши (Абдужаббор Нозилов чизмаси).

161-расм Далварзинтепа. Зардуштилик динига оид оташкад (алтарь) (Т.К.Мкртычев чизмасидан нусха).

162-расм. Далварзинтепадан топилган кубга монанд оташкаднинг ибодатхона интерьерида жойланиши (муаллиф реконструкцияси).

163-расм. Юқори Зарафшон. Гардани Хисор шаҳарчаси. VII–VIII асрларга оид меҳроб (Ю. Якубов реконструкциясидан нусха).

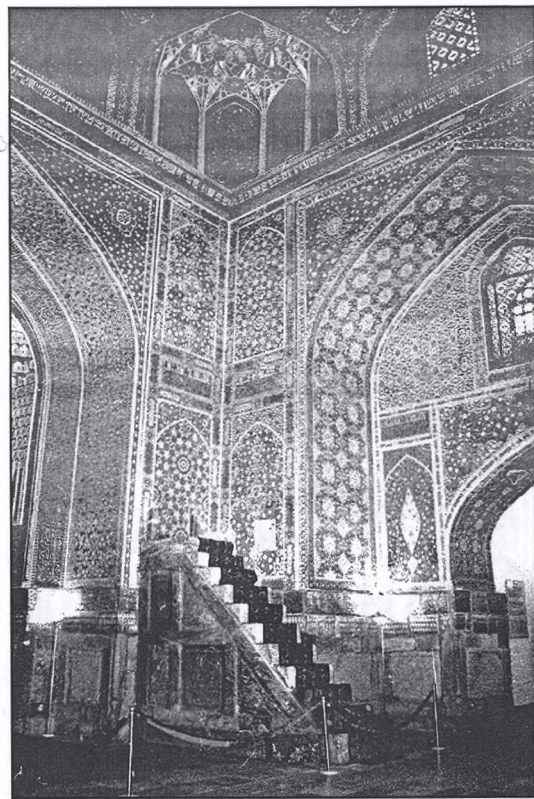
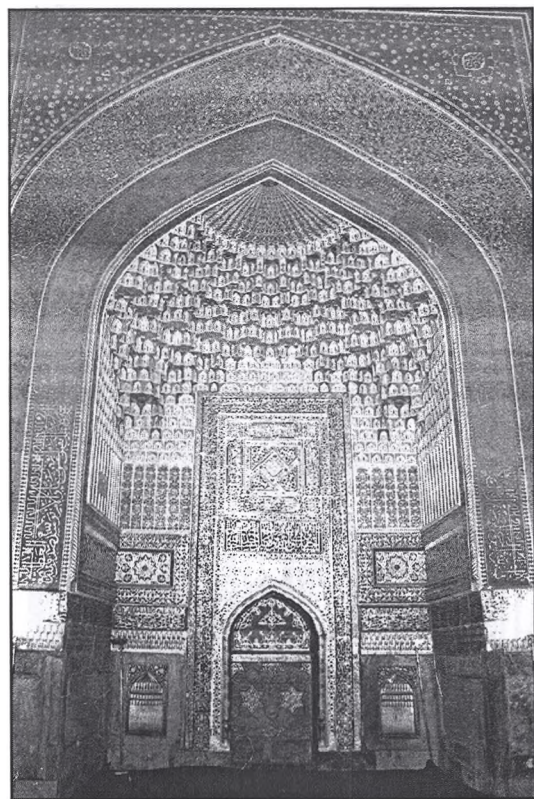
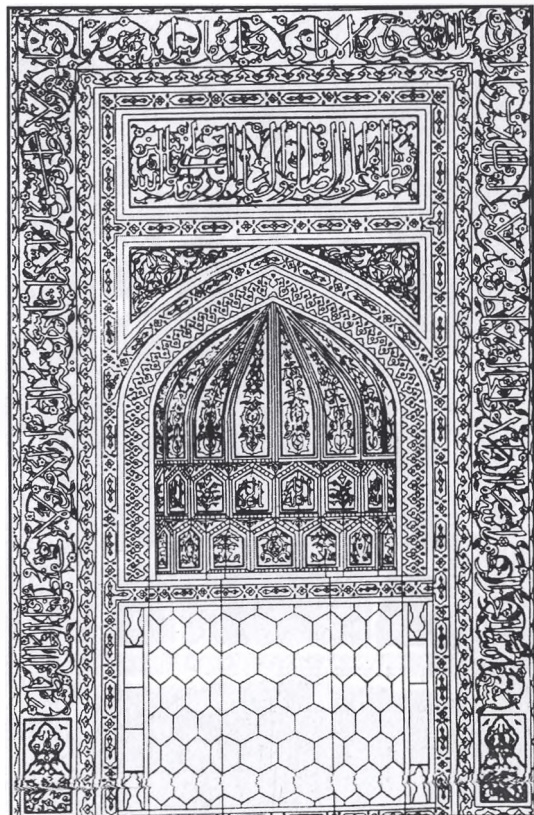

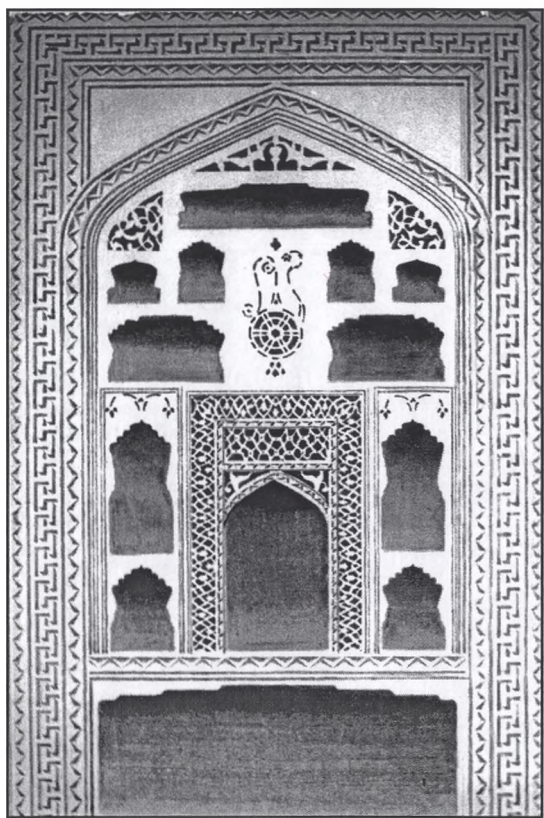
164-расм. Ашт кишлоғи. Гил мөҳробнинг бир булағи («Древности Таджикистана») китобига келтирилган фотосуратдан нусха).

165-расм. Туркистон. Хўжа Аҳмад Яссавий хонақоҳ – макбараси масжидининг мөҳроби кўриниши (чизма П. Зоҳидов китобидан олинди).

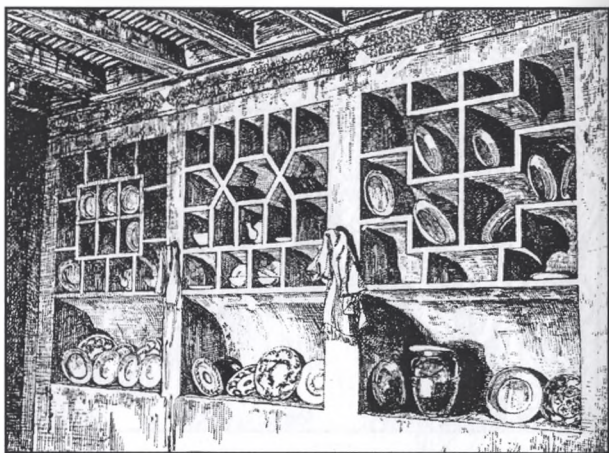
166-расм. Самарқанд. Тиллақори мағрасаси мажмуасида масжид мөҳроби (Абдуризо Нозилов фотоси).

167-расм Самарқанд. Тиллақори мағрасаси. Масжид интеръерига минбар кўиниши (Абдуризо Нозилов фотоси).

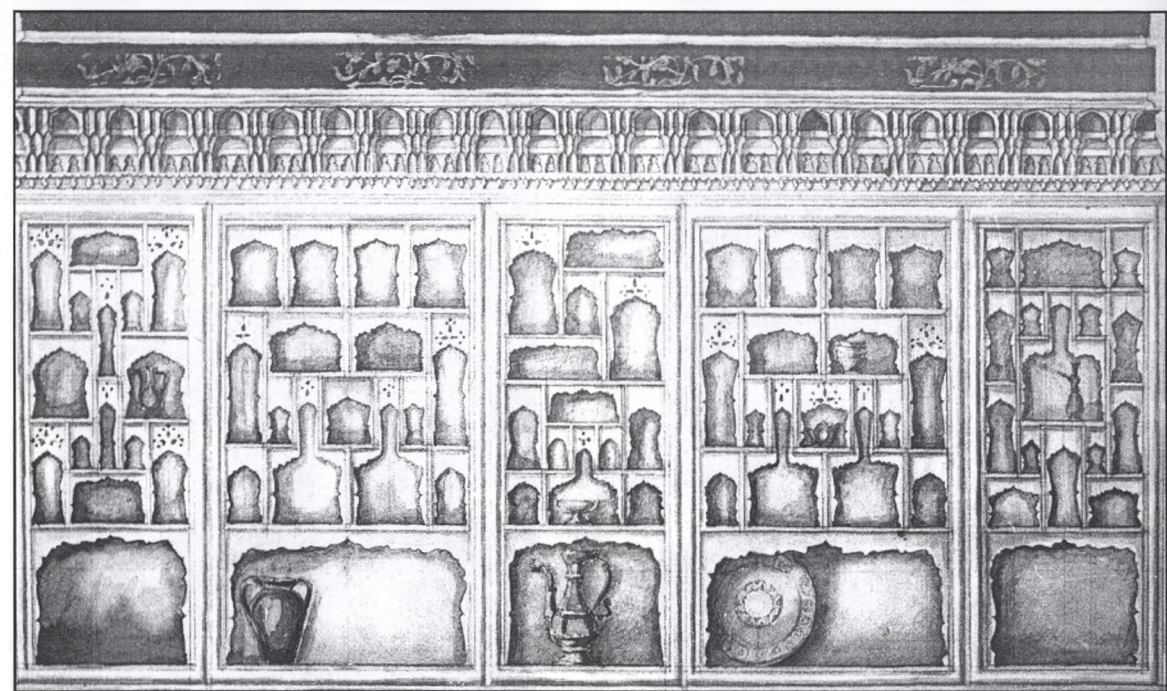

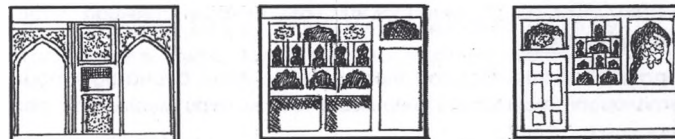
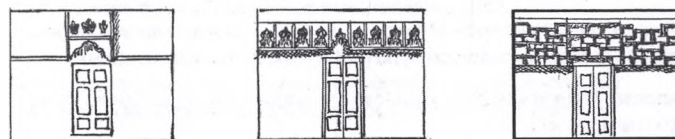
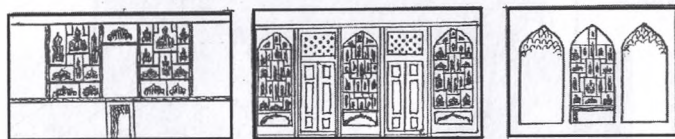
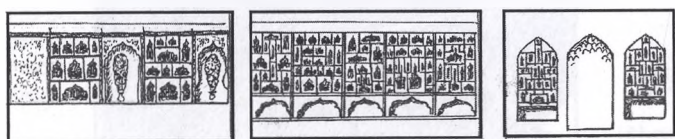
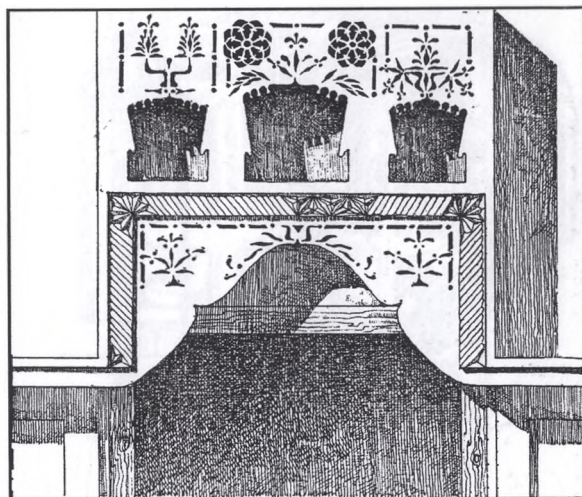
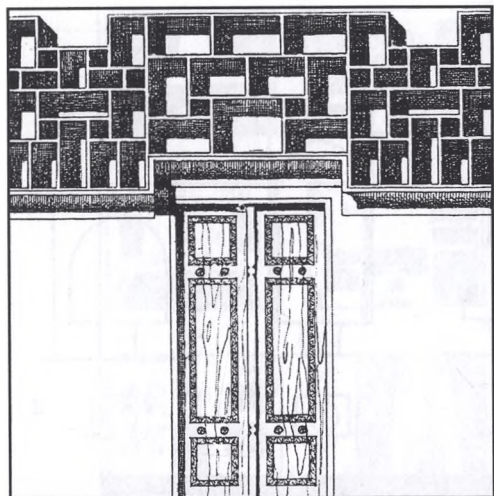
168-расм. Самарканд. Турар жой меҳмонхонасида токчабанд деворнинг марказии қисми (муаллиф чизмаси).

170-расм. Фарғона. Водил. XIX асрда қурилган турар жой хонадонига токчабанд девор (В. Л. Воронина чизмаси).

169-расм. Наманган. Турар жой меҳмонхонасида токчабанд девор (муаллиф чизмаси).

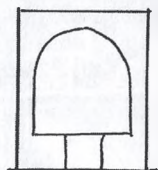
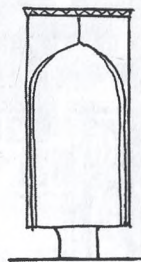
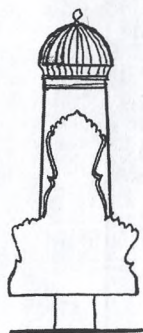
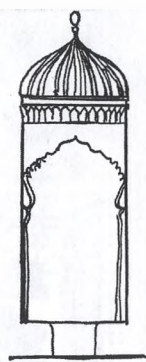
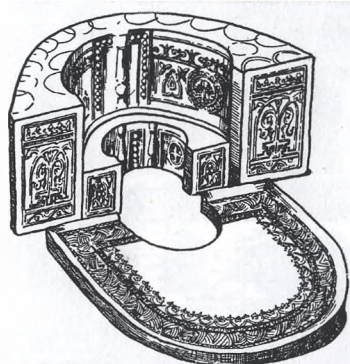

171- расм. Хива. Гулихоним Отажон хонадони меҳмонхонасида девордан бўртиб чиққан токча (В.А. Воронина чизмаси).

172-расм. Қарши. Турар жой итеръерига девордан бўртиб чиқарилган токчабанг девор (В.А. Воронина чизмаси).

173-расм (схема) Ўзбекистон халқ турар жой меъморчилигида хона деворларида тахмон ва токчаларнинг жолаштирилиши турлари. (муаллиф чизмаси).

1

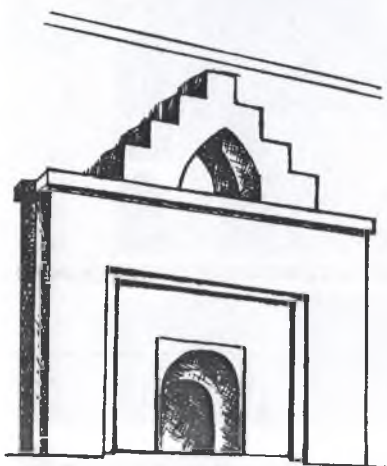
2

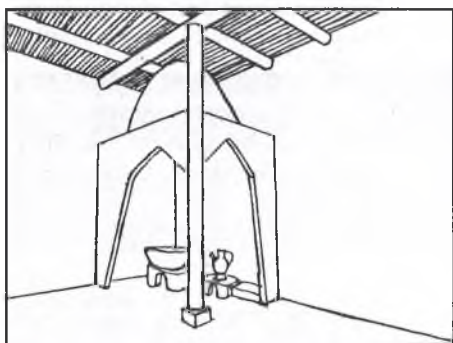
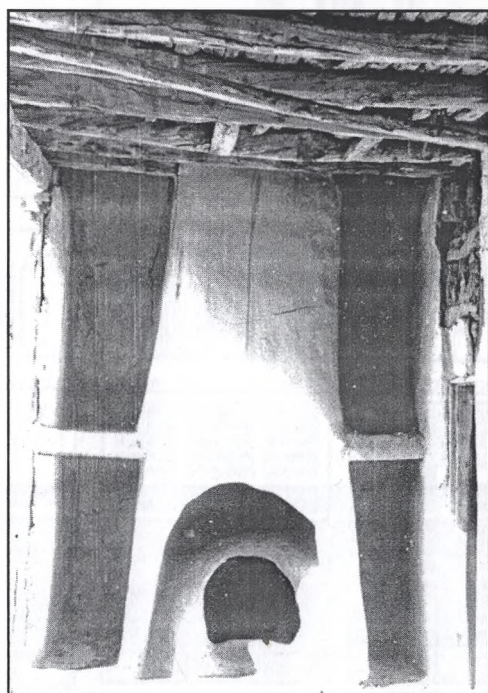
3

4

174	175
176	177
178	
179	

174-расм. Самарқанд. Декоратив учоқ (Ш.С. Тошхужаев бўйича, қисман реконструкция).

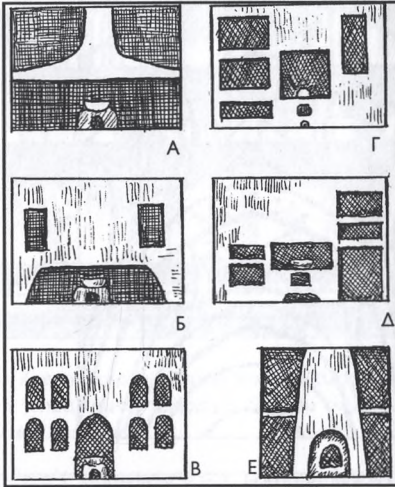
175-расм. Мўри тўзлиши: 1. Марғилонча гўмбазли мўри; 2. Қўқонча гўмбазли мўри; 3. Қашқарча мўри; 4. Нуғайча мўри (В. Л. Воронина чизмасидан нўسخа).

176-расм. Туркманистон. Мурча қишлоғи. Мўхаммад Ниёзов хонадони. Чирок кўйишга мўлжалланган мўри (Г.А.Пугаченкова чизмасидан нўسخа).

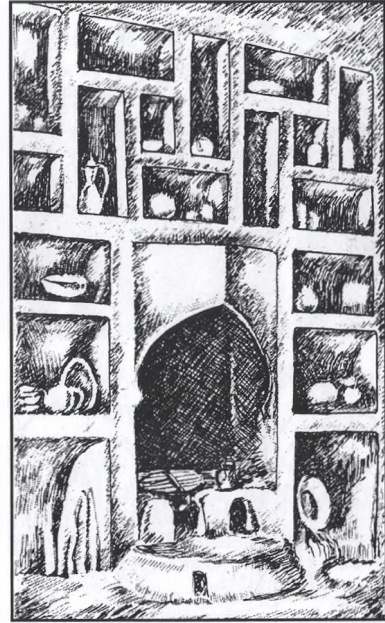
177-расм. Тошкўрғон тоғ қишлоғи. Хонадон уйи айвонидағи камин (муаллиф фотоси).

178-расм. Нурота. Синтаб тоғ қишлоғи. Хонадон айвонида мўри (муаллиф чизмаси).

179-расм. Нурота. Сариб тоғ қишлоғи. Хона бурчағида тош тахталардан (таختасанг) терилган тоқчали мўри (муаллиф ўлчови ва чизмаси).

180-расм (схема) Тоғ турар жой меъморчилигида хона деворигаги мўри-учоқ ва тоқчаларнинг жойлаштирилиш тартиби. А, Б. Сурхондарё, В. Қашқадарё, Г. Фарғона, Д. Юқори Зарафшон, Е. Қашқадарё (муаллиф чизмаси).

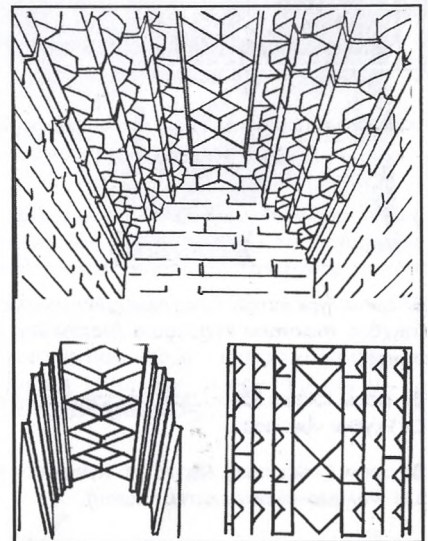
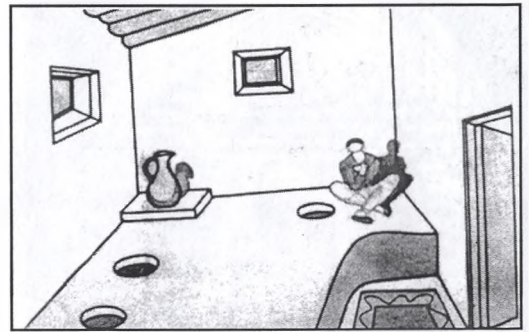
181-расм. Хўжанг. Хонадон уюдаги камин (В.Л. Воронина чизмасидан нусха).

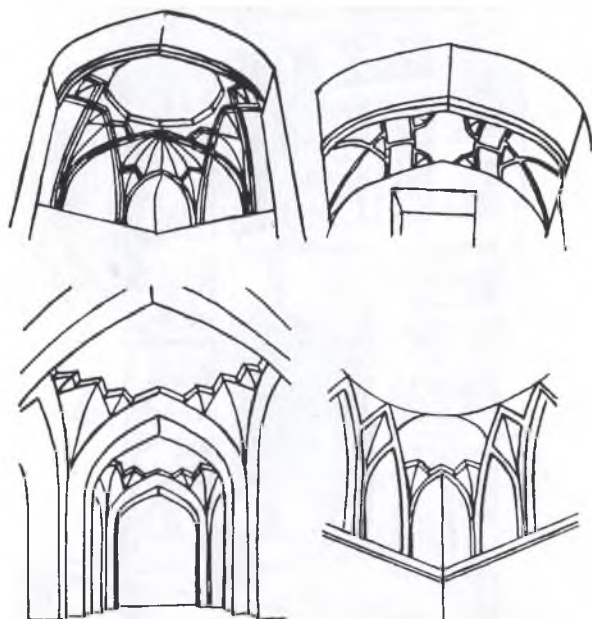

182-расм. Тоҳаристон. Илк ва ўрта асрларда турар уй. Супали хона бурчаги (муаллиф реконструкцияси).

183-расм. Қозоғистон. Талғар шаҳарчаси. Яхлид супали ва поғзоҳли хона кўриниши (З. Шарденова реконструкцияси).

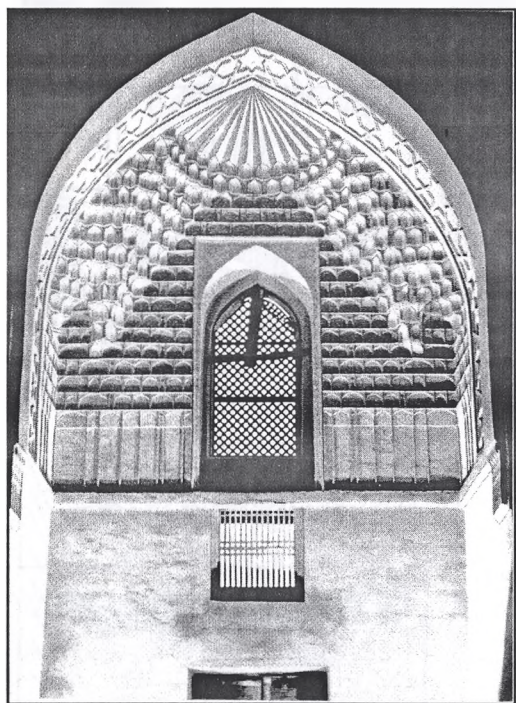
184-расм. Марв. Хом гиштдан қурилган обидалар томи (Қатта Нағим қалъа, Харам Қўшқ, В.Л. Воронина чизмаси).

185-расм. Туркманистон. Анав масжиди. Қалқонсимон равоқларга ўрнатилган гумбазлар тури (Г.А. Пугаченкова буюича).

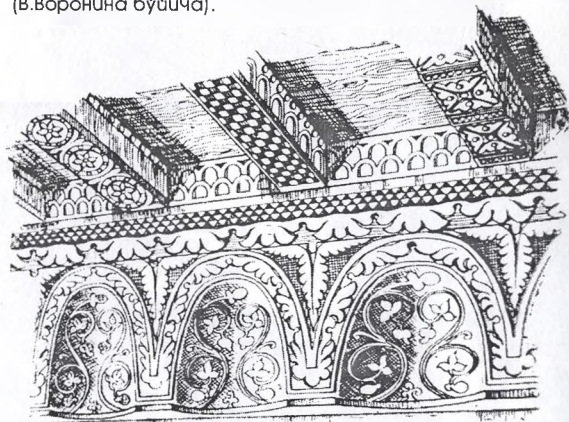
186- расм. Туркистон. Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси. Равоқлар билан ёпилган узунчок тўзилишдаги хона (В.Воронина буюича).

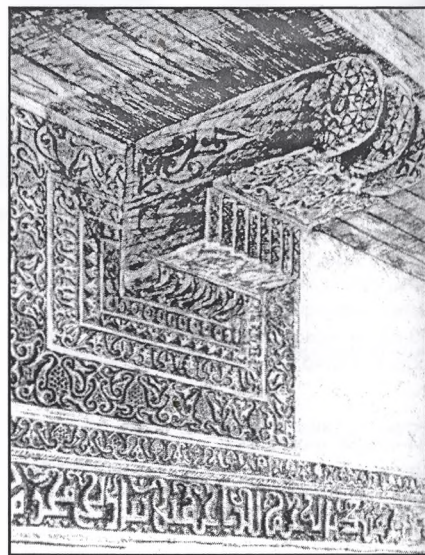
187-расм. Туркистон. Хужа Аҳмад Яссавий мақбараси. Қозонлик хонасининг жанубий тоқчаси кўриниши (Нагим-Бек Нурмухаммедов китобидан олинди).

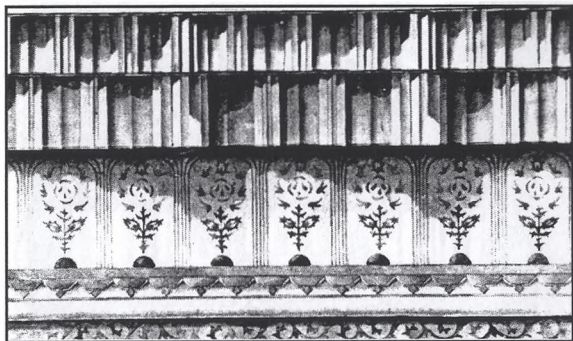
188-расм. Юқори Зарафшон. Гардани Хисор саройи шифтининг бир бўлаги (Ю. Якубов чизмаси).

189-расм. Самарқанд. Афросиёб. Қусам ибн Аббос масжиди шарафа қисми (В.М. Филимонов реконструкцияси).

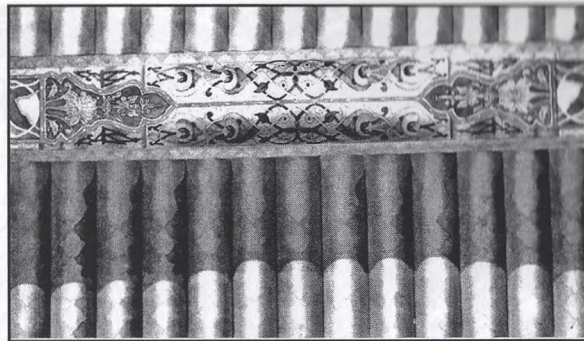

185	186
187	188
	189

190-расм. Каттақўраон. Турар жой. Меҳмонхона шифти остидан ўтказилган шарафа булаги (муаллиф ва Ш. Шокосимов ишлаган).

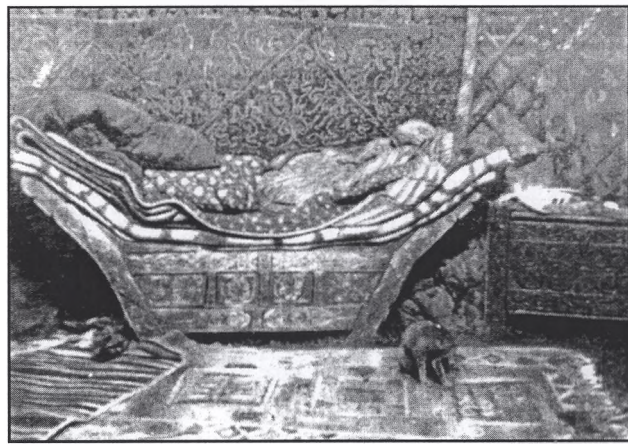

191 –расм. Самарқанд. Турар жой шифтининг бир булаги (муаллиф ва К.Қобилов чизган).

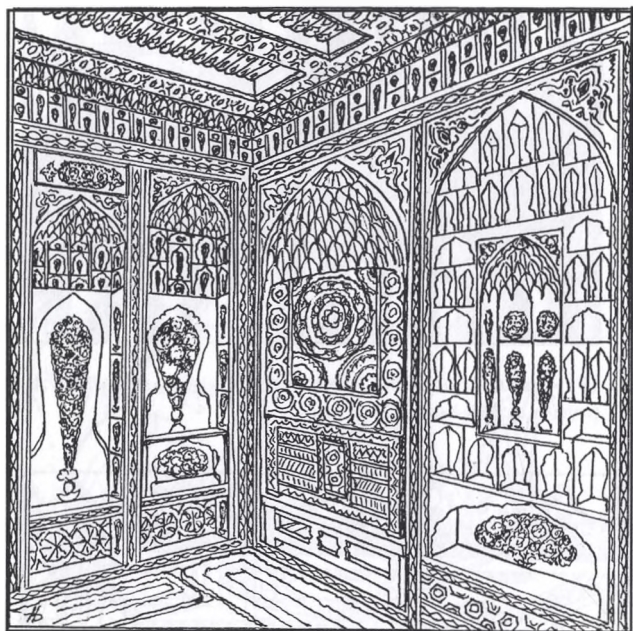

192-расм. Зооморфли тахтда ўтирган шох тасвири (А.И. Рempel реконструкциясидан нусха).

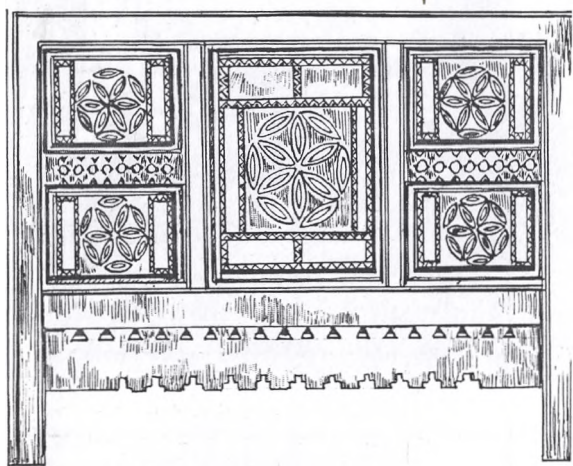
193-расм. Панжикент. V-VIII асрлар. Таянчлар урнига ёғочдан ўшилган аёл қомати – кариатидалар қўлланилган тахт кўриниши (муаллиф реконструкцияси).

194-расм. Козогистон. Бой хонадонда қадимий сури кўриниши ("Народы Средней Азии и Казахстана" китобидан олинди).

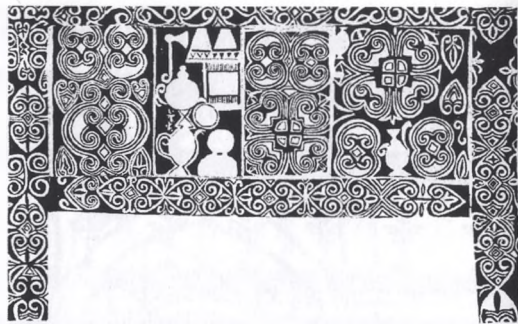

195-расм. Бўхоро. Хона бурчаги. Тагкурси устига сандик урнатилган. Унинг устига терилган курпа-ёстиқлар сузана билан қопланган (муаллиф чизмаси).

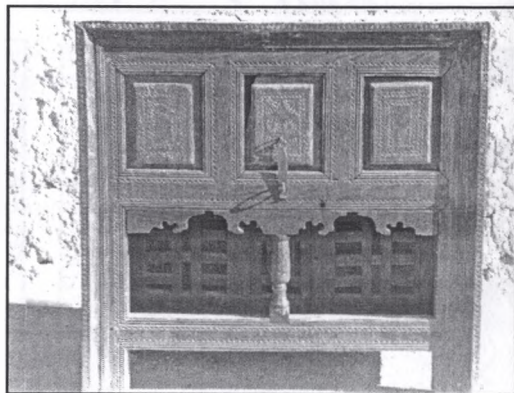

197-расм. Сурхондарё. Чош тоғ қишлоғи. Қадимий сандик (муаллиф чизмаси).

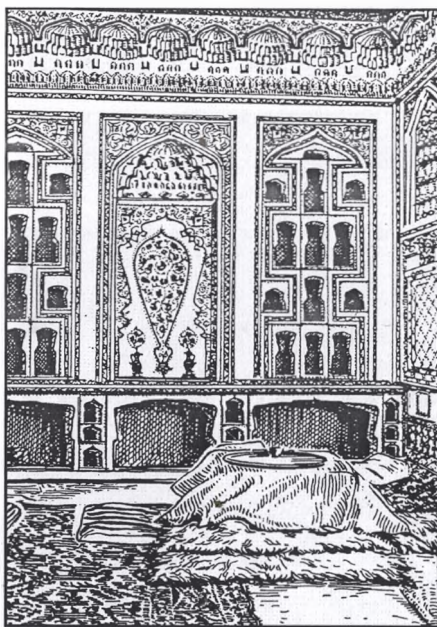
199-расм. Хонадонда сандал (XIX аср охирида туширилган фотосуратдан нусха, А.К. Писарчик маколасидан олинди).

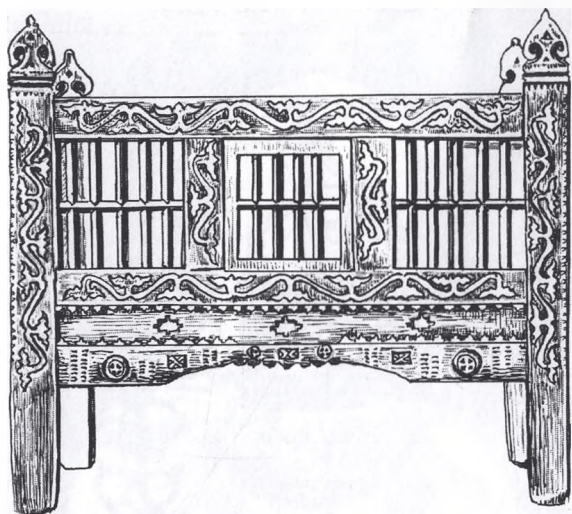

196-расм. Қорақалпоғистон. Көгёили тумани. Тағлик (И.В. Савицкий чизмаси).

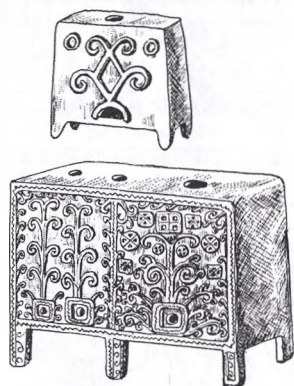

198-расм. Нурота. Накрут тоғ қишлоғи. Сандик (муаллиф фотоси).

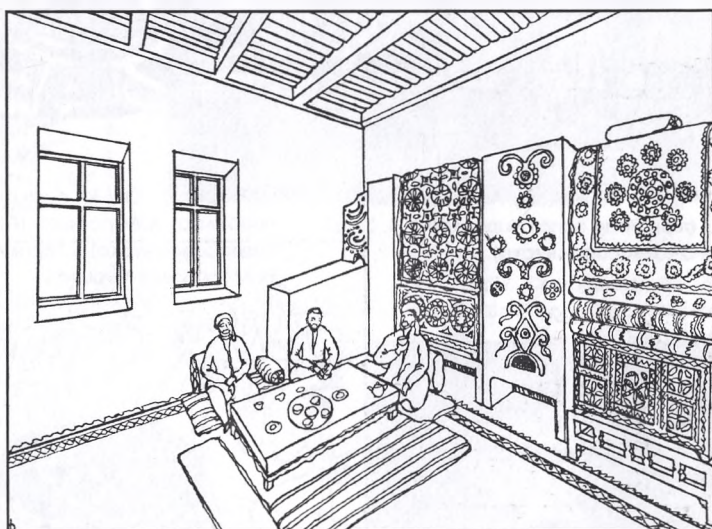
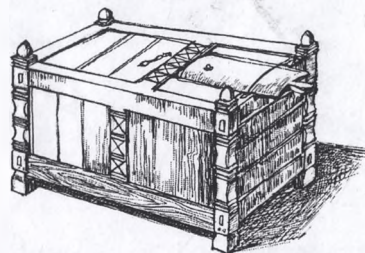

200-расм. Қорақалпоғистон. Сабояк – идиш-товок, хужалик маҳсулотлари сақлайдиган қурилма (И.В. Савицкий чизмасидан нусха).

201-расм. Тоғли Бадахшон. Ванч ва Язғулом воҳаларида хужалик маҳсулотлари сақлашда кенг қўлланилган ёғоч қутилар (В.Л. Воронина чизмасидан нусха).

202-расм. Гил қутилар. А. Кангурт тумани Кулисүфиён қишлоғи. Б. Ховалинг тумани. Шахриминг қишлоғи (Е.М. Пешерева чизмасидан нусха).

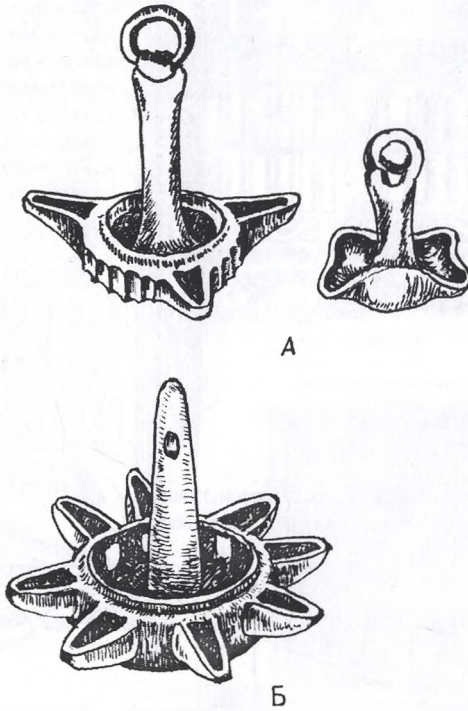
203-расм. Тошкент вилояти. Пском дарёси бўйида Нанаи Боло тоғ қишлоғида дон сақлайдиган хамбалар урнатилган хона Е.М. Пешерева томонидан учратилган кўриниши. Хонанинг умумий кўриниши этнограф олима Е.М. Пешереванинг схематик чизмаси асосида муаллиф томонидан тўлдирилган ҳолда ишланган.

204-расм. Самарқанд Қусам ибн Аббос қабр тоши (Абдуризо Нозилов фотоси).

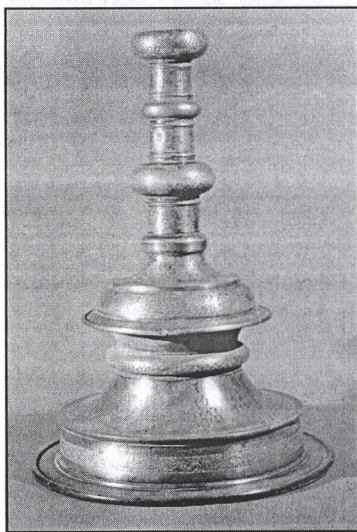
205-расм. Самарканд. Афросиёб. Дастали сирланган сопол чироқлар (Г.В. Шишкина чизмасидан нусха).

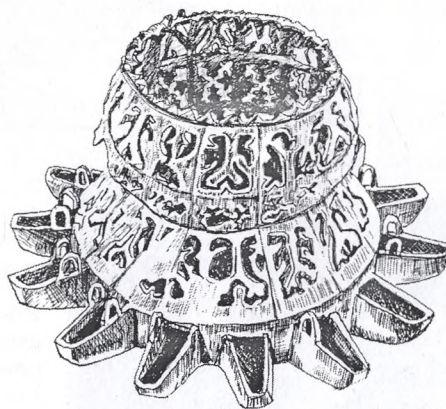
206-расм. Осма сирланган сопол чироқлар. А.Афросиёб (Г.В. Шишкина чизмасидан нусха). Б.Тароз XI- XII асрлар (К.М Баипаков буюича).

207-расм. Козовистон. VII-X асрларга оид чироқ («Декоративное искусство», 1974, 1-сон, журналдан олинди).

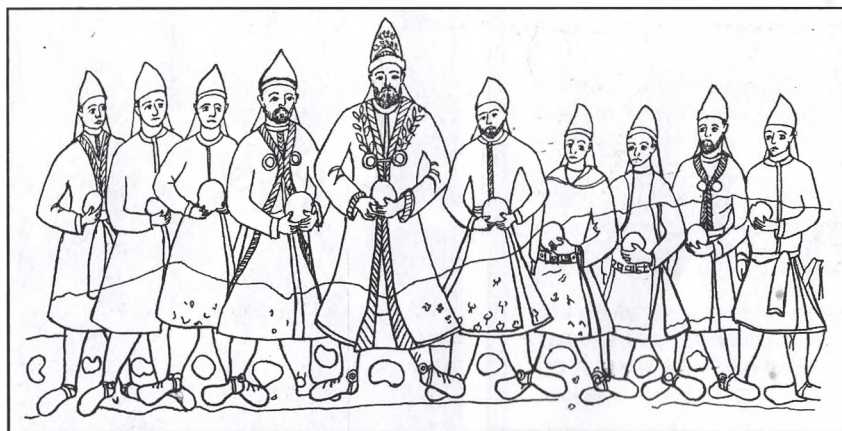
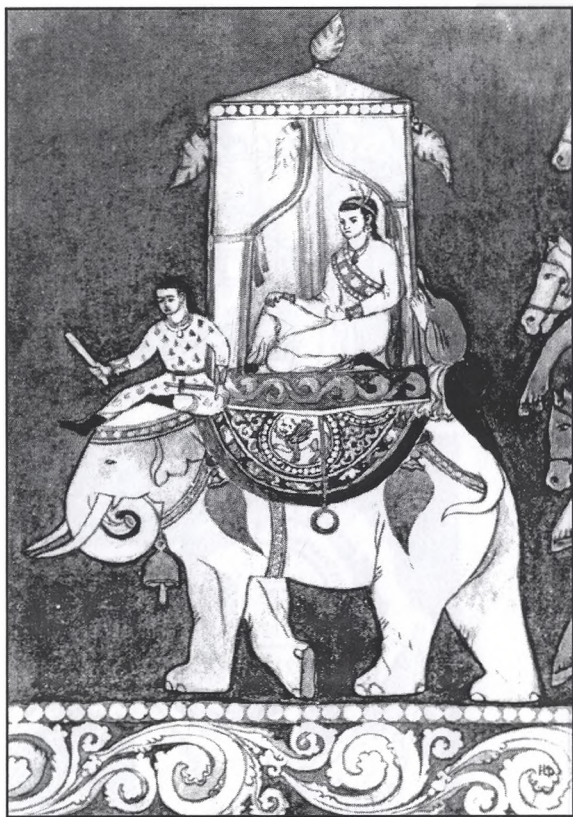
208-расм. Туркистон Хужа Аҳмад Яссавий макбараси. Чироқ (Нагим-Бек Нурмухаммедов китобидан олинди).

209-расм. Куп уйиқчали бринчдан ишланган осма чироқ («Народное искусство Узбекистана» китобига келтирилган фотосуратдан нусха).

210-расм. Нурота. Устук тоғ кишлови. Чироқ қуйишга мулжалланган ёғоч таянчи (муаллиф фотоси).

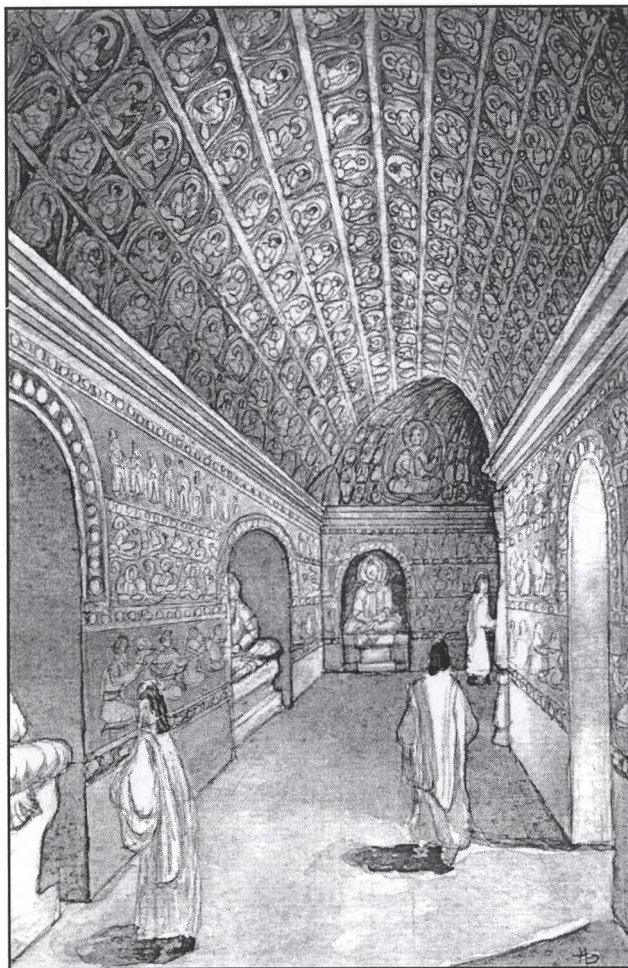

211-расм. Самарқанд. Афросиёб. Шох сароии. Деворни сурат парчаси (муаллиф реконструкцияси).

212-расм. Самарқанд. Афросиёб. Шох сароии. Деворни сурат парчаси (муаллиф реконструкцияси).

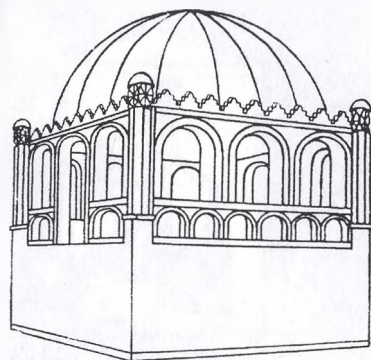
213-расм. Болаликтепа сароии деворигаги суратлар. V – VIII асрлар (Л.И. Альбаум реконструкциясидан нусха).

214-расм. Фаёзтепа. Будда ибодатхонасининг шимоли деворигаги тасвир (тасвир уртасидан ўтган чизиқнинг пасти сақланган қисми. Мазкур тасвирни Л.И. Альбаум чизиб олган. Тасвирнинг чизиқдан юқори қисми реконструкциясини муаллиф бажарган).

215-расм. Ажинатөпа. Будда меъмурий мажмуасининг ибодатхона қисми ички кўриниши реконструкцияси. Мазкур реконструкция Б.А. Литвинский, Т.И. Зеймаль китобига келтирилган тарҳ ва аксонометрик чизма ҳамда сақланиб қолган Будда тасвири парчалари асосида муаллиф томонидан ишланган.

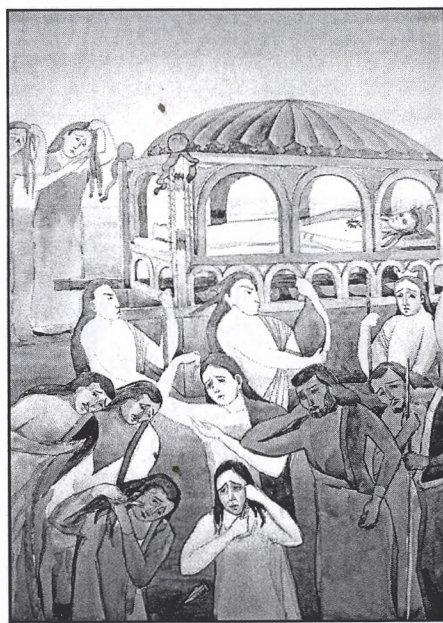
216-расм. Панжикент. Иккинчи ибодатхона асосий зали деворини суратларидан бир сахна (А.М. Беленицкий чизмаси).

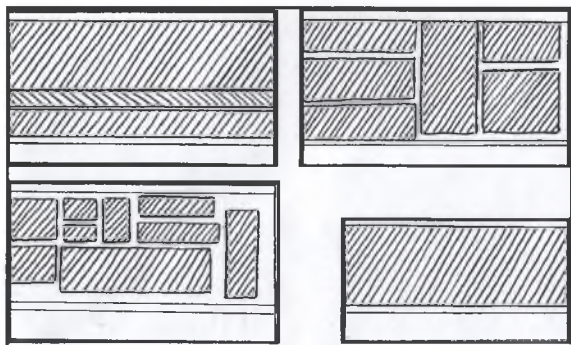
217-расм. Панжикент. Мотам "кад"и (Г.А. Пугаченкова реконструкцияси).

$$\begin{array}{r|l} 215 & 217 \\ \hline 216 & 218 \end{array}$$

218-расм. Панжикент. Видолашув маросими. Мазкур тасвирда асосий эътибор Г.А. Пугаченкова "кад" иморати,- деб тахмин қилган қурилмага қаратилди. Бизнинг реконструкциямизда қурилма тобут шаклига келтирилди (муаллиф ва Абду-жаббор Нозилов реконструкцияси).

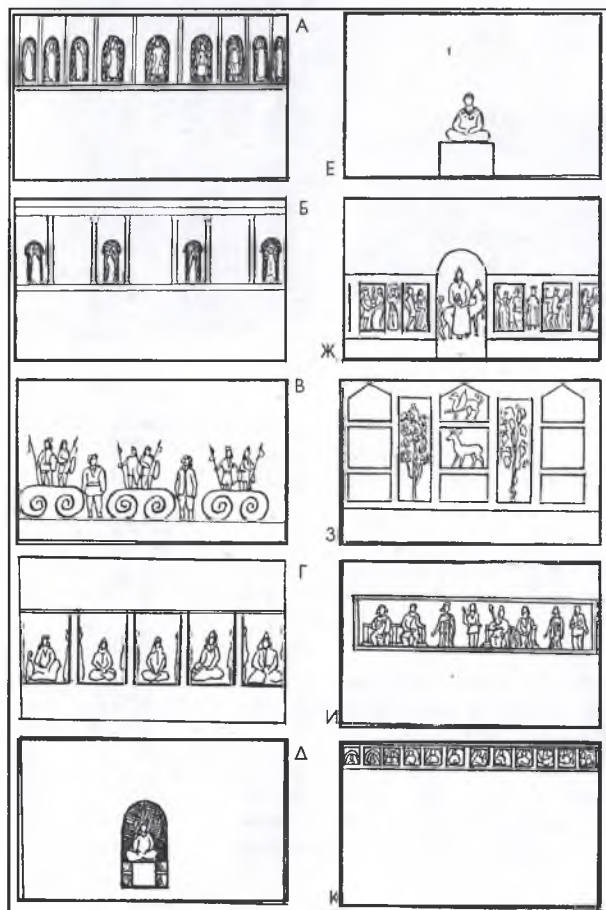

225-расм (схема) Обидалар интерьеридаги деворчи тасвирлар сюжетли сахналарнинг тақсимланиш тартиби. А. Варахша, Б. Панжикент, В. Афросиеб, Г. Болаликмена.

226-расм. Панжикент. Тўрт устунли хона кўриниши. Хона деворига она – худо тасвири (А. Гуревич реконструкциясидан нусха).

227-расм (схема) Обидалар интерьерида ҳайкал ва ярим ҳайкалларнинг (барельеф) жойлаштирилиши тартиби.

А. Нисо, Б. Нисо, В. Тўпроқ қалъа, Г. Тўпроқ қалъа, Д. Ажинатена, Е. Ажинатена, Ж. Тўпроқ қалъа, З. Тўпроқ қалъа, И. Холчаён, К. Панжикент, Варахша.

228-расм. Варахша. Деворчи ўима нақш (В. Шишкин китобидан олинди).

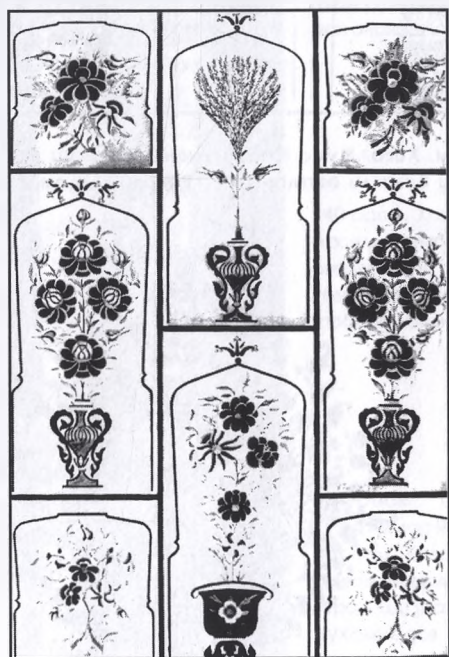

229-расм. Варахша саройи. Деворчи ўима нақш (В.А. Шишкин китобидан олинди).

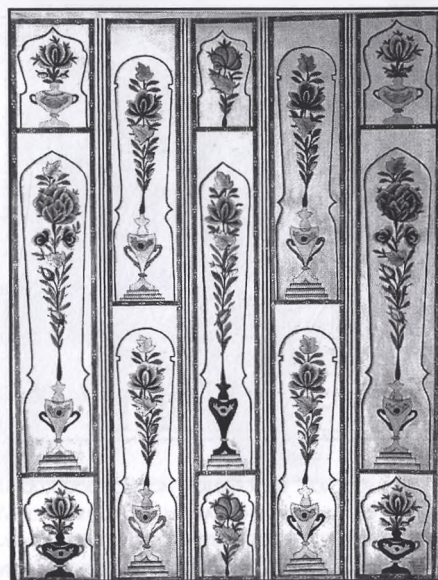

230.-расм. Самарқанд. Меҳмонхона деворигаги нақш (Д. Нозилов, М.Ахмедов чизмаси).

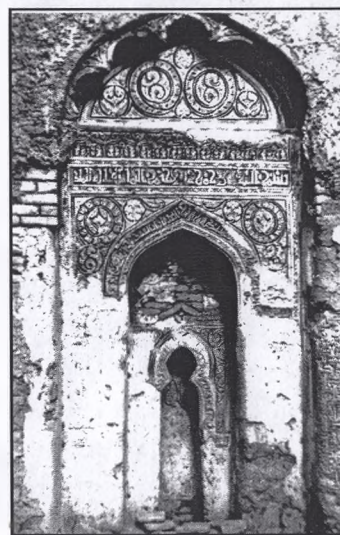
231-расм. Бухоро. Деворий нақш (С.Е Качурина, М.Н.Полетаева ўлчови ва чизмаси).

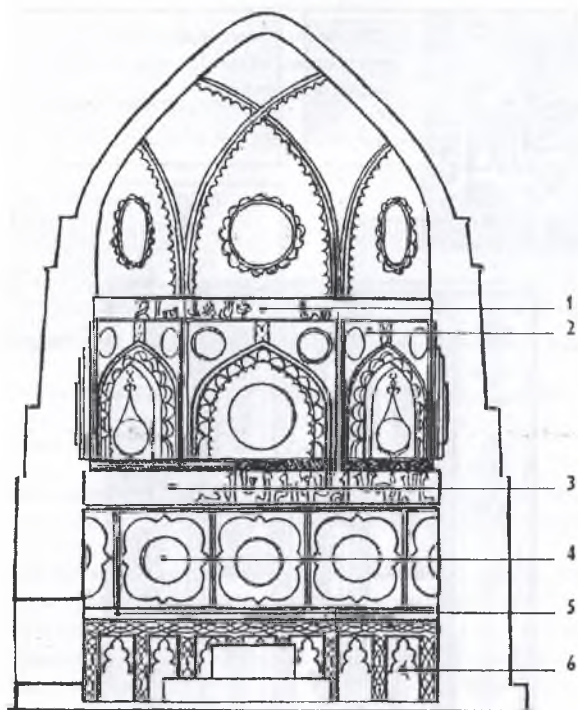
232-расм. Бухоро. Деворий нақш (С.Е Качурина, Н. Кузьменко ўлчови ва чизмаси).

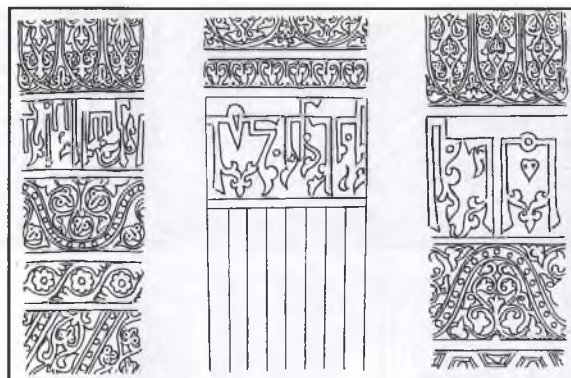
233-расм. Данданакон масжиди меҳробининг сақланиб қолган қисми (А.М. Прибыткова фотоси).

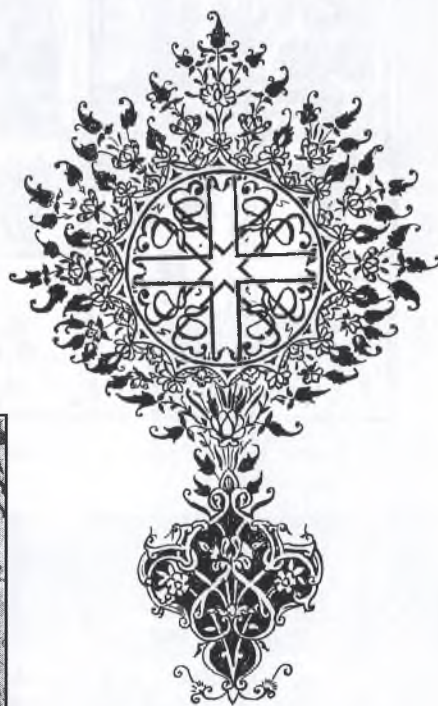
234-расм. Машҳад. Шир Кабир масжиди меҳроби (Фотосурат В.А. "Памятники архитектуры Туркменистана" китобидан олинди).

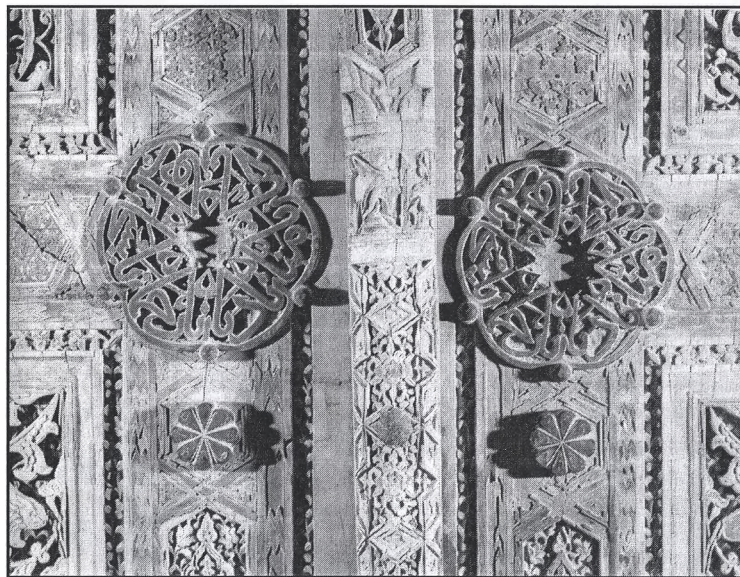
235-расм. Қирғизистон. Шоҳ-Фозил мақбараси қирқими. Мақбара ички қисми бўлинмалари тақсироти (Д.Д. Иманқулов чизмаси). 1-куфий ёзув билан тўлдирилган саккизбурчак юза; 2-равоқлар қавати; 3-ёзувли қатта фриз; 4-кенг нақшли бўлинма; 5- куфий ёзувли тор чизиқ; 6-изора.

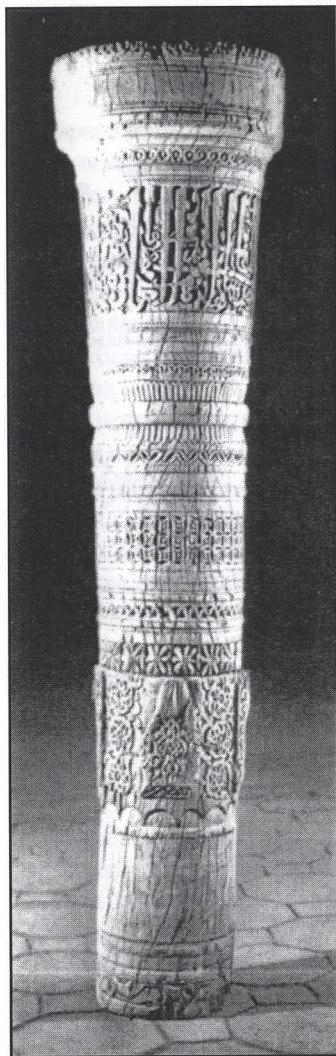
236-расм. Хива. Жума масжидининг қадимий устунларидаги безакли ёзувлар (В. Л. Воронина чизмасидан нусха).

238-расм. Уратена. XIX асрга оид уй деворидаги нақш (Н. А. Белинская чизмасидан нусха).

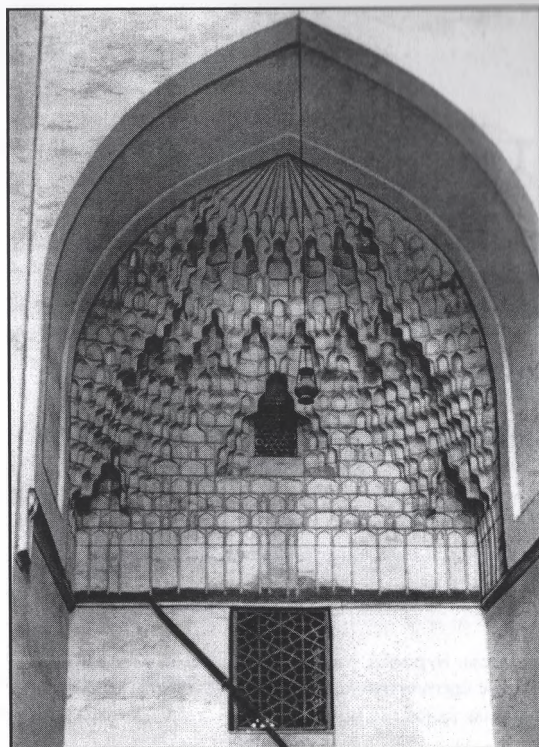
237-расм. Туркистон. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси эшигидаги темир халка (Нагим-Бек Нурмухаммедов китобидан олинди).

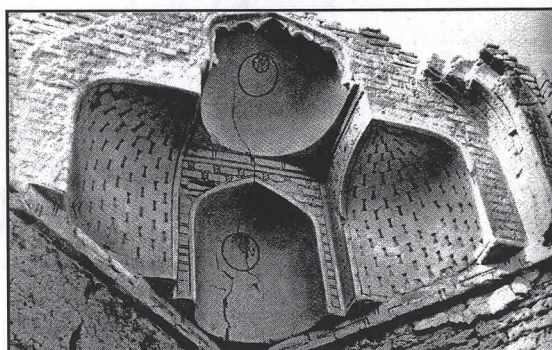
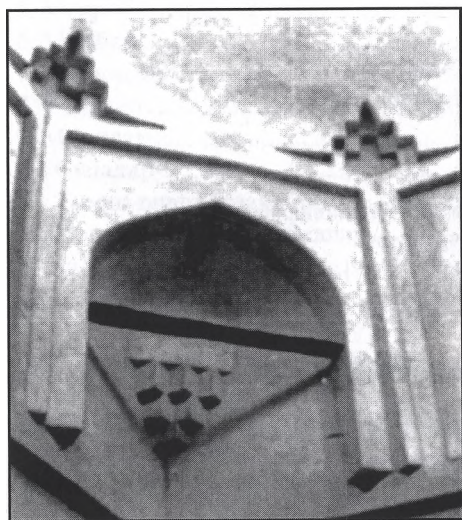
239-асм. Туркистон. Хужа Ахмад Яссавий мақбараси устуни (Нагим-Бек Нурмухаммедов китобидан олинди).

240-расм. Хива. Бозбонли масжиди гумбазости конструкцияси (Л.Ю. Маньковская, В.А. Булатова китобидан олинди).

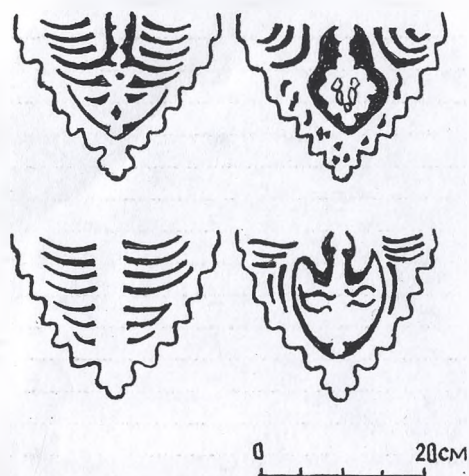
241-расм. Туркистон. Хужа Ахмад Яссавий мақбараси. Қозонлик хонасининг шимоли тоқчаси кўриниши (Нагим-Бек Нурмухаммедов китобидан олинди).

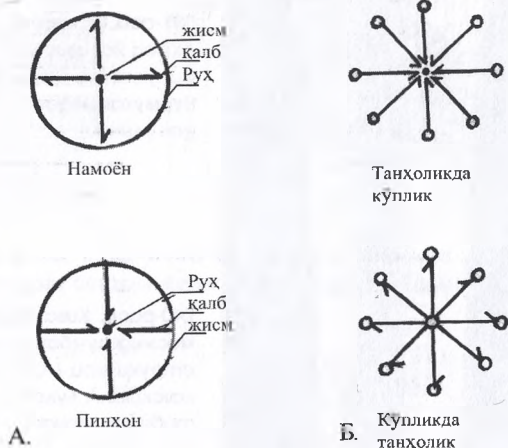
	241
239	242
240	

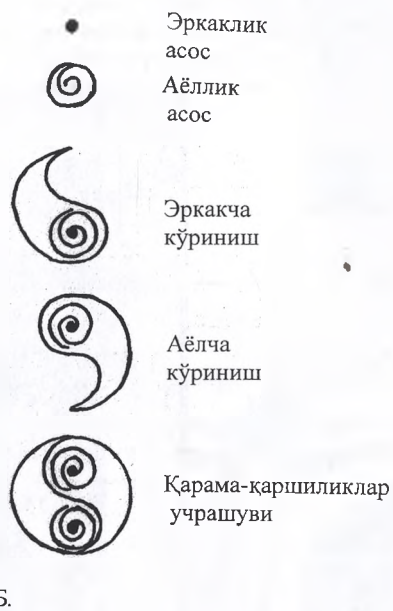
242-расм. Сарахс. Ярти-гумбаз мақбараси гумбазости конструкцияси ("Памятники архитектуры Туркмении" китобидан олинди).

243-расм. Нурота. Ухум тоғ қишлоғи. Масжид хонақосида устуннинг кўзағи қисмидағи нақш (муаллиф ўлчови ва чизмаси).

244-расм. А. Намоён ва Пинхон; Б. Танҳоликда кўплик ва Кўпликда танҳолик (А.Дж. Арберри чизмасидан нусха).

245-расм. А. Ҳамдардлик Нафаси Б.Ташқи ва ичкининг иккиламчилиғи (чизмалар нусхаси А.Дж. Арберри китобидан олинди).

MUNDARIJA

Дебеча	3
I. Интерьерлар	6
1. Маскан	8
2. Саройлар.....	18
3. Ибодатхоналар ички кўриниши.....	23
4. Масжидлар нтеръери.....	31
5. Хонақоҳлар	35
6. Макбаралар интерьери	37
7. Эркаклар уйи - “Оловхона”.....	42
8. Меҳмонхоналар интерьери.....	43
9. Ўқув муассасалари интерьери	45
10. Кутубхона.....	47
11. Ишлаб чиқариш корхоналари интерьери.....	49
12. Савдо иншоотлари интерьери.....	51
13. Карвонсаройлар ички кўриниши.....	52
14. Шифобахш муассасалар ички кўриниши.....	54
II. Интерьер ечими, вазифалари ва унинг табиат омиллари билан боғланиши.....	58
1. Иморат интерьери ечимларини катталаштириш омиллари.....	58
2. Интерьер вазифасини белгиловчи элементлар.....	61
3. Хона интерьери ва ташқи муҳит.....	64
4. Интерьерда табиий ёруғлик манбаи.....	66
5. Хонада экологик муҳитни яхшилаш омиллари	67
6. Хонада табиат ранг-баранглиги	68
7. Хона билан боғлиқ рамзий одатлар	69
III. Хона қисмлари ва жиҳозлар.....	83
1. Устунлар.....	83
2. Эшик безаклари	85
3. Декоратив панжаралар	86
4. Таштак, оташкадалар.....	87
5. Меҳроб.....	89
6. Минбар	90
7. Тахмонлар	91
8. Ўчоклар	92
9. Мўрилар	93
10. Супалар	93
11. Том ва шифт безаклари	94
12. Хона жиҳозлари-мебеллар	98
13. Қабр тошлари.....	100
14. Чироқлар – ёритгичлар	101
IV. Интерьерда бадий тасвир ва декоратив безак.....	103
1. Интерьерларда маҳобатли тасвирлар	103
2. Интерьерда ҳажмли бадий тасвирлар	110
3. Деворий ва ҳажмли тасвирларда композиция ўрни	112
4. Интерьерда декоратив безак ўрни	115

---

5. Безак композициясида хушхат ёзувлар ўрни	117
6. Масжид интерьерида бадий безак ишлаш сабаблари	119
7. Нақшларда куйланган орзу.....	121
Сўнги сўз	132
Фойдаланилган адабиётлар	136
Шартли қисқартмалар	147
Расмлар	148

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	3
I.Интерьеры.....	6
1. Жилые дома.....	8
2. Дворцы.....	18
3. Культовые храмы.....	23
4. Интерьеры мечетей.....	31
5. Ханака.....	35
6. Мавзолеи.....	37
7. “Алоухона” - мужские дома.....	42
8. Интерьеры гостиниц.....	43
9. Учебные заведения.....	45
10. Библиотека.....	47
11. Производственные сооружения.....	49
12. Торговые сооружения.....	51
13. Караван - сарай.....	52
14. Интерьеры лечебных и банных зданий.....	54
II. Величина и функции интерьеров и их связь с природой.....	58
1. Элементы, способствующие величине интерьеров зданий.....	58
2. Элементы, определяющие функции интерьеров.....	61
3. Интерьер и внешнее пространство.....	64
4. Источник естественного освещения интерьеров.....	66
5. Принципы улучшения экологии в помещении.....	67
6. Цвета природы в помещении.....	68
7. Символические обряды, связанные с помещением.....	69
III. Части и инвентари помещений.....	83
1. Колонны.....	83
2. Двери.....	85
3. Декоративные решетки.....	86
4. Атешкады.....	87
5. Михраб.....	89
6. Минбар (кафедра).....	90
7. Ниши.....	91
8. Очаги.....	92
9. Каминь.....	93
10. Лежанки.....	93
11. Потолки.....	94
12. Инвентарь – мебель.....	98
13. Надгробные камни.....	100
14. Чирокдоны - осветительные приборы.....	101
IV. Интерьер и изобразительно - декоративное искусство.....	103
1. Монументальная настенная роспись.....	103
2. Скульптуры в интерьере.....	110
3. Место композиции в настенных росписях и в скульптуре.....	112
4. Роль декоративного орнамента в интерьере.....	115
5. Роль каллиграфии в орнаментальной композиции.....	117

---

6. Принципы украшения интерьера мечетей.....	119
7. Мечты, воспетые в художественной орнаментике.....	121
Послесловие.....	132
Использованная литература.....	136
Принятые сокращения.....	147
Иллюстрации.....	148

CONTENTS

Introduction.....	3
I. Interiors.....	6
1. Apartment houses.....	8
2. Palaces.....	18
3. Cult temples.....	23
4. Interiors of mosques.....	31
5. Hanaka.....	35
6. the Mausoleums.....	37
7. «Alauhona» - man's houses.....	42
8. Hotel interiors.....	43
9. Educational institutions.....	45
10. Libraries.....	47
11. Industrial constructions.....	49
12. Trade constructions.....	51
13. the Caravan - sheds.....	52
14. The Interiors of medical healing and baths buildings.....	54
II. Size and function of interiors and their connection with nature.....	58
1. Elements promoting size of building interiors.....	58
2. Elements defining interior functions.....	61
3. The Interior and external space.....	64
4. The Source of natural illumination of interiors.....	66
5. Principles of ecology improvement in a premise.....	67
6. Colors of a nature in a premise(room).....	68
7. Symbolic customs connected with a premise.....	69
III. Parts and stocks of rooms.....	83
1. Columns.....	83
2. Doors.....	85
3. Decorative lattices.....	86
4. Saint ovens (for Zaratushtra's temples).....	87
5. Mihrab.....	89
6. Minbar - Pulpit.....	90
7. Niches.....	91
8. Hearthes.....	92
9. Fireplaces.....	93
10. Beds.....	93
11. Ceilings.....	94
12. Stocks - furniture.....	98
13. Grave stones.....	100
14. Chirokdons - lightning devices.....	101
IV. The Interior and fine decorative art.....	103
1. Monumental wall drawings.....	103
2. Sculptures in interior.....	110
3. Place of a composition in wall drawing and sculpture.....	112
4. The role of decorative ornament in interior.....	115
5. The role of a calligraphy in an ornamental composition.....	117

6. The reasons for decorating mosques interior.....	119
7. Dreams, chanted in ornament art.....	121
Epilogue.....	132
The literature.....	136
Abbreviations.....	147
Illustrations.....	148

Нозилов Д. А.

Марказий Осиё меъморчилигида интерьер.

Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университети илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Мухаррир М. Содиқова
Рассом-дизайнер: Э. Музафарова
Техник муҳаррир: С. Раҳмонова, Ж. Наврузов
Мусахҳих: Абдуризо Нозилов

Нашриёт рақами: з-919 Босишга рухсат этилди. 4.01.05. Қоғоз бичими 60x84 1/8. Тезкор босиш усулида босилди. Офсет қоғоз. Шартли босиш табоғи 25.0. Нашр-ҳисоб табоғи 25,0. Адади 100 дона. 18-буюртма. Келишилган нарҳда.

ЎзРФА “Фан” нашриёти: 700047, Тошкент, академик Я. Фуломов кўчаси, 70.

“Patent-Press” босмаҳонасида чоп этилди. Тошкент, Тойтепа, 2а-уй.

Назилов Д.А. Интерьеры в архитектуре Центральной Азии.

В монографии рассматриваются интерьеры дворцовых, культовых, жилых, бытовых и других видов сооружений. Описываются конструктивные части, основные элементы интерьеров, инвентарь; прослеживается композиционное решение монументальных настенных росписей и скульптур, определяющих функции и влияющие на художественное убранство помещений. Анализируется символическая нагрузка художественных орнаментов, уделяется также внимание элементам, связывающим помещение с природой, конструктивным основам, способствующим величине помещений, анализу смысловых нагрузок обрядов, связанных с помещением.

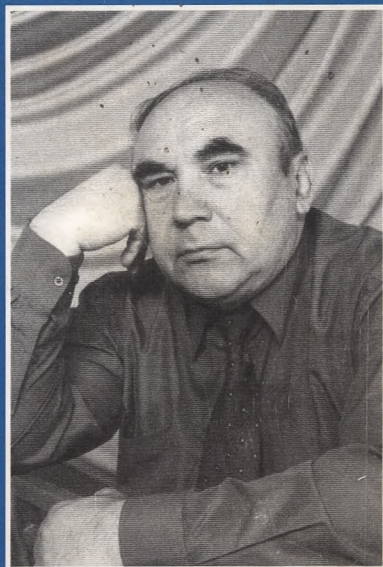
Книга предназначена для архитекторов, дизайнеров, искусствоведов, историков и студентов, обучающихся в вузах по указанной профессии и соответствующим направлениям, а также для широкого круга читателей.

Nazilov D.A. The interior in the architecture of Central Asia.

In this monography the interior of palaces, cult temples, apartments, household and other types of constructions are considered. Constructive parts, basic elements of interior, stocks are described, the composite decision of monumental wall drawings and sculptures defining the functions and influencing premise art arrangement are traced. Symbolic loadings of art ornaments are analyzed, elements connecting premise with a nature, constructive bases promoting size of a premise, analysis of semantic loadings of ceremonies connected with a premise are paid attention to.

The monography is intended for architects, designers, art experts, historians and High School students, specializing in above specializations and directions as well as a broad audience of readers.

НОЗИЛОВ ДОДО АВАЗОВИЧ

архитектура фанлари доктори, профессор

1969 йилда Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент политехника институтини тугатган. Номзодлик (1977 й.) ва докторлик (1991 й.) диссертацияларини Москва архитектура институтининг ихтисослашган илмий Кенгашида ёқлаган. Д.А.Нозилов СамДАҚИ, ТАҚИ олийгоҳларида ишлаган. 1993 йилдан Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент давлат техника университетининг “Дизайн” кафедрасида мудирлик қилади.

Д.А.Нозиловнинг илмий йўналиши Марказий Осиё халқларининг меъморчилик тарихи ва маданиятини ўрганишга қаратилган. Унинг 100 дан зиёд илмий ва илмий-оммабоп ишлари чоп этилган. Шулардан асосийлари қаторига қуйидаги рисола, монография ва илмий-оммабоп китоблар киради: “Ўзбекистон тоғларида меъморчилик санъати” (1972), “Тоғ меъморлари” (1979), “Халқ меъморчилиги” (1982), “Архитектура горных районов Узбекистана” (1984), “Қишлоқ уйлари” (ҳаммуаллифликда А. Ўролов, Ш.Тўракуловлар билан, 1988), “Қишлоқ уйларини режалаштириш ва қуриш асослари” (ҳаммуаллифликда А.Ўролов, А.Фармонов, С.Матъязовлар билан, 1994), “Уста усталар ҳақида дилкаш қиссалар” (1996), “Чорбоғ” (1997), “Ўрта Осиё дизайни тарихидан”. 1-китоб (1998), “Зодчество горных районов Средней Азии” (1999), “Мастера школ горного зодчества Средней Азии” (2001).